Ш17я73
С13

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ГАЛИНА САГАЧ

РИТОРИКА

Видання друге,
перероблене і доповнене

Допущено
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для середніх
і вищих навчальних закладів України

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ
КИЇВ 2000

ББК 83.7я7
С13

САГАЧ ГАЛИНА МИХАЙЛІВНА

Доктор педагогічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академік Академії наук вищої школи України, академік 2-х Міжнародних академій, перший в демократичній Україні професор-ритор, засновниця школи українського красномовства, лауреат премії Т. Г. Шевченка по лінії КНУ імені Тараса Шевченка (1994 р.), премії Тараса Шевченка Всеукраїнського благодійного культурно-наукового фонду Тараса Шевченка (1998 р.), лауреат премії «Малиновий дзвін душі», відома громадська діячка, краща освітянка року (1999).

Г. М. Сагач — переможиця конкурсів ораторського мистецтва в колишньому СРСР, в Україні; стажувалася в Англії, Польщі, де її називають українським Златоустом. Вона автор 10 одноосібних книжок, 15 колективних видань, має понад 150 публікацій з проблем риторики, педагогіки, педагогічної риторики на християнських засадах.

Творче кредо Г. М. Сагач найкраще ілюструють слова Тараса Шевченка:

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує! Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть між люди!..

403981

Рецензенти:
доктор філософських наук, професор, академік АПН України
І. А. Зязюн;
доктор педагогічних наук, професор, академік АН ВШ України
В. К. Майборода.

ББК 83.7я7

ISBN 966-7752-22-4

© Сагач Г. М., 1993
© Сагач Г. М. Вид. 2-ге, перероб. і доп., 2000
© Видавничий Дім «Ін Юре», 2000

КНИГОСХОВИЩЕ

Споконвіку було Слово, а Слово
в Бога було, і Бог було Слово.

Євангеліє від Іоанна

Я — риторика добрословного і ясновидющого розуму, мною граматика виконується й діалектика прикрашається. Зв'язуючись із цими вченнями, я навчаю житейської мудрості і наставляю, як ясно складати доброчинні промови.

«Риторика», 1620 р.

Якщо красномовство розуму з'єднається з красномовством серця, то майже немає і сил їм протистояти.

М. Ф. Кошанський

Історія не тільки пишеться словами. Вона твориться словами...

У. Н. Бріганс

Зміст

Вступне слово автора, або похвала Слову 11

Передмова 16

Частина І. ЗОЛОТОУСТ

Глава І. Історія риторики і красномовства 22

1.1. Історичні традиції. Герої й боги красномовства 22

1.2. Деякі етапи історії розвитку риторики 28

1.3. Народний золотослів 46

Глава ІІ. Теоретичні засади риторики 59

2.1. Статус сучасної риторики та її зв'язки з іншими науками 59

2.2. Специфіка публічного мовлення у риторичному аспекті 73

2.3. Закони риторики 79

2.4. Основні жанри (роди й види) ораторського мистецтва 117

2.5. Похвальне красномовство: традиції та сучасність 128

2.5.1. Похвала особам 141

2.5.2. Похвала речам 142

2.5.3. Офіційні промови, або промови з певної нагоди 143

2.5.3.1. Промова до дня народження 143

2.5.3.2. Євхаристична промова — промова при складанні подяки 146

2.5.3.3. Промова при привітанні гостей 147

2.5.3.4. Промова при прощанні 148

2.5.3.5. Похоронна промова 149

2.5.3.6. Надмогильні написи (епітафії) 150

2.6. Риторика любові й риторика влади у логосфері сучасної культури . 151

Глава ІІІ. Педагогічна риторика 165

3.1. Імідж вчителя крізь призму риторики 168

3.2. Формування риторичної культури особистості в школі нового типу . 174

3.3. Формування риторичної культури особистості в умовах вищої освіти 185

3.4. Красне слово Т. Г. Шевченка і відродження національної школи красномовства 195

3.5. В. О. Сухомлинський про мистецтво слова педагога 202

Глава ІV. Формування духовної культури особистості на порозі XXI ст. . 210

4.1. Проблеми духовності людини 210

4.2. Слово животворяще, або про духовну природу 225

4.3. Формування духовної культури особистості засобами благодатного слова 233
4.4. Іоанн Златоуст — світильник гомілетичного мистецтва 238
4.5. Формування духовної культури особистості засобами гомілетики у творчій спадщині Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 245

Частина II. ХРЕСТОМАТІЯ

I. Золотоуст 252
Мо́литви 253
Т. Г. Шевченко 254
Г. С. Сковорода 259
Леся Українка 263

II. Діамант 264
Давньослов'янські легенди про роль слова 265
Українські прислів'я та приказки про думку і мову 269
Українські прислів'я та приказки про силу й красу слова 270
Українські прислів'я та приказки про правила риторичної комунікації . . 270
Скоромовки 276
Дитячі заклички, примовки, заклинання 277
Веснянки, пастуші ладканки, русальні пісні 279
Колядки, щедрівки 280
Дитячі віршики 281
Небилиці 283
Звуконаслідування 284

III. Добротословіє 286
Іоанн Златоуст. Слово п'яте 288
Іларіон. Исповедание веры 295
Преподобний Нестор. Чтение о жизни и о погублении блаженных страстотерпцев Бориса и Глеба 296
Володимир Мономах. Поучение 296
Кирило Туровський. Притча про людську душу й тіло 297
Іоанн Екзарх. Опис людського тіла 298
Пресвітер Козьма. Слово про користь книг 299

IV. Златоструй 300
Горгій. Похвала Олені 301
Арістотель. Риторика 301
Марк Туллій Цицерон. Три трактати про ораторське мистецтво 307
Плутарх. Про Демосфена і Цицерона 314
Платон. Діалог «Горгій» 319

V. Маргарит **406**
Сказання про сім вільних мудрощів 408
Риторика 409
Києво-Печерський патерик 411
Феофан Прокопович 414

VI. Ізмарагд **424**
Михайло Ломоносов. Коротке керівництво до красномовства (1748 р.) . 425
Михайло Сперанський. Правила вищого красномовства 429
Про вигляд оратора 431
Олексій Мерзляков. Коротка риторика 433
Констянтин Зеленецький. Дослідження про риторику в її наукоподібному змісті та у відносинах, які має вона до загальної теорії слова та до логіки 435
А. П. Чехов. Хороша новина 436
А. В. Луначарський. Промова, виголошена при відкритті Інституту Живого Слова в Петрограді 15 листопада 1918 року 438

VII. Афористичний золотослів **447**
Про якості оратора 448
Сила й краса красномовства 452
Про ораторське слово. Гармонія думки й слова, етосу й пафосу. Переваги живого слова 455
Про побудову промови. Композиція виступу 464
Оратор і аудиторія. Контакт оратора з аудиторією 468
Про голос, жести, міміку, рухи тіла оратора 474
Про емоційність, ясність, стислість, простоту мовлення 476
Слово і музика. Музика слова 480
Крилаті латинські вислови про слово 484

VIII. Хвалоспів **491**
Похвала богам
Гомер. Гімн «До Афродіти» 492
Орфей. Гімн «Музам» 493
Іоанн Златоуст. Похвала Богу 493
Григорій Назіанзін. Про народження Христа 494
Іларіон. Слово про закон і благодать 494
Кирило Транквіліон-Ставровецький. Похвала Премудрості 495
Молитва до Бога 496

Похвала особам

Сократ про природу людини 498

Феофан Прокопович. Коротеньке слово про Великого Помпея на основі «Промови на захист Мілона» 498

Похвала Златоустові 500

Марк Туллій Цицерон. Похвала Куріону з отримання посади трибуна . . 500

Анонімний автор. Вітальна промова, складена мною благородному пану Томашу Замойському, коли він, завершивши війну проти татарів, повернувся додому після першої битви за свій маєток у Шаргороді 501

Климентій Зіновіїв. Із книги «Вірші. Приповісті посполиті» 503

Лукіан. Похвала мусі 512

Священноінок Єпіфаній. Слово похвальне преподобному отцю нашому Сергію Радонезькому 514

Похвала речам

Лукіан. Похвала Батьківщині 515

К. Паустовський. Золота троянда 516

Феофан Прокопович. Про похвалу красномовству і, передусім, про його переваги 517

Похвала Дніпру 522

Георгій Кониський. Похвала логіці 523

Павло Русин. Похвала поезії 524

Марк Туллій Цицерон. Похвала філософії 528

Анонімний автор. Похвала мудрості 529

Еразм Роттердамський. Похвала глупоті 530

Промови при одруженні

Касіян Сакович. Дякування по шлюбі 534

Слово нареченого про подружнє життя 536

Євхаристичні промови

Кирило Транквіліон-Ставровецький. Передмова до читача (присвята) до книги «Зеркало богословія» 537

Прощальні, надмогильні промови, плачі

Мелетій Смотрицький. Тренос 538

Анонімний автор. Прощальне слово, складене шляхетному панову Томашу Замойському, коли він на другу битву відходив із Шаргорода 545

Іоанн Златоуст. Прощальне слово до блаженного Філогенія 546

Касіян Сакович. Промова молодого чоловіка на похороні шляхтича . . . 547

Протоієрей Павловський. Надмогильна промова, виголошена ним при прощанні з тілом К. Д. Ушинського по дорозі з Одеси до Києва 548
Надмогильні написи (епітафії), виражені словами священних книг
Мелетій Смотрицький. Епітафіон 549
Приклади епітафій (елогій) 550
IX. Золотий гомін **551**
А. Прянішніков. Рекомендації щодо техніки мовлення вголос 552
Умови правильного дихання оратора 553
Вправи на оволодіння технікою мовлення 554
Вправи з дикції 555
Адаптація і розвиток професійного дихання 557
Вправи для розвитку дихання 557
Скоромовки 558
Післямова **561**
Література **562**

2000-літтю Різдва Христового присвячується.
Автор

ВСТУПНЕ СЛОВО АВТОРА, або похвала Слову

...дар переконливого мовлення є той самий, що і дар лікування, бо лікування допомогає тілові, а переконлива мова лікує душі, в нещасті є захистом, у щасті – найбільшою прикрасою.
Феофан Прокопович

Серед чудес світу, якими надихається людина, є таке, яке з повним правом можна назвати «божественним даром» — СЛОВО! Йому присвячували похвалу серця прославлені поети й мислителі всіх часів і народів. Духовний велет українського народу Тарас Григорович Шевченко писав про слово як «кадило істини».

Поет палко вірив у духовно-інтелектуальну силу й красу рідного народу, який своїм милозвучним, мудрим, одухотвореним словом правди і любові увійшов до світової скарбниці духу: «Возвеличу малих отих рабів німих. Я на сторожі коло їх поставлю слово».

Людська душа за своєю природою здатна чутливо відгукуватися на високе, благородне, величне. Високе — відгук величі душі. А сприяє цьому органічному зв'язку душі з високим шляхетне красномовство, яке має давні корені у світовій культурі.

У давніх філософських, етичних, риторичних трактатах знаходимо цікаві й корисні роздуми про роль величної думки, животворящого, медоточивого, солодкого слова, які пробуджують і вивищують душу людини, творять дивосвіт добра й краси, незнищенних цінностей людства. Платон у діалозі «Горгій» наводить слова Сократа про «божественно велику силу красномовства»[1].

У давньому трактаті Псевдо-Лонгіна «Про величне» йдеться про те, що велична думка завдяки своїй глибині й художній виразності проникає в серце людини, подібно до звуків музики. Але слово має більшу силу, оскільки,

[1] Див.: Платон. Собр. соч. в 4 т.— М., 1990.— С. 488.

виражаючи великі людські думки, воно крім емоційного впливу, властивого музиці, пробуджує душу[1].

Суспільство незалежної, демократичної України живе й оновлюється, яскраво підтверджуючи світлоносні слова геніальної Лесі Українки: «Ні! Я жива! Я буду вічно жити! Я в серці маю те, що не вмирає...».

Цілісність гармонійної людини характеризується поступовим духовно-інтелектуальним зростанням в ім'я величної ідеї розбудови державності, національного відродження, інтеграції у світову цивілізацію. Зростає культурно-просвітницька активність, риторична творчість українського народу, актуалізуються проблеми духовно-інтелектуального потенціалу творчої особистості, яка прагне до органічної соціалізації в складних соціально-економічних умовах, до реалізації своїх потенцій на благо суспільства, в ім'я торжества «людського в людині». «Красне слово — золотий ключ»,— так говорить український народ, даючи найвищу оцінку дару володіння словом.

Давня гуманітарна наука риторика ще з античних часів служила високим ідеалам добра. У «Риториці» 1620 року вона визначалася як така, що навчає «шляху праведного й життя корисного добрими словами». Професор риторики Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович на початку XVIII ст. визначав риторику як «царицю душ», «княгиню мистецтв», а невідомий автор давньої книги «Сказання про сім вільних мудрощів» визначав риторику як «чесну й велику», «вільну мудрість», «джерело красномовства», «світлу славу й розумну силу», яка «молодих навчає й старих умудряє».

Ораторське мистецтво в античному світі вважали «божественним», а на людину, яка володіла даром красномовства, дивилися як на Бога. Великий Цицерон вважав, що істинний оратор своїм мудрим словом і впливом на людей не лише собі пошукує почет, а й багатьом громадянам та й усій державі загалом приносить щастя й добробут.

У трактаті Горгія «Похвала Олені» автор стверджує: «Славою служить місту сміливість, тілу — краса, духу — розумність, мовленню наведеному — правдивість; все протилежне цьому — лише безславність».

Слово — найвеличніший володар: видом мале й непомітне, а справи творить чудові — може страх припинити і печаль відвернути, викликати радість, посилити жалість[2].

Феофан Прокопович у роботі «Про ораторське мистецтво» стверджував, що силами красномовства ми допомагаємо друзям, засуджуємо нечесних,

[1] Див.: О возвышенном.— М.— Л., 1966.— С. 105.

[2] Див.: Ораторы Греции.— М., 1985.— С. 27—28.

викриваємо засідки, перешкоджаємо розрухам безпутників, відвертаємо шкоди і небезпеки. Потім цим шляхом зав'язуємо і зберігаємо дружбу, ним же потішаємо гноблених у нещасті, даємо розраду в дуже важких становищах, викорчовуємо ненависть, здобуваємо прихильність, втихомирюємо сварки і незгоди. Він вважав, що дар переконливого мовлення є такий самий, що і дар лікування, адже лікування допомагає тілові, а переконливе мовлення лікує душі[1].

Отже, риторика — це наука й мистецтво усної переконуючої комунікації, що становить фундамент професіоналізму вчителя, політика, юриста, менеджера та багатьох інших фахівців. Нині вона відроджується з попелу, як птах Фенікс, оскільки є духовним дітищем демократії. І. В. Пєшков пише: «Потрібна нова система риторичного виховання..., де слово є «одиницею вчинка», де «слово — кільце у безкінечному і безперервному ланцюгу, який сягає одним кінцем у минуле, а другим — у майбутнє...»[2].

Не застаріли вступні слова похвальної лекції з риторики професора Києво-Могилянської академії Феофана Прокоповича, який у 1706 р. так звернувся до студентів, які прийшли на першу зустріч з «княгинею мистецтв» — риторикою: «Молоді оратори! Поступивши до школи красномовства, знайте, що ви прагнете до такої почесної справи, яка сама по собі справді настільки корисна, що її належить викладати не лише для вашого добра, а й на благо релігії і Батьківщини. Вважаю, що при цьому не менш треба мені думати про мою галузь навчання, ніж вам про ваші здобутки. Бо це є та цариця душ, княгиня мистецтв, яку всі обирають з уваги на достоїнство, численні бажають з огляду на користь, а лише деякі осягають, як внаслідок нерівних сил таланту, так і через обсяг самого предмета, а про власні похвали цього останнього поговоримо ширше в самій праці.

Про навчання, завдяки якому хтось може оволодіти риторичним мистецтвом, я тверджу: потрібно, щоб ми намагалися вкласти працю і зусилля, рівні тому подиву, котрий кожний має перед красномовством. А цього ми слушно не можемо дозволити і довірити талантові. Якщо його не вдосконалювати, вправляючись наполегливо у наслідуванні (кращих зразків), то талантові нічим не допоможе щастя. Але ви, кандидати красномовства, подаєте мені міцну надію, бо ви так своєчасно зійшлися тут такою громадою, що здається, наче ви не зійшлися, а злетілися. А це, гадаю, треба приписувати

[1] Див.: Феофан Прокопович. Філософські твори.— Т. І.— К., 1979.

[2] Див.: Бахтина М. Риторика поступка: Серия «Наука убеждать: риторика».— М.: Знание, 1991, № 9.— С. 35—40.

не якимось веслам чи вітрилам, не прудкості та швидкості коней, а палкому вашому бажанню.

Я вітаю себе з таким початком, з якого можна зробити висновок, що я привітав вас і себе з добрим успіхом.

Отже, якщо ви почали, старайтеся з кожним днем бути наполегливішими: а щоб вам кінець був кращий, ніж початок, то до цих перших зусиль ви додавайте ще більші, принаймні, рівні (з попередніми).

Адже ясно, що кожний має віддаватися такій справі з великою ретельністю. Вас закликає на громадські наради Батьківщина, що так часто зазнавала спустошень; церква, яка не раз вела боротьбу з єресю, благає вас узяти участь у полемічних дискусіях; сама слава кличе кожного з вас передати своє ім'я нащадкам, а цього успіху можна добитися тільки за допомогою красномовства.

Я теж докладу всіх зусиль, щоб стати вам провідником на цьому прекрасному шляху, або, принаймні, постараюсь бути побратимом і товаришем у праці»[1].

Отже, дорогі шанувальники красномовства, ми вирушаємо у путь з метою доторкнутися серцем, душею до таїнств однієї із семи «вільних мудрощів» — риторики, яка може «краще рослинних квіток і благовонних ароматів здивувати ваш розум своїм ученням». А тому ми даруємо Вам на пам'ять чудовий фрагмент із давнього трактату «Сказання про сім вільних мудрощів», який присвячений РИТОРИЦІ:

«Бачать мене багато хто, та не слухають мене, але я, як благий і мудрий друг, усіх з добротою люблю і всіх у красу бажання мого закликаю. Але ви мене, чесної науки, віддаляєтесь і звикнути не бажаєте...

Всюди й завжди, коли пишете або говорите, то все це мною здійснюєте й прикрашаєте...

...Коли що у письменах або у віршах ~~чи~~ в посланнях, або в якихось бесідах і розмовах без моєї риторичної пристрасті створюється, тоді ви і самі не можете зрозуміти сказаного, оскільки зневажаєте мене, свою мудрість — риторику, яка може вас краще єлею умастити й краще червленици прикрасити, і краще рослинних квіток і благовонних ароматів здивувати ваш розум моїм ученням. Адже мною Демостен, давньогрецький чесний філософ, прославився, оскільки перший мене знайшов і здобув, а після нього — й інші ритори, які з'явилися людям чудовим розумом і були главами «хитромовленню» (красномовству), — вони ж мене риторикою і назвали, оскільки «ри-

[1] Феофан Прокопович. Філософські твори.— Т. І.— К., 1979.— С. 103.

си» — значить мовлення, або говоріння, а той, хто у мені вправляється, називається ритор.

...Бо я є чесна і велика вільна мудрість, риторикою прозиваюсь, тобто джерело красномовства. А тому прийміть мене з любовним бажанням. Я ж дамся вам із швидким світомовленням, бо я — мудрість солодкомовного говоріння, я — велемовність, яка не обтяжує слух, я — від людей ворогування темне відгоню і замість нього світлу любов у них вселю. Я гнів відганяю й лайку відкидаю, благостиню ж ввожу й пораду складаю, я нещирі слова відсікаю й неправду викриваю; лестощі відсікаю, а чесноту стверджую. Я — світла слава й розумна сила.

Хто шукає мене, не стомиться, а хто знайшов, скоро без печалі буде. Адже я молодих навчаю й старих умудряю... оскільки в усі думки порядок слова виливаю, щоб знали й уміли у всіх практичних і духовних справах і на судах — за звичаями й законами держави, де хто народився, ясно розповідати й до всякої промови світлості словесної додавати, наповнити промову солодощами й здивувати всіх слухачів жвавістю суджень...»[1].

Отже, в добру путь, вельмишановні шанувальники красномовства, нова генерація риторів та ораторів нової України! Нехай Ваша душа не стомиться від пошуків таїни благодатного слова на духовних скрижалях пращурів, які були у вічних пошуках «особливого», «гідного», «достойного» слова: «...у безумовному послухові простягнемо недостойну нашу руку і, прийнявши посох слова від їхнього ж розуму, омиємо темноводну, але освітлену смиренномудрість; і на ... чистих серцях їхніх, як на якомусь папері, або краще сказати, на духовних скрижалях будемо живописати Божественні слова, вірніше, Божественне насіння...»[2].

[1] Спафарий Николай. Эстетические трактаты.— Л., 1978.— С. 144—145.

[2] Лествица. Преподобный Иоанн Лествичник.— СПб., 1996.— С. 15.

ПЕРЕДМОВА

Бо зо слів своїх будеш виправданий,
і зо слів своїх будеш засуджений.
Мф. 12:37

В умовах демократизації, духовно-інтелектуального відродження українського народу, зростання культурно-просвітницької активності мас, гуманізації та гуманітаризації реформованої освіти, росту національної самосвідомості суспільства активізується проблема екології духу людини, народу, бо людина з часів Протагора була мірою усіх речей.

Нині настав час відродження національної культурної спадщини, зокрема й риторичної, — чарівного народного золотослова, в якому відбито дивоцвіт українського менталітету й світовідчуття, який подарував світу титанів думки, слова, духу — Тараса Шевченка, Григорія Сковороду, Петра Могилу, Феофана Прокоповича, Іоаникія Галятовського та інших просвітителів-гуманістів.

На повен зріст постала проблема підвищення **якості** освіти, перш за все за рахунок кардинальної зміни у ставленні до базових класичних наук давнього тривіуму, до якого належала риторика — наука і мистецтво публічної переконуючої комунікації, що становить фундамент професіоналізму вчителя, політика, юриста, дипломата, журналіста, менеджера та багатьох інших гуманітарних кадрів нової України: людей, які діють словом, — homo verbo agens (лат.).

Нині виникла гостра потреба у людях особистісного типу, які вміють самостійно мислити, переконувати живим словом, спонукати до дій в ім'я торжества істини, добра, краси.

У соціальному аспекті актуальність введення курсу культуротворчої риторики до середньої та вищої школи України зумовлена дефіцитом ораторської культури, недостатнім рівнем розробки проблем риторики в Україні, яка зазнала великих духовно-інтелектуальних втрат протягом нелегкого шляху до незалежності й суверенності. Зростання інтенсивності ораторської комуні-

кації у часи формування молодої демократичної держави вимагає відродження класичної та національної риторичної спадщини, розвитку риторики як науки на якісно новому рівні, формування риторичної культури особистості з ефективним мисленням, якісним мовленням, оптимальним спілкуванням. Свідоме життя людини можна розглядати як послідовність і сукупність промов, якісного чи неякісного мовлення, від чого залежить її доля, а також доля людей, отже, і всього суспільства. Тому значно зростає вагомість розвитку риторики, яку на Заході називають теорією і практикою комунікації (США), теорією мовного існування людини (Японія), неориторикою (Бельгія) тощо, а високоцивілізовані держави вкладають значні кошти в її розвиток з метою формування національного інтелекту як найціннішого ресурсу суспільства.

Важливу роль у відновленні національних риторичних традицій відіграють культурно-наукові передумови: в останні десятиліття активізувалися науки, спрямовані на розвиток мовної особистості, — стилістика, лінгвістика тексту, прагматика, герменевтика, культура мовлення, соціолінгвістика, психолінгвістика, евристика, соціальна і особистісна психологія, педагогіка, методика викладання мови тощо.

Однак, незважаючи на багатоманітність гуманітарних наук, кожна з них вивчає одну з граней мовної особистості. В результаті виникає суперечність, розв'язання якої передбачає появу певного цілісного підходу до розвитку мовної, а на її базі — й риторичної особистості. Роль синтезатора покликана відіграти риторика філософсько-дидактичного спрямування, у лоні якої ще 2500 років тому був створений повний ідеомовленнєвий цикл (системність мисленнєво-мовленнєвої діяльності як основа мовної особистості), який на кожному часовому витковi переосмислювався, збагачувався за рахунок розвитку суміжних наук.

Класичні науки (філософія, логіка, риторика та інші) з найдавніших часів були основоположними загальноосвітніми дисциплінами, бо слугували вихованню всебічно і гармонійно розвиненої людини — homo novus[1]. Батько риторики, видатний оратор Давнього Риму Цицерон писав: «Краща у світі мета — стати хорошою людиною». Тому у давньому світі існували чисельні школи філософії, риторики, ораторського мистецтва, де обдарована молодь оволодівала секретами класичних наук на користь собі й державі.

Народ України хоче і повинен зростити духовну, високоморальну, інтелектуальну творчу особистість, відповідальну за мовленнєвий вчинок, — справжнього громадянина України. Тому відновлення статусу риторики як

[1] Нова людина (лат.).

науки і навчальної дисципліни є визначним кроком на шляху до творення демократичного, цивілізованого суспільства, в якому людина діє словом ефективно, переконуюче, пам'ятаючи слова П. Куліша: «Отечество собі грунтуймо в рідним слові!».

Доповнена і перероблена «Риторика»[1] — комплексний посібник з риторики, який складається з таких частин навчального курсу, де викладаються основні науково-теоретичні та історичні категорії і закони риторики, хрестоматії, яка містить зразки народного золотослову, фрагменти праць риторів античного світу, давніх слов'ян, діячів українського риторичного Ренесансу XVII–XVIII ст., сучасних ораторів, афоризми мислителів давнього і сучасного світу про ораторське мистецтво тощо.

«Риторика» народилася як нагальна потреба нашого часу, коли ми усвідомили необхідність збирати, а не розкидати каміння. Відомий мислитель Даниїл Заточник писав: «...яко пчела, падая по различным цветам и совокупляя медвяны соты, тако и аз, по многим книгам избирая сладость словесную и разум, и совокупих аки умех воды морския»[2].

Цей посібник до курсу риторики подарує Вам «радість серця», за образним висловом Григорія Сковороди, коли припадете до безсмертної риторичної спадщини людства від найдавніших до сучасних днів. Ці інтелектуальні перли, нанизуючись, створили духовний дивоцвіт, у центрі якого стоїть прекрасна постать Оратора — мудреця й златоуста, патріота, громадянина, «сина Вітчизни», увінчаного лаврами безсмертя й любові.

Ця книга — чисте й унікальне джерело збагачення Вашої думки, високої й вишуканої краси слова. Щирий відгук у Вашому серці знайдуть риторичні думки з праць Горгія, Арістотеля, Цицерона, Платона, Демосфена, Ф. Прокоповича, М. Ломоносова та інших мислителів, мудрі й красномовні фрагменти з «Повчання» Володимира Мономаха, літописів преподобного Нестора, праць Кирила Туровського, пресвітера Козьми, Василія Великого, Піфагора, Георгія Кониського та інших. Про персоналії «Риторики» можна сказати словами великого Гомера, який так писав про старого Нестора — учасника Троянської війни, мудрого порадника і красномовця: «Ex cuius lingua melle dulcior fluebat oratio»[3].

[1] Див.: Сагач Г. М. Риторика.— К., 1993; Сагач Г. М. Золотослів.— К., 1993; Сагач Г. М. Похвальне красномовство.— К., 1996; Зязюн І. А., Сагач Г. М. Краса педагогічної дії.— К., 1997; Сагач Г. М. Золотослів.— К., 1998.

[2] В мире мудрых мыслей.— М., 1962.— С. 197.

[3] З язика його лилися слова, солодші від меду (лат.).

Мета сучасної інтелігентної людини — осмислити риторичну скарбницю людства й рідного народу стосовно власних можливостей, конкретної ситуації спілкування, виробити свій оригінальний ораторський стиль, розширити інтелектуально-духовні обрії у широкому контексті світової культури.

Перероблена, доповнена «Риторика» адресована усім, хто хоче жити і творити в новій Україні. «Не вважайте себе незваними гостями на бенкеті мудреців, — писав Анатоль Франс. — Займіть підготовлене там вам місце. І тоді, віч-на-віч із прекрасними твореннями поетів, учених, артистів, істориків усіх часів і народів, ви правильно оціните свої здібності, і вашим очам відкриються нові, широкі, незвідані обрії»[1].

Візьміть «Риторику» у дорогу!

Автор

[1] В мире мудрых мыслей.— М., 1962.— С. 11.

ЧАСТИНА І

ЗОЛОТОУСТ

Душа культури – це культура душі.
Гофміллер
Слово – перше дзеркало духу.
Петрарка

Глава І
ІСТОРІЯ РИТОРИКИ І КРАСНОМОВСТВА

1.1. Історичні традиції. Герої й боги красномовства

Істина завжди торжествує.
Цицерон

Риторика має глибокі корені у світовій культурі. У міфології та її героях різних народів і культур простежується художньо-образне уявлення предків про велику роль живого слова, поетично-пісенного, риторично-публіцистичного мовлення, про яскраву, часом драматичну й трагічну долю людей, наділених божественним даром — красномовством.

Із сивої давнини до наших тривожних днів дійшли, долетіли на легких крилах мудрої й прекрасної афористичної думки деякі надзвичайно сильні, чарівні, фантастичні міфи про культурних героїв, богів, присвячені класичному мистецтву «солодкомовності», красномовства, ораторського мистецтва, чаруючого співу... Вони випромінюють магічну силу краси й духовності, дарують опоетизовану інформацію про класичне мистецтво й науку — риторику, яку уособлювала у давніх греків «прекрасноголоса» богиня Калліопа, яка була однією з дев'яти муз. Донька могутнього Зевса й Мнемозіни (богині пам'яті), Калліопа вирізнялася своїми обдарованнями серед усіх інших муз. Вона стала музою епічної поезії й науки. Синами Калліопи були прекрасні співці Лін, Орфей, фракійський цар Рес. Краса й мудрість Калліопи втілювалася митцями у скульптурному зображенні богині з вощаною дощечкою або сувоєм і грифельним прутиком у руках. Цікаво, що однією із відо-

мих скульптур геніального оратора давнього світу Марка Туллія Цицерона було зображення Калліопи, біля підніжжя якої лежав він, кращий оратор усіх часів і народів.

Міф стоїть біля джерел словесного мистецтва, посідаючи значне місце в усній фольклорній традиції різних народів. З міфів виросли казки, казання, легенди.

У грецькій міфології відомі сирени — напівптахи, напівжінки, які успадкували від батька Ахелая дику стихійність, а від матері — музи трагедії Мельпомени — божественний голос. Вони мешкали на скелях безлюдного острова, всіяного кістками й висохлою шкірою їхніх жертв, яких сирени заманювали магічним, зачаровуючим співом. Виникає чисто риторичне запитання: якою ж силою краси й дієвості були наділені ці міфічні істоти, перед божественною піснею яких не могли встояти мужні й хоробрі мореплавці, які пройшли безліч випробувань достойно, та лише на цій землі знайшли свою неминучу смерть — загибель? Красномовним є й той факт, що легендарний Одіссей, пропливаючи повз ці небезпечні острови, прив'язував себе до щогли корабля й заливав воском вуха своїм товаришам.

Нас не можуть не зацікавити і уявлення пращурів, зокрема давніх греків, про величну гармонію космосу. До наших днів збереглися й дійшли уявлення класичної античності про вісім солодкомовних та мудрих сирен, які сидять на восьми небесних сферах світового веретена богині Ананке, створюючи своїм чарівним співом величну гармонію космосу. Як бачимо, звукова природа космічної краси, мелодійна ладовість, гармонія звукової величі — феномен, який чекає своїх дослідників на стику цілого ряду наук: від давньої риторики, міфології, філології, філософії до сучасної фоностилістики, психолінгвістики, акустики музикознавства тощо.

Сучасників — дослідників у галузі теорії й практики красномовства — вражають міфи Стародавнього світу про дивовижну, всеосяжну силу ораторського мистецтва. Зокрема, гордий імператор Траян звернувся одного разу до Діона Хризостома з такими промовистими словами: «Я не знаю, що ти говориш, але я люблю тебе не менше, ніж себе самого»[1]. Справді, егоїстична натура володаря могла бути розчуленою лише видатним ораторським хистом Хризостома, вустами якого, як говорили давні, віщували боги.

У творах Платона знаходимо цікавий опис сили й могутності оратора, який володіє словом, що зцілює душі: «Я стверджую, що якби у Народному зібранні чи у будь-якому іншому зібранні зайшла суперечка, кого з двох об-

[1] Див: Ораторы Греции.— М., 1985.— С. 5—27.

рати лікарем, то на лікаря ніхто і дивитися не схотів би, а обрали б того, хто володіє словом, — варто було б йому лише забажати...»[1].

Чи не парадоксальним є висновок Платона? Виявляється, що це звучить фантастично лише для нашого прагматичного часу, а тоді сприймалося як нормальне явище у такому суспільстві, де часом одна вдала промова могла змінити хід політичних подій, могла вплинути на рішення суду й відкрити шлях до слави, громадського визнання.

Видатний оратор Цицерон у своїх трактатах про ораторське мистецтво писав про формування нової людини — людини-патріота, громадянина, який живе ідеалами свого народу й держави. До речі, самі Цицерон та Демосфен, які були видатними ораторами й патріотами, ще за життя були увінчані лаврами «сина Вітчизни», «рятівника народу» і под.

У давньогрецькій міфології, крім богині Калліопи, знаходимо певні функції, пов'язані з мовленням, мистецтвом виступати у Народному зібранні, вести бесіду, полеміку, дебати тощо, й у деяких інших богів. Зокрема, богиня мороку, нічних видінь і чаклунства Геката була покровителькою деяких громадських занять людей, зокрема у суді, Народному зібранні, змаганнях, у суперечках, полеміці тощо.

Цікавим і не дуже відомим божеством грецької міфології є божество лихослів'я Мом, яке було пов'язане з темними космічними силами. Тривале зловживання терпінням богів, проти яких постійно пащекував Мом, призвело до вигнання його Зевсом з Олімпу.

Більші симпатії викликає богиня Осса, яка у грецькій міфології була персоніфікацією чуток. Як провісниця Зевса, вона приносила людям звістки від нього. Її голос вважали «божественним», а саму називали «дитям золотої надії».

Одним із найпопулярніших образів грецької міфології у сфері володіння чарами словесного впливу на людей, богів та природу був Орфей, син богині Калліопи та бога Еагра (варіант: Аполло́на). Магічна сила його мистецтва виявлялася у чарівному співі, прекрасній музиці, натхненних молитвах, за допомогою яких він сприяв аргонавтам у їхньому нелегкому поході, бо втихомирював морські хвилі, заспокоював гнів могутнього Ідаса, переконував пса Аїду Кербера, Еріній та Персефону повернути на землю кохану Евридіку. Трагічну смерть Орфея від вакханок оплакують зачаровані його співом, голосом та талантом птахи, звірі, ліси, каміння, дерева... Легенда про Орфея довгі роки надихає митців-нащадків на відтворення його образу у різних жанрах мистецтва. Цей повноводний потік любові невичерпний!

[1] Об ораторском искусстве.— М., 1980.— С. 37.

Разом із Орфеєм одним із батьків епічної поезії, «солодкомовності» у греків вважався Фамірід (Тамірис, Тамір), який був фракійським співцем, сином обдарованого музики й німфи. Це був надзвичайно гарний юнак, який майстерно грав на кіфарі, був переможцем на Піфійських іграх. Але юнака згубили гордість та марнослав'я: він кинув виклик Музам у досить грубій формі, пообіцявши їм у разі програшу віддати все, чого вони тільки забажають. Розлючені Музи-переможниці відняли в необачного Фаміріда найдорожче: вони осліпили його, позбавили голосу й уміння грати на кіфарі...

Давній Єгипет подарував світові цікавий міф про Сіа — богиню пізнання й мудрості, яка тісно пов'язана з богом Ху — втіленням божественного слова — вона сидить у вигляді гарної жінки праворуч бога Тота.

Тот у єгипетській міфології був богом мудрості, рахування й письма. Йому приписували створення усього інтелектуального життя країни: він був «владикою часу», вів літописи, створив писемність, навчив людей писати й рахувати. Він був покровителем переписувачів, архіваріусів, бібліотекарів, керував «усіма мовами» і сам вважався язиком бога Птаха, з яким його ототожнювали.

У японців божеством красномовства був Бенсай-тен (Бензай-тен), який входив до числа «семи богів щастя» і забезпечував як поліфункціональне божество довге життя, багатство, військові успіхи, захищав від стихійного лиха, дарував мудрість, красномовство. Він зображувався верхи на драконі чи змії з японським музичним інструментом біва у руках.

У давньоіндійській міфології є щонайменше дві богині красномовства — Вач і Сарасваті.

Богиня Вач — «мовлення», «слово» — є персоніфікацією мовлення. У відомій «Рігведі» їй присвячено гімн, у якому анаграмується її ім'я. Вач називали «царицею богів», «володаркою багатств». Вона вважалася донькою бога любові Ками. В епічний період вона стала богинею мудрості й красномовства, через що її почали ототожнювати з іншою богинею — Сарасваті. Сарасваті була поліфункціональною, бо первинно усвідомлювалася як богиня води, ріки, великого потоку. Сарасваті — популярна богиня давньоіндійського епосу: вона захищає співців, є богинею священного мовлення, богинею красномовства й мудрості, винахідницею санскриту й алфавіту деванагарі, виступає покровителькою мистецтв і наук. Індійські веди підкреслюють такі її риси, як краса, вишуканість, простота, білизна. Сарасваті стала дружиною Брахми як носителька численних творчих обдарувань і талантів, а любов народу до неї живе у віках.

Серед давніх візантійських, середньовічних, зокрема слов'янських, легенд викликає цікавість образ райського птаха з обличчям людини, який називався алконостом або сірином. Образ цей вочевидь пов'язаний із грецьким міфом про Алкіона, перетвореного богами у птаха. Спів цього птаха був таким прекрасним, що той, хто чув його, забував про все на світі. У російських духовних віршах періоду середньовіччя йдеться про птахів сірин, які, спускаючись із раю на землю, зачаровували людей своїм співом. Образ чарівного птаха у різних модифікаціях типу жар-птиця, диво-птах тощо є дуже популярним у східнослов'янській культурній традиції, зокрема українській та російській. Як бачимо, «солодкоголосі» птахи, міфічні істоти володіли тим прекрасним даром, до якого завжди прагнула людина, — оволодіння душами через гармонійне, прекрасне й чарівне Слово у всіх формах: слово поетичне, прозове, ораторське, пісенне, духовно-пророче...

Такі видатні оратори минулого, як Арістотель, Цицерон, Демосфен, Горгій та інші, ораторське обдарування обґрунтовували наявністю дару мислення, могутньої думки, як вони писали, — винайдення думки — логосу. Тому справжній ораторський талант виявлявся перш за все в силі змісту, інтелектуальній могутності оратора, який оволодівав розумом, волею, почуттям слухачів нетрадиційним, нестандартним, часом «алогічним», на перший погляд, мисленням. З цієї точки зору не може не зацікавити образ Іванушки-дурника, який є типовим втіленням казкової стратегії, що випливає з нестандартних постулатів практичного розуму, з опертям на пошук власних, оригінальних рішень у найскладніших ситуаціях. Це дарує йому успіх, повну перемогу над супротивниками, ворогами, опонентами. Його слово — не менш цікаве явище, ніж його справи: воно втілює магічно-юридичну функцію, як вважають спеціалісти (Ж. Дюмезіль). Він пророкує майбутнє, тлумачить незрозуміле, легко, жартома, з присл'ів'ями, приказками, мовними парадоксами загадує й відгадує найскладніші загадки, мова його відзначається розвиненою омонімією, полісемантичністю, метафоричністю тощо, що є виразною ознакою поетичного стилю, ораторського обдарування Іванушки-дурника. Риси алогічності, зарозумілості, критичного мислення наближають цей казковий образ до образу юродивого, традиційного для слов'янської, зокрема російської, духовної традиції. Осмислення глибини і сили ораторського обдарування цього популярного у слов'ян казкового образу може подарувати дослідникам безліч цікавих спостережень та висновків, бо ще не всі загадки Іванушки-дурника нами відгадані!

Інший слов'янський билинний герой — гусляр Садко — цікавий як талановитий співак, виконавець, гра якого принесла йому як громадське визнання, так і особисте щастя. Його чарівний голос, майстерна гра полюбилися Морському цареві, що сприяло щасливому одруженню Садка з прекрасною Чернавою, принесло йому славу, багатство, повне вдоволення життям. Вдячний Садко побудував у Новгороді пишні церкви, завдяки щасливій долі й видатному імпровізаторському таланту.

Східнослов'янська міфологія звеличує образ епічного співця — поета Бояна, який відзначався багатьма унікальними рисами талановитого оратора. Зокрема, у «Слові о полку Ігоревім», у написах у Софії Київській, у новгородському літописі Боян згадується як «віщий, аще кому хотяще песнь творити, то растекашеся мыслию по древу, серым вълком по земли, шизым орлом под облакы». Струни Боянові рокотали славу руським князям, які ставали на захист рідної землі. Відомий поет Ігор Шкловський та інші дослідники вважають легендарного Бояна «ритором, солодкомовним оповідачем», талановитим імпровізатором, бо звучать у віках, не стихаючи, його живі гусла, чарівний голос, дивовижні, вражаючі інтонації... Не змовкає у нашій вдячній пам'яті слава Боянова — «соловейка стародавнього часу». Так само нам, нащадкам слави предків, не личить забувати видатну ораторську пам'ятку — «золоте слово» Святослава, змішане із сльозою, мета якого — єднання усіх патріотів рідної землі перед вражою навалою. «Золоте слово», мудрі літописи, які творилися на нашій славній землі, пастирське слово та ін. — взірці високої ораторської культури наших предків, так само як і дивовижно-прекрасні міфи різних народів усіх часів — невичерпна скарбниця культурної, риторичної загальнолюдської спадщини[1]. Народи творили тисячолітній національний золотослів, вбираючи й творчо використовуючи надбання попередніх епох, творячи ораторські перлини як свідчення глибоких етико-естетичних дум, поривань, мрій, надій... Прочитати цю величну книгу життя, осмислити загальнолюдський національний набуток — велике щастя й наш моральний обов'язок на стику епох. Адже вивчати риторику можна по-різному, але можна й через опанування красою й силою міфологічної риторичної спадщини: «Блаженна людина, що мудрість знайшла!» (Біблія).

[1] Див.: Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія, укладена Я. Ф. Головацьким.— К., 1991.

1.2. Деякі етапи історії розвитку риторики

Слова – єдине, що житиме вічно.
Гезлітт

Риторика, як й інші науки, має свою історію, злети й падіння, без знання яких важко розраховувати на успіх, тим більше в ораторському мистецтві.

До недавнього часу були відомі більшою чи меншою мірою праці античних риторів Арістотеля, Цицерона, Демосфена, Квінтіліана та деяких інших авторів, частково й слов'янська риторична спадщина, особливо ломоносівського періоду, часів Київської Русі, епохи українського Ренесансу XVII–XVIII ст.

Дослідження останніх років виявили, що незмірні багатства зберігаються у рукописних відділах бібліотек у великих містах України та колишнього Союзу, осередках науки і культури, адже у XVII–XVIII ст. риторика була традиційною шкільною дисципліною.

Давня Греція, Давній Рим в епоху демократичного розквіту стали світовою скарбницею риторики й ораторського мистецтва. За законами Солона, кожний афінянин повинен був особисто захищати свої інтереси на суді, бо участь представників дозволялася лише у виняткових випадках, наприклад, у справах неповнолітніх, жінок тощо.

Інтенсивний темп життя демократичних полісів вимагав діяльності, яка б спиралася на практичні навички у найрізноманітніших галузях, — роботу знавців, майстрів, — «техне» (гр. — наука, ремесло, мистецтво). Серед них вирізнялося й словесне мистецтво логографів, риторів, які за наймом творили ораторські промови. Публічний виступ громадян у Народному зібранні чи в суді перед аудиторією у сотні й тисячі чоловік був невід'ємною частиною функціонування апарату державної влади у демократичних полісах Давньої Греції. Крім того, ораторське мистецтво користувалося в Елладі величезною повагою, популярністю, тому численні ораторські школи давнього світу ніколи не були порожніми.

Перше відоме керівництво — техне — для тих, хто готувався виступати публічно, належало, очевидно, сицилійським риторам Тисію й Кораку і давало рекомендації, як слід членувати промову на частини (вступ, виклад справи, епілог) і які докази слід добирати.

На жаль, оригінальних ораторських праць чи фрагментів до наших днів майже не дійшло, крім комедії Аристофана «Жаби», де інсценовано суперечку Есхіла й Еврипіда за право поета називатися кращим чи наймудрішим

знавцем техне, а також деякі фрагменти промов софістів, ораторів Горгія, Ісократа та інших[1].

Легендарний оратор давнього світу Демосфен жив у епоху, коли закінчувався період народоправства. Великий оратор і громадянин-патріот Демосфен намагався зберегти державний лад і своїм життям заплатив за вірність переконанням та ідеалам.

До наших днів дійшли 30 промов Демосфена, у тому числі відома промова «Про вінок». Жодна з них не є плодом імпровізації, а є результатом тривалої, виснажливої праці, покладеної на віднайдення теми, її розвиток, схематизацію плану, на відпрацювання стилю, шліфування виразів. Великий трудівник Демосфен цілі ночі проводив за риторичною роботою, тому його недруги говорили, що промови Демосфена тхнуть лампадним маслом, яке він спалював у величезній кількості. Але його промови були «свіжими й чарівними, наче щойно вилились із грудей: вони наповнені життям, емоціями і, подібно творінням Фідіаса, не мають на собі жодних слідів різця, що працював так ретельно»[2].

У Давньому Римі народ брав безпосередню участь у вирішенні державних та судових справ, тому там також була великою сила ораторського слова, риторичного мистецтва. Видатний теоретик та практик риторики Марк Туллій Цицерон написав і виголосив низку ораторських шедеврів — «Брут», «Про знаменитих ораторів», «Оратор», «Про оратора» тощо[3]. Інший видатний оратор, Марк Фабій Квінтиліан, створив оригінальну систему навчання риторики на основі принципів Цицерона у вигляді 12 книг риторичних настанов. Квінтиліан, як й інші палкі прихильники таланту Цицерона, говорив, що небо надіслало його на землю, щоб дати приклад, до яких меж може дійти могутність слова.

Цікаво, що першу промову Цицерон створив у 25 років під назвою «На захист Публія Квінкція», а останню, 12-ту філіппіку, — у рік смерті, в 63 роки. У «Бруті» Цицерон називав риторику «матір'ю усього, що добре зроблено й сказано». Він відпрацював простий, блискучий, пристрасний, патетичний ораторський стиль, вважаючи складовими успіху оратора освіту, природний дар і ораторські вправи.

[1] Див.: Ораторы Греции.— М., 1985; Платон. Діалоги.— К., 1995.

[2] Див. детальніше: Орлов Б. Демосфен и Цицерон. Их жизнь и деятельность.— СПб., 1898.— С. 52; Демосфен. Речи.— М., 1954.

[3] Марк Туллий Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве.— М., 1972; Античные риторики.— МГУ, 1979.

Цицерон був творцем латинської мови: з важкої, неоковирної зброї викував тонку, гостру рапіру, яка проникала у найтонші вигини думки. Він залишив понад 100 промов, з яких 57 збереглось, як риторична скарбниця для усіх часів та народів.

У період середньовіччя у галузі риторики царювали догматизм і схоластика. Феодальний лад базувався на зовнішній, фізичній силі, на звичаї, що виливався у суворо визначені, незмінні формули. Дослідник О. Тимофєєв писав: «Рішителем доль держав і приватних осіб був меч, а не слово»[1]. Порівняйте ставлення до риторики Секста Емпірика, який у своїх творах, у розділі «Проти риторів» вважав риторику «не корисною», «шкідливою», «шарлатанством»[2].

Авторитет католицизму гнітюче діяв на розвиток риторики, бо тримав ключі від майбутнього блаженства. В тих умовах ораторське мистецтво не могло володіти творчою силою справжнього мистецтва, а оратору не знаходилося місця у державному житті. Політичне красномовство тоді майже не існувало, а ораторське мистецтво розвивалося в основному на церковних кафедрах, в університетах і судах.

Занепад і відродження риторики не могли не відбитися на розвиткові людини й суспільства. Реабілітація риторики в системі освіти знайшла втілення наприкінці середньовіччя, з поверненням тривіуму й квадріуму, серед яких риториці відводилося почесне місце у прагненні людини оволодіти світом через античний логос — єдність і гармонію думки й слова.

Першою серйозною спробою опису історії риторики Київської Русі є робота В. І. Аннушкіна «Перша російська «Риторика», видана у Москві, товариством «Знання» у 1989 р., де аналізується риторика «Сказання про сім вільних мудрощів», «Риторика» 1620 року, що дає багатий і глибокий матеріал для аналізу історії слов'янської риторичної думки.

Київська Русь — давньоруська держава IX—XII ст. — розквітала при Ігорі, Ользі, Святославі, Володимирі, Ярославі Мудрім. У Києві відкривалися перші бібліотеки, школи, розвивалися різні ремесла.

Після хрещення Русі активно створюються пам'ятки писемності, розвивається мистецтво, архітектура, література, культура слов'ян, зокрема риторична[3].

---

[1] Тимофеев А. История красноречия с древнейших времен.— М., 1893.— С. 65.

[2] Див.: Секст Эмпирик. Сочинения в 2-х томах.— Т. 2.— М., 1975.— С. 122–144.

[3] Див.: Вомперский В. П. Русские риторики XVII–XVIII вв.— М., 1988; Чепіга І. П. Ораторське мистецтво на Україні в XVI—XVII ст.ст. // Українська мова і література в школі.— 1989, № 10.

Перлина слов'янської літератури «Слово о полку Ігоревім» донесла до наших днів «золоте слово» Святослава, «змішане із сльозою», що є взірцем високої риторичної культури того часу.

Найбільш відомими ораторами Київської Русі були Іларіон та Кирило Туровський.

Іларіон (XI ст.) — перший руський митрополит, давньоруський письменник, талановитий оратор. Найвідомішою його проповіддю є «Слово про закон і благодать», у якій він з патріотичних позицій оцінив діяльність давньоруських князів і міжнародну роль Київської Русі. У ній автор-патріот гаряче виступає проти зазіхань Візантії на Русь, красномовно й переконливо доводить містичність вчення про месіанську роль будь-якого народу, обстоює самостійність Русі. Дослідники риторичної спадщини Іларіона відзначали такі риси «Слова про закон і благодать», як яскраву образність, емоційність, надзвичайну мелодійність, логічну стрункість.

Постать митрополита Іларіона, його риторична спадщина надихають нащадків на опанування риторичними й морально-етичними секретами цієї видатної фігури слов'янської культури.

Кирило Туровський (XI ст.) — блискучий оратор і представник урочистого й учительного красномовства на Русі. Він закликав письменника й оратора (літописця й піснетворця) уважно вивчати й вслухатися у те, що відбулося, прикрашати діяння героїв відповідними словами «прикрасять словами й звеличать царів... і, славлячи їх, похвалами кінчають»[1].

Кирило Туровський — яскравий приклад творця величально-похвальних епідейктичних промов, якого ми з повним правом можемо назвати великим піснетворцем Давньої Русі.

Велику риторичну цінність становить «Слово в новий тиждень після Пасхи», яке К. Туровський побудував за суворими законами красномовства: матеріал подано на порівнянні зраділої «церкви Христової» з навколишньою природою. В ньому — низка блискучих метафор про роль ритора-проповідника: «Нині ратаї слова приводячи словесних ягнят до духовного ярма і занурюючи... рало у мисленнєвих борознах, проводячи борозну покаяння й засипаючи сім'я духовне, надіями майбутніх благ веселяться...»[2].

---

[1] Прибавления к творениям святых отцов. Ч. 2.— М., 1844. Див.: Гурвич Е. С., Погорілко В. Ф., Герман М. А. Основи риторики.— К., 1978.

[2] Туровский Кирилл. Слово в новую неделю на Пасхе // Древняя русская литература. Хрестоматия.— М., 1980.— С. 73.

На жаль, до наших днів не дійшли імена багатьох давніх слов'янських ораторів-патріотів, але перлини їх словесного таланту, мудрості й краси думки увійшли у могутній фольклорний золотослів рідного народу.

«Соловейко України» А. С. Малишко у вірші «Буду я навчатись мови золотої» закликав патріотичну молодь вміти прислухатись до кожного поруху серця матері-України:

Буду я навчатись мови золотої
у трави-веснянки, у гори крутої,
в потічка веселого, що постане річкою,
в пагінця зеленого, що зросте смерічкою.
Буду я навчатись мови-блискавиці
в клекоті гарячім кованої криці,
в корневищі пружному ниви колоскової,
в леготі шовковому пісні колискової;
щоб людському щастю дбанок свій надбати,
щоб раділа з нами Україна-мати;
щоб не знався з кривдою, не хилився під скрутою
в гніві бився блисками, а в любові — рутою!

***

Національне красномовство слов'ян базувалося як на класичній риторичній спадщині давнього світу, так і на досягненнях західноєвропейської естетико-літературної думки. Роль художнього риторичного слова була напрочуд важливою у боротьбі слов'янських народів за соціальне, національне визволення, проти духовного рабства, проти окатоличення, полонізації, проти власних експлуататорів та гнобителів. Кращі художні твори видатних майстрів слова ставали народними, національними, зокрема, деякі поезії українського Арістотеля Г. С. Сковороди «Всякому городу нрав и права» стали народними піснями, зажили своїм самостійним і прекрасним життям.

Слов'янська риторика України, Росії, Білорусі увібрала в себе латиномовні риторики, поетики, грецькі й західноєвропейські поетики й риторики, ідеї яких розвивали церковні діячі, письменники, вчені: вологодський єпископ Макарій, один із засновників Слов'яно-греко-латинської академії Симеон Полоцький, кращі гуманісти-просвітителі — М. В. Ломоносов, Феофан Прокопович, Петро Могила та їхні сподвижники.

Народи створювали тисячолітній золотослів національних культур, що знайшло відображення у дорогоцінній скарбниці — фольклорі, зокрема у прислів'ях, приказках українського, російського та інших народів. Їх з любов'ю збирали й передавали нащадкам патріоти-гуманісти В. І. Даль, Б. Д. Грінченко та інші.

XVII — перша половина XVIII ст. — це період становлення і розвитку літератури, її родів і видів, і, безперечно, народна творчість мала значний вплив на розвиток шкільних курсів теорії поетичного та ораторського мистецтва. Їх етико-естетичною основою, підґрунтям була любов до своєї батьківщини, рідного народу, боротьба за свободу й щасливе життя у гармонії з Богом, собою, природою і суспільством, тому типовою темою підручників з риторики була така: «Рука Всевишнього Вітчизну врятувала».

Після складного для Русі Смутного часу, епохи міжцарювання на початку XVII ст., обрання нового царя Михайла Федоровича Романова й повернення до мирних часів починають розвиватися словесні науки. У Росії XVII–XVIII ст. вивчали «Французьку риторику» Фоклена (1555 р.), «Джерела французького красномовства» Шабанеля (1612 р.), «Роздуми про елегантність та ввічливість стилю» Бельгарда (1695 р.), «Мистецтво говорити» Б. Ламі, риторики Арістотеля, Цицерона.

У 1620 р. створюється перша російська риторика невідомого автора, яка дійшла до нас у тридцяти шести списках. Її вивчали на Русі понад сімдесят років, вона була дуже популярним твором у Москві, Новгороді, Ярославлі, Ниловій пустоші, Соловецькому монастирі тощо.

Це не самостійний російський твір, а переклад латинської «Риторики» німецького вченого Філіппа Меланхтона у стислій переробці його учня Лоссія (видання 1577 р., Франкфурт). Завдяки творчому ставленню давньоруського книжника до тексту оригіналу до «Риторики» були введені уривки з глави про риторику «Сказання про сім вільних мудрощів», текст було пристосовано до потреб тогочасної освіти.

«Риторика» 1620 року має дві книги: «Про винайдення справ» та «Про прикрашання слова», написані у формі діалогу вчителя й учня, що було характерним для підручників Давньої Русі.

Безумовно, перша російська «Риторика» — цінна пам'ятка історії розвитку слов'янського красномовства. Ось її наказ («наречение») усім нам: «Я — риторика добрословного і ясновидящого розуму, мною граматика винаходиться й діалектика прикрашається. Зв'язуючись із цими вченнями, я на-

вчаю житейської мудрості і наставляю, як ясно складати доброчинні промови»[1].

Як бачимо, перша слов'янська «Риторика» є прямою спадкоємицею традицій Давнього Світу, настанов Цицерона, Демосфена, Квінтиліана та інших. Вона стала підґрунтям для подальшого розвитку слов'янського красномовства, спираючись на риторичний геній кращих її служителів — М. В. Ломоносова, Ф. Прокоповича, І. Галятовського та їхніх сподвижників.

Петровська епоха перетворень та реформ викликає до життя серію блискучих керівництв з ораторського мистецтва: «Про силу риторичну» Софронія Ліхуда, засновника й викладача Слов'яно-греко-латинської академії (1698), «Риторика» Михайла Качова (кінець XVII ст.), «Наука проповідей» та «Книга сія філософська» (коротка риторика) Андрія Білобоцького (початок XVIII ст.), «Риторична рука» Стефана Яворського (1705 р.), перекладена з латині Федором Полікарповим, «Книга прекрасного злотослова» грека Кузьми Афоноіверського (1710 р.) та ін.

На жаль, ці взірці шкільного викладання риторики зберігаються в архівах у списках, не видані й мало вивчені.

Рукописними були й латиномовні риторики, які вивчалися у духовних академіях — Слов'яно-греко-латинській, Києво-Могилянській, Острозькій та ін.

Опублікованими були: курс теорії поезії «De arte poetica» Ф. Прокоповича — Г. Кониським у Могильові в 1786 р. (друге видання у 1961 р.), риторика Ф. Прокоповича «De arte rhetorica», що побачила світ в українському перекладі у 1979 р., поетика М. Довгалевського «Hortus poeticus», український переклад якої вийшов у видавництві «Мистецтво» у 1973 р.

Києво-Могилянська академія. Тривалий час Києво-Могилянська академія була єдиним вогнищем просвіти й культури в Україні, в Росії, значною мірою і в Білорусі та південних слов'янських країнах, мала статус європейського навчального закладу, а слава про її випускників-просвітителів сягала світового масштабу.

Свою прогресивну просвітницьку діяльність вона здійснювала у складний період, коли український народ зазнавав утисків, а його мові й культурі загрожувало знищення.

Академія ставила високу й благородну мету: тут «наук визвольних навчаються й звідти підпору церкві православній і вітчизні необхідну творять»[2].

[1] Див.: Аннушкин В. И. Первая русская «Риторика».— М.: Знание, 1989.

[2] Материалы для отечественной истории. Издал М. Судиенко.— Т. 1.— К.: Университетская типография, 1853.— С. 50.

Сучасним риторам, спеціалістам гуманітарного профілю повчально й корисно знати про структуру цього унікального навчального закладу, методи навчання спудеїв, перелік предметів, навчання риторики тощо[1].

Київська академія виникла у період загального культурного піднесення на українських землях, що було зумовлено соціально-економічним пожвавленням у другій половині XVI — на початку XVII ст.

Київська братська школа, створена у 1615 р., заклала основу академії, бо її підтримувало запорізьке козацтво та визначні освітні сили, які гуртувалися на той час у Києві. Школа досить швидко стала першим вищим загальноосвітнім всестановим навчальним закладом України.

Академія мала глибоконаціональне спрямування, керувалася системою і методами навчання кращих західноєвропейських університетів і академій, її вихованці здобували різнобічну високу освіту, як на той час, задовольняючи науково-освітні й культурні потреби суспільства.

Дослідники, зокрема З. І. Хижняк, В. П. Маслюк[2] та інші, відзначають деяку схоластичність її курсів, її богословське спрямування, що було наслідком певних історичних умов. Її вихованцями були багато відомих громадських, політичних, державних та освітніх діячів, учених — істориків, філософів, медиків, художників, композиторів, які успішно працювали в Україні та за її межами.

У XVII–XVIII ст. у Києво-Могилянській академії було 8 класів, а курс навчання тривав 12 років. Першою була фара (або аналогія) — підготовчий клас, куди вступали діти з певним обсягом знань взагалі та з латини зокрема. Далі йшли граматичні класи: інфима, граматика і синтаксима.

Ключем до вищих знань була латинська мова, вивченню якої в академії приділялася серйозна увага. Крім того, спудеї здобували грунтовну лінгвістичну підготовку, вивчаючи книжну українську, ґрецьку, польську, слов'янські та європейські мови. Між собою спудеї говорили лише латинською мовою, а людина, яка не володіла латиною, вважалася просто неосвіченою.

У Київській братській школі, пізніше колегії й академії, вивчали «сім вільних наук», які поділялися на trivium (граматика, піітика, риторика) і quadrium (арифметика, геометрія, філософія, музика) і входили в обов'язкові прог-

[1] Див. докладніше: Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія.— К.: Вид-во при КДУ, 1970.— С. 172; Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. Суспільно-політичні й ідеологічні передумови виникнення вищої освіти на Україні.— К.: Знання, 1991.

[2] Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні.— К.: Наук. думка, 1983.— С. 234.

рами підвищеного типу шкіл і за кордоном: у Кембріджському університеті, Краківській, Віленській, Замойській, Познаньській академіях.

Після граматичних класів спудеї академії впродовж 8-ми років вивчали поетику (1 рік), риторику (1 рік), філософію (2 роки) і богослов'я (4 роки).

Поетика — мистецтво складання віршів — було захоплюючим і корисним заняттям. Студенти оволодівали загальними правилами віршування (тридцять видів класичного й середньовічного стилів: епопея, комедія, трагедія, буколічна, елегічна, ідилічна, дидактична, сатирична поезія).

Дориторична підготовка в академії здійснювалася продумано й цілеспрямовано, особливу увагу у навчанні творчих навичок та вмінь приділяли складанню ліричних видів поезії: кантам та елегіям, вітальним, поздоровчим (панегірикам) на честь відомих осіб, громадських свят, церковним, академічним, а також драматичній поезії (похорони спудеїв, викладачів тощо).

Професорсько-викладацький склад академії приділяв значну увагу розширенню культурних обріїв спудеїв, створюючи для них спеціальні посібники з греко-римської міфології, назв рік, озер, вітрів тощо.

Унікальний досвід виховання і навчання українських, російських та інших риторів було накопичено у Києво-Могилянській академії у XVII—XVIII ст., де читався курс світської риторики на ідейній основі античності, патристики, схоластики, гуманізму й Реформації та деяких ідеях просвітництва.

До наших днів дійшли описи 183 підручників риторики, з них 127 складені й прочитані в академії в 1635—1817 рр. Як свідчать дослідження В. П. Маслюка та З. І. Хижняк, це були оригінальні курси риторики як за структурою, так і за змістом, у які органічно впліталися громадсько-політичні проблеми, більшою чи меншою мірою вони виконували соціальне замовлення захисту інтересів гноблених і беззахисних людей перед іноземними загарбниками та місцевими гнобителями, які зрадили інтереси народу (на прикладах судових промов, листів тощо).

У курсі риторики такі прогресивні вчені, як Ф. Прокопович, І. Галятовський, виховували у молоді істинне почуття патріотизму на прикладах вітань, панегіриків відомим громадським, політичним діячам (Петру Могилі, кошовим).

Відзначимо, що риторика в академії була найбільш популярним предметом, бо мала практичне застосування: студенти створювали ораторські промови, орації, були бажаними учасниками багатьох урочистих громадських та церковних подій.

Метод вивчення риторики був таким. Студентів вчили створювати промови загального й певного призначення (судові, панегіричні), писати листи:

вітальні, поздоровчі, дякувальні, прохальні, прощальні тощо. Церковного красномовства навчали лише бажаючих, бо студенти риторики вважалися світськими людьми. Вони активно вивчали твори римських, грецьких класиків риторики.

Підручники в академії були рукописними, авторськими, бо кожен викладач мусив складати свій оригінальний курс лекцій.

Різні дослідники шкільних латиномовних курсів теорії художнього слова, риторики неоднозначно оцінюють їх значення. Одні наголошують на їх вторинності, неоригінальності, вважаючи їх рабськими копіями західноєвропейських риторик (А. Горнфельд, Д. Вишневський, В. Данилевський). Інші, як В. П. Маслюк, не применшують їхнього значення для розвитку естетико-літературної думки в Україні, Росії, Білорусі, вважають, що вони не втратили своєї наукової цінності й сьогодні — у період відродження вітчизняної риторичної спадщини, оновлення нашого суспільства, духовно-інтелектуального зростання.

Ми приєднуємо свій голос до плеяди дослідників нашої риторичної спадщини, які творчо використовують риторичний потенціал минулого, зокрема Києво-Могилянської, Острозької академій. У концепцію відроджуваного Міжнародного університету «Києво-Могилянська академія» закладені кращі традиції гуманістичної просвіти України, де достойне місце серед інших гуманітарних наук належить класичній риториці, поетиці й філософії.

Першим друкованим підручником риторики в академії був підручник професора Іоаникія Галятовського «Наука або Способ зложення казаня» (Київ, 1659, 1660; Львів, 1663, 1665). Львівське видання вийшло під назвою «Ключ разумѣнія».

Іоаникій Галятовський (помер 1688 р. у Чернігові) — цікава й видатна постать слов'янської філософської та риторичної думки XVII ст., вихованець Київської колегії, а пізніше — її професор та ректор. Дослідник його творчості М. Ф. Сумцов відзначав, що І. Галятовський знав набагато більше наукових теорій про причини, явища та стан природи, ніж сучасні йому вчені, займався проблемами історії, ботаніки, зоології, мінералогії та інших наук[1].

Риторичну спадщину І. Галятовського відзначає тісний зв'язок із життям, соціально-політичними та релігійними проблемами того часу: релігійно-церковна полеміка з єзуїтом А. Пекарським «Розмова білоцерківська» (1676 р.), заклик боротися з татаро-турецькою навалою «Лебід» (1679 р.) та інше.

[1] Див.: Сумцов Н. Ф. К истории южнорусской литературы XVII в.: Вып. II. Иоаникий Галятовский.— К., 1884.— С. 33.

З 60-х років XVIII ст. академія перетворюється на духовний заклад, і її вихованці для завершення освіти їдуть до Москви, Петербурга. Красномовство й риторику як спеціальний та обов'язковий предмет на той час викладали також в церковних школах та училищах.

Києво-Могилянська академія увійшла до скарбниці вітчизняної риторично спадщини, а вивчення й осмислення накопиченої тут риторичної науки дають духовно-інтелектуальну поживу розуму й серцю сучасних риторів та дослідників. Ім'я академії прославили такі видатні ритори-гуманісти, як Ф. Прокопович, М. Ломоносов, Г. Сковорода та інші просвітителі слов'янських народів.

Феофан Прокопович (1681—1736) — видатний слов'янський оратор, вчений, письменник, політичний і громадський діяч, автор трактатів, проповідей («Духовний регламент», «Слово о власти и чести царской», «Правда воли монаршей», ода на честь Полтавської битви «Епінікіон» та ін.), один із засновників стилю українського бароко з його демократичним характером, зв'язком з народною творчістю, творчим використанням культурної спадщини античності.

Завдяки своєму ораторському таланту Ф. Прокопович, виходець із середніх верств суспільства, який рано втратив батьків і виховувався у дядька, досягає вищих посад держави, стає правою рукою Петра I, його радником, сподвижником, главою «Ученої дружини».

Протягом 1708—1709 рр. у Києво-Могилянській академії він читав лекційний курс риторики, яку вважав «царицею душ», «княгинею мистецтв». Ідейну й творчу спадщину видатного українського та російського просвітителя високо цінували Кантемір, Сумароков, Фонвізін, декабристи, Пушкін, Бєлінський та інші.

З 1706 р. Ф. Прокопович — професор риторики в академії, курс якої на той час розглядався як унікальна наука про слово взагалі. Риторика, яку створив Ф. Прокопович, увібрала в себе прогресивні ідеї його вчителя Арістотеля і складалася з десяти книг: I — загальні вступні настанови; II — про підбір доказів і про ампліфікацію; III — про розміщення матеріалу; IV — про мовно-стилістичне оформлення; V — про трактування почуттів; VI — про метод писання історії і про листи; VII — про судовий і дорадчий рід промов; VIII — про епідейктичний, або прикрашувальний, рід промови; IX — дещо про священне красномовство; X — про пам'ять і виголошування[1].

[1] Див.: Прокопович Феофан. Філософські твори: Т. I. Про риторичне мистецтво.— К.: Наук. думка, 1979.— С. 103—435.

Ф. Прокопович вважав, що риторика позбавлена свого специфічного предмета, охоплюючи усі предмети, які цікавлять людину й можуть бути об'єктом інших видів мистецтва. Метод риторики він вбачав у тому, щоб навчити, як у промові за допомогою оволодіння мистецтвом слова дати відповіді на важливі питання й переконати, що ці відповіді є правильними.

Видатний ритор описував такі функції риторики, як-от: соціально-організаційну (засіб агітації, мобілізації), культурно-освітню (життя народу, країни), одержання нових знань, збудження почуттів, формування громадської думки, вплив на них тощо.

Джерелами красномовства Ф. Прокопович вважав природу, мистецтво (талант), освіту, тренування, наслідування, що збігається з уявленнями грецької та латинської класичних риторичних шкіл.

Риторичний курс Ф. Прокоповича мав виразний нормативний характер, у якому автор з позицій раціоналізму виступив проти стилістичних надмірностей бароко, схоластики латино-польських риторик, проти пустопорожнього псевдокрасномовства.

Промови Ф. Прокоповича були повчальними, утилітарними, обґрунтовували реформи Петра І з питань церкви, освіти, науки тощо.

О. Сумароков дав таку оцінку таланту видатного ритора: «...послідовник сей пресолодкий Цицерона і красномовства російського корона...».

Видатний вчений-просвітитель обстоював принцип античної класичної естетики про відповідність словесного вираження ідейно-емоційному змісту твору.

Феофан Прокопович у своєму курсі риторики писав про достоїнства оратора, який повинен вміло розпочинати виклад, бути поважним у повчанні, дотепним у розважанні, сильним і багатослівним у зворушенні і, нарешті, він підбирає стиль не на свій розсуд, а згідно з вимогами справи і часу.

Основні постулати київського вченого нічим не суперечать поглядам античних теоретиків риторики, зокрема Арістотеля, де в теорії симетрії домінувала концепція загальної й абсолютної краси, бо відповідність словесного вираження (застосування відповідних слів і думок до винайденого матеріалу) вимагає особливого чуття та неабиякого таланту.

Так само Феофан Прокопович поділяв й античні поняття міри в усьому, міри як естетики золотої середини, у якій повинні сходитися і поєднуватися всі крайнощі. Погляди Арістотеля, Платона, Квінтиліана та інших представників класичної естетики на гармонію були творчо сприйняті Феофаном Прокоповичем та його послідовниками.

Цікавим, корисним сучасним риторам є розділ «Про почуття» з «Риторики» Ф. Прокоповича, який виховував у своїх учнів-риторів (в їх ораторських виступах) такі почуття, як любов, тривога, надія, ревність, радість, гнів, гордість, печаль, страх, жах, обурення тощо, чим обґрунтовував психологічну культуру оратора, який має бути талановитим митцем, щоб у душі слухача збудити необхідні почуття.

Феофан Прокопович та його послідовники творчо використовували досягнення античної риторичної думки — вчення про три стилі. Завданням і метою високого стилю він вважав хвилювати аудиторію, для чого підбираються сильні емоції, величні способи викладу: часті метафори, величні фігури.

Квітчастий стиль має приносити насолоду, для чого вживаються гарні способи вислову: часті тропи, легкі почуття, помірковані сентенції, дотепні вислови.

«Низький стиль служить для повчання і вживається у розповідях, якими повчаємо інших. Він виключає сильні емоції, рідко вживає фігури, тропи, буденні справи, то май на увазі, що навчання вимагає низького стилю, розвеселення — середнього, а зворушення — високого»[1].

Не усі праці видатного мислителя й просвітителя знайдені. За його «Букварем» вчилися українці, росіяни, білоруси, молдавани, грузини, серби, болгари, греки. Великий гуманіст закликав учених академії до формування самостійного мислення, мріяв про генерацію українських «знавців, а не крамарів науки»[2].

Феофан Прокопович оволодів багатьма мовами, писав латинською, німецькою, старослов'янською, книжною українською, німецькою, англійською, французькою, шведською, польською мовами. Його широка полілінгвістична культура до наших днів вражає масштабністю обдарування.

Учений відстоював ідею освіченого абсолютизму, заснував російську просвіту. Його останніми передсмертними словами були такі: «О, голово, голово, розуму впившись, куди ся прихилиш?».

Великий ритор російського народу М. В. Ломоносов був знайомий з риторичними працями професорів Києво-Могилянської академії, у тому числі й з «Риторикою» Феофана Прокоповича. Про це свідчать виправлення у ній 1747 р. та інші матеріали.

[1] Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні.— К.: Наук. думка, 1983.— С. 89.

[2] Письма Ф. Прокоповича. Труды Киевской Духовной Академии. 1867, т. 1. Письмо 3-е.— С. 158.

Філософські, риторичні погляди видатного просвітителя Феофана Прокоповича відбивали інтереси прогресивних сил, стали важливою віхою у розвитку слов'янського красномовства та естетичної думки.

Ломоносов Михайло Васильович (1711—1765). Іменем М. В. Ломоносова відкривається новий етап у розвитку й становленні слов'янської риторики. Великий вчений-енциклопедист, родоначальник матеріалістичної філософії в Росії, поет, він заклав основи сучасної російської літературної мови, став теоретиком красномовства як автор «Краткого руководства к красноречию» (1748, 1759, 1765), «Краткого пособия к риторике в честь любителей словесности», знаменитої «Российской грамматики».

М. В. Ломоносов так визначав риторику: «Красномовство є мистецтво про всяку дану матерію красно говорити, тим самим прихиляючи інших до своєї про це думки»[1].

Великий російський просвітитель виходив з класичних еллініcтичних риторичних поглядів; творчо засвоївши, він збагатив їх оригінальними підходами й трактуваннями.

Він розрізняв такі фактори обдарування оратора, як душевні, особливо гострий розум і пам'ять, фізичні — сильний та приємний голос, поставний вигляд.

М. В. Ломоносов виділив знання елементів і структур публічної промови: вступ, тлумачення, твердження, заключення. Для успішного впливу на слухачів він рекомендував добре знати людину, стан оратора, стан слухачів (вік, стать, виховання, звички, рівень освіти тощо), силу красномовства. Він вважав, що оратор повинен володіти своїми пристрастями, вміти збуджувати й гасити свої почуття, тоді слухачі будуть знати, що ця людина чесна, совісна, їй не є чужими ті пристрасті, які вона хоче збудити у слухачів. Силу красномовства М. В. Ломоносов вбачав у гострому розумі, розгляді етичних мотивів тієї чи іншої дії (добра вона чи зла). Найбільше, з його точки зору, сприяє збудженню пристрастей образне зображення подій, виразне й зриме зображення їх у словах, щоб слухачі начебто ясно побачили картину перед очима.

Головний подвиг М. В. Ломоносова у галузі художньої культури сучасники й нащадки бачили в його поетичній риторичній творчості й удосконаленні російської мови. У промові «Лист молодого російського вельможі» О. М. Шувалова говорилося: «Ломоносов — геній творчий, він батько нашої поезії; він першим спробував вступити на шлях, який до нього ніхто не відкривав, мав сміливість складати рими мовою, яка, здавалося, є несприятливим ма-

[1] Ломоносов М. В. Избранные философские произведения.— М., 1950.— С. 451.

теріалом для віршування... Він відкрив нам красу й багатство нашої мови, дав нам відчути її гармонію, виявив її чарівність і відсторонив її грубість...

До слави великого поета він приєднує звання вдалого прозаїка, його похвальна промова Петру Великому — безсмертний твір, який приносить хвалу й герою, й автору, мужнє, високе красномовство у цій промові є безмежним, легко тут висловлюється геній звеличений, який завжди стоїть вище того, що він творить»[1].

Спеціалісти у галузі риторики й слов'янської риторичної спадщини справедливо вважають, що ломоносівський період в історії риторики по-справжньому досі не оцінений, чекає свого глибокого дослідження й описання.

Часом розквіту російської риторики спеціалісти вважають першу половину XIX ст., особливо після Вітчизняної війни 1812 р., коли громадсько-патріотичне піднесення заохочувало розвиток словесних наук, перш за все риторики — загальної та часткової.

Серед популярних підручників риторики того часу, які багато разів перевидавалися, не втратили своєї цінності до наших днів, мали певний вплив на формування української риторичної культури, були курси О. Ф. Мерзлякова, М. М. Сперанського, М. Ф. Кошанського, К. П. Зеленецького.

Мерзляков Олексій Федорович (1788—1839). Першу кафедру російського красномовства, віршування й мови створив поет, критик, перекладач, професор Московського університету О. Ф. Мерзляков, який був родом з м. Далматово Пермської губернії. На його публічні промови охоче збиралася уся московська верхівка, бо жвавість і яскравість викладу, рідкісний дар імпровізації, темперамент, та до того ж глибокі філологічні знання робили його лекції живою академією російської словесності. Сучасники говорили про нього, що Москва нічого подібного не чула. Ця висока оцінка була цілком заслуженою видатним російським ученим, блискучим оратором, який прожив не таке довге життя, але встиг так багато. Він писав: «Оратор іноді грунтує збудження пристрастей на моральних поняттях про честь, справедливість...»[2].

О. Ф. Мерзляков був учителем О. С. Грибоєдова, П. О. Вяземського, П. Я. Чаадаєва, які стали відомими майстрами слова. Його школу пройшли М. Муравйов, М. Бестужев-Рюмін, П. Каховський, І. Тургенєв. Учні називали улюбленого наставника «красою університету», зберігаючи вдячну пам'ять про його лекції й красномовство, моральну велич і красу протягом цілого життя.

[1] Ломоносов М. В. в воспоминаниях и характеристиках современников: Сост. Г. Е. Павлова.— М.—Л., 1962.— С. 137—138.

[2] Об ораторском искусстве.— М.: Знание, 1980.

Сперанський Михайло Михайлович (1742—1839) — граф, відомий російський державний діяч. З 1808 р. він стає найближчим радником імператора Олександра І, автором плану ліберальних перетворень, ініціатором створення Державної Думи. Вчений багато зробив для розвитку Сибіру, керував модифікацією основних державних законів Російської імперії.

М. М. Сперанський — талановитий ритор, автор славнозвісних «Правил вищого красномовства», в яких виклав низку прогресивних поглядів. Він вбачав три завдання риторики: винайдення, розташування і виклад, що відповідає класичним риторичним постулатам.

Головним він вважав необхідність добре знати предмет, визначити частини мови, відрізнити істинне красномовство від псевдориторики: «Плач сам, якщо хочеш, щоб я плакав», — говорив Горацій[1].

Сила, істинність змісту можлива за умови підготовки душ до сприйняття, вважав учений. Для цього необхідно оволодіти мистецтвом розташування матеріалу, коли усі думки промови підкорені головній, домінуючій.

Цікавими й корисними є погляди М. М. Сперанського на стиль висловлених думок: ясність, багатоманітність, єдність, відповідність предметові думки, вимова, весь вигляд оратора, його обличчя, голос, рухи, жести тощо. «Доказ... повинен бути стислим, ясним, чистим, приправленим філософською сіллю»[2].

Риторична спадщина М. М. Сперанського, як одностайно вважають сучасні спеціалісти-ритори, не втратила свого значення до наших днів, може прислужитися значною мірою до формування ораторських навичок і вмінь сучасних політичних лідерів, державних діячів.

Кошанський Микола Федорович (1781—1831) — талановитий професор російської та латинської словесності у Царськосельському ліцеї, вчитель «сонечка російської поезії» — О. С. Пушкіна, який зберіг про наставника найтепліші спогади. Він був автором «Загальної риторики» (1829, витримала 11 видань), «Часткової риторики» (1832 — 7 видань).

Ліцеїсти найбільше цінували в М. Ф. Кошанському його високоморальні, духовні заняття, на яких улюблений учитель прищеплював своїм вихованцям велику любов до слова взагалі, до вільної, могутньої російської мови, а також плекав їхню високу загальногуманітарну культуру через прекрасне знання класичної поетичної спадщини Давнього Світу.

[1] Об ораторском искусстве.— М.: Знание., 1980.

[2] Там само.

М. Ф. Кошанський — автор підручників з риторики, які були популярними у XIX ст. У них автор приділяв значну увагу питанням психології, логіки, поетичної майстерності. Він писав: «Якщо красномовство розуму з'єднається з красномовством серця, то майже немає і сил їм протистояти»[1].

Зеленецький Костянтин Петрович (1812—1858) — видатний професор Рішельєвського ліцею в Одесі, автор багатьох книг, статей з питань філософії, логіки, естетики, словесності (історії та теорії мови, поезії, художньої прози, риторики), історії, географії, з питань викладання усіх цих наук у навчальних закладах.

Головним у творчій спадщині К. П. Зеленецького є риторична праця «Дослідження про риторику», його ґрунтовна магістерська дисертація «Дослідження значення побудови й розвитку слова людського і додаток сього дослідження до мови російської». Їхнє теоретичне значення, як вважають сучасні дослідники, не втратило цінності і до наших днів.

К. П. Зеленецький розробив своє оригінальне розуміння творчого акту в словесній дії, переборов абстрактний розподіл слова й думки в процесі «породження думок», а потім розташування їх під час мисленнєво-мовленнєвого породження. Він першим у вітчизняній риториці повернув риторику обличчям до творчого винайдення й відповідального вчинку в мовленні, розвивав ідеї логічної культури оратора, продуктивні й донині[2].

Другу половину XIX ст. можна назвати часом поступового занепаду риторики як науки про прозу, бо працями О. О. Потебні та його однодумців російська філологічна думка поверталася до вивчення художньої літератури й поетичних форм мовлення. Тому в період 1850—1917 рр. із шкіл та вузів виганялися ораторські види промов (ділові, наукові), що тяжко відбилося на якості освіти в Росії, не кажучи вже про гноблені у національно-мовному будівництві народи Росії — українців, білорусів та ін. Згадаймо лише указ царського сатрапа Валуєва 1863 р. про те, що малоруської мови, як і народу, не існує...

Останньою «риторичною хвилею» в Росії початку XX ст. можна вважати відкриття у 1919 р. у м. Петрограді унікального навчального закладу — Інституту Живого Слова — на чолі з професором В. М. Всеволодським-Гернгросом та його сподвижниками А. Ф. Луначарським, Ф. Ф. Зелінським, А. Ф. Коні, Л. В. Щербою, М. С. Гумільовим та ін[3].

[1] Об ораторском искусстве.— М.: Знание, 1980.

[2] Див. детальніше: Зеленецкий К. П. Исследования о риторике.— М.: Знание, 1991.

[3] Див. детальніше: Сагач Г. М. Живое слово лектора. — М.: Знание, 1989.

За найновішими програмами тут готували педагогів загальноосвітньої школи, викладачів — спеціалістів з мистецтва мовлення, ораторів судових, духовних, політичних, а також співаків, письменників, акторів тощо.

До програми входили унікальні предмети: теорія й історія ораторського мистецтва, теорія поезії, прози, історія декламації, ритміка вірша, ритміка прози та ін.

Активно й плідно працювали три відділи Інституту Живого Слова — науковий, навчальний і просвітницький, сприяючи розробці, популяризації, впровадженню питань, пов'язаних з наукою про живе слово, і споріднені дисципліни.

Інститут сприяв об'єднанню усіх творчих і наукових сил у цій галузі, організовував конференції, з'їзди, конкурси, короткотермінові курси, клуби, гуртки, публічні лекції, диспути, мітинги, дбаючи про запровадження у програми навчальних закладів та позашкільних установ спеціальних риторичних курсів. У той час лише в Оксфордському університеті існувала кафедра поезії, а тому відкриття Інституту Живого Слова було унікальним явищем для історії риторики не лише в Росії, а й за її межами.

Демократична хвиля 20-х років. XX ст. стимулювала розвиток риторики, бо збільшився обсяг дорадчої промови у багатьох сферах державного й громадського життя. З'явилися риторичні праці О. В. Міртова «Умение говорить публично» (1927 р.), В. Гофмана «Слово оратора» (1932 р.), В. В. Виноградова «О художественной прозе» (1930 р.), збірники «Русская речь» за редакцією Л. В. Щерби тощо.

Разом із зміною соціально-політичної, ідеологічної ситуації в країні в роки культу особи Сталіна й застою падає інтерес до риторики, до її розвитку. Знищуються кадри риторів, зокрема Інституту Живого Слова. Цей авторитарний режим яскраво ілюструють рядки В. В. Маяковського: «Тише, ораторы! Ваше слово, товарищ маузер!». Надовго приходить риторичний застій, особливо в національній сфері, — аж до часу оновлення нашого суспільства, демократичного руху до свободи народних мас, росту національної самосвідомості, коли з особливою силою зазвучали в душах полум'яні слова Великого Кобзаря: «Борітеся — поборете!», а також його етичне кредо: «Моліться Богові одному, молітесь правді на землі, а більше на землі нікому не поклоніться...».

1.3. Народний золотослів

Красне слово – золотий ключ.
Український фольклор

Неоціненною скарбницею духовно-морального досвіду багатьох поколінь, народної мудрості, моралі й культури народу є його афористичне, живе слово — прислів'я й приказки, які прийшли до нас із сивої давнини.

Вражає сила мудрості, поетичної краси, високої моралі прислів'їв та приказок, що свідчать про гострий розум народу, його високі етичні й естетичні почуття, багатий духовний світ. Їхня культурна й художня цінність надзвичайно висока. Багато дослідників писали про їхню гостроту, ємність змісту, картинну образність, різноманітність, багатство живої інтонації, яка виросла із глибин серця й духу.

Тут кристалічно відкладається національна історія народу, суспільний лад, побут, звичаї та світосприйняття кордоцентричних і схильних до красномовства українців.

Вони стали кодексом неписаних законів моралі й поведінки, їхня крилата мудрість передає широку картину радості й страждань, сміху й сліз, любові й ненависті, віри й безвір'я, правди й кривди, добра і зла, краси істини та жалюгідності забобонів, вивищуючи мовну ерудицію сучасного оратора.

Промиті часом, відшліфовані народною мудрістю, ці золоті зернинки народного життя стали живодайним джерелом вітчизняної та вселюдської культури, а також кришталевочистим джерелом розвитку рідної мови.

Проаналізувавши прислів'я та приказки українського, російського та індійського народів на теми «Деякі правила мовлення», «Етичний образ мовця», «Етичний образ слухача»[1], і дійшли висновку як про їхню певну специфіку, так і про загальнолюдську основу, бо серед них можна знайти такі, які повністю або частково збігаються з прислів'ями, приказками, створеними іншими народами світу. У них втілені подібні загальнолюдські ідеали й норми поведінки, містяться спостереження над схожими деталями життя та побуту, піддаються осуду або висміюються загальновідомі вади й слабкості.

Своєрідність життя різних народів виявляється через різні природні, соціальні умови, риси побуту, матеріальну культуру, спосіб мислення. Наприклад,

[1] Див.: Мудрість народна. Індійські прислів'я та приказки.— К.: Дніпро, 1983; Українські прислів'я та приказки.— К.: Дніпро, 1984; Пословицы и поговорки русского народа. Из сборника В. И. Даля.— М.: Правда, 1987.

індійські прислів'я та приказки — «субгашіта», що у перекладі означає «гарно мовлене», символом мудрості мають не традиційну для деяких народів сову чи змію, а лебедя, який із суміші молока й води здатен випити лише молоко.

Національні скарби мудрого слова збагачують культуру, літературу, входять до загальносвітового фонду культурного спадку людства, звеличуючи людину, її перетворюючу працю й красу життя як «золотосяйний світ»[1].

Демократизація нашої культури — невід'ємний процес демократизації суспільного життя, перебудови, формування нового мислення на базі загальнолюдських цінностей.

Будуючи оновлене суспільство, ми ще і ще раз осмислюємо той неоціненний скарб, який залишили нащадкам наші предки. Багатющий фонд народних прислів'їв та приказок — це велика книга життя, яка допомагає нам пізнати систему людських цінностей, кодекс моралі. Крім того, наша мета — відродження народної риторичної традиції та побудова нової науки про переконуюче мовлення, розбудова національної школи красномовства[2].

На базі приказок, прислів'їв українського, російського, індійського народів можна вивести ряд правил етичного мовлення і, навпаки, підтвердити їх ілюстраціями. Зокрема, про необхідність діяти відповідно до слова або про відносини між думкою, словом і справою:

Укр.:
Більше діла — менше слів.
Діла говорять голосніше, як слова.
Де слова з ділом розходяться, там непорядки водяться.

Рос.:
Не спеши языком, торопись делом.
Меньше говори, да больше делай.
Кто мало говорит, тот больше делает.
Кто много говорит, тот мало делает.

Інд.:
Одне говорити, зовсім інше — робити.
Слів на сто тисяч, а діла — на гріш.

[1] Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі.— К., 1988.— С. 7.

[2] Див.: Аннушкин В. И. Первая русская «Риторика». Лекторское мастерство.— М.: Знание, 1989.

Одні вміють руками, інші язиками.
Живий приклад кращий від сотні навчань.

Народна мудрість, чистота серця, розсудливість виразно фіксуються у безлічі крилатих висловів щодо етичності ведення людської розмови, бесіди. Зокрема, у всіх проаналізованих нами прислів'ях, приказках трьох народів перевага віддається слуханню перед говорінням:

Укр.:
Менше говори — більше вчуєш.
Сказане слово — срібло, а мовчання — золото.
Більше слухай, а менше говори.
Хто мовчить, той двох навчить.

Рос.:
Красна речь слушаньем, а беседа смиреньем.
Слушай больше, а говори меньше.
Кто говорит, то сеет; кто слушает — собирает.

Інд.:
Тримай слово за зубами, щоб і янголи не знали.
Краще мовчання, ніж невміле казання.
Мовчазний язик кращий від тисячі базік.

Це класичне комунікативне правило тісно змикається з різко негативною оцінкою народних висловів щодо пустопорожньої балаканини, а також оцінкою самих балакунів:

Укр.:
Таке верзе, що й купи не тримається.
Набалакав — і в торбу не вбереш.
Торохтить Солоха, як діжка з горохом.
Вміє зуби заговорити.

Рос.:
Из пустого в порожнее переливает.
Долго не говорит — ум копит,
а вымолвит — слушать нечего.
Складно бает, да дела не знает.
Много говорено, да мало сказано.

Інд.:
Базікою зробився, мов собачого мозку наївся.
Він свій язик припинати не звик.
Занесену руку ще стримаєш, але не язик базік.

Різко негативно засуджується народом нещирість, неправдивість мовця та фальш мовлення. Натомість звеличується чесне, правдиве слово високоморальної людини:

Укр.:
Пусті слова, правди в них нема.
Бреше, аж вуха в'януть.
Де мало слів, там більше правди.
Не приказка, але правда.
Брехати — не ціпом махати.

Рос.:
На правду слов немного.
И невелика беседа, да честна.
Эка понесла: ни конному, ни крылатому не догнать.
И речисто, да нечисто.
Ври, не завирайся, назад оглядайся.
Молодому лгать вредно, старому — непотребно.
Лжей много, а правда одна.

Інд.:
Правду вогонь не спалить.
Хто правду говорить, той щасливий ходить.
Брехун мусить добру пам'ять мати.
Брехня — патока, правда — перець.

Цікавими й корисними до сьогоднішнього дня є, на наш погляд, народні поради щодо мистецтва вести бесіду, розмову, етичні рекомендації мовцеві й слухачу: пригощати співрозмовника, говорити по черзі, не галасувати при цьому, не давати волі почуттям, рукам тощо:

Укр.:
Не завжди говори, що знаєш, а завжди знай, що говориш.
Який «добрий день», таке і «добре здоров'я».

Говори мало, слухай багато, а думай ще більше.
Розумом направляй, а почуттям урівноважуй.
На грубе слово не сердься, а на ласкаве не здавайся.
Не заговорюй зуби.

Рос.:
Языком болтай, а рукам воли не давай.
Без хлеба, без соли — худая беседа.
Сядем рядком да поговорим ладком.
Петь хорошо вместе, а говорить порознь.
Один говорит — красно, двое говорят — пестро.
Горлом не возьмешь.

Інд.:
Не дратуй сліпого, не кажи «сліпий» на нього.
Як частуєш, такі й пісні чуєш.
Хочеш у сварці гору взяти — скажи, що ти винуватий.

Знаходимо у прислів'ях та приказках цінні роздуми й спостереження народу щодо помилок у виборі співрозмовника, щоб коригувати риторичну поведінку мовців, оптимально організувати спілкування:

Укр.:
Дай тобі, Боже, щоб ти тихенько гомонів,
а громада тебе слухала.
Самотнім не є той, хто вміє думати.
Не нашого пера пташка, не нашого пір'я птах.

Рос.:
Не мечите бисер перед свиньями.
Не тебе бы говорить, да не мне бы слушать.
Чья бы ни мычала, а твоя молчала.
Не нашого поля ягода.

Інд.:
Прач прача по пісні пізнає.
Гарне слово дружини чи тестя — моєму серцю,
а прикре й гірке — тютюнові й перцю.

Правила для слухача. Проаналізувавши значний арсенал крилатих народних висловів, спрямованих на оцінку образу слухача, можна зробити висновок про те, що українські, російські та індійські прислів'я й приказки, як й інших народів, віддають перевагу людині розумній, розсудливій, розважливій, яка вміє слухати, вичленовуючи з промови істинне та неістинне, відмежовувати зміст висловлювання від інтересів та намірів співрозмовника тощо:

Укр.:
І від солодких слів буває гірко.
Красно говорить приятель, а правду каже неприятель.
Мало говори, а правдою дорожи.

Рос.:
Сказано — серебро, не сказано — золото.
Встретишь человека — говори, как человек,
а черта — как черт.

Інд.:
Вір не очам, а мудрим словам.
Не вір вухам, а вір очам.
Вір не вуху, а вір оку, хоч вони й сусіди.

Правила для мовця. У невичерпній скарбниці народної мудрості значне місце відводиться ролі, значенню живого слова — його дієвості, силі, могутності:

Укр.:
Красне слово — золотий ключ.
Добре слово краще, ніж готові гроші.
Коня керують уздами, а чоловіка — словами.

Рос.:
Живое слово.
Живым словом победить.
Живое слово дороже мертвой буквы.
Язык — стяг, дружину водит.
Язык царствами ворочает.

Інд.:
Язик до Делі доведе.
Добре слово податком не обкладають.
Як сонце на небі, так і поет на землі.

Водночас мовцеві рекомендується пам'ятати і про зворотний бік мовлення, про ту небезпеку, яку може нести в собі необережно мовлене, нерозважливе, нечемне, зле слово, за що можна поплатитися не лише моральними збитками, а й самим життям:

Укр.:
Від лиха рана загоїться, а від лихого слова — ніколи.
Слово може врятувати людину, слово може і вбити.
Язик мій — ворог мій: раніше розуму говорить.

Рос.:
Язык хлебом кормит и дело портит.
За худые слова слетит и голова.
Не ножа бойся — языка.
Слово не стрела, а пуще стрелы.

Інд.:
Язик гостріший від меча.
Рис розсипав — ще збереш, сказав слово — не вернеш.
Язик мовчить — добре й погане спить.

Мовцеві слід добре володіти гарним, добірним, художнім словом. Ця порада накладається на яскраву позитивну оцінку красномовного оратора, який зігріває душу й серце слухача, а у індійців співчутливе звертання рівнозначне гостинному частуванню:

Укр.:
Від красних слів язик не відсохне.
Твоїми би вустами та мед пити.
Щире слово, добре діло душу й серце обігріло.

Рос.:
Говорит, как река льется.
Хорошую речь хорошо и слушать.

Красну речь красно и слушать.
С тобой разговориться, что меду напиться.
Твоими бы устами да мед пить.
Сидит, как свеча горит, говорит, что рублем дарит.

Інд.:
Слово шаноби всім до вподоби.
Якщо не даєш меду, то хоч солодким словом утіш.
Спочутливе звертання — те ж частування.

З іншого боку, народні приказки й прислів'я ущіпливо висміюють поганого, бездарного мовця з його недолугим, мертвим, кострубатим словом, яке зневажливо порівнюється із жуйкою, сукном, тваринним меканням, беканням, кукуріканням, воронячим карканням тощо:

Укр.:
Хто своєї мови цурається, хай сам себе стидається,
Ні бе, ні ме, ні кукуріку.
За погані речі треба бити в плечі.

Рос.:
Суконный язык.
Слово вымолвит, ровно жвачку жует.
Говорит, что клеит.
У него слово слову костыль подает.

Інд.:
Солодко каже, аж слину в'яже.
Воронячу мову лише ворона тямить.

Народна мораль усіляко вітає розумне, осмислене мовлення, спілкування, яке збагачує мовця й слухача, наближає їх до істинного знання, добра й краси. Тому подається порада внутрішньої дії щодо слова — обдумування перед говорінням:

Укр.:
Не завжди говори, що знаєш, а завжди знай, що говориш.
Мудрий думає, що говорить, а дурний говорить, що думає.
Мудрий не все каже, що знає, а дурний не все знає, що каже.

Рос.:
Не все говори, что знаешь.
Не все то варится, что говорится.
Язык языку ответ дает, а голова смекает.

Інд.:
Спершу слово зваж, а потім скаж.
Дурень язиком плеще, а розумний думає спершу.
Де сила не може, там розум поможе.

Однією з найпоширеніших, найпопулярніших комунікативних якостей гарного мовлення народи вважають ємність, стисліcть, влучність слова:

Укр.:
Коротко і ясно.
Казав та не зав'язав.
Народ скаже, як зав'яже.

Рос.:
Недолгая речь хороша, а долгая — поволока.
Коротко да ясно.
Короткую речь слушать приятно,
под долгую речь думать хорошо.
Сказал, что отрубил.

Інд.:
Хоч і малі вуста, а мова густа.
Вчись коротко говорити: зумій море в глек вмістити.

Досить широко представлені у прислів'ях та приказках висловлювання про доцільність мовлення, що також служить оптимальному й етичному спілкуванню співрозмовників:

Укр.:
Треба знати, що де казати.
Жарт місце має.
Держи хліб на обід, а слово — на одвіт.

Рос.:
В добрый час молвить, в худой промолчать.

Умей вовремя сказать, вовремя смолчать.
Кстати промолчать, что большое слово сказать.

Інд.:
Краще вчасний плач, ніж невчасний сміх.
Кожній мелодії — своя пора.
Смійся в міру, а то плакати будеш.

Присл́ів'я та приказки засуджують нелогічне мовлення деяких мовців, бо це утруднює спілкування, а часом і зовсім позбавляє його усякого сенсу:

Укр.:
Говорить п'яте через десяте.
Говорить таке, що купи не тримається.
На городі бузина, у Києві — дядько.

Рос.:
Начал за здравие, а кончил за упокой.
Говорит пятое через десятое.
Я ему про Ивана, а он мне про Степана.

Інд.:
Він свій язик припинати не звик.
Що місяцю до собачого валування?

Велику цінність становлять перлини народної мудрості, які рекомендують мовцеві у процесі спілкування вміти відрізняти зовнішнє від внутрішнього, сутнісного, яке часом приховується або красою обличчя, або багатством, пишністю одягу, або улесливими, нещирими словами. Можна помітити, що до зовнішніх реалій частіше відносять обличчя, статуру (фігуру, ходу, зріст), одяг, очі, чоло та ін.:

Укр.:
Хоч чоловік і вбогий, та слово в нього чисте.
Ясні очі, та чортові думки.
Ходить, як овечка, а буцькає, як баран.
Вовк прийшов у овечій шкурі.
По одежі нас вітають, а по розуму проводжають.

Рос.:
Молодец красив, да на душу крив.
Поглядеть — картина, а послушать — животина.
Речи королевские, а дела нищенские.
Платье черненько, да совесть беленька.
Одет просто, а на языке речей со сто.
Хоть собой не казист, да на миру речист.
Знать птицу по перьям, а молодца по речам.

Інд.:
Хоч вбранням не чепурун, зате славний веселун.
Чоло людини — дзеркало душі.
Що серце ховає, лице промовляє.

Народні уявлення про образ мовця, слухача, мовну поведінку, успішне спілкування із співрозмовниками творчо засвоювалися, доопрацьовувалися у риторичних працях подальших часів усіх народів. Цікаву програму мовленнєвої поведінки й виховання знаходимо у риторичних рекомендаціях Василія Великого: «Хай не буде в тебе софістичних прикрас у слові..., промов гордовитих і рішучих, але у всьому відсікай величність. Будь добрим з другом, ласкавим зі слугою, не злопам'ятним до зухвалих, людинолюбним до смиренних, утішай злощасних, відвідуй хворих, зовсім ні до кого не стався презирливо, вітай з приємністю, відповідай зі світлим обличчям, до всіх будь прихильним, доступним, не хвалися сам, не змушуй інших говорити про тебе, приховуй, скільки можеш, свої переваги, а в гріхах сам себе звинувачуй та не чекай звинувачень від інших. Не будь тяжким у виговорюваннях, звинувачуй не скоро і не з пристрасним рухом, бо це — ознака зарозумілості; не засуджуй за малозначуще, ніби сам ти суворий праведник...»[1].

Етичним взірцем для усіх народів виступає людина-добротворець, мета спілкування, мовлення якої — творити добрі справи на користь Богові, громаді, суспільству. Про це знаходимо цілу низку гарних прислів'їв, приказок у різних народів:

Укр.:
Щире слово, добре діло душу й серце обігріло.
Дай тобі, Боже, щоб ти тихенько гомонів,
а громада тебе слухала.

[1] Творения Василия Великого.— Т. 8.— М., 1846.— С. 61.

Пташка красна своїм пір'ям,
а людина — своїм знанням.

Рос.:
Делай добро и тебе будет добро.
Сей добро, посыпай добром, жни добро, оделяй добром.
Добрый человек добру и учит.
Делать добро спеши.

Інд.:
Поки можеш ворушиться — поводь себе як годиться.

Звичайно, специфіка даного видання не дозволяє нам детальніше зупинитися на таких цікавих, актуальних для мовця й слухача речах, як голос, пам'ять, стриманість, обережність, поговір, чутки й слава, жарт, сміх тощо, про що у прислів'ях та приказках є чимало корисного. Це може стати об'єктом подальшого опису дослідників, які цікавляться фольклором, ораторським мистецтвом, культурою мови, стилістикою тощо. А ми, пам'ятаючи правило красної бесіди, мудрого мовлення, нагадаємо нашим шановним читачам цікаві спостереження народів про конструктивну роль початку й кінця у будь-якій справі, в тому числі й у розмові:

Укр.:
Кінець — справі вінець.
Не знаєш початку, не гудь кінця.
Знаю од краю до краю, а всередині не знаю.

Рос.:
У всякого словца ожидай конца.
Умел начать, умей и кончать.
Как начал, так и кончай.
Не стращай началом, покажи конец.
Доброе начало не без конца.

Інд.:
Вдалий початок — половина діла.

Неопалима купина народного золотослова — основа українського красномовства, яка дарує сучасному ораторові вічні істини добра й краси, натхнення й творчої праці.

Прислухайтесь, як океан співає —
Народ говорить. І любов, і гнів
У тому гомоні морськім. Немає
Мудріших, ніж народ, учителів;
У нього кожне слово — це перлина,
Це праця, це натхнення, це людина.

М. Т. Рильський

Глава ІІ
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РИТОРИКИ

2.1. Статус сучасної риторики та її зв'язки з іншими науками

Красномовство є мистецтво керувати умами.
Платон

Відродження в 70—90-ті роки XX ст. у нашому суспільстві давньої науки риторики уявляється явищем цілком закономірним. Передумови цього процесу нам вбачаються перш за все у поступовому зростанні демократичних тенденцій у суспільно-політичному житті, які сприяють виникненню громадської потреби в людях особистісного складу (політичні діячі, публіцисти, педагоги), які могли б яскраво, сміливо, самостійно мислити, переконувати і спонукати до дій своїм неординарним і одухотвореним словом.

Риторика якраз і належить до тих наук, які спрямовані на формування і розвиток особистісного начала в людини. З цього приводу М. Ф. Кошанський писав: «Мета загальної риторики полягає в тому, щоб, розкриваючи джерела винайдення думки, розкрити усі здатності розуму, щоб, показуючи нормальне розташування думок, дати Розумові й Моральному почуттю відповідне спрямування, — щоб, навчаючи виражати тендітне, збудити, посилити в душах учнів живу любов до всього благородного, великого і прекрасного...»[1].

Важливу роль у відновленні слов'янських риторичних традицій відіграли культурно-наукові передумови: в останні два-три десятиліття досить актуалізувалися науки, спрямовані на розвиток мовної особистості — стилістика, лінгвістика тексту, прагматика, культура мовлення, соціо- і психолінгвістика, соціальна і особистісна психологія та ін. Однак, незважаючи на багатоманітність

[1] Кошанский Н. Ф. Общая риторика.— СПб., 1836.— С. 3.

наук, кожна з них усе-таки вивчає одну з граней мовної особистості. В результаті виникає суперечність, розв'язання якої передбачає появу певного цілісного підходу до розвитку мовної особистості. Очевидно, таку роль (роль синтезатора) покликана відіграти класична риторика, у лоні якої ще 2500 років тому був створений повний ідеомовленнєвий цикл (системність мисленнєво-мовленнєвої діяльності як основа мовної особистості), який на кожному часовому витковi переосмислювався, збагачувався за рахунок розвитку суміжних наук.

Отже, час знову звернутися до риторики, оскільки «зараз, через століття, стало ясно, що сумою частин, нехай навіть тих, які дуже розрослися, не замінити цілого... Практика довела, що наявність розгалуженої логіки не творить мовлення людини більш логічним, складна система лінгвістики не заважає нам залишатися неграмотними, бурхливий розвиток в останні роки різних відділів стилістики не додає окремо нікому оригінальності стилю, чітка вимова акторів не перешкоджає нашій без'язикості і, головне, серйозні зусилля психології та діалектичної логіки, спрямовані на розкриття людської думки, не наближають нас до творчості у власних промовах»[1].

Важливо підкреслити, що повернення риторики на авансцену сучасної науки породжує, в свою чергу, досить серйозні проблеми методологічного характеру: статус сучасної риторики, її стосунки з іншими науками, об'єкт і предмет дослідження тощо. Безумовно, «особливого такту в зв'язку з цим вимагає кожна нова спроба інтегрувати риторику в рамки сучасної науки, яка досить витіснила традиційні галузі риторичного або за рахунок часткового поглинання проблематики (як це було, наприклад, зі стилістикою і поетикою), або шляхом її повного відкидання як продукту «донаукового етапу» теоретичної свідомості»[2].

Нам уявляється, що риторика і до наших днів зберегла своєрідність та специфіку, але це зовсім не означає, що сучасна риторика цілком і повністю тотожна своїй давній попередниці. «Всі ті галузі і проблеми, якими риторика займалась за час її існування, навряд чи можуть бути збережені за нею без порушення сучасного уявлення про єдність наукової дисципліни, та й не варто вкладати в її рамки те, що давно з них виділилося... Разом з тим було б нерозумно й повністю поривати з традиційними уявленнями про те, чим повинна займатися риторика»[3], — відзначає С. І. Гіндін.

[1] Пешков И. В. Изобретение как категория риторики.— М., 1988.— С. 8.

[2] Общая риторика.— М., 1986.— С. 6.

[3] Гиндин С. И. Комментарий I. Риторика и проблемы структуры текста // Общая риторика.— М., 1987.— С. 364.

Важливо підкреслити, що в теорії риторики сьогодні теорії, строго кажучи, немає. Існує безліч різних підходів, спроб поглянути на риторику під різними кутами зору (лінгвістичним, логічним). Тому уявляється цілком виправданим намір осмислити хоча б частину підходів у рамках деякої достатньої загальної теоретичної системи, використовуючи єдиний концептуальний апарат.

Звернемося до розгляду проблеми статусу риторики і її зв'язків з іншими науками. Вважаємо, що необхідно спочатку осмислити сам термін «риторика», який, як відомо, ніколи в історії не відзначався однозначним тлумаченням. Витоки різних інтерпретацій сягають глибокої давнини, коли чітко визначилися два підходи до сприйняття риторики: з одного боку, Платон, Сократ, Ісократ, Арістотель, Цицерон розвивали концепцію змістовної риторики, де одним із головних компонентів була ідея (логос); з другого боку, школа Квінтиліана розглядала риторику як мистецтво прикрашання мовлення. Звідси отримала свій розвиток формальна, схоластична риторика, де знання предмета мовлення не було обов'язковою умовою.

Поширеним у нас сьогодні уявленням про риторику як пустопорожню балаканину ми зобов'язані не лише квінтиліанівському напрямку, але й диктаторській політичній системі, яка панувала в нашому суспільстві й вимагала від людини дискретного, фрагментарного (поверхового), а не системного (глибинного) бачення світу. Як наслідок, змістовна риторика була вилучена з навчання і в цілому з нашого життя як скалок буржуазної системи. До самого ж слова «риторика» у суспільстві утвердилось негативне ставлення, яке, на жальне зникло і до наших днів.

Нове розуміння риторики ґрунтується на традиціях Арістотеля, у працях якого концепція змістовної риторики представлена у найбільш цілісному вигляді, на працях Ф. Прокоповича, М. В. Ломоносова, Іоаникія Галятовського, М. М. Сперанського, О. Ф. Мерзлякова, М. Ф. Кошанського, К. П. Зеленецького, які продовжили і розвинули арістотелівський напрямок у риториці, а також на традиціях сучасних вчених — В. В. Одинцова, Є. О. Ножина, А. Ю. Міхневича, Ю. В. Рождественського, С. П. Іванової, Н. О. Безменової, О. А. Юніної, А. Й. Капської та інших, у працях яких відновлено цінний риторичний досвід, накопичений нашими предками, а також одержала подальший розвиток концепція риторики як філософсько-дидактичної науки, спрямованої на формування в людини ефективної мисленнєво-мовленнєвої риторичної (переконуючої) діяльності.

Важливо підкреслити, що в теорії риторики сьогодні теорії, строго кажучи, немає. Існує безліч різних підходів, спроб поглянути на риторику під різними кутами зору (лінгвістичним, логічним). Тому уявляється цілком виправданим намір осмислити хоча б частину підходів у рамках деякої достатньої загальної теоретичної системи, використовуючи єдиний концептуальний апарат.

Звернемося до розгляду проблеми статусу риторики і її зв'язків з іншими науками. Вважаємо, що необхідно спочатку осмислити сам термін «риторика», який, як відомо, ніколи в історії не відзначався однозначним тлумаченням. Витоки різних інтерпретацій сягають глибокої давнини, коли чітко визначилися два підходи до сприйняття риторики: з одного боку, Платон, Сократ, Ісократ, Арістотель, Цицерон розвивали концепцію змістовної риторики, де одним із головних компонентів була ідея (логос); з другого боку, школа Квінтиліана розглядала риторику як мистецтво прикрашання мовлення. Звідси отримала свій розвиток формальна, схоластична риторика, де знання предмета мовлення не було обов'язковою умовою.

Поширеним у нас сьогодні уявленням про риторику як пустопорожню балаканину ми зобов'язані не лише квінтиліанівському напрямку, але й диктаторській політичній системі, яка панувала в нашому суспільстві й вимагала від людини дискретного, фрагментарного (поверхового), а не системного (глибинного) бачення світу. Як наслідок, змістовна риторика була вилучена з навчання і в цілому з нашого життя як скалок буржуазної системи. До самого ж слова «риторика» у суспільстві утвердилось негативне ставлення, яке, на жальне зникло і до наших днів.

Нове розуміння риторики ґрунтується на традиціях Арістотеля, у працях якого концепція змістовної риторики представлена у найбільш цілісному вигляді, на працях Ф. Прокоповича, М. В. Ломоносова, Іоаникія Галятовського, М. М. Сперанського, О. Ф. Мерзлякова, М. Ф. Кошанського, К. П. Зеленецького, які продовжили і розвинули арістотелівський напрямок у риториці, а також на традиціях сучасних вчених — В. В. Одинцова, Є. О. Ножина, А. Ю. Міхневича, Ю. В. Рождественського, С. П. Іванової, Н. О. Безменової, О. А. Юніної, А. Й. Капської та інших, у працях яких відновлено цінний риторичний досвід, накопичений нашими предками, а також одержала подальший розвиток концепція риторики як філософсько-дидактичної науки, спрямованої на формування в людини ефективної мисленнєво-мовленнєвої риторичної (переконуючої) діяльності.

Отже, у пропонованій нами концепції статусу риторики вона розглядається як наука[1] про закони управління мисленнєво-мовленнєвою риторичною (переконуючою) діяльністю, тобто про закони, які визначають ефективність цієї діяльності. Це визначення не суперечить арістотелівському тлумаченню риторики як науки, яка розвиває «здатність знаходити можливі способи переконання стосовно кожного даного предмета»[2]. Якщо в останньому визначенні зафіксований результат призначення риторики (умовно назвемо його «зовнішній план»), то у першому визначенні акцент зроблено на «внутрішній план» — передумови, які ведуть до переконання.

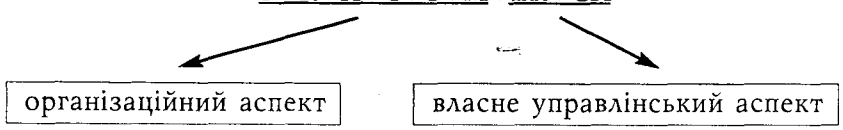
Наше визначення риторики не суперечить і підходові С. І. Гіндіна, який розуміє риторику як науку про умови і форми ефективної комунікації. З нашої точки зору, умови і форми ефективної комунікації є одним із компонентів управління мисленнєво-мовленнєвою діяльністю, тобто розуміються нами як одна із складових риторики.

Від розгляду питання, що таке риторика, залежить головне — визначення місця риторики у сучасній науці і, як наслідок, — зміна ставлення до риторики у суспільстві (від негативного, байдужого, скептичного до конструктивного). Про це ще у 1846 р. писав К. П. Зеленецький: «...багато хто дивиться на Риторику з якоюсь підозрою. Причина цього полягає, звичайно, в тому, що, строго кажучи, ця наука не була визначена ні у своєму науковоподібному змісті й складі, ні у зв'язках з іншими науками, з нею суміжними»[3].

Наступний етап наших роздумів стосуватиметься розгляду змістовного плану риторики, вираженого у такій риторичній формулі:

Закони управління мисленнєво-мовленнєвою діяльністю

$$\underline{Р=К+А+С+Т+М}+\underline{ЕК+СА}$$

[1] Риторика у нашому розумінні є наука (не мистецтво), тому, на нашу думку, риторику не слід ототожнювати з ораторським мистецтвом. Якщо риторики можна навчити людину, то ораторським мистецтвом може оволодіти той, у кого є схильність до цього виду творчості. На відміну, риторика є основою, базою, необхідною передумовою для розвитку ораторських здібностей.

[2] Аристотель. Риторика //Античные риторики.— М., 1978.— С. 19.

[3] Зеленецкий К. П. Исследование о риторике в ее наукообразном содержании и в отношениях, какие имеет она к общей теории слова и к логике.— Одесса, 1846.— С. 7.

де Р — риторика, К — концептуальний закон, А — закон моделювання аудиторії, С — стратегічний закон, Т — тактичний закон, ЕК — закон ефективної комунікації, СА — системно-аналітичний закон.

Зауважимо, що управління розуміється нами як цілеспрямований вплив на об'єкт управління в інтересах його ефективного функціонування й розвитку. Управління мисленнєво-мовленнєвою діяльністю включає два аспекти: організаційний та власне управлінський.

Коротко зупинимося на характеристиці риторичних законів.

Перший закон (концептуальний) формує й розвиває в людини уміння всебічно аналізувати предмет дослідження і вибудовувати систему знань про нього (задум і концепцію).

Другий закон (закон моделювання аудиторії) формує і розвиває в людини уміння вивчати в системі три групи ознак, які визначають «портрет» будь-якої аудиторії:

— соціально-демографічні,

— соціально-психологічні,

— індивідуально-особистісні.

Третій закон (стратегічний) формує й розвиває в людини уміння розробляти програму діяльності на основі створеної концепції з урахуванням психологічного портрета аудиторії:

— визначення цільової установки діяльності (навіщо?);

— виявлення й розв'язання суперечностей у досліджуваних проблемах;

— формулювання тези (головної думки, власної позиції).

Четвертий закон (тактичний) формує й розвиває в людини уміння працювати з фактами та аргументами, а також активізувати мисленнєву діяльність співрозмовника (аудиторії), тобто створити атмосферу інтелектуальної й емоційної співтворчості з метою переконання.

П'ятий закон (мовленнєвий) формує й розвиває в людини вміння володіти ефективним мовленням (оформлювати свою думку в дієву словесну форму).

Система п'яти умінь, кожне з яких виробляється шляхом оволодіння людиною відповідним законом риторики, й становить зміст того поняття, яке ми вище назвали «організацією мисленнєво-мовленнєвої риторичної (переконуючої) діяльності».

Шостий закон (закон ефективної комунікації) формує й розвиває в людині уміння встановлювати, зберігати й закріплювати контакт з аудиторією як необхідну умову успішної реалізації продукту мисленнєво-мовленнєвої діяльності.

Сьомий закон (системно-аналітичний) формує й розвиває в людини уміння рефлексувати (виявляти й аналізувати власні відчуття з метою навчитися робити висновки з помилок і нарощувати цінний життєвий досвід) і оцінювати діяльність інших, тобто визначатися, як допомогти іншому ефективніше здійснювати його риторичну діяльність, а також як навчитися вбирати в себе цінний досвід іншого.

Два останніх закони є складовими такого поняття, як «власне управлінський аспект мисленнєво-мовленнєвої переконуючої діяльності».

Аналізована риторична формула становить собою певну цілісну систему, у якій кожний компонент зумовлює й доповнює інший, причому усі компоненти побудовані у суворій логічній послідовності. Концептуальний закон — основоположний, бо вміння мислити дозволяє людині наповнити всю діяльність змістом і жити не за формою, а за суттю. Закон моделювання аудиторії, стратегічний, тактичний, мовленнєвий закони, закон ефективної комунікації «працюють» на перший закон, тобто знання цих законів дає можливість людині грамотно «запустити» задум (концепцію) в суспільство, оскільки думка може втратити свою цінність досить швидко, якщо не знаходить втілення у суспільстві, і, нарешті, системно-аналітичний закон поширює свою дію на усі попередні закони, бо володіння цим законом дозволяє ораторові, по-перше, оцінити якість самої концепції, по-друге, уважно проаналізувати весь процес «запуску», знайти сильні й слабкі сторони і тим самим зробити свою справу ще краще. Іншими словами, закони риторики, подані у риторичній формулі, відбивають системність мисленнєво-мовленнєвої риторичної діяльності (що, навіщо, як), що головним чином визначає результативність цієї діяльності, від чого багато в чому залежить успіх будь-якої іншої конкретної діяльності людини.

При визначенні статусу риторики важливо не лише відповісти на запитання, що таке риторика, але й з'ясувати, у чому полягає її специфіка. Такий підхід, як нам здається, дозволить точніше визначити місце риторики серед споріднених їй наук та її зв'язки з цими науками.

Своєрідність риторичної науки нам вбачається у такому.

1. Риторика — комплексна наука, тобто її місце — на стику, пересіченні (причому багаторівневому) ряду наук (етики, філософії, логіки, евристики, психології, лінгвістики, сценічної майстерності). Інакше кажучи, риторика начебто вбирає в себе з інших наук такі змістовні компоненти, які в системі визначають риторику як науку про закони ефективної мисленнєво-мовленнєвої переконуючої діяльності. Причому кожний компонент, пересікаючись

та взаємодіючи з іншими, наповнюється якісно новим, перетвореним змістом, ніж це було у складі тієї чи іншої науки. Таким чином, риторика — це не просто сума різних змістовних компонентів, а наука, яка органічно інтегрує в собі необхідні знання.

Розглянемо детальніше зв'язки риторики з усіма вищеназваними науками.

Риторика і етика. Інтереси цих наук тісно переплітаються у самому об'єкті дослідження — моралі (моральні закони), хоча для риторики, на відміну від етики, не всі закони становлять однакову цінність: головним для неї є золотий закон «не зашкодь іншому». Що стосується предмета дослідження, то для риторичної етики таким є поведінка суб'єкта (різні її види), у якій знаходять своє вираження ті чи інші моральні установки, а риторика найбільший інтерес виявляє до такої сфери поведінки, як мовленнєва поведінка, риторика вчинка, і, головним чином, до тих духовно-моральних умов, які впливають на результативність останньої[1].

Риторика і філософія. Якщо виходити з розуміння риторики як філософсько-дидактичної науки, то риторика у такому випадку є складовою частиною філософії: філософія — наука, яка вивчає всезагальні закони розвитку природи, суспільства, людини, а риторика становить собою науку про закони ефективної мисленнєво-мовленнєвої переконуючої діяльності, знання яких дозволяє людині розвинути системність мислення, мовлення й поведінки, що, своєю чергою, є основою цілісного (не фрагментарного, уривчастого) бачення людиною навколишнього світу.

Риторика і логіка. Ці науки, на наш погляд, знаходяться у відносинах перетину, і, володіючи спільним аспектом дослідження, у той же час кожна з них становить собою відносно самостійну й незалежну галузь науки. Зокрема, якщо предметом логіки є усе мислення в цілому (різні його види, форми), закони мислення, то предмет риторики — вербальне мислення й ті закони, котрі забезпечують ефективність даного виду мислення. Крім того, якщо в центрі уваги логіки перебуває теорія доказу, то риторику цікавить процес аргументації (не в теоретичному, а в прагматичному аспекті) і, перш за все, така функція цього процесу, як переконання.

Риторика і психологія. Нам уявляється, що і ці науки перебувають у відношенні перетину: психологія вивчає почуттєво-емоційну сферу життєдіяльності людини, сферу підсвідомого і закони, які нею управляють; риторика виявляє інтерес лише до тієї чуттєво-емоційної сторони, яка активно впли-

[1] Див. про риторичну етику в роботі: Пешков И. В. Риторика поступка.— М., 1998; Сагач Г. М. Слово животворяще.— К., 2000.

ває на сферу вербального мислення і від управління якою значною мірою залежить ефективність мисленнєво-мовленнєвої переконуючої діяльності.

Риторика і лінгвістика. На сьогодні ставлення до риторики з боку вчених-лінгвістів далеко не однозначне: одні вважають риторику складовою стилістики, інші — культури мовлення, треті — прагматики, четверті — лінгвістики тексту. Все це вимагає детальнішого розгляду відношення риторики до цілого ряду лінгвістичних дисциплін.

Відповідно до нашої концепції, риторика не є частиною якоїсь із вищеназваних наук, так само як і ці науки не можна відносити до складових риторики. Між даними лінгвістичними науками і риторикою є, безумовно, щось спільне, і в той же час кожна з них, у тому числі й риторика, становить собою досить самостійну й відносно незалежну галузь наукового дослідження.

Вважаємо, що спільне для усіх перерахованих наук полягає як в об'єкті (мовленнєвій діяльності), так і в предметі дослідження (тексті).

Однак своєрідність риторики виявляється, по-перше, у тому, що в центрі уваги цієї науки знаходиться не лише мисленнєво-мовленнєва діяльність, але й мисленнєво-мовленнєвий аспект, тобто риторику цікавлять одночасно дві сторони мисленнєво-мовленнєвої діяльності, що визначається самою специфікою риторики як науки про закони управління мисленнєво-мовленнєвою діяльністю, мета якої — переконання. По-друге, риторика вивчає текст не на одному, а на різних етапах його існування (породження тексту, текст як процес, текст як продукт).

Зауважимо, що для риторики особливий інтерес становить такий вид тексту, як публічне мовлення, яке за своїми характеристиками повинно бути правильним, ясним, точним, стислим, доцільним, виразним. Оскільки названі мовленнєві якості є предметом дослідження різних лінгвістичних наук, постільки взаємозв'язок риторики, культури мовлення, прагматики, стилістики не викликає ніяких сумнівів, навіть більше того, ці науки здатні, на наш погляд, бути джерелом розвитку одна одної (доповнювати, збагачувати).

Завдання риторики, як ми вважаємо, полягає у відборі й систематизації таких смислових компонентів з наведених вище мовленнєвих характеристик, які дозволяють публічному мовленню повноцінно здійснювати функцію переконання (ефективного впливу).

Розглянемо «механізм» взаємодії риторики зі стилістикою, культурою мовлення і прагматикою.

У риториці велика увага завжди приділяється розвиткові такої мовленнєвої якості, як доцільність мовлення (мітингові промови, моральні проповіді,

академічні (навчальні) лекції, політичні дебати і дискусії, виробничі наради й доповіді, наукові доповіді тощо). Дана якість досить міцно спирається на функціонально-стилістичний фундамент — дослідження закономірностей функціонування мови в різних сферах спілкування. У цьому розумінні стилістика стосовно риторики виступає як теоретична наука, а риторика стосовно стилістики — як прикладна.

Оскільки в риториці значну роль відіграє вміння впливати на співрозмовника, тобто вміння збудити в нього потрібні емоції й почуття та управляти ними з метою захопити, спонукати до дій, тому до важливих якостей мовлення відносять також виразність, у чому виявляється пафос мовця (внутрішня переконаність). Ця якість, як відомо, є предметом дослідження прагматики, проте якщо прагматика займається вивченням лінгвістичних та психологічних закономірностей категорії виразності, то завдання риторики полягає в тому, щоб майстерно користуватися продуктом прагматичних досліджень, тобто реалізувати його у публічному мовленні. Іншими словами, риторика не претендує на всю категорію виразності, а лише на ті її компоненти, які актуалізують функцію переконання. Таким чином, риторика і прагматика, будучи науками прикладного характеру, все-таки не є тотожними за своєю суттю і знаходяться, очевидно, у відношенні пересічення. «...Прагматика є ширшою від риторики у частині, яка стосується мовленнєвих актів і правил мовленнєвої взаємодії, і вужчою від риторики у сфері, яка належить до засобів впливу з метою переконання. Останнє забезпечує риториці вихід в інші сфери...»[1].

Цілком закономірним є також зв'язок риторики з культурою мовлення, яка вивчає такі комунікативні якості мовлення, як правильність, ясність, точність, образність, стислість, експресивність, доцільність, які в системі створюють такий феномен, як «благородство» мовлення. Публічне мовлення поза цією якістю, на наш погляд, не може претендувати на успішну реалізацію своєї функції — захоплювати, насолоджувати, спонукати, переконувати. Якщо культура мовлення досліджує перераховані комунікативні якості мовлення більше у статиці (кожна якість вивчається начебто окремо для того, щоб повніше охарактеризувати її, і розглядається як відносно самостійна), то риторика досліджує ці ж якості у динамічному аспекті (вивчаються різні варіанти комбінацій даних якостей як одна з одною, так і з іншими мовленнєвими якостями залежно від ситуації спілкування й жанру публічного мовлення). Інакше кажучи, культура мовлення — перший необхідний ступінь до-

[1] Богданов В. В. Риторика и прагматика // Риторика й синтаксические структуры: Тезисы докладов и сообщений.— Красноярск, 1988.— С. 11.

слідження вищеназваних мовленнєвих якостей, а риторика — наступний ступінь, мета якого полягає у виявленні закономірностей поєднання (ієрархії) комунікативних якостей мовлення у різних видах публічного мовлення.

Кілька слів про відносини риторики і лінгвістики тексту.

Предметом дослідження останньої є текст безвідносно його видів, жанрів (текст як певна цінність), закони текстоутворення, текстові категорії. У центрі ж уваги риторики перебуває певний вид тексту — публічне мовлення і, отже, ті механізми текстоутворення і текстові категорії, які відповідають саме цьому видові тексту промови.

Риторика і сценічна майстерність[1]. Публічне мовлення, яке проходить стадію підготовки, виходить на наступний етап — виконання (виголошення), який є своєрідним спектаклем. Тому риторика використовує ті компоненти сценічної майстерності, які забезпечують якість подання публічного мовлення і значною мірою його успіх: роботу над вимовою (дикцією), голосом (тембром, «польотністю»), мовленнєвим диханням; композиційне оформлення мовлення, управління мімікою, жестами, позою, ходою; техніку входження в образ тощо.

Отже, риторика нам уявляється цілком самостійною наукою, яка передбачає свою систему законів і предмет дослідження, а також чітку функціональну спрямованість, причому риторика не тільки не заважає, а, навпаки, активно сприяє іншим наукам у розвиткові інтелектуального, духовно-морального потенціалу людини.

2. Своєрідність риторики виявляється також у тому, що їй властивий певний *універсалізм*, а саме:

— риторика існує не заради риторики, а становить собою технологію, модель, каркас, який можна наповнити будь-яким предметним змістом (економічним, політичним, педагогічним і т. д.). Від цього останній актуалізується, вибудовується в систему й отримує найбільший корисний ефект від своєї реалізації, оскільки керована мисленнєво-мовленнєва публічна діяльність дозволяє людині ясніше (чітко, ясно, точно, логічно) викласти будь-який предмет мовлення, в результаті чого можна чекати досить високого рівня розуміння цього предмета з боку тих, хто сприймає мовлення. Іншими словами, предмет мовлення тільки виграє від того, що буде пропущений крізь призму риторики (побудований і донесений за її законами). Отже, риторика становить цінність як самостійна наука і як інструмент (технологія) ефективної реалізації різного роду наук;

[1] Див. також: Зязюн І. А., Сагач Г. М. Краса педагогічної дії.— К., 1997.

— риторика розвиває в людини цілу систему особистісних якостей: культуру мислення (самостійність, самокритичність, глибину, гнучкість, оперативність, відкритість мислення, ерудицію), мовлення (правильність, виразність, ясність, точність, стисліcть, образність, доцільність), поведінки (ввічливість, тактовність, коректність, точність, розкутість), спілкування (повага до співрозмовника через вивчення його інтересів, управління поведінкою аудиторії, залучення однодумців, відповідальність за своє слово). Можна припустити, виходячи з власного досвіду, що риторика — найоптимальніший шлях особистісного розвитку людини;

— універсальність риторики полягає також у її необхідності в будь-якій професії, навіть незалежно від того, чи пов'язана професійна діяльність з умінням спілкуватися, говорити, бо уміння управляти своїм мисленням і мовленням, як правило, дає можливість людині повніше реалізувати себе, свої здібності в обраній спеціальності, тобто ефективна мисленнєво-мовленнєва діяльність — основа професіоналізму. Як свідчать наші спостереження, багато людей будують свою діяльність за законами риторики, хоча й роблять це частіше за все інтуїтивно, несвідомо. Але це свідчить про те, що риторика є необхідною людині, і чим раніше вона оволодіє цією класичною наукою, тим швидше вийде на шлях самореалізації.

3. Одним із проявів **специфіки риторики** є те, що риторика — наука *прикладна* за своєю направленістю (вчить людину, як грамотно, розумно діяти у різних життєвих ситуаціях), тому і викладання риторики повинно здійснюватися головним чином у діяльнісному режимі (у системі багатоманітних активних форм). Практика свідчить, що найефективнішою формою навчання риторики є інноваційно-діяльнісна гра, яка дозволяє людині досить швидко отримати необхідні знання, набути відповідні уміння й виробити навички управління мисленнєво-мовленнєвою переконуючою діяльністю.

Риторика і поетика. Вони на сучасному етапі осмислюються у нових своїх можливостях — у здатності збагатити художнє мислення стилістичною забарвленістю та концептуальною насиченістю, а художню критику — інструментами аналізу стилю, художньої реальності та художньої концепції, що закладені у творі мистецтва[1]. Риторика і поетика виступають засобами організації художнього спілкування, донесення до реципієнта художнього смислу, концепції мистецького твору. У давніші часи поетику називали «Другою Риторикою»[2].

[1] Див.: Борев Юрий. Эстетика.— М., 1988.— С. 231.

[2] Дюбуа Ж., Эделин Ф., Клинкенберг Ж.-М. и др. Общая риторика.— М., 1986.— С. 60.

Риторика народжувалася одночасно з поетикою і естетикою. Ключові поняття санскритської естетики і поетики включали в себе риторичну проблематику. У Давній Індії цими ключовими категоріями були: раса (художнє сприйняття), дхвані (значення художнього слова), гуна (художня цінність), риги (стиль), аланкара (фігури художнього мовлення). Аланкара включає в естетику проблематику поетики і риторики.

У Давній Греції риторика переконання (Горгій) піднімалася до завдань розумно будувати мовлення, промову, зберігаючи потрібне у змісті й побудові, викликати емоції, приводити предмет мовлення у відповідність з його нормами («говорити, як усі»), відкривати нові грані у предметі мовлення («говорити відмінно від усіх»), висловлюватися «доцільно», «по-новому», «художньо-виразно» (Ісократ).

У IV ст. до н. е. риторика все більше орієнтується на художнє мислення, стає засобом критичної діяльності, способом творення художнього мовлення. Для Платона риторика є мистецтвом-наукою, «філософією красномовства», засобом досягнення мудрості.

Софісти висували як ключові поняття риторики «уміння», «досвідченість», «спритність». Арістотель вважав, що риторика слугує уяві, як логіка — розумові: логіка орієнтована на істину та діяльність, а риторика — на вигадку та на ймовірне, вона творить мовлення, яке описує можливий художній світ.

Греко-римська риторика розробляла прийоми художнього мовлення, доводила до досконалості поетичну техніку. Однак у період середньовіччя і пізніше розвиток риторики загальмувався, бо перевага надавалася формі над змістом, розроблялися риторичні фігури як формальний засіб прикрашання. Криза риторики долається у XX ст. на базі нових підходів, коли риторична традиція почала взаємодіяти з сучасною естетикою, поетикою.

У риторичній формулі закодована життєво важлива для кожної людини інформація, розшифрувати до кінця яку вона може лише шляхом її використання. Маючи це на увазі, Цицерон писав: «Красномовство є щось таке, що дається складніше, ніж це здається, і породжується з дуже багатьох знань та прагнень»[1].

М. Ф. Кошанський, говорячи при значення риторики у розвитку розумових здібностей людини, благородства її почуттів, краси мови, постійно підкреслював: «...Але для досягнення сеї мети ще необхідні три засоби: Читання, Роздуми, Власні вправи»[2].

[1] Об ораторском искусстве.— М., 1976.— С. 43.

[2] Кошанский Н. Ф. Общая риторика.— СПб., 1836.— С. 3.

Прикладна спрямованість риторики зовсім не применшує її теоретичної сторони, оскільки значимість першої залежить від сили й багатства останньої. Таким чином, якщо строго підходити до визначення характеру науки риторики, то без особливих сумнівів можна сказати, що це — теоретико-прикладна наука.

4. Своєрідність риторики відзначається нами і у такій її якості, як системність, що досить чітко простежується у риторичній формулі, яка відбиває системність мисленнєво-мовленнєвої переконуючої діяльності людини. Природно, будь-яка інша наука має цю якість, але у риториці вона більшою мірою актуалізована, ніж будь-де, бо риторика спеціалізується на навчанні цієї якості. З огляду на таке риториці в процесі навчання, очевидно, повинна бути відведена роль першооснови, «першої цеглинки» освіти людини, риторика закладає основи системної мисленнєво-мовленнєвої публічної діяльності, а усі інші науки поглиблюють ту чи іншу грань цієї діяльності. І, як наслідок, у людини формується системне бачення світу, відображеного у багатоманітності спецпредметів, тобто риторика — це *систематизатор процесу навчання* (навчання в XIII—XIX ст. у Росії базувалося саме на цьому підході). «На основі теорії словесності (так називали риторику), — пише І. А. Зариф'ян, — можна сформувати картину усіх засобів духовної культури і створити загальну етико-філософську систему шкільного знання, в якій кожний предмет — а не лише художня література — буде давати взірці прекрасної поведінки: практичної й інтелектуальної... Зміст теоретико-словесного курсу осмислювався авторами як загальна основа виховання культури особистості й створення культури літературно-писемної мови»[1].

Про це саме говорив К. Д. Ушинський: «Кожний предмет (математика, географія, історія тощо) осмислюється як частина рідної мови, стає частиною філософії рідного слова. Очевидно, тому для російського типу освіти стає характерним не стільки технічний розвиток навичок володіння мовою, скільки інтелектуальний і емоційно-моральний розвиток особистості через поглиблене вивчення рідного слова»[2].

5. Риторика — це наука, яка знаходиться у безпосередньому стосунку до **категорії морального** (у цьому ми також вбачаємо її своєрідність): етос є найважливішою складовою риторики, тобто поза етосом (моральна позиція оратора) риторика руйнується, вироджуючись у демагогію, балаканину. Тим самим риторика виступає в ролі своєрідного етичного індикатора, що одра-

[1] Зарифьян И. А. Теория словесности: библиография и комментарии.— М., 1990.— С. 29, 51.

[2] Ушинский К. Д. Родное слово // Избр. пед. соч.: Т. I.— М., 1974.— С. 87.

зу виявляє наявність або відсутність моральної основи у вчинках суб'єкта; тільки-но мовець забуває про принцип «не зашкодь іншому», — так одразу змінюється характер його дії на інший суб'єкт — з переконання вона перетворюється на маніпуляцію, і весь арсенал риторичних засобів (уже антириторичних) спрямовується на руйнацію особистості — пригнічення, приниження, залякування, підкорення тощо.

Розглядувані ознаки (інтегративність, універсалізм, прикладна спрямованість, системність, моральна зумовленість) дозволяють риториці посісти особливе місце на авансцені сучасної науки, сутність якого полягає у її здатності здійснити цілісний підхід до розвитку гармонійної мовної та риторичної особистості, яка діє словом на засадах істини, добра, краси.

Риторику можна образно уявити як **риторичне древо**:

1. *Корінь древа* прихований від очей аудиторії — це причина, яка спонукала оратора вийти на трибуну:

а) прагнення прославитися;

б) фінансові інтереси (гонорар за виступ);

в) корисність для аудиторії: поширити її світогляд, поглибити професіоналізм тощо.

2. *Стовбур* становить тему виступу, основну проблему ораторського мовлення.

3. *Основні гілки* — основні питання плану лекції (у класичній риториці цих гілок три).

4. *Дрібніші гілочки* — підпитання, на які поділяється кожне питання теми.

5. *Крона древа* представлена листям, тобто словами, в які оратор «одягає» свій виступ. Досвідчений оратор використовує у виступі кілька тисяч таких слів-листочків.

6. *Квіти* — мовні засоби, які можуть зробити виступ виразним, гарним. Цицерон називав такі прикраси «лекіфом» (лекіф — античний флакон витонченої роботи, в якому жінки того часу зберігали парфуми: трояндове масло тощо).

2.2. Специфіка публічного мовлення у риторичному аспекті

Риторика – найбільше для людей добро...
Платон

Публічне мовлення становить собою один із жанрових різновидів мовленнєвої діяльності, досить своєрідний за своєю природою, місцем серед інших видів мовлення, а також за своїми якісними характеристиками, однак, як нам уявляється, вивчений на сьогодні недостатньо.

Найбільший внесок у дослідження специфіки публічного мовлення (ПМ) зробили вчені-лінгвісти, ставлення яких до природи й місця ПМ далеко не однозначне: одні (О. О. Земська та її школа) відносять ПМ до кодифікованої літературної мови, інші (О. В. Сиротиніна, О. О. Лаптєва) вважають ПМ частиною усного літературного мовлення.

Справді, ці розбіжності мають місце, якщо розглядати специфіку ПМ лише з одного боку — лінгвістичного. Але, як і будь-яке інше явище, ПМ — явище багатогранне й вимагає свого дослідження в різних аспектах, і головним чином, у риторичному, оскільки для риторики ПМ є основним видом тексту, у якому найповніше реалізується система мисленнєво-мовленнєвої переконуючої діяльності. Це означає, що якщо почати розглядати своєрідність ПМ з риторичних позицій, то вищезазначена суперечність стає цілком розв'язуваною.

Виходячи з цього, можна твердити, що специфіка ПМ багато в чому зумовлена своєрідністю самої науки риторики, а саме: риторика є наука про закони управління мисленнєво-мовленнєвою публічною діяльністю, отже, ПМ мусить будуватися за цими законами з орієнтацією на переконання. Далі, риторика за своєю природою — інтеграційна наука, що не може не відбитися і на природі ПМ.

Це, як на наш погляд, виявляється у таких якісних характеристиках ПМ:

— за формою реалізації ПМ є писемно-усним;

— по відношенню до типу мовлення ПМ є книжно-розмовним;

— за характером реалізації ПМ є підготовлено-імпровізаційним.

Звернемося до детальнішого розгляду вищеназваних характеристик ПМ.

Писемно-усна форма реалізації ПМ зумовлена тим, що для риторики текст як предмет дослідження становить інтерес на всіх етапах його існування (породження тексту, текст як процес, текст як продукт), що означає таке: породження тексту (винайдення задуму) і текст як продукт № 1 (підго-

товчий етап: задум, орієнтований на аудиторію, який має цільову установку, підкріплений фактами і аргументами, виражений у дієвій словесній формі) обов'язково фіксуються у писемній формі; текст же як продукт № 2 (відкоригований на етапі безпосереднього спілкування) і текст як процес (виконання, виголошення задуму) реалізується лише в усній формі.

Інакше кажучи, ПМ на певному етапі свого існування «належить» лише мовцеві, який орієнтований на нього. І саме на цьому етапі мовець повинен вміти викладати потік своїх думок у письмовій формі, щоб, по-перше, не забути і не загубити думку, по-друге, щоб побудувати думки у суворій логічній послідовності, по-третє, щоб самому глибше, детальніше розібратися у своїх думках для набуття впевненості у власних судженнях і, по-четверте, щоб у майбутньому найбільш точно, ясно, стисло викласти їх перед аудиторією. З цього приводу американський ораторознавець Дейл Карнегі писав: «Постійно занотовуйте усі думки, які приходять у Вашу голову, і весь час ретельно обдумуйте їх. Не слід прискорювати цей процес, це одне з найважливіших розумових зусиль, які Вам дано здійснити. Завдяки йому Ваша свідомість перетворюється на дійсно творчу силу... Записуючи, я відшліфовую як саму думку, так і її словесну форму... значно легше аналізувати факти після їхнього попереднього запису: добре сформульована проблема — наполовину розв'язана проблема»[1].

На наступному етапі роботи, який підготовлений попереднім (писемним), ПМ «відчужується» від мовця й цілком і повністю починає орієнтуватися на адресата, тобто будуватися з урахуванням вимовляння і слухання. Тобто, врешті, ПМ реалізується в усній формі: «...записи в руках оратора на 50 % знищують інтерес до виступу. Уникайте цього. Головне — не читайте своїх промов. Важко примусити аудиторію витерпіти читання промови за папірцем»[2].

Таким чином, можна твердити, що писемна й усна форми реалізації ПМ рівною мірою є важливими й необхідними, бо взаємозв'язані та взаємозумовлені. Тому ми вважаємо, немає необхідності віддавати перевагу якійсь одній формі вираження ПМ, оскільки кожна з них доцільна на певному етапі існування ПМ. Отже, інтеграція писемної та усної форм і виступає одним із специфічних проявів ПМ.

Книжно-розмовний тип ПМ визначається, головним чином, самою функцією ПМ — дією на мисленнєво-мовленнєву публічну діяльність адресата з метою переконання й збудження до дії.

[1] Карнеги Д. Как вырабатывать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично.— Нью-Йорк, 1956.— С. 17.

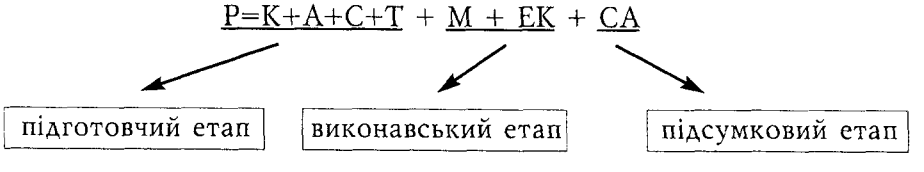
[2] Там само. — С. 23.

Розмовний аспект ПМ виявляється у таких її якостях, як безпосередність (спілкування віч-на-віч, у процесі якого здійснюється оперативна реакція мовця на стимули слухача), невимушеність (природність, розкутість спілкування) як необхідна умова встановлення контакту між мовцем і слухачем, а також емоційність спілкування (збудження пристрастей), що забезпечує виразність ПМ за рахунок доцільного використання як вербальних засобів (фольклорні елементи, нелітературні форми функціонування мови — територіальні, соціальні діалекти, просторіччя), так і невербальних засобів (жести, міміка та інші рухи), покликаних доповнювати, уточнювати, актуалізувати і в цілому посилювати думку, виражену вербально. «Пристойний вигляд, положення, виразність і зміни обличчя, рухи рук і всього тіла повинні відповідати змісту мовлення й оживляти кожне слово... Рухи тіла оратора повинні певним чином не тільки малювати характер його, але й усяку думку і почуття...»[1].

Книжний характер ПМ виявляється у такій його якості, як правильність (відповідність мовлення нормам літературної мови), точність (використання слова у відповідності до його мовного значення), стислість (використання таких мовних засобів, які найбільш яскраво виражають головну думку). Зауважимо, що виразність ПМ створюється також використанням елементів художнього стилю літературної мови (епітетів, порівнянь, метафор і тощо). Нарешті, доцільність ПМ більшою мірою, ніж інші його якості, зумовлена книжним характером мовлення, що виявляється у тісному зв'язку ПМ з різними стилями літературної мови. Звідси — красномовство в різних сферах спілкування (навчальне красномовство, офіційно-ділове, мітингове, художньо-публіцистичне, ораторське мистецтво в сфері політичної, судової діяльності тощо).

Підготовчо-імпровізаційний характер ПМ значною мірою він зумовлений специфікою риторики, вираженою в системі риторичних законів, кожен із яких функціонує на певному етапі мисленнєво-мовленнєвої публічної діяльності.

Звернемося знову до риторичної формули, в якій у найбільш стислій формі представлена пропонована нами концепція сучасної риторики:

[1] Мерзляков А. Ф. Краткая риторика // Об ораторском искусстве.— М., 1973.— С. 105—106.

Виходячи з цієї формули, можна твердити, що процес створення ПМ передбачає перш за все підготовчий етап, який закономірно зумовлює наступний — виконавський, тобто успіх останнього залежить від якості першого етапу. Лише за цієї умови мовець має можливість творити на етапі виконання, тобто вільно реалізувати свій мисленнєво-мовленнєвий риторичний продукт у різних варіантах. «Добре підготовлена промова — це на 9/10 виголошена промова»[1].

Не менш важливе судження висловив В. Гюго про взаємозв'язок імпровізації та підготовки: «Імпровізація — не що інше, як раптове й довільне відкриття резервуара, який називається мозком, але треба, щоб цей резервуар був повний, від повноти думки залежить багатство мовлення. По суті, те, що Ви імпровізуєте, здається новим для слухачів, але є старим для Вас; говорить добре той, хто поширює роздуми цілого дня, тижня, місяця, а іноді й цілого свого життя у мовленні, яке триває годину»[2].

Отже, ПМ — це особливий вид тексту, створюваний за законами риторики, орієнтований на переконання, що зумовлює його *інтеграційну природу* (письмово-усна форма реалізації, книжно-розмовний тип мовлення, підготовчо-імпровізаційний характер реалізації).

Такий підхід до розуміння ПМ знімає, на наш погляд, існуюче нині спрощене, поверхове уявлення про ПМ як про щось несерйозне, нескладне, що не вимагає особливих зусиль при створенні й виголошенні; позбавляє від звуженого тлумачення ПМ як тільки публічної лекції, розрахованої на численну аудиторію (відповідно до нашого уявлення про специфіку ПМ, цей вид тексту може виступити у різних жанрових різновидах — доповідь, лекція, бесіда тощо — та орієнтуватися на різну кількість слухачів — від одного й більше).

Публічне мовлення — це такий матеріал, де найповніше виявляються сліди мисленнєво-мовленнєвої риторичної діяльності людини (з усіма красотами й недоліками), а отже, ПМ — робота над ним — це найсильніше *джерело розвитку й удосконалення* мисленнєво-мовленнєвої діяльності оратора на засадах істини, добра, краси, в гармонії раціонального та емоційного факторів.

---

[1] Карнеги Д. Как вырабатывать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично.— Нью-Йорк, 1956.— С. 17.

[2] Ажам М. Искусство говорить публично.— СПб., 1910.— С. 49.

Гармонія раціонального та емоційного факторів у красномовстві. Антична риторика визнавала діалектичну єдність раціонального (або змістового) та емоційного (змістового та формального) факторів у мистецтві усного переконуючого слова: «Оратор користується народною прихільністю лише тоді, коли завчасно продумує, що буде говорити: лише цим доводить він свою відданість народу», — писав Демосфен. Цицерон вважав, що «найкращий оратор є той, хто своїм словом і повчає слухачів, і дає насолоду, і справляє на них сильне враження».

У пізніші часи велися інтенсивні наукові дослідження спеціалістів з проблем усного переконуючого мовлення, які підкреслювали негативну роль як надмірної, штучної «раціоналізації» красномовства, так і надмірної штучної «емоційності», «пафосності», які спотворювали етичні засади класичної риторики, призводили до девальвації слова-думки-вчинку (за М. Бахтіним). Сократівська тріада: істина, добро, краса, як бачимо, віддавала належне логіко-раціональному, змістовому факторов у красномовстві, тому що поєднання мудрості (істини) із красномовством, яке базувалося на мистецтві прихиляти до себе «серця і дух» слухачів засобами експресії, етосу і пафосу, давало «божественний» результат — переконувало слухачів, спонукало до дії, дарувало насолоду.

Гармонія раціонального та емоційного факторів у процесі пізнання є фундаментом істинного красномовства, адже почуття — це **духовна енергія** того, що ми називаємо життям переконань, яке виявляється у яскравих, морально насичених вчинках, в тому числі й риторичних. Істина стає переконанням, коли вона є дорогою серцю, а відбиття знань у емоціях — важлива умова переходу знань у переконання, умова становлення переконано й світогляду, як зазначав Л. Я. Якунін[1].

Уміння надавати «красу логічним побудовам», за виразом Дені Дідро, високо цінувалося у красномовстві, вищою метою якого завжди було вище благо суспільства. Великі інтереси органічно породжували й великі пристрасті, якими майстерно управляв оратор. У противному випадку, коли словом занадто захоплюватися, відривати від реальності, коли втратиться зв'язок із реальністю, то це могло призвести до «сп'яніння розуму», — писав Т. Майореску, а сам оратор міг справляти враження «п'яного», «божевільного», «несамовитого» (Арістотель).

[1] Див.: Якунін Л. Я. Гармонія емоціонального і раціонального у формуванні особистості.— К., 1984.— С. 43.

Етико-естетична цілісність красномовства виявляється у високій майстерності оратора творити гармонійний зміст та форму промови засобами усного переконуючого слова на основі кращих постулатів класичної риторики, національного красномовства, власної риторичної творчості.

Єдність раціонального та емоційного факторів можна простежити на п'яти ораторських талантах Цицерона: 1) винайдення задуму; 2) розміщення матеріалу; 3) словесне втілення; 4) запам'ятовування; 5) виголошення промови. В кожному з цих риторичних «кроків» або дій можна виявити своєрідну діалектику, динаміку єдності раціонального та емоційного факторів, які залежать від об'єктивних та суб'єктивних чинників.

Риторика як гуманітарна наука формує культуру мислення, культуру мовлення, культуру вчинка оратора, а через нього й аудиторії засобами благодатного, дієвого, впливового, етичного слова.

Красномовство оратора в усі часи формувало **високу духовність аудиторії**, несло **заряд моральної краси, довершеності**: «Справжній оратор прикрашає свою промову тільки світлими істинами, найблагороднішими почуттями, виразами сильними й відповідними тому, що бажає він навіяти; він мислить, відчуває, і слова йдуть. Людина, обдарована великою душею, з деяким природним хистом говорити... ніколи не повинна боятися браку виразів. Її найнезначніші промови матимуть взірцеві риси, яким високомовні красномовці не в змозі навіть наслідувати», — писав Ф. Фенелон.

Дисгармонія раціонального та емоційного факторів у творчості сучасних ораторів-популістів, представників «мітингового красномовства» частіше виявляється в ігноруванні логіко-філософського, змістового аспекту промови через інтесифікацію емоційного фактору з метою маніпулювання аудиторією, її тимчасовими пристрастями. Тоді соціальна зброя красномовства в руках нечесних ораторів стає небезпечною, може призвести до соціальних катаклізмів. Про це попереджали давні й сучасні дослідники. Зокрема, Ш. Баттьо вважає: «Пристрасті — небезпечна зброя, коли вони не керуються розумом, але вони сильніші самого розуму, якщо супроводжують його й служать йому. За допомогою пристрастей красномовство владарює й торжествує над серцем. Хто вміє пристойно збуджувати їх, той керує розумом людей...»[1].

Грунтовну теорію пристрастей залишив у спадок геніальний Арістотель у праці «Риторика», яку розвивав Феофан Прокопович у роботі «Про ораторське мистецтво» у розділі «Суть, походження та види почуттів». Вони підвищують риторичну культуру сучасного оратора, який прагне до добра,

[1] Див.: Об ораторском искусстве.— М., 1980.— С. 68.

розвиваючи риторичні емоції любові, прагнення, надії, впевненності, задоволення, втіхи, радості тощо, «гасячи» негативні емоції ненависті, страху, розпачу, гніву, обурення, смутку тощо.

Сучасний оратор повинен підвищувати свою риторичну культуру через **єдність емоційного та раціонального факторів впливу** на аудиторію, творячи ДОБРОДІЙНИЙ ОБРАЗ доброчесної людини, яка відчуває ті самі почуття, які хоче передати аудиторії засобами красномовства.

2.3. Закони риторики

Риторика...– джерело влади.
Платон

При вивченні проблеми організації діяльності оратора нас перш за все цікавить риторична формула у вигляді детального опису змісту кожного закону і внутрішні зв'язки між ними[1].

З античних часів (Арістотель та його учні) розрізняли докомунікативну, комунікативну та посткомунікативну фази риторичної діяльності. Цілісно й системно охоплювали вони творчість оратора від задуму (породження ідеї, «божественного логосу») до виголошення промови перед аудиторією та осмислення її впливу на слухачів.

Процес організації риторичної діяльності включає в себе створення задуму і підготовку його «запуску» в певну аудиторію (шкільну, вузівську, масову тощо), а також проектування процесу та його «запуску». Такий підхід зовсім не суперечить класичним риторичним традиціям, згідно з якими формування й розвиток мисленнєво-мовленнєвої діяльності оратора здійснюється послідовно-ступенево: винайдення (інвенція), розташування (диспозиція), вираження (елокуція), запам'ятовування (меморіо), виголошення (акціо). Більше того, цей підхід сприяє, на наш погляд, розв'язанню «старої» суперечності, сутність якої полягає в тому, що виділення кожного ступеня значною мірою формалізує мисленнєво-мовленнєвий процес діяльності оратора, оскільки в дійсності всі ступені так взаємопов'язані (один природно випливає з другого), що межа між ними має досить умовний характер. Ось як писав про це К. П. Зеленецький: «...теорія розміщення думок у творі повинна

[1] У розробці проблеми внутрішніх зв'язків брали участь доценти О. А. Юніна і О. С. Косянчук.

природним та необхідним чином випливати з теорії їх так званого винайдення, повинна бути скута одними з нею законами логічного розвитку думки, повинна зливатися з нею в одну теорію, бо — подана думка: подані і її сторони, поданий і її розвиток»[1].

Нам уявляється, що у концепції риторики педагогічного спрямування відновлена діалектика зв'язків між перерахованими ступенями виражена в самому понятті «організація мисленнєво-мовленнєвої діяльності» мовця, зокрема вчителя-вихователя.

Отже, розглянемо закони риторики послідовно.

Концептуальний закон — базовий закон риторики, який становить перший крок ідеомовленнєвого циклу — винайдення задуму, ідеї (створення концепції). За своєю суттю цей закон передбачає пошук істини шляхом всебічного аналізу предмета.

Важливо підкреслити, що повноцінна, нормальна мисленнєво-мовленнєва діяльність людини починається з оволодіння нею концептуальним законом, за допомогою якого людина вчиться передбачати наслідки своїх дій як найближчим часом, так і у перспективі, визначатися з метою своєї діяльності, виділяти головне й другорядне, логічно вибудовувати власну діяльність. Інакше кажучи, знання даного закону дає можливість людині виробити в себе дуже важливу якість — повагу до думки (інтелекту), а це, своєю чергою, розвине в ній розуміння того, що без розвитку інтелекту неможливий прогрес суспільства, неможливо розв'язувати сучасні проблеми, неможливо вийти із глухого кута. Таким чином, принцип пріоритету думки над дією дає людині безцінну можливість — з користю витрачати час свого життя, позбавитися метушні, неосмислених дій, одержувати результат у відповідності із затратами.

Така послідовність дій є адекватною природі людини, і, йдучи за нею, вона, як правило, відчуває задоволення від діяльності. У противному випадку — наявне насильство над природою людини, яке виявляється у таких ознаках, як незадоволення, втома, безсилля, розгубленість, дратівливість тощо.

Останнє можна спостерігати тоді, коли людина починає діяти «знизу» (з оперативного рівня). Таку ситуацію можна назвати «суєта суєт», у процесі чого людина витрачає багато сил, а результат — мінімальний. Оперативну діяльність можна порівняти з купою хаотично звалених одні на одних ошурків, задум — з магнітним полем. Якщо розмістити магнітне місце над ошурками, то кожен із них займе відповідне місце й не буде завадою для інших.

[1] Зеленецкий К. П. Исследование о риторике в ее наукообразном содержании и в отношениях, какие имеет она к общей теории слова и к логике— Одесса, 1846.— С. 43.

Задум (концепцію) можна порівняти з образом людини на гірській вершині, з якої їй вдається побачити й осмислити те, що вона не спроможна зрозуміти, будучи «внизу» (на своїй галявині), бо не здатна охопити цю «галявину» (предмет, проблему) цілісно.

Яким же чином навчитися грамотно створювати задум — концепцію?

Перш за все необхідно зупинитися на визначенні семантики слова «концепція», бо на практиці доводиться стикатися з різними інтерпретаціями цього слова, наприклад, концепція як сума знань про предмет, концепція як головна думка, концепція як програма дій, концепція як система знань про предмет тощо.

Підійдемо до визначення концепції з позиції риторики. Спочатку звернемося до розгляду риторичного трикутника, де чітко визначено місце кожного мисленнєво-мовленнєвого компонента.

Як бачимо, концепція — це основа мисленнєво-мовленнєвої діяльності, над якою надбудовується стратегія діяльності (цільова установка, теза). Таким чином, концепція у повному розумінні цього слова не є ні стратегією (програмою діяльності), ні тезою (складовою стратегії), оскільки стратегія є реалізацією концепції, а теза — головною думкою (частиною стратегії). Нарешті, концепція — складніше поняття, ніж просто сума знань. Останнє можна розглядати як один із кроків створення концепцій, тобто як один із елементів.

На нашу думку, *концепція* —це система[1] знань про предмет, виражена у стислій, короткій формі. Таке розуміння концепції найбільше відповідає її функціональному призначенню — бути першоосновою мисленнєво-мовленнєвої діяльності.

Важливо, однак, знати не лише те, що таке концепція, але й те, як її створювати, бо, як відомо, особистість характеризується не лише тим, що вона робить, але й тим, як вона це робить.

На нашу думку, процес розробки концепції складається з такої послідовності дій:

1. Своє бачення суб'єктом предмета (теми).
2. Аналіз предмета (теми), тобто вибір проблем для вивчення.
3. «Привласнення» суб'єктом чужого досвіду по вивченню обраної проблеми (прилучення до цінностей людського досвіду).
4. Пропускання чужого досвіду крізь призму свого бачення і навпаки (чуже + своє) і формування позиції.

[1] Система — це множина елементів та зв'язків між ними.

Такий підхід до розробки концепції відбиває, на наш погляд, природний процес пізнання людиною (суб'єктом) навколишнього світу: будь-яку одержувану ззовні інформацію людина перш за все пропускає через власне «я» (відчуття, уявлення), створює своє бачення, свою картину того чи іншого предмета. Однак практика свідчить про те, що не завжди приділяється потрібна увага цьому початковому етапові пізнання, в результаті чого він не встигає «виявитися» і закріпитися в людині, хоча саме на цьому етапі починає формуватися індивідуально-особистісний підхід людини до пізнання світу, джерелом якого є життєвий досвід, здоровий глузд, професійний досвід. З цього приводу Д. Карнегі писав: «При підготовці декотрих тем дуже рекомендується дещо прочитати, з'ясувати, що робили й говорили інші з того самого питання. Але не починайте читати раніше, ніж Ви не вичерпали власних думок. Це важливо, дуже важливо... Справжня підготовка полягає в тому, щоб видобути щось із себе, підібрати й скомпонувати власні думки й оформити власні переконання»[1].

Таким чином, перший етап розробки концепції дає можливість людині не втратити своє «я» у процесі пізнання, що дуже високо цінували давні філософи, вважаючи, що знання можуть стати купою каміння, під якою буде похована особистість, і знання можуть стати купою каміння, над якою височіє особистість.

Підкреслимо, що на даному етапі цілком можливий двоякий результат: не виключено, що людина може виявитися дилетантом, мати досить поверхове уявлення про предмет і звідси, природно, викривлене бачення його, а може запропонувати більш-менш повне уявлення про предмет, яке наближає людину до пізнання істини про цей предмет. Перевірити істинність своїх суджень суб'єкт має можливість далі — на наступних етапах пізнання.

Далі, коли суб'єкт уже отримав своє бачення предмета, він починає усвідомлювати неможливість охоплення усього предмета і опиняється перед необхідністю вибору з предмета певних граней (проблем) — другий етап розробки концепції. Критеріями підбору проблем виступають інтерес та компетентність самого суб'єкта, актуальність проблем, їхня громадська значущість — проходження цього етапу дозволяє суб'єкту відійти від поверхового підходу до вивчення предмета (про все й ні про що). Д. Карнегі писав: «Не робіть властивої майже усім помилки — не робіть спроби торкатися у

[1] Карнеги Д. Как выработать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично.— Нью-Йорк, 1956.— С. 15—16.

невеликій промові надто великого кола питань! Візьміть один чи два аспекти теми й спробуйте висвітлити їх ґрунтовно»[1].

І лише після того, як суб'єкт здійснив вибір проблем, він, як ми уявляємо, може звернутися до вивчення того людського досвіду, який накопичено з матеріалу, що його зацікавив. Вважаємо, що такий підхід сприяє, по-перше, значно ширшій цілеспрямованості й поглибленню в роботі з літературою, ніж коли б людина одразу починала з вивчення чужого досвіду, як це звичайно практикується. По-друге, це допомагає людині позбавитися почуття розгубленості перед величезним обсягом літератури і знімає тим самим нервове напруження у процесі роботи, що, в свою чергу, дозволяє суттєво зекономити час.

Четвертий етап створення концепції характеризується тим, що тут суб'єкт провадить надзвичайно складну операцію з критичного осмислення двох досвідів — свого і чужого, на основі чого й формує власну позицію. Таким чином, і суб'єкт начебто знову повертається до свого бачення предмета, але це бачення є вже якісно іншим, бо завдяки способу розвитку за спіраллю воно є збагаченим, поглибленим, конкретизованим і навіть переосмисленим. Найголовніше на даному етапі — щоб людина не лякалася власних помилок, не ховалася від них, не займалася їх виправданням.

Отже, процес створення концепції — це досить складна й напружена мисленнєво-мовленнєва діяльність людини, але, не зробивши цієї досить нелегкої роботи, вона впадає в дилетантизм, що виражається у нездатності оратора розв'язувати суперечності, що, своєю чергою, сприяє появі й накопиченню безвихідних ситуацій.

Мислителі давнини відзначали таке: «Мовлення повинне розцвітати й розгортатися тільки на основі повного знання предмета, а якщо за ним не стоїть зміст, засвоєний та пізнаний оратором, тоді словесне його вираження уявляється пустопорожньою і навіть дитячою балаканиною»[2].

Таким чином, знання і застосування концептуального закону риторики забезпечують людині необхідний рівень компетентності й професіоналізму.

Відповідь на запитання, як створити концепцію, передбачає, очевидно, не тільки знання послідовності її розробки, але й використання «механізмів» (способів) систематизації знань, оскільки сама собою послідовність дій є внутрішнім процесом, процесом, який здійснюється у голові людини й ста-

[1] Карнеги Д. Как выработать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично.— Нью-Йорк, 1956.— С. 14.

[2] Об ораторском искусстве.— М., 1973.— С. 49.

новить собою певний «рій думок» з деякими (окремими) писемними викладками, що необхідно привести до ладу, тобто позбутися усього зайвого, несуттєвого, вичленувати головне. Інакше кажучи, мисленнєвий процес необхідно експлікувати шляхом писемної фіксації, використовуючи для цього відповідні способи систематизації знань про предмет.

До першого виду способів віднесемо такі, як породження концепції, впорядкування та осмислення понять, що входять до неї.

До другого виду віднесемо способи глибинного вивчення предмета, тобто вивчення внутрішніх зв'язків шляхом розкриття суперечностей (позитивного та негативного ряду) у самому предметі, виявлення протилежного йому предмета з наступним його аналізом (також знаходження позитивного та негативного рядів) та діалектичного синтезу раціонального в обох предметах.

Важливо підкреслити, що названі способи повинні застосовуватися у зазначеній послідовності, оскільки їхня ієрархія відбиває природний процес пізнання — від форми до змісту (від зовнішніх зв'язків до внутрішніх). Це означає, що способи першого порядку є способами формальної логіки, способи другого порядку — способами діалектичної логіки.

Зупинимося на розгляді співвідношення формальної та діалектичної логіки.

Формальна логіка, хоча й виділилася з філософії як відносно самостійна галузь знання, ближче від інших спеціальних наук пов'язана з філософією, її закони мають всезагальний характер у тому розумінні, що їх необхідно виконувати при формуванні певної системи знань. Але закони і форми формальної логіки ще не гарантують об'єктивної істинності мислення. При виробленні концепції предмета можна додержуватися усіх законів формальної логіки, залишаючись на позиції односторонності й догматизму. Формальна логіка гарантує правильність думки за формою, а не за змістом, бо вона абстрагується від розвитку як соціальних та природних явищ, так і мислення. Але це не свідчить про якусь неповноцінність формальної логіки, бо її завдання полягає не у розкритті сутності явища, а в доведенні правильності одного поняття, судження, умовиводу із системи інших, раніше утворених понять, суджень, умовиводів. З позиції формальної логіки можна побудувати несуперечливу за формою (наприклад, релігійну) концепцію, неадекватну за своїм змістом об'єктивній реальності. Тому формальну логіку не можна перетворювати у всезагальний метод пізнання явищ природи, суспільства і людського мислення. Формальна логіка не може виконувати функцію філософської методології й теорії пізнання. Проілюструємо це на прикладі закону суперечності, який свідчить, що, коли два судження суперечать одне

одному і при цьому виключають третє, тоді обов'язково одне з двох суджень, або обидва, є неістинними. Однією з умов формальної логіки є те, що вихідні судження повинні бути істинними, а думки повинні розвиватися за законами і правилами формальної логіки. Природно, незаперечна істина не повинна мати в собі внутрішніх суперечностей, тому вона не охоплює розвитку та його джерел.

Застосовуючи закон суперечності, суб'єкт повинен прийняти одне з альтернативних суджень як безумовно істинне і на цій основі будувати систему вивідних знань. Такий підхід годиться для популяризації певної суми знань про те чи інше явище. Його обмеженість полягає у неприйнятті альтернативних суджень як неістинних, незалежно від того, відображають вони об'єктивну дійсність чи ні.

Розглянемо як приклад два суперечливих з формальної точки зору судження: «Земна цивілізація прогресує у своєму розвиткові» і «Земна цивілізація регресує у своєму розвиткові». Якщо за основу береться перше судження і на цій основі розкривається зміст, то воно буде мати односторонній характер. Суб'єкт логічно, послідовно підсумовує знання, які доводять прогрес земної цивілізації. Прийнявши за основу протилежне судження, він буде формалізувати думки, які доводять, що земна цивілізація регресує в своєму розвитку. У формальній логіці прогрес і регрес — це взаємовиключаючі поняття. На рівні свідомих понять таке протиставлення є правомірним, воно застосовується для аналізу зовнішніх форм вираження буденного мислення. У побутових відносинах це зустрічається на кожному кроці, коли одне явище розглядається як прогресивне, а друге як регресивне, одне спрямоване на рух вперед, друге тягне розвиток назад, одна концепція прогресивна, друга — регресивна і т. д. Ці судження є істинними, якщо вони не претендують на роль методологічних принципів, філософських узагальнень, діалектичного відображення сутності предметів і явищ. Діалектично мисляча людина глибше і всебічніше проникає в сутність предмета. У нашому вищенаведеному прикладі про розвиток земної цивілізації вона буде розкривати тему не на основі закону суперечності формальної логіки, а з позицій діалектичного закону єдності і боротьби протилежностей, який розглядає регрес і прогрес у їх взаємовідносинах, єдності, взаємопроникненні. Узяті на озброєння діалектично мислячим суб'єктом категорії прогресу і регресу дають йому можливість розкрити сутність розвитку земної цивілізації як прогресивно-регресивну. Суб'єкт розкриває внутрішнє джерело розвитку як саморозвитку. Регрес і прогрес виступають не як різні напрямки у розвитку, а як моменти однієї й

тієї ж сутності. У нашому прикладі — розвитку земної цивілізації. У цьому зв'язку суб'єкт може розкрити сутність сучасної науково-технічної революції як прогресивно-регресивний процес, проаналізувати технократичний підхід до цієї проблеми і дегуманізацію його наслідків, підвищення можливостей людини у її впливові на природу і породження глобальних проблем сучасності: екологічної, енергетичної, демографічної, продовольчої тощо. Таким чином, розкриття об'єктивної істини, всебічний аналіз предмета досягається на основі застосування діалектичної, а не формальної логіки.

Діалектична логіка дає ключ до розкриття сутності плюралізму думок, розглядаючи різні підходи до одного й того ж предмета не як такі, що виключають один одного, а як пошук оптимальних рішень актуальних проблем соціального розвитку. Аналізуючи плюралізм думок методом формальної логіки, оратор може прийти до протилежного висновку. Якщо суб'єкт до аналізу сутності плюралізму думок підійде з позиції закону суперечності або закону виключеного третього, він може, не помічаючи того, відстоювати догматичну точку зору. Сутність закону виключеного третього полягає в тому, що коли два судження суперечать одне одному і виключають третє, то одне з них обов'язково є істинним. На рівні простих суджень, таких, наприклад, як «Іван — людина», або «Іван — не-людина» цей закон працює. Але там, де питання стосується аналізу сутності розвитку і його відображення в логіці понять, він не працює. Це стосується і розвитку мислення, яке відображає об'єктивну реальність у корені плюралізму думок. Діалектика вчить правильно мислити, правильно пов'язувати факти, не відриваючи закони мислення від законів буття. Якщо б на з'їзді народних депутатів пошук розв'язання соціальних проблем здійснювався за законом виключеного третього, достатньо було б вислухати два протилежних судження про предмет дискусії й визначитися, яке з них є істинним, яке неістинним, щоб на цій основі знайти вірне розв'язання проблеми.

Закони формальної логіки (зокрема, закон виключеного третього) діють не у кожному процесі роздумів, не охоплюють усієї багатоманітності висновків, а сама формальна логіка не розкриває усіх законів і форм руху мислення до нових результатів.

Формально-логічні принципи мислення встановлюють суворі й однозначні правила викладу матеріалу, переходу від одного знання до іншого. На початковому етапі роботи ця точність і суворість вкрай необхідні, вони не відводять від логічної послідовності у викладі матеріалу. Однак вони не допускають свободи творчості, включення аудиторії до пошуку відповідей на

поставлені запитання. Цю функцію при формуванні діалектичного мислення суб'єкта виконують категорії діалектики, вони визначають рух думки людини не за формою, а за змістом.

Проаналізуємо у зв'язку з цим закон тотожності у формальній логіці і єдність — тотожність суперечностей у поняттях діалектичної логіки. Закон тотожності свідчить, що у будь-якому роздумі кожна думка повинна бути визначеною, а при повторенні мати той самий зміст. Закон тотожності вказує на неприпустимість абстрактних суджень, оскільки будь-яка істина може бути такою лише в конкретних, в тому числі історичних умовах.

Коли йдеться про поняття формальної логіки, то мається на увазі особливе значення терміна, а не форма усвідомлення сутності явища. Термін за законом тотожності повинен вживатися у тому самому значенні. Якщо термін «товар», визначений як предмет, виготовлений для продажу, буде вживатися для визначення предметів, призначених для безвідплатної допомоги, відбудеться порушення закону тотожності.

У формальній логіці поняття розглядається як будь-яке значення термінів. Воно виступає як частина судження, як вихідний момент пізнання. У діалектичній логіці поняття є результатом пізнання, відображенням предметів, речей, матеріального світу в законах їхнього руху, відображення всезагального в явищах. Процес утворення понять складається з багатьох компонентів. Вихідним пунктом в утворенні поняття виступають дані живого споглядання: відчуття, сприйняття, уявлення. Поняття утворюються на основі емпіричного матеріалу, експерименту, на базі колишніх понять, теоретичних висновків. Діалектика розглядає все, в тому числі й поняття, історично, у зв'язку з іншими явищами і конкретним досвідом історії. Мислення, яке не було б пов'язане з буттям, не могло б відобразити законів його руху, якби воно само не розвивалося. Зміна змісту понять відбувається в результаті наших знань або змін самої дійсності. Це стосується і сфери соціального життя. Поняття про соціальні явища змінюються у зв'язку з розширенням і поглибленням наших знань про суспільне життя, а також у зв'язку зі змінами, які відбуваються в соціальних відносинах. У противному випадку не могло б утворитися таке містке поняття, як «нове мислення», яке охоплює зміни в різних сферах соціальних відносин і спонукає переглянути зміст багатьох понять, що характеризують суспільні відносини в сучасному світі.

Суб'єкту необхідно керуватися законом тотожності, стежити за тим, щоб у процесі викладу матеріалу, і особливо в дискусіях, не припускати підміни терміна. При ньому для суб'єкта важливо опанувати увесь обсяг поняття з

тим, щоб відобразити універсальний взаємозв'язок та взаємозалежність явищ.

Освоєння суб'єктом понятійного апарату здійснюється через визначення понять. Ніколи не слід забувати, що визначення повинно розкривати суперечності в явищі; визначення, яке не розкриває суперечності в предметі, ще не є визначенням у діалектичному його розумінні.

Всебічна універсальна гнучкість понять, яка доходить до тотожності протилежностей, — ось у чому сутність. Ця гнучкість, застосована суб'єктивно, — еклектика і софістика. Гнучкість, застосована об'єктивно, тобто така, яка відображає всебічність матеріального процесу та єдність його, є діалектика, є правильне відображення вічного розвитку світу.

Проілюструємо цю гнучкість на понятті «життя». Для того, щоб з'ясувати і показати, що таке життя, ми повинні дослідити усі форми життя та відобразити їх у взаємозв'язку. Це завдання конкретних наук. Діалектичне визначення життя полягає у з'ясуванні загальної сутності розвитку усього живого. Це досягається шляхом з'ясування внутрішньої суперечності життя, суперечності самій у собі. Щоб охопити думкою суперечність цього, як і інших понять, слід начебто розділити перше поняття. Протилежністю поняття є його відкидання, заперечення. Відкиданням життя є смерть, але не як щось суто зовнішнє стосовно до життя, а як момент розвитку самого життя. В організмі постійно відбувається відмирання клітин аж до повного оновлення організму, і в той же час він залишається тим самим організмом. У процесі розвитку організм наче самозаперечує себе аж до повного зникнення в даній формі. Але кожний момент розвитку життя утримує в собі і момент відмирання його. Відкидання життя є його визначення — наприклад, жити значить вмирати. У процесі розвитку життя наче через відкидання себе забезпечує свою стійкість. Без моменту смерті ми не можемо відобразити життя у його становленні, розвитку, безперервності і перервності. Те саме можна сказати про смерть, яка без моменту життя не має свого змісту. Таким чином, протилежності, отримані в результаті роздвоєння єдиного, ми доводимо до тотожності протилежностей і отримуємо нову єдність на вищому рівні, уже як ствердження через відкидання, як єдність утвердження через відкидання.

Формальне мислення роздвоює протилежності і розглядає їх як самостійні сутності, а не як моменти одного й того самого визначення поняття. Діалектика ж вивчає протиріччя у самій сутності предмета. Тому категорії діалектики і мають форму понять, роздвоєних на протилежності: необхід-

ність — випадковість, конечне — безконечне, єдине — загальне, буття — небуття, форма — зміст і т. д.

Суб'єкт повинен не тільки усвідомлювати протилежність понять, але й застосовувати діалектичне мислення для аналізу природних і соціальних явищ. Воно є теоретико-пізнавальним апаратом осягнення сутності явищ. Однією з актуальних проблем у житті нашого народу є міжнаціональні стосунки. Припустимо, суб'єкту необхідно з'ясувати зміст поняття національного. Цьому поняттю можна дати визначення за різними ознаками: мовними, економічними, демографічними, культурологічними, етнографічними тощо. Це завдання входить до компетенції різних галузей науки. Діалектично сутність національного можна з'ясувати через розкриття внутрішньої суперечності поняття. Шляхом роздвоєння поняття «національного» ми отримуємо національне та інтернаціональне як єдність тотожності протилежностей. Інтернаціональне та національне є моментами сутності міжнаціональних відносин. У діалектичному мисленні національне виступає не як рівність, не як існуюче поруч з інтернаціональним, а як самовираження одного в іншому, не втрачаючи при цьому своїх особливостей.

Національне містить у собі як своє друге інтернаціональне, а інтернаціональне у своєму розвитку містить у собі як своє друге — національне. Саме така єдність, тотожність протилежностей відображає явище в його об'єктивному розвиткові. Так, елементи давньогрецької культури стали загальнолюдськими цінностями, а загальнолюдські принципи моралі є основою норм національної моралі.

У дійсності ми скільки завгодно припускаємося помилки, коли істинна діалектика, яка розкриває сутність суперечностей у явищах, підмінюється зовнішньою діалектикою, заснованою на формально-логічному принципі розгляду суперечностей у розриві явищ і зовнішніх відносин. З точки зору діалектичної логіки судження про те, що національна культура є національною за формою та інтернаціональною за змістом, побудована на формально-логічній основі розриву та абсолютизації протилежності. Культура за формою і за змістом є національно-інтернаціональною. Інакше ми відмовляємо національній культурі в змісті, а інтернаціональній — у формі. Такий підхід робить хистким усе, що здається міцним.

Щоб пізнати реальну, живу суперечність природного чи соціального явища, суб'єкту необхідно з'ясувати суперечність самого процесу пізнання. Пізнавальний апарат людського мозку побудований таким чином, що одразу відбити глибоко й всебічно предмет дослідження він не може. Спочатку ана-

лізується найпростіше — окремі його сторони і властивості, потім пізнання заглиблюється в його сутність, багатоманітність зв'язків та властивостей. На першому, емпіричному етапі пізнання застосовується метод аналізу. Сутність його полягає в тому, що предмет дослідження розчленовується на окремі його сторони і пізнаються їхні властивості та особливості. Складність цього процесу полягає в тому, що при розкладенні предмета чи явища на частини ми порушуємо суттєві зв'язки, їхню цілісність. Виділивши та вивчивши окремі компоненти того чи іншого природного або соціального явища, ми ще не одержуємо усієї глибини знань про його сутність як цілісне.

Філософи підкреслювали труднощі, пов'язані з мисленням, тому що воно у реальності розглядає предмети окремо один від одного. Отже, на ступені аналізу ми одержуємо неповні знання про предмети, але думка є необхідним ланцюжком у пізнавальному процесі. Специфічною особливістю пізнавальної діяльності є те, що спочатку необхідно розчленувати ціле на частини і вивчити їх кожну окремо — відмежовано одна від одної і навіть, якщо в цьому є потреба, у протиставленні одна одній. Без такого попереднього аналізу частин є неможливим пізнання цілого у його суперечливій сутності. Після того, як аналітична робота буде виконана, необхідно перейти до важливішої і складнішої роботи — відновити цілісність предмета чи явища в їх суперечливій сутності. Цю функцію в процесі пізнання виконує синтез.

Аналіз і синтез є важливими компонентами в діяльності суб'єкта в процесі вивчення предмета. Ці два етапи доповнюють один одного.

Наведемо для прикладу способи систематизації значень як формальної, так і діалектичної логіки.

До способів формальної логіки можна віднести, на нашу думку, спосіб денотатного аналізу, розроблений О. І. Новиковим та його учнями на основі концепції тексту М. І. Жинкіна[1]. На нашу думку, даний спосіб може бути застосований до розробки концепції, оскільки концепція є одним із видів тексту.

Денотатний аналіз тексту оснований на уявленні про зміст тексту як декотру динамічну модель ситуації. Структурною одиницею змісту виступає денотат, який розуміється як таке, що становить зміст даного мовного виразу. Сукупність денотатів становить декотру систему, елементи якої пов'язані між собою певними відношеннями, що мають предметний характер. Такого роду системи О. І. Новиков називає «денотатною структурою» або «де-

[1] Жинкин Н. И. Механизмы речи // АПН РСФСР.— М., 1958; Новиков А. И. Семантика текста и ее формализация.— М., 1983; Нестерова Н. М. Реферативний перевод как смысловое преобразование текста.— М., 1985.

нотатним графом», які вживаються як синонім поняття «структура змісту». Таким чином, структура змісту тексту — це сукупність денотатів, пов'язаних предметними відношеннями, яка має ієрархічний принцип організації (від цілого до його частини), і, навпаки, денотатний граф — це експліцитне представлення структури змісту тексту.

Створення концепції в риториці розглядається як процес породження і розуміння тексту. З точки зору М. І. Жинкіна, породження тексту, яке включає в себе формування задуму та його мовну, зовнішню реалізацію, розуміється як кодування відповідними мовними засобами певного мисленнєвого утворення — задуму. Розуміння ж тексту становить собою процес декодування мовних засобів, які становлять зовнішню форму тексту, з метою проникнення в його зміст.

У зв'язку з цим денотатний граф (ДГ) може бути представлений як один із способів породження тексту — концепції розкладення цілого на частини (декомпозиція терміна на поняття), встановлення зв'язків між частинами і цілим (впорядкування понять). Останнє не менш значуще, бо, як відомо, коли знання людини не впорядковані, то, чим більше вона знає, тим більшою буде плутанина в її думках. Крім того, ДГ є способом першого ступеня розуміння тексту-концепції, тобто даний спосіб дозволяє проаналізувати кожне поняття, вийти на рівень їхнього осмислення.

Виділимо принцип побудови ДГ на прикладі аналізу такого предмета, як «Розвиваюча освіта». Його основні «кроки» такі:

1. Виділення ключового (опорного) слова чи словосполучення:

РОЗВИВАЮЧА ОСВІТА

2. Чергування імені та дієслова в графі. Іменем може бути один іменник або група іменників у поєднанні з іншими іменними частинами мови. Дієслово виражає динаміку думки (рух від терміна до поняття):

РОЗВИВАЮЧА ОСВІТА СПРЯМОВАНА НА

3. Точний вибір дієслова:

а) дієслова, які означають мету, — спрямовує, передбачає, призводить, дає тощо;

б) дієслова, які означають процес досягнення результату, — досягти, здійснюватися і под.;

в) дієслова, які означають передумови досягнення результату, — базуватися, спиратися і под.;

г) дієслова-зв'язки (це, є і под.), за допомогою яких здійснюється вихід на визначення значення терміну чи його пояснення.

4. Дріблення ключового слова в міру побудови графа на слова-цеглинки (слова-гілочки).

5. Співвіднесення кожного слова-цеглинки з ключовим словом з метою виключення якихось невідповідностей (еклектики, зовнішніх суперечностей);

формування і розвиток особистості — РОЗВИВАЮЧА ОСВІТА;

розвиток соціальних потреб — РОЗВИВАЮЧА ОСВІТА;

інноваційне навчання та виховання — РОЗВИВАЮЧА ОСВІТА;

самореалізація — РОЗВИВАЮЧА ОСВІТА;

адекватність природі людини — РОЗВИВАЮЧА ОСВІТА;

системність — РОЗВИВАЮЧА ОСВІТА;

соціопсихологічна підтримка — РОЗВИВАЮЧА ОСВІТА і т. д. Отже, укладено ДГ як авторське бачення предмета (перший етап розробки концепції). Далі необхідно проаналізувати ДГ з метою вибору проблем для поглибленого вивчення.

РОЗВИВАЮЧА ОСВІТА СПРЯМОВАНА НА РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ ОСОБИСТОСТІ І ПЕРЕДБАЧАЄ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОТРЕБ:

а) споживча орієнтація;

б) професійний відбір;

в) громадянська ініціатива;

г) гуманітарний вклад (здійснюється через інноваційний педагогічний процес, базується, призводить на принципі адекватності природі людини до самореалізації, це є створення зовнішніх і внутрішніх умов для комфортного стану людини: зовнішніх, внутрішніх, організація управління навчальним закладом, науково-методична і соціопсихологічна підтримка, системність педагогічного процесу).

Так, наприклад, ми взяли для дослідження проблему інноваційного навчання та виховання у школі, зокрема проблему системності педагогічного процесу, яка у подальшому детально прорабляється на основі вивчення чужого досвіду, який пропускався крізь призму свого «я». В результаті первісне бачення цієї проблеми значно збагатилось, уточнилось, конкретизувалось, що одразу відбилося в обраному нами для дослідження денотатному графі.

Багаторічний досвід нашої роботи свідчить про ефективність описаного способу розробки концепції (денотатний граф).

Цей спосіб допомагає суб'єкту досить точно і швидко систематизувати наявну інформацію, в результаті чого людина позбавляється інформаційної

«метушні» і створює логічно-струнке бачення предмета і його сторін (проблем), а також одержує можливість значно зекономити час при розробці концепції. Використовуючи цей спосіб, суб'єкт може наочно уявити всю концепцію. Зорове ж враження є найміцнішим джерелом запам'ятовування та осмислення, тобто ДГ є сильним способом активізації мисленнєвої діяльності не лише самого суб'єкта, а і його співрозмовників. Далі, ДГ становить відкриту систему, тобто в процесі пізнання суб'єкт може вільно вносити в ДГ різні зміни, зумовлені відносністю самого знання; крім того, ДГ ніяк не знімає внутрішніх суперечностей, закладених у кожне поняття (цеглинку), а навпаки, спонукає дослідника шукати ці суперечності, без розв'язання яких не зможе сформуватися його позиція. Нарешті, робота з ДГ відшліфовує як думку, так і мовне чуття суб'єкта, тобто використання ДГ не сковує думку, не заганяє її у вузькі рамки схеми, а робить більш логічною, струнною, ясною, чіткою, витонченою.

У цьому ми вбачаємо принципову відмінність ДГ від 24 способів винайдення думки, створених в античні часи, завдяки яким у риториці поширилась жорстка схематизація думки (пізніше вона викликала негативне ставлення до риторики як до чогось формального, неживого). На нашу думку, це відбулося з причини підміни понять: 24 способи (так звані топоси) є, на нашу думку, не стільки засобами винайдення думки, скільки засобами розташування (композиційними способами) готового матеріалу. А від винайдення продукту мисленнєво-мовленнєвої діяльності до її остаточного композиційного оформлення необхідно пройти ще декілька істотних сходинок. Зауважимо, щодо 24 способів винайдення належать такі: причина, порівняння, зіставлення, свідоцтво, приклад, умова та інші.

Отже, розробка концепції способом ДГ є, як ми вважаємо, необхідним етапом систематизації знань про предмет: складаючи ДГ, суб'єкт іде від бажаного результату (мети) і вибудовує багатоступеневу систему дій для досягнення поставленої мети, тобто відходить від поверхового бачення предмета, все більше заглиблюючись у вивчення його змісту.

Однак, щоб створити концепцію як систему знань про предмет, суб'єкту необхідно піднятися ще на сходинку вище: здійснити глибинне розуміння концепції як тексту, тобто суб'єкт повинен побачити предмет зсередини, відкрити в ньому внутрішні суперечності. Розв'язання такого складного завдання вимагає від суб'єкта діалектичного підходу до вивчення предмета, застосувати який йому допоможе наступний спосіб створення концепції — діалектичний денотатний граф (ДДГ).

Вихідним принципом побудови ДДГ є положення про те, що суперечливі судження виражають об'єктивні суперечності і є сумісними в одній концепції, оскільки відображені в цих судженнях властивості притаманні і самому предмету — єдність протилежних властивостей у предметі. Завдання полягає тут не в тому, щоб надумати, нагромадити словесні хитрощі, висловити хаотичний ряд суджень, які заперечують одне одного, а у виявленні внутрішніх суперечностей, притаманних самому предмету, самій проблемі.

ДДГ базується не на демагогії і схоластиці, а на суворо науковому відображенні дійсності з використанням законів діалектичної логіки.

Зокрема, будуючи ДГ, ми обмежуємося лише позитивними характеристиками предмета, але далі необхідно виявити негативні моменти (антиподи, «підводні течії»), які також є складовими цього самого предмета і становлять собою своєрідні перешкоди на шляху реалізації позитивного. Таким чином, аналіз предмета стає значно глибшим, повнішим, багатограннішим, що дозволить перевести концепцію з певного ідеального (абстрактного) стану в реальний, тобто цілком здійсненний.

Отже, складаючи ДДГ, суб'єкт вчиться прогнозувати наслідки своїх дій при досягненні мети (виявлення позитивного та негативного ряду), завдяки чому набуває впевненості у своїх діях.

Таким чином, ДДГ дозволяє всебічно вивчити предмет (зсередини шляхом порівняння його з протилежністю) та побудувати його глибоку, повноцінну концепцію.

Отже, після того, як розроблено задум, починається наступний етап діяльності — «запуск» задуму в суспільство. Першим законом цього етапу є закон моделювання аудиторії, знання й застосування якого дозволяють досить повно вивчити тих, на кого необхідно орієнтувати загальний задум. Інакше кажучи, «уся ця глибока розумова робота (створення концепції) становить собою ту фазу діяльності суб'єкта, яку можна назвати фазою внутрішньої мисленнєво-мовленнєвої діяльності, зорієнтованою більше всього на власний образ... Тепер настав момент, коли все накопичення, напрацьоване у задумі, ми повинні сформувати відповідно до цільової установки на образ певної аудиторії»[1].

Закон моделювання аудиторії. Він передбачає системне вивчення аудиторії, тобто тих, на кого розраховується викладення концепції (один суб'єкт чи ціла соціальна група), на основі соціально-демографічних, соціально-психологічних та індивідуально-особистісних ознак.

[1] Иванова С. Ф. Путь к современной риторике. Ч. I.— М., 1990.— С. 18.

Вітчизняні й зарубіжні психологи звертають увагу на такі важливі моменти встановлення контакту з аудиторією, як оцінка ораторської (лекційної) ситуації — позитивна чи негативна модель — з позицій оратора й аудиторії. Кожен з них прогнозує ситуацію, спираючись на свій досвід, інші індивідуальні особливості.

Зокрема, реалізація позитивної моделі спілкування «середнього лектора» окрилює його, зміцнює впевненість у своїх силах, а негативні установки активізують його захисні психологічні фактори: підвищується увага, загострюється чутливість, зростає внутрішня напруженість, що може призвести до стресової ситуації, знижується його творче самопочуття, виникають зневіра, розчарування, страх перед аудиторією.

Тому ораторові слід знати про існування своїх і чужих «зон небезпеки», вміти їх попередити, делікатно поводитися з метою максимальної нейтралізації їх дії. Крім того аудиторія створюється не одразу і не швидко. Потенційна аудиторія однодумців стає реальною в результаті поляризації, концентрації уваги слухачів. Тому досвідчений оратор прагне тримати в полі зору свою аудиторію, особливо її «небезпечні зони» (острівки шуму, відволікання тощо). Для цього оратор готує набір цікавих фактів, гумористичних історій, змінює тональність розмови, виключає або адаптує складний матеріал тощо.

При незбіганні оцінок з боку аудиторії та оратора слід зберегти здатність до вирівнювання психологічного клімату, ефективно діяти до кінця.

Соціально-демографічні ознаки становлять собою перший ступінь вивчення аудиторії, спрямований на розкриття зовнішньої оболонки людини. До цієї групи можна віднести такі ознаки: стать, вік, національність, освіту, професію, склад сім'ї тощо. Для того, щоб названі ознаки не перетворилися на формальну характеристику аудиторії, необхідно, як на нашу думку, займатися не лише фіксацією цих ознак, але й їх аналізом, тобто, по-перше, співвідносити ознаки одна з одною, по-друге, вичитувати інформацію, яка стоїть за тією чи іншою ознакою. При такому підході соціально-демографічні показники перестають бути просто анкетними даними і переходять в розряд «працюючих» ознак. Але навіть при наявності цікавої та корисної інформації, яка випливає із соціально-демографічних даних, цих ознак явно недостатньо, щоб скласти психологічний портрет аудиторії, тобто соціально-демографічні показники є тільки підступом до вивчення аудиторії як такої. «Дані особового листка, автобіографія, трудова книжка дають лише загальне уявлення про людину, є далеко не достатніми для того щоб можна було зробити висновок про дійсний інтелектуально-психологічний потенціал лю-

дини, про її здібності здійснювати конкретні функції. Людина — складна біосоціальна і соціально-психологічна система, яка володіє таким числом різноманітних внутрішніх психологічних властивостей і знаходиться у такій кількості зовнішніх залежностей, що перш ніж звертатися до неї, слід її детально вивчити, дізнатися про її політичні, соціально-психологічні і професійні орієнтації, збудники, мотиви, інтелектуальні можливості, емоційно-вольові якості, етичні установки. Слід також знати особливості її характеру, її досвід, ставлення до світу і людей. Ось це пізнання — перша передумова продуктивного впливу на людину»[1].

Соціально-психологічні та індивідуально-особистісні ознаки — це є другий ступінь вивчення аудиторії, спрямований на розкриття внутрішнього світу людини.

Роль першого кроку другого ступеня виконують соціально-психологічні ознаки, які характеризують поведінку декількох суб'єктів одночасно, тобто ознаки, властиві одразу декільком суб'єктам. До цих ознак можна віднести такі:

— мотиви поведінки,

— потреби,

— ставлення до предмета мовлення та суб'єкта, який його викладає,

— рівень розуміння предмета.

Мотиви поведінки розглядається нами як фактор, який зумовлює дії суб'єктів (відповідає на питання, що спонукало суб'єкт до дії). Охарактеризуємо три основні мотиви:

— морально-дисциплінарний мотив (зовнішній, примусовий фактор спонукання), не підкріплений бажанням суб'єкта;

— емоційно-естетичний мотив (фактор, заснований на цікавості, але не підкріплений волею суб'єкта, звідси «тендітність, скороминущість» цього мотиву);

— інтелектуально-пізнавальний мотив (фактор, зумовлений бажанням і волею суб'єкта до пізнання). Відзначимо, що стійкий інтелектуально-пізнавальний мотив виводить людину на рівень саморозвитку, тобто «запуску» в ній активного внутрішнього фактора.

Потреби розуміються нами як категорія, яка визначає вибір суб'єкта (відповідає на питання: Що це мені дає? Навіщо це мені? Що я від цього отримаю?). Можна виділити два види потреб: усвідомлені та неусвідомлені. Усвідомлена потреба буває:

— особистісна (суб'єкт отримує інформацію тільки для себе, з урахуванням власного інтересу, тобто «замикає» інформацію на собі);

[1] Жариков Е. С. Уроки психолога для руководителя. Вып. 1.— М., 1990.— С. 6, 41.

— професійна (суб'єкт отримує інформацію з урахуванням професійних інтересів, тобто збагачує свій професійний досвід, чим опосередковано турбується про тих, на кому відбивається його рівень компетентності). Відзначимо, що розвиток професійної потреби може вивести людину на усвідомлення основного соціологічного закону — розвитку себе не за рахунок інших, а разом з іншими;

— громадська (суб'єкт піднімається до рівня усвідомлення необхідності вкладу в суспільство як основної умови нормального, повноцінного життя людини: чим більше я вкладу у суспільство, тим більше одержу від нього, і навпаки). В результаті суб'єкт проектує отриману інформацію не лише на себе, свою професію, але і на тих членів суспільств, яким ця інформація може бути корисною, тобто уже безпосередньо виявляє турботу про інших. Громадська потреба розвиває в людини розуміння того, що усі члени суспільства (хочуть вони цього чи не хочуть) є взаємозалежними. Ігнорування ж цього положення може призвести до катастрофи — руйнування та загибелі суспільства.

Ставлення до предмета мовлення та суб'єкта, який його викладає, у нашій інтерпретації є реакцією суб'єкта, котрий сприймає інформацію. Цю реакцію можна класифікувати за такими типами:

1. Байдужа чи інфантильна реакція, що характеризується невключенням суб'єкта в предмет обговорення.

Причина цього полягає в тому, що виявився не зачепленим інтерес суб'єкта.

2. Угодовська реакція, яка характеризується тим, що суб'єкт легко, без сумнівів, стає на точку зору іншого, так само легко від неї відмовляється й стає на точку зору третього і т. д. Даний тип реакції зумовлений відсутністю у суб'єкта свого погляду, очевидно, через слабку компетентність у предметі. Угодовська реакція може з'явитися ще в одному варіанті: суб'єкт лише вдає, що слухає, а насправді він зосереджений на своїх проблемах, тобто людина може кивати, начебто погоджуючись, але до предмета розмови не включається, оскільки зосереджена на власних справах. Така реакція дуже близька за своєю суттю до байдужого ставлення. Відмінність полягає лише в тому, що при байдужому ставленні у суб'єкта і зовнішній вигляд (очі, міміка) відповідний, байдужий.

3. Конфліктна реакція, яка характеризується спалахом негативних емоцій суб'єкта (суб'єктів) на дії іншого суб'єкта (інших суб'єктів); як наслідок — позиція конфронтації: небажання розуміти іншого.

Джерела конфліктної реакції можна розділити на зовнішні (причини в іншому суб'єкті): зовнішній вигляд, манера говорити, окремі слова, вирази, ідейні міркування, неувага з його боку тощо, і внутрішні (причина в самій людині): загострене самолюбство, завищена самооцінка, недостатня самореалізація тощо.

Конфліктна реакція існує у двох формах:

— відкритий конфлікт (негативні емоції виявляються у вигляді грубих, некоректних реплік, запитань тощо);

— прихований конфлікт (суб'єкт явно не виражає своїх емоцій, але усім своїм виглядом — очі, міміка, жести тощо — виявляє неприйняття іншої точки зору).

4. Конструктивна реакція, яка характеризується створенням у суб'єкта (суб'єктів) установки на розуміння іншого (інших); як наслідок — між людьми з'являється атмосфера інтелектуального та емоційного співпереживання (емпатії), співтворчості.

Рівень розуміння предмета мовлення зумовлює підготовленість суб'єкта (закладена база): загальна культура, світогляд, розвиток інтелектуальних здібностей, професійна підготовка тощо. Зауважимо, що стосовно різних предметів у людини можуть бути різні рівні розуміння.

Перш за все звернемося до визначення самого слова «розуміти». У нашій інтерпретації це означає адекватну передачу першоджерела (книга, точка зору людини) шляхом переведення на внутрішній код (власна мова), тобто переказ першоджерела своїми словами без викривлення.

Відповідно до існуючої у соціальній психології шкали рівнів розуміння, виділяються такі рівні:

1. «Про що» (суб'єкт, знаходячись на цьому рівні, має дуже туманне уявлення про предмет, бачить його лише у самих загальних рисах). Частіше всього це сприйняття лише назв предмета (форми), звідси людина має викривлене, неістинне судження про предмет у цілому.

2. «Про що + що» (на цьому рівні суб'єкт уже проникає у зміст предмета, тобто одержує інформацію про нього з літератури та інших джерел, але своєї позиції не має, залишаючись поки що на сходинці запам'ятовування чужих думок).

3. «Про що + що + як» (суб'єкт виходить на рівень осмислення змісту предмета, чужих думок, тобто пропускає їх через себе, виробляючи власну позицію відносно предмета обговорення, підносячись тим самим на наступну сходинку — роздуми).

4. «Про що + що + як + навіщо» (знаходячись на даному рівні, суб'єкт здатний поставити собі запитання: «Навіщо мені потрібно знати цей предмет, де і коли я можу використати ці знання?» Інакше кажучи, суб'єкт виходить на рівень застосування одержаних знань про предмет, проектуючи їх на свою діяльність, досвід).

Відзначимо, що два перших рівні розуміння ще досить поверхові за своїми характеристиками, тому саме на цих рівнях найбільш імовірна можливість спотвореного розуміння. Третій рівень закладає перший ступінь до розуміння у власному значенні цього слова, і на четвертому рівні процес розуміння досягає глибинного рівня, тоді він уже не відштовхує чужі ідеї, погляди, а намагається використати їх у своїй діяльності, виходячи з тієї установки, що з усього можна мати користь.

Індивідуально-особистісні ознаки становлять собою наступний крок у вивченні внутрішнього світу людини, який спрямований на розкриття особливостей кожного суб'єкта зокрема, тобто на дослідження будови внутрішнього світу суб'єкта: типу нервової системи, типу і способу мислення, особливостей характеру, типу темпераменту, ступеня розвитку основних функцій — інтелектуальної, емоційної, рухливої, інстинктивної тощо.

Такого роду вивчення повинно, на наш погляд, будуватися на основі тривалих спостережень та різнопланового тестування.

Соціально-демографічні та соціально-психологічні ознаки аудиторії необхідно вивчати ще на підготовчому етапі (до безпосереднього спілкування), тобто прогнозувати їх, якщо відомий конкретний адресат. Індивідуально-особистісні ознаки вивчаються в процесі безпосереднього спілкування з більшою або меншою мірою глибини залежно від тривалості спілкування.

Значимість закону моделювання аудиторії полягає не лише у тому, що на його основі можна створити цілісний психологічний портрет аудиторії (достатньо повно вивчити аудиторію), але і в тому, що цей закон відкриває можливість подальшої роботи з цим портретом, яка полягає у впливі на аудиторію з метою її розвитку (зняти морально-дисциплінарний мотив і викликати емоційно-естетичний та інтелектуально-пізнавальний мотиви, перевести байдужість, конфліктне ставлення у річище конструктивних стосунків, допомогти аудиторії оволодіти найбільш глибоким рівнем розуміння проблеми, створити умови для актуалізації в людині її позитивних якостей і под.).

Закон моделювання аудиторії дозволяє побудувати наступний крок «запуску» концепції — виробити стратегію її реалізації.

Стратегічний закон передбачає системну побудову програми впливу на конкретну аудиторію.

Стратегія (програма дій) становить собою варіант реалізації концепції та характеризується такими ознаками: динамічністю, гнучкістю, варіативністю (пор.: концепція є щось універсальне, загальне, більш або менш стабільне). Інакше кажучи, та сама концепція може мати декілька стратегій залежно від аудиторії (на кожну аудиторію вибудовується своя програма дій) та етапів реалізації концепції (скільки етапів, стільки і стратегій). Наприклад, можна розробити концепцію предмета (література, історія, математика та ін. як засоби розвитку людини) і виробити декілька стратегій: спочатку створити стратегію за роками навчання — на один рік, другий рік, третій рік і т. д., орієнтуючись на певну аудиторію, далі вибудувати стратегію уроків як більш конкретний етап реалізації концепції.

З яких компонентів складається стратегія?

Перш за все необхідно виділити цільову установку, заради якої готується виклад концепції. «Цільова установка» складається з двох компонентів: завдання, спрямованого на роз'яснення тих чи інших факторів, аргументів, позицій і, зрештою, на переконання аудиторії у чомусь, та надзавдання, яке має емотивно-спонукальний характер. Термін «надзавдання» увів в обіг К. С. Станіславський (в теорію театрального мистецтва), він означає ту приховану пружину дії, яка, за задумом режисера, повинна протягом усього спектаклю утримувати емоції глядачів у руслі режисерського задуму. Надзавдання у переконуючому мовленні — це також елемент мистецтва, бо без нього стратегія мовлення буде направлена тільки на свідомість, «головне» сприйняття слухачами позиції мовця. Але без «людських емоцій» ніколи не було, немає і бути не може людського шукання істини. Звичайно, на емоції слухачів діє стрункість доказових та переконуючих аргументів, чіткість висновків. Однак, щоб переконати людей переглянути не тільки свої погляди, але й поведінку, змінити способи впливу, потрібне цілеспрямоване, наскрізне, але дуже добре приховане від прямого сприйняття надзавдання, спеціально розраховане на емоції слухачів, яке впливає не лише на свідомість, але і на підсвідомість. Завдання начебто дається слухачам, а надзавдання не підлягає прямому сприйняттю і впливає приховано»[1].

Інакше кажучи, завдання — це є плановий результат впливу на аудиторію (що пояснити, розтлумачити, аргументувати і в чому переконати?), надзавдання — це спонукання аудиторії до певної дії, включення її в діяльнісний

[1] Иванова С. Ф. Путь к современной риторике. Ч. I.— М., 1990.— С. 24—25.

режим по реалізації завдання. Таким чином, між переконанням та спонуканням до дії немає знака рівності: людина може сприйняти ідею іншої людини, але практично нічого не робити для її реалізації.

Після того, коли визначена цільова установка (що я хочу одержати, чого домагаюсь від тієї чи іншої аудиторії), необхідно вичленувати з концепції коло запитань[1], орієнтованих на аудиторію, проаналізувати їх і сформулювати власний підхід до пошуку відповідей на них. Свої міркування на заключному етапі роботи по формуванню стратегії суб'єкт повинен побудувати у вигляді тези.

Тезу ми розглядаємо як головну думку або згусток думок (стисле, лаконічне вираження роздумів суб'єкта з приводу обраних запитань), що розгортається суб'єктом у ході спілкування з аудиторією. Наявність тези дозволяє уникнути беззмістовного викладу концепції. Про це свого часу писав М. М. Сперанський: «У всякому творі є певна пануюча думка, до сеї думки повинне все стосуватися. Кожне поняття, кожне слово, кожна буква повинні йти до свого кінця, інакше вони будуть введені без причини, вони будуть зайвими, а все зайве є нестерпним»[2]. Інакше кажучи, теза виконує роль синтезатора усіх компонентів мовлення: концепції, запитань, цільової установки, аудиторії.

Отже, стратегія дій становить таку послідовність кроків:

— визначення цільової установки;

— вичленування з концепції запитань, розрахованих на певну аудиторію, та їх аналіз;

— формулювання тези (система коротких відповідей суб'єкта на поставлені запитання).

Стратегія, хоча й становить певну конкретизацію концепції, все-таки є поки що досить загальним явищем, яке потребує подальшої конкретизації: розгортання тези та її обгрунтування, залучення з аудиторії однодумців, нейтралізації противників, схиляння на свою сторону тих, хто сумнівається. Для цього необхідний наступний крок «запуску» концепції, роль якого відведена черговому закону риторики — тактичному.

---

[1] Відповідно до психологічного закону сприйняття, питань повинно бути не більше ніж 12, може бути й менше (від 1 до 3), що залежить від цільової установки, особливостей аудиторії.

[2] Сперанский М. М. Правила высшего красноречия // Об ораторском искусстве.— М., 1973.— С. 89—90.

Тактичний закон передбачає систему дій по підготовці ефективної реалізації стратегій. До складових цього закону належать аргументація і активація мислення та почуттєво-емоційної діяльності аудиторії.

Аргументація розглядається нами як нежорсткий засіб[1] (пор. фізичний вплив, наказ, команда, погроза) впливу одного суб'єкта на погляди та поведінку іншого. В основі цього впливу лежить логічне обгрунтування об'єктом тези шляхом доказу, переконання та переконання у протилежному[2].

Аргументація, як ми уявляємо, є явищем філософсько-комунікативним, яке включає в себе два аспекти: гносеологічний (пізнання предмета, поглиблене його розуміння, пошук істини, поширення істинних думок та їх захист) та етичний (аргументатор визнає себе та реципієнта людьми, які мають рівне право вільного пізнання істини).

Звернемося до розгляду класифікації аргументів, побудованих нами, виходячи з реальної практики. Відзначимо, що коли «слабкі» аргументи вживаються як доповнення «сильних» (а не як відносно самостійні та незалежні), то ступінь їх «слабкості» знижується, і навпаки:

Сильні Слабкі Неістинні

— «доказ від факту»[3] (доказ, побудований на аналізі факту, тобто на вивченні причинно-наслідкових зв'язків, які випливають з факту);

— «доказ від сумніву» (доказ, зумовлений особистими сумнівами переконуючого суб'єкта);

— «доказ від авторитету» (доказ, який визначається загальною вірою переконуючого та переконуваного в авторитет «третьої сторони»);

— «доказ від впевненості» (доказ, який випливає з особистої впевненості переконуючого);

— «доказ від загрози» (доказ, заснований на загрозі аудиторії);

— «доказ від обіцянки» (доказ, заснований на обіцянці аудиторії з боку переконуючого);

— «доказ від засудження» (доказ, заснований на засудженні мовця і аудиторії «третьою стороною»).

---

[1] Це означає, що аргументатор визнає реципієнта (аудиторію) вільною особистістю, визнає його інтелектуальне та моральне право відкинути аргументацію.

[2] Переконати — схилити співрозмовника до прийняття тези шляхом підтвердження її аргументації та шляхом емоційного волевиявлення.

[3] Факт інтерпретується нами як здійснена подія в реальній дійсності (перша частина визначення дозволяє відрізнити факт від чутки, друга частина — від уявного явища).

У процесі роботи суб'єкт може накопичувати достатню кількість аргументів, які, природно, всі одразу він використати не зможе. Існують критерії відбору аргументів, до яких належать такі:

— орієнтація на певну аудиторію;

— раціональність, зв'язок з тезою, тобто всі аргументи повинні «працювати» на головну думку, бо все зайве є нестерпне (М. М. Сперанський);

— зваженість (використання як аргументів «за», так і аргументів «проти», тобто врівноваження позитивного та негативного ряду аргументів);

— образність, яскравість як психологічна умова результативного засвоєння матеріалу, тобто для того, щоб аудиторія без особливих труднощів (не надто втомлюючись) сприймала певну інформацію, слід у мисленнєвий процес активно включати не тільки ліву, але й праву півкулю головного мозку.

Важливо підкреслити, що ефективність аргументації залежить від цілого ряду умов:

— компетентності аргументатора в обговорюваних питаннях;

— наявності в аргументатора філософсько-логічної бази (теоретична підготовленість та вміння логічно мислити);

— управління власними емоціями та почуттями, які не повинні перекривати логічну діяльність, а повинні використовуватись як підкріплення та посилення;

— знання аргументатором особливостей аудиторії, зокрема, її здатності до сприйняття аргументації (нахили, потреби, інтелектуальні можливості, ступінь відкритості мислення тощо).

Аргументація як частина тактичного закону спрямована головним чином на реалізацію завдання (переконання, переконання у протилежному), тобто досягнення теоретичної мети (вплив на свідомість), а тому передбачає активну діяльність перш за все з боку суб'єкта, при цьому аудиторія знаходиться у більш-менш пасивному стані (вбирає нову інформацію). Для достатньо повного досягнення цільової установки необхідно, щоб аудиторія не тільки вбирала інформацію, нехай навіть дуже добросовісно, але й доволі активно її переробляла, тобто проектувала на себе, свою діяльність, свій досвід. Інакше кажучи, щоб виходила на рівень застосування одержаних знань.

Для здійснення цього необхідно звернутися до другої частини тактичного закону — активізації мисленнєвої та почуттєво-емоційної діяльності аудиторії, яка спрямована на реалізацію надзавдання, тобто досягнення практичної мети — спонукання до дії.

Активізація передбачає таку послідовність дій:

— зацікавити аудиторію;

— викликати аудиторію на роздуми;

— вивести аудиторію на рівень обговорення.

Перший крок — зацікавити аудиторію — призначений для включення емоційно-естетичного мотиву в адресата, яке досягається використанням:

а) аудіовізуальних прийомів як статичних (графіки, таблиці, малюнки, схеми), так і динамічних (відеоматеріали і т. ін.). Відомо, що ця група прийомів дає до 20 % засвоєння інформації, концентрує увагу слухачів, знімає втому;

б) психологічних прийомів: реклами (за допомогою цього прийому можна захопити аудиторію ще на докомунікативному етапі), прийому «шокової терапії» (створення несподіваного ефекту, який дозволяє швидко переключати увагу аудиторії, концентрувати її на потрібних мовцеві аспектах, знімати втому слухачів і, головне, оперативно «підігрівати» інтерес аудиторії та підтримувати його в процесі спілкування). Як засоби цього прийому можна гнучко використовувати зовнішній вигляд мовця, хід його думок, характер завдань та запитань, адресованих аудиторії, тощо;

в) прийому «опудала опонента», що становить собою змодельовану типову думку з обговорюваного питання, яке може бути домінуючим у даній аудиторії. Суб'єкт повинен ретельно проаналізувати цю думку (виявити всі плюси та мінуси) і потім запропонувати свій погляд. Цей прийом допомагає суб'єкту досить активно підтримувати інтерес аудиторії;

г) прийому проблемного введення матеріалу, який дозволяє суб'єкту з перших хвилин спілкування оволодіти увагою аудиторії за допомогою проблемних питань, доцільних афоризмів, анекдотів, чітко сформульованого завдання, активного спілкування, захоплюючих, яскравих прикладів, вдало винайдених компліментів тощо.

Завдяки першому кроку активізації можна позбавитися морально-дисциплінарного мотиву спілкування, зняти байдуже ставлення, викликати особистісну потребу спілкування, вийти на другий ступінь розуміння (про що + що) обговорюваних питань, вищий рівень проникнення у зміст предмета.

Суть наступного кроку активізації — викликати аудиторію на роздуми — полягає в тому, щоб створити у слухачів потребу обмінятися думками з приводу обговорюваних питань, що досягається логічними та психологічними прийомами.

До логічних прийомів ми відносимо способи розгортання тези:

— спіральний спосіб (багаторазове повторення тієї самої думки, але кожного разу при цьому збагаченої новою інформацією), який можна застосувати для непідготовленої, конфліктної аудиторії тощо. Спіральний спосіб, інакше кажучи, становить собою процес поступового прирощення до старого знання нового:

— ступеневий спосіб (кроковий рух думки від загального до конкретного і навпаки).

Розгортання тези від загального до конкретного орієнтоване в основному на підготовлену аудиторію, розгортання тези в зворотному порядку — на менш підготовлену аудиторію;

— пунктирний спосіб (розгортання тези шляхом розчленування її на відносно незалежні рівноправні частини, які в кінці знову об'єднуються в тезу).

Даний спосіб використовується, як правило, для аудиторії з високим рівнем підготовки, здатної самостійно поєднувати всі частини одну з одною, знаходити зв'язки між ними;

— контрастний спосіб (розгортання тези шляхом протиставлення різних точок зору на той самий предмет), який можна використовувати для будь-якої аудиторії;

— асоціативний спосіб (розгортання тези у вигляді поєднання у свідомості різних образів), який можна застосовувати в аудиторії, де домінують люди з образним мисленням (в дитячій аудиторії, в аудиторії, де утруднене розуміння питання тощо).

До психологічних прийомів другого кроку активізації належать такі:

— «опудало опонента», раніше описане;

— «запитання — відповідь» — хід роздумів, суть якого полягає в тому, що суб'єкт у процесі спілкування може будувати своє мовлення у вигляді запитань та відповідей на них (до речі, відповідь може йти не лише з боку суб'єкта, але й від аудиторії). Такого роду прийом допомагає концентрувати увагу аудиторії на важливих моментах спілкування, перевіряти засвоєння матеріалу за допомогою запитань на розуміння й уточнення;

— психологічна пауза (спеціальний час, даний суб'єктом аудиторії для осмислення певного виділеного положення чи поставленого запитання);

— аналогія (прийом використання подібності між об'єктами у деякому відношенні).

Описаний етап активізації мисленнєвої та почуттєво-емоційної діяльності аудиторії (роздум) сприяє народженню інтелектуально-пізнавального моти-

ву, нейтралізації байдужого ставлення, розвиткові особистісної та професійної потреби, поглибленню розуміння проблеми (про що + що + як).

Нарешті, третій крок активізації — виведення аудиторії на рівень обговорення та прийняття рішення — передбачає пошук загальних точок зіткнення, який досягається логіко-психологічними, психологічними та аудіовізуальними прийомами.

До розряду логіко-психологічних прийомів входить перш за все аналіз раніше виявлених різних думок, поглядів, точок зору з приводу розглядуваного питання. Аналіз складається з двох етапів. Перший етап — виявлення протилежностей (пор. непротиставлення) з метою психологічного настрою на об'єктивний аналіз, тобто для створення атмосфери можливого співіснування різних підходів.

Наступний етап аналізу — зіставлення протилежностей (вияв загального та специфічного у поглядах). Далі можна здійснити перехід до другого логіко-психологічного прийому — синтезу (поєднання протилежних сторін).

Розглянемо форми синтезу:

— компроміс можливий тоді, коли декілька позицій принципово не збігаються і протистоять одна одній як відносно самостійні сутності. Компроміс досягається шляхом взаємних еквівалентних поступок за наявності певної спільної основи;

— перемога прогресивної сторони характеризується переважанням найбільш розумної сторони, а друга набуває підпорядкованого значення (повністю або частково включається в першу). Ця форма можлива тоді, коли не спостерігається різкого (принципового) протистояння позицій;

— консенсус становить собою вищу форму поєднання протилежностей, коли досягається оптимальне узгодження позицій одна з одною. Умови консенсусу — позиції в основі своїй не протистоять одна одній, більше того, вони доповнюють одна одну. Розбіжності стосуються лише частковостей, наприклад, той самий предмет називається різними словами.

Третій крок активізації створюється також і таким психологічним прийомом, як прийом співучасті, який сприяє інтелектуальній та емоційній взаємодії суб'єктів спілкування. Техніка цього прийому полягає у переважному використанні займенників «ми», «нас» у процесі спілкування: «у нас з вами», «ми відчуваємо» тощо.

Логіко-психологічний та психологічні прийоми на етапі обговорення повинні підкріплюватися аудіовізуальними прийомами (схеми, малюнки, графіки, відеофрагменти тощо).

Третій крок активізації (обговорення) сприяє закріпленню інтелектуально-пізнавального мотиву, розв'язанню конфліктних ситуацій та встановленню конструктивних стосунків, розвитку громадської потреби і досягненню глибинного рівня розуміння (про що + що + як + навіщо).

Отже, активізація мисленнєвої та почуттєво-емоційної діяльності аудиторії — це система дій, завдяки якій суб'єкт забезпечує аудиторії найглибший рівень пізнання того чи іншого питання, тобто піднімає аудиторію на декілька порядків вище у пізнанні певної проблеми. В результаті активізації створюється повноцінний двосторонній процес спілкування, де залучені обидві сторони (суб'єкт та аудиторія), тобто створюються умови для суб'єктно-суб'єктних відносин.

Тактичний закон, таким чином, дозволяє суб'єкту знайти ефективні засоби впливу на аудиторію, завдяки чому здійснюється реалізація цільової установки (завдання та надзавдання) і розгортання тези.

Розглянуті чотири закони риторики (концептуальний, закон моделювання аудиторії, стратегічний, тактичний) спрямовані на розвиток інтелектуального центру (мисленнєвих здібностей людини), таких якостей, як самостійність, самокритичність, глибина, ерудиція, гнучкість, відкритість мислення. Інакше кажучи, знання й застосування цих законів сприяє розвиткові ефективного мислення (вищих інтелектуальних можливостей). Отже, риторика перш за все вчить людину грамотно мислити: «Все, що хочеш сказати, розглянь перш за все в голові своїй, бо у багатьох язик передує і самій думці» (Ісократ); «Перш ніж випустити слова з нижньої частини голови, пропусти їх спочатку через верхню частину» (Цицерон).

Після того, як суб'єкт пройшов усі етапи винайдення та організації думки, він починає працювати над другою стороною мисленнєво-мовленнєвої діяльності — мовленням як найбільш універсальним засобом вираження думки. Іншими словами, в процесі роботи по створенню думки суб'єкт, природно, використовував мовленнєві засоби, але увагу акцентував головним чином на мисленнєвій стороні. Зараз він начебто виходить на розуміння того, що навіть найцінніші думки можуть бути втрачені, якщо вони не оформленні в дієву словесну форму, тобто для того, щоб переконати інших, необхідно ретельно зважувати кожне слово[1].

Таким чином на арену дій виходить мовленнєвий закон риторики, що, як свідчать соціологічні обстеження аудиторій в Україні та за її межами, все більше й більше цінується слухачами, які втомилися від сухого, академічно-

[1] Пороховщиков П. С. Искусство речи на суде.— М., 1988.— С. 453.

го мовлення деяких горе-ораторів, котрі не володіють милозвучною українською мовою, отже, мовленням — живим словом в умовах тотального наступу технічних засобів масової комунікації[1].

Крім того, слово як умовний подразник може успішно використовуватись із лікувальною метою. Зокрема, велику популярність здобув метод словесно-образного емоційно-вольового управління станом людини Г. М. Ситіна, який розробив 40 тисяч лікувальних мікротекстів[2].

Мовленнєвий закон передбачає вираження думки в дієвій словесній формі (ДСФ). ДСФ становить систему комунікативних якостей мовлення (правильність, виразність, ясність, точність, ємність, багатство, образність, стисліcть, доцільність).

Зупинимося на характеристиці деяких комунікативних якостей мовлення.

Правильність — це володіння нормами літературної мови (орфоепічними, орфографічними, граматичними, лексичними). Про значення правильності Цицерон писав так: «...вміти правильно говорити... ще не заслуга, а не вміти — вже ганьба, тому що правильне мовлення, по-моєму, не стільки достоїнство вправного оратора, скільки властивість кожного громадянина»[3].

Основними шляхами, які сприяють розвитку правильності мовлення, є тренінги (власні вправи), робота з різними словниками та спеціальною лінгвістичною літературою, написання листів, слухання та аналіз взірцево правильного мовлення, про що писали класики риторичного мистецтва, зокрема Феофан Прокопович, М. В. Ломоносов та інші[4].

Специфіка правильного мовлення полягає в тому, що такого роду мовлення покликане перш за все впливати на свідомість людини, активізуючи тим самим роботу лівої півкулі головного мозку. Однак для того, щоб мовлення стало дієвим, воно повинно бути виразним.

Виразність — така комунікативна якість, завдяки якій здійснюється вплив на емоції та почуття аудиторії, тобто за допомогою якої включається в роботу права півкуля головного мозку.

До засобів виразності можна віднести засоби художньої образності (порівняння, епітети, метафори і под.), фонетичні засоби (інтонація, тембр голосу, темп мовлення, дикція), приказки, прислів'я, цитати, афоризми, крила-

[1] Див.: Сагач Г. М. Живе слово лектора. Вип. II.— К., 1990.— С. 6; Сагач Г. М. Слово животворяще.— К., 2000.

[2] Сытин Г. Н. Животворящие настрои.— М., 1990.— С. 412.

[3] Цицерон Марк Туллий. Три трактата об ораторском искусстве.— М., 1972.— С. 112.

[4] Див. також: Овчиннікова А. П. П'ять кроків до гарної мови.— Одеса, 1997.

ті слова та вирази, а також нелітературні форми функціонування національної мови (територіальні, соціальні діалекти, просторіччя), якщо, звичайно, вони вживаються суб'єктом усвідомлено та доцільно, оживлюючи, а не спотворюючи мовлення, синтаксичні фігури (звертання, риторичне запитання, інверсія, градація, повтор, період).

Виразність розвивається на основі тренінгів, власних творів, спостережень над мовленням різних соціальних груп, аналітичного читання художньої літератури тощо.

Дієва словесна форма виявляється і в такій мовленнєвій якості, як ясність.

Ясність — така комунікативна якість, яка забезпечує адекватне розуміння сказаного (без деформацій), не вимагаючи від співрозмовника особливих зусиль при сприйнятті змісту форми.

Причини, що зумовлюють неясність мовлення:

— порушення мовцем норм літературної мови;

— перенасиченість мовлення термінами, іноземними словами і под.;

— індивідуальне слововживання.

Основний шлях розвитку ясності мовлення — сам процес спілкування. Практика виявила, що чим частіше суб'єкт вступає в процес комунікації, причому з різними типами аудиторій, тим більше уваги він починає приділяти роботі над своїм мовленням, зокрема над ясністю, оскільки від цього багато в чому залежить досягнення поставленої ним мети та задоволення від спілкування. Зауважимо, що ясність мовлення багато в чому зумовлена точністю мовлення.

Точність — це комунікативна якість мовлення, що виявляється у використанні слів у повній відповідності з їх значеннями. Дана якість виробляє в людини звичку називати речі своїми іменами.

Точність мовлення зумовлена цілим рядом причин як екстралінгвістичного, так і лінгвістичного характеру (знання суб'єктом предмета мовлення, його ідейні установки — вигідно чи невигідно називати речі своїми іменами, багатство чи бідність активного словникового запасу мовця).

Підкреслимо, що від точності слів багато в чому залежить точність дій людей: «Вірно визначайте слова, і ви звільните світ від половини непорозумінь» (Декарт). Поет В. В. Маяковський писав про те, що в пошуках потрібного, найбільш точного слова він перебирав «тонни словесної руди».

Точність мовлення розвивається в роботі зі словниками, навчальною, науковою літературою, шляхом аналізу власного та чужого мовлення тощо.

Точність найтісніше пов'язана з наступним комунікативним аспектом — стислістю, яка протиставляється демагогічному багатослів'ю.

Стислість — це така комунікативна якість мовлення, яка виявляється у відборі мовних засобів для вираження головної думки, тези, тобто стислість формує уміння говорити суттєво. На це уміння давні греки звертали особливу увагу: «Все, що ви сказали спочатку, нами забуте, бо це було давно. А кінець вашого мовлення нам не зрозумілий, бо забутий початок». Зокрема, виступи спартанців відзначалися стислістю, максимальним лаконізмом. За легендою, мати, проводжаючи сина на війну, сказала: «Повертайся зі щитом чи на щиті».

Досить ефективним шляхом розвитку стислості мовлення є аналіз власної й чужої промов.

Нарешті, дієвість словесної форми визначається її доцільністю.

Доцільність — це особлива організація мовних засобів, яка зумовлює відповідність мовлення цілям та умовам спілкування. Основний спосіб розвитку доцільності мовлення — виступ з однією й тією самою темою в різних типах аудиторій. Ця якість, як жодна інша, відточує, шліфує мовне чуття суб'єкта, допомагає ефективно управляти поведінкою аудиторії (знімати роздратування, викликати почуття симпатії, створювати стан розкутості тощо).

Отже, кожна із названих комунікативних якостей мовлення становить собою обов'язковий компонент системи дієвої словесної форми (ДСФ), тобто виражає ту чи іншу сторону мисленнєвого процесу: створення концепції передбачає орієнтацію на правильність, точність, стислість мовлення; побудова програми реалізації концепції — на правильність, точність, стислість, доцільність мовлення; побудова програми реалізації концепції — на правильність, точність, стислість, доцільність мовлення; тактичне обгрунтування стратегії — на правильність, виразність, ясність, доцільність, точність, стислість мовлення.

Отже, специфіка мовленнєвого закону риторики полягає в тому, що цей закон фокусує в собі цінний досвід різних лінгвістичних дисциплін (стилістика, прагматика, основи культури мовлення, лінгвістика тексту та ін.) по створенню повноцінної комунікації і завдяки цьому стає тією базою, яка дозволяє людині оволодіти грамотним процесом говоріння (як уникнути комунікативних провалів, помилок) і навіть піднятися до рівня мистецтва живого слова (отримання етико-естетичного задоволення від свого та чужого мовлення).

Мовленнєвий закон завершує стадію організації мисленнєво-мовленнєвої діяльності (підготовчий етап) і відкриває наступний етап — управління мисленнєво-мовленнєвим процесом.

Закон ефективної комунікації передбачає систему дій суб'єкта з метою налагодження контакту на всіх етапах риторичної комунікації як необхідну умову ефективної реалізації продукту мисленнєво-мовленнєвої переконуючої діяльності.

Якщо́ попередні закони (А + С + Т + М) спрямовані на підготовку запуску концепцій, то даний закон містить у собі механізм запуску як такий.

Контакт — це «спілкування без перешкод», тобто контакт становить собою вищий рівень спілкування, який характеризується взаємодією двох поведінок — суб'єкта й аудиторії. Сам процес взаємодії ми розглядаємо як інтелектуальне та емоційне співпереживання учасників спілкування.

З метою встановлення і збереження контакту необхідна така система дій:

— коригування продукту підготовчого етапу під час спілкування;

— управління поведінкою аудиторії;

— управління власною поведінкою.

Перша дія (корекція) залежить від складу аудиторії (прогнозований портрет аудиторії може повністю або частково не збігатися з реальним образом аудиторії) та її поведінки під час спілкування (загальний психологічний настрій, моментальні реакції — це те, що практично завчасно не прогнозується).

У ході спілкування суб'єкт може вносити зміни в стратегію (уточнити цільову установку, коло проблем для обговорення, тезу), тактику (замінити, доповнити засоби аргументації та активізації мисленнєвої та почуттєво-емоційної діяльності аудиторії), мовленнєву сферу (здійснити відбір найбільш ефективних мовленнєвих засобів впливу на аудиторію).

Друга дія (управління поведінкою аудиторії) передбачає уміння зчитувати інформацію, яка йде від аудиторії через різного роду стимули (обличчя, очі, жести, міміка, поза, запитання, репліки тощо), і коректно реагувати на неї. Названа дія дає можливість суб'єкту підтримувати зворотний зв'язок протягом усього процесу риторичної комунікації, а також дозволяє у певний момент внести необхідні зміни в логіку викладу предмета мовлення.

Третя дія (управління власною поведінкою) передбачає уміння суб'єкта узгоджувати свої жести, міміку та інші рухи тіла із задумом. Інакше кажучи, суб'єкту слід уміти регулювати свої рухи, щоб вони не заважали, а, навпаки, «працювали» на головну думку, сприяли її чіткішому вираженню. Крім того, оратор повинен володіти своїм психологічним станом (управляти

негативними емоціями: не дратуватися, не підвищувати голос, не чіплятися до слів, не ображатися, а прагнути бути стриманим, терплячим, уважним, доброзичливим). Ця дія спрямована на оптимізацію спілкування (використовуються невербальні засоби комунікації для актуалізації тези і створюється сприятлива психологічна основа для взаємодії суб'єкта та аудиторії).

Вищеназвана система дій спирається на відповідну технологію налагодження контакту на всіх етапах безпосереднього спілкування оратора та аудиторії.

Докомунікативний етап (етап, який передує виступові) має своєю метою створення передумов для встановлення риторичного контакту, що досягається за допомогою цілої системи засобів:

— чуттєво-візуальні засоби (рівень відчуття та зорового сприйняття суб'єктом аудиторії) допомагають мовцю створити «перше враження» про аудиторію;

— мисленнєві засоби (аналітичний рівень) призначені для оперативної орієнтації суб'єкта в ситуації за допомогою таких запитань: чи треба коригувати продукт підготовчого етапу? Що коригувати (стратегію, тактику, мовлення)?

— вербальні засоби також спрямовані на орієнтацію суб'єкта в ситуації за допомогою запитань, але запитань, адресованих уже аудиторії (вищенаведені запитання спрямовані на самого суб'єкта): хто ви? З якою метою ви тут? Звідки ви? Яке ваше самопочуття?. Такого роду запитання ставляться ніби між іншим, без особливого привертання уваги з боку аудиторії (це так звані «розвідувальні» запитання).

Етап вступу має своєю метою встановлення контакту, для чого необхідно використати відповідну систему засобів:

— засоби включення аудиторії в ситуацію спілкування (усмішка, привітання, перша фраза);

— засоби аналізу ситуації спілкування (чуттєво-візуальні, різні стимули: вираз обличчя, очі, репліки, запитання, міміка, жести тощо);

— засоби включення аудиторії в проблему (проблемне запитання, яскравий приклад, доречна цитата, чітко сформульоване завдання спілкування тощо).

Етап основної частини має на меті збереження риторичного контакту шляхом організації процесу засвоєння аудиторією проблеми, що можна здійснити за допомогою певної системи засобів:

— формальних засобів засвоєння (активні форми: ігри, практикуми), які вводять суб'єкт у діяльнісний режим, що, своєю чергою, забезпечує найміцніше засвоєння матеріалу;

— змістовних засобів засвоєння (прийоми активізації мисленнєвої та почуттєво-емоційної діяльності аудиторії).

Висновковий етап передбачає закріплення риторичного контакту, що базується на вмінні суб'єкта викликати в аудиторії потребу у подальшому спілкуванні, за допомогою відповідної системи засобів:

— вербальних засобів (підведення підсумків спілкування, висновки, заключення, що бажано оформити у вигляді тези — лаконічно вираженої головної думки спілкування);

— мисленнєвих засобів (внутрішній аналітичний процес осмислення того, що вийшло, що не вийшло, що можна скоригувати на заключному етапі — додати, актуалізувати).

У ході безпосереднього спілкування можна спостерігати таке психологічне явище, як «ораторський шок» (неприродна поведінка з боку мовця чи слухачів), для якого характерні знервованість, напруження, загальмованість реакцій, скутість думки, мовлення і поведінки тощо.

Основні причини даного явища нам вбачаються:

— у самому мовцеві (недостатня підготовленість його до спілкування, неволодіння або недостатнє володіння ним прийомами встановлення і збереження контакту);

— у поведінці аудиторії (нетактовність, некоректність — грубі репліки, запитання тощо);

— у зовнішньому середовищі (шум предметів, які падають, ходіння, присутність чужих людей, які критично оцінюють дії мовця або антипатичні йому і под.).

Знання цих причин може допомогти ораторові зняти деякі з них ще до моменту комунікації (наприклад, ретельно готуватися до виступу), а також змоделювати найскладніші ситуацію спілкування і передбачити різні варіанти їх розв'язання. У виборі варіантів кожен виходить зі свого досвіду та індивідуальних можливостей.

Отже, закон безпосереднього спілкування має в собі ту систему необхідних передумов, від якої залежить ефективність реалізації продукту підготовчого (організаційного) етапу.

Зауважимо, що якщо всі вищеаналізовані закони риторики спрямовані на підготовку головним чином змістовної сторони риторичної комунікації, то закон ефективної комунікації, крім змістовного аспекту, включає в себе ще й дійову сторону комунікації (фіксація мовцем не тільки того, що він говорить, але і контроль за своєю діяльністю — як я та інші робимо).

Системно-аналітичний закон передбачає аналіз якості та ефективності продукту мисленнєво-мовленнєвої риторичної діяльності.

Аналіз якості (як зроблений продукт) здійснюється на всіх етапах мисленнєво-мовленнєвої переконуючої діяльності: підготовчому, виконавському, наслідковому (докомунікативному, комунікативному, посткомунікативному).

Аналіз ефективності (результативності), ступеня реалізації цільової установки, співвідношення задуманого результату (мети) і одержаного результату проводиться на наслідковому етапі діяльності.

Зауважимо, що у більшості випадків ефективність визначається якістю продукту, хоча не завжди спостерігається збіг цих категорій. Наприклад, якісно побудований продукт може бути недостатньо ефективним через такі чинники:

— непроникнення, закритість мислення аудиторії; як наслідок, аудиторія не чує суб'єкта, витрачаючи всі сили на внутрішній опір, самозахист, а не на розуміння іншого;

— наявність руйнівних тенденцій в аудиторії, що може досить швидко поширитися на всю аудиторію завдяки психологічному зараженню;

— могутню силу інерції, властивої аудиторії (небажання щось міняти тільки тому, що для цього необхідно докласти певні зусилля); у цьому випадку лінива думка та дії настільки паралізують людину, що вона здатна змиритися з будь-якою, навіть найгіршою, ситуацією свого існування;

— короткотерміновість спілкування, яка не дозволяє аудиторії відмовитися від певних стереотипів, неістинних суджень, помилкових поглядів.

Системно-аналітичний закон базується на двох етапах критичної діяльності, а саме: на самоаналізові (суб'єкт аналізує свій продукт, свої дії) та аналізові інших (суб'єкт аналізує чужий продукт і дії іншого суб'єкта).

Системно-аналітичний закон передбачає саме таку послідовність етапів (від першого до другого), оскільки уважний погляд суб'єкта на самого себе дозволяє йому об'єктивніше оцінити іншого. «Найвище навчання — це навчити людське серце самопізнання, і чим глибше це самопізнання, тим людина мудріша, справедливіша, щиріша, терпиміша і добріша» (П. Шелл).

Процес самоаналізу становить собою двохелементну систему.

Рефлексія (дослідження відчуттів) починається з виявлення відчуттів. Відчуття, за З. Фрейдом, є досить благодатним матеріалом для вивчення, оскільки в них відображається істинний стан людини. Тому до відчуттів слід ставитися дуже уважно — вони здатні дати суб'єкту надзвичайно цінну інформацію про нього самого. Виявлення відчуттів є процесом переведення їх

із сфери несвідомого у сферу свідомого (зробити неявне очевидним). Далі необхідно проаналізувати виявлені відчуття, тобто знайти причини виникнення тих чи інших відчуттів шляхом відстеження своїх дій протягом певного періоду часу (визначити джерело появи відчуттів).

Аналіз відчуттів дозволяє суб'єкту шукати відповіді на ряд життєво важливих запитань: що слід зробити для посилення джерел, які породжують приємні відчуття? Як уникнути причин, які викликають негативні відчуття?

Рефлексія, таким чином, сприяє зняттю в оратора стану тривоги, посилюючи при цьому стан внутрішньої рівноваги (тривога виникає через накопичення неусвідомлених тривожних відчуттів).

Коригування продукту мисленнєво-мовленнєвої риторичної діяльності (уточнення, додавання, заміна одних положень іншими тощо) проходить успішно, продуктивно тоді, коли йому передує рефлексія, оскільки остання звільняє суб'єкт від стану самообману, ілюзій з приводу якості й ефективності продукту мисленнєво-мовленнєвої діяльності. Інакше кажучи, після рефлексії процес корекції набуває досить об'єктивного характеру й будується на суворо логічній основі.

Логіка корекції становить триступеневий процес, який виражається системою трьох запитань, які суб'єкт ставить собі: що хотів? Що робив? Що отримав?

Далі останнє питання розчленовується на кілька підпитань: що вийшло? (в чому секрет успіху?) Що не вийшло і чому? Як зробити краще?

Отже, самоаналіз, як свідчить практика, є надзвичайно сильним джерелом розвитку особистості, бо дає можливість суб'єкту пізнати себе в тій чи іншій мірі, тобто виявити свої не тільки сильні, але й слабкі сторони. Інакше кажучи, в ході самоаналізу суб'єкт природно виходить на рівень самовизначення (що у мені є цінного? Що слід розвивати далі? Які якості мені заважають? Що необхідно зробити? Які зусилля докласти, щоб таких якостей було якомога менше? і под.). Причому етап самоаналізу виробляє в людини етичну звичку — шукати причину чогось перш за все у собі, а не в інших. Останнє простіше (збоку видніше), однак частіше за все заводить у глухий кут, бо будь-яку справу можна звести до пошуку винних (полювання на відьом), хоча головний винуватець ховається в тобі самому. «Спершу слід викрити себе, потім виправлятися... Тому скільки можеш, сам себе виводь на чисту воду, шукай проти себе звинувачення! Спочатку виступай обвинувачем, потім — суддею і тільки під кінець — захисником. Іноді варто самому собі бути кривдником! Ти обурюєшся тим, що є на світі невдячні люди. Спи-

тай у совісті своєї, чи знайшли тебе вдячним ті, хто надавав тобі послуги» (постулати Сенеки-молодшого).

Після того, як суб'єкт оволодів механізмом самоаналізу, він здатний повноцінно, неоднобічно, неупереджено здійснювати аналіз інших.

Аналіз інших (оцінювання якості та ефективності чужого продукту мисленнєво-мовленнєвої діяльності та дій іншого суб'єкта) становить наступний етап критичної діяльності, який базується на такій системі принципів:

— визначати мету конструктивної критики (узагальнення чужого досвіду для збагачення власного, допомога іншому в тому, як зробити його справу ще краще);

— оцінювати, виходячи зі свого рівня підготовки;

— вміти слухати і чути іншого, оцінювати те, як він робить, а не, як ти бачиш;

— вміти відійти від однобічності оцінок — тільки хвалити чи тільки лаяти;

— перш за все бачити раціональне в чужому продукті, яке побачити буває нелегко на відміну від негативного, що, як правило, лежить на поверхні, бо зосередженість на негативному може заступити і навіть перекреслити досвід іншого;

— бути точним і стислим в оцінках;

— вміти таким чином дати оцінку, щоб не принизити іншого, щоб у суб'єкта з'явилося бажання працювати далі, удосконалювати себе і свій продукт мисленнєво-мовленнєвої риторичної діяльності.

Отже, системно-аналітичний закон становить собою дієвий інструмент розвитку в людини таких якостей, як самокритичність і відкритість мислення (здатність сумніватися: дії повинні бути відкритими до сприйняття інших точок зору), мовне чуття (уміння відбирати найбільш стислі, влучні слова, звороти), шанобливість, тактовність і коректність у ставленні до інших людей.

У підсумку відзначимо, що хоча системно-аналітичний закон завершує риторичну формулу, однак він не робить її замкненою, застиглою завдяки тому, що сам по собі символізує вічний процес удосконалення всього існуючого на землі.

2.4. Основні жанри (роди й види) ораторського мистецтва

Істинно красномовним є той,
хто звичайні предмети виражає просто,
великі – звеличено, а середні – помірно.
Цицерон

Роди й види ораторського мистецтва сучасності розрізняються на основі ораторського монологу й ораторського діалогу[1] (немонологічні «колективні» форми мовлення).

Розглянемо основні форми ораторського монологу, які виділяють більшість сучасних дослідників: соціально-політичне красномовство, парламентське красномовство, академічне, соціально-побутове, судове, лекційно-пропагандистське, дипломатичне, військове, торговельне (рекламне), церковно-богословське красномовство.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ КРАСНОМОВСТВО є одним із найдавніших родів красномовства, яке уславило імена Цицерона, Демосфена й інших видатних ораторів античності та пізніших часів. Демократизація суспільного життя стимулює ораторську творчість громадян на зборах, мітингах, сесіях Верховної Ради, сесіях Рад народних депутатів, у клубі, на польовому стані, на радіо, телебаченні тощо. Духовно-інтелектуальна енергія людей передається завдяки активізації публічного переконуючого слова, яке під тиском соціально-економічної кризи, політичних катаклізмів стає все більш гострим, соціально вагомим, необхідним в умовах відстоювання певних позицій, власних поглядів.

ПОЛІТИЧНА ПРОМОВА — один із найважливіших видів соціально-політичного красномовства, класичний жанр ораторського мистецтва, до того ж найдавніший. Дієвість політичних промов змушує політиків надзвичайно вдумливо ставитися не лише до їх змісту, а й до форми — мови, стилю, композиції усного або письмового політичного виступу (тексту). Політичні промови античних ораторів, зокрема Демосфена «Про вінок», «Філіппіки» Цицерона — неоціненна скарбниця досвіду публічних виступів, особливо в період зростання національної самосвідомості народу України, його духовно-інтелектуального відродження.

[1] Див.: Колотилова Н. А. Діалог: логіко-філософський аналіз.— К., 1999; Зазуліна Л. В. Діалогізація дидактичного процесу в курсовій підготовці педагогічних кадрів.— К., 2000.

ПАРЛАМЕНТСЬКЕ КРАСНОМОВСТВО — різновид соціально-політичного роду ораторського мистецтва, в якому є чимало «секретів» публічного переконання аудиторії, зокрема оригінальність думок, ґрунтовні спостереження, яскраві описи, гумористичні сценки, щирі почуття тощо. Ці класичні постулати можуть не виконуватися, а цінність, дієвість парламентського красномовства девальвуватися від популістської маніпулятивної позиції парламентаря, що мало місце у парламентській діяльності ряду представників держав колишнього СРСР, а також СНД.

МІТИНГОВА ПРОМОВА має на меті з'ясувати, зробити зрозумілою якусь актуальну, значущу, хвилюючу громадську проблему, спонукати слухачів до певних дій. Вона перебуває на стику політичного й дипломатичного жанрів красномовства, відзначається посиленою експресивністю, виразністю, апелює до колективних емоцій, прагнень, часом виступає своєрідною прелюдією до мобілізації колективних зусиль для важливої та невідкладної мети[1].

Теоретичне й практичне оволодіння всіма різновидами соціально-політичного красномовства як формами публічного виступу необхідне тим, хто займається активною освітньо-виховною, громадсько-політичною діяльністю.

АКАДЕМІЧНЕ КРАСНОМОВСТВО — один із найдавніших видів ораторського мистецтва, зокрема у риторичній традиції слов'ян. Просвітницька діяльність Ярослава Мудрого, князя Володимира та багатьох інших видатних діячів культури закладала основи академічного (шкільного, вузівського) красномовства. Видатні науковці, зокрема Феофан Прокопович, Іоаникій Галятовський, Григорій Сковорода, М. В. Ломоносов, Петро Могила та інші були не лише творцями, а й пропагандистами наукових знань, які вони прагнули наблизити до найширших народних мас[2].

Академічне красномовство поділяється на три види:

1) власне академічне (наукова доповідь, реферат, огляд, дискусія);

2) вузівське красномовство (лекція, цикл лекцій);

3) шкільне красномовство (шкільна лекція, розповідь, опис, бесіда тощо).

Академічне красномовство, на думку багатьох дослідників, зокрема А. Ю. Михневича, є фундаментом, базою лекційної пропаганди, яка набула особливої популярності, масовості у 60—80-ті роки XX ст., але у 90-ті роки переживає кризу, шукає нові форми й методи роботи з масовою аудиторією, позбувається догматизму, схоластичності, певної заідеологізованості.

[1] Див.: Апресян Г. З. Ораторское искусство.— М., 1969.

[2] Пор.: Чихачев В. П. Лекторское красноречие русских ученых XIX века.— М., 1987.

Питання вузівського та шкільного красномовства вчителя досліджували багато вчених, вони відзначали могутній етико-естетичний, пізнавально-виховний потенціал живого слова вчителя, що було спрямоване не лише до розуму, а перш за все до серця вихованців. Педагогічна та риторична спадщина А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського, Івана Огієнка, Григорія Ващенка, С. П. Іванової, Є. О. Ножина, Ю. В. Рождественського та інших справила значний вплив на формування академічного красномовства вчителя, вихователя, лектора в нових демократичних умовах.

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ КРАСНОМОВСТВО[1] охоплює соціально значущі побутові ситуації. Сюди відносять ювілейну, похвальну промову, надмогильну, усну побутову оповідь, тост (застільна промова), анекдот тощо. Соціально-побутове красномовство має яскраво виражені національні традиції, виступає частиною національної духовної культури народу, його логосфери, живить розвиток усіх інших видів красномовства.

Спеціалісти відзначають велику роль побутового красномовства у розвитку ораторських здібностей мовця, зокрема вчителя-вихователя, який повинен діяти адекватно ситуації, переконливо, впливово, у найрізноманітніших соціально-побутових ситуаціях виховувати комунікативну культуру своїх учнів, вихованців.

Неперевершеним розповідачем своїх усних гумористичних оповідань був український письменник Остап Вишня, блискучі «вечірні розмови» тривалий час вів із слухачами й читачами газет незабутній Максим Рильський. Особливою пошаною у всьому світі користуються майстри застільних промов (тостів) народів Закавказзя, Середньої Азії. Полонив серця вихованців усними побутовими оповідями-імпровізаціями, мудрими казками великий педагог В. О. Сухомлинський, який творив їх у Школі під Блакитним Небом, у Школі Радості.

СУДОВЕ КРАСНОМОВСТВО почало активно розвиватися в Росії із середини XIX ст. з появою суду як елемента демократизації суспільного життя, коли слово правозахисника ставало інструментом у відстоюванні закону.

Імена знаменитих судових ораторів, людей найвищої професійної кваліфікації, високого морального обов'язку, демократів за переконанням, стали відомими у політичній, науковій, громадській сферах — А. Ф. Коні, О. І. Урусов, П. С. Пороховщиков, П. О. Александров, Н. П. Карабчевський та багато інших.

[1] Нижче ми детально розглянемо похвальне красномовство, яке Арістотель визначив як епідейктичне красномовство поряд із судовим і дорадчим.

У теорії російського судового красномовства вищим достоїнством вважається простота, ясність викладу, що досягається нелегко. Судовий стиль характеризується чітким вираженням мети, відсутністю штучної розпливчатості, манірності, доступністю у сприйнятті, вмінням доцільно використовувати художню літературу, засоби естетичного впливу на слухачів, правильний тон промовця тощо.

Високою є відповідальність судового промовця перед долею, а іноді і самим життям людини, тому він повинен приділяти величезну увагу підвищенню свого професіоналізму, зокрема рівню ораторської культури.

Судове красномовство поділяється на такі види:

1) звинувачувальна (прокурорська) промова;
2) захисна (адвокатська) промова;
3) самозахисна промова;
4) промова громадського звинувачувача;
5) промова громадського захисника;
6) судова промова[1].

Судові оратори нагромадили величезний досвід високопрофесійного використання красномовства в ім'я закону, правди, справедливості, демократії, гуманізму. Видатний судовий діяч А. Ф. Коні писав: «Слово — один з найвеличніших видів зброї людини. Безсиле саме собою, воно стає могутнім та невідворотним, коли сказане уміло, щиро й вчасно»[2].

Учитель-вихователь у своїй освітньо-виховній роботі часто використовує елементи всіх видів судового красномовства, приділяючи значну увагу процесу набуття знань, умінь, навичок своїх вихованців у всіх видах красномовства, зокрема у самозахисній промові, що може згодитися їм у подальшій роботі, навчанні, відстоюванні власних позицій.

ЛЕКЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКЕ КРАСНОМОВСТВО активно розвивалося у 30—80-ті роки XX ст., але у 90-ті роки у зв'язку із глибокими соціально-політичними зрушеннями переживає певний кризовий період.

Цей рід ораторського мистецтва включає три основні види:

1) науково-теоретичні лекції;
2) науково-популярні лекції (лекція-концерт, кінолекція, лекція-екскурсія);
3) науково-методичні лекції.

---

[1] Див.: Гурвич С. С., Погорілко В. Ф., Герман М. А. Основи риторики.— К., 1988; Молдаван В. В. Судова риторика.— К., 1996.

[2] Кони А. Ф. На жизненном пути.— М., 1957.— С. 103.

У кожному із цих видів красномовства наукові проблеми розглядалися у трьох видах аудиторій: спеціалістів, неспеціалістів, спеціалістів-лекторів (методистів).

Науково-популярні лекції містять у собі, крім логічно побудованого наукового змісту, елементи експресивно-емоційні, які «включають» психологічні канали сприйняття слухачів, сприяють формуванню переконання. Вони мають досить багато підвидів: крім зазначених, це і лекція-інформація, і лекція-репортаж, і лекція-спогад, лекція-інструктаж, лекція-показ, лекція-бесіда тощо.

Педагогічна діяльність учителя, викладача вузу включає в себе безліч елементів лекційно-пропагандистського красномовства в усіх видах та підвидах, зокрема, вчитель може виступити і як оратор, і як полеміст, майстерно й доцільно використовуючи елементи науково-теоретичної, науково-популярної, науково-методичної лекцій з акцентом на науково-популярний напрям у молодших, середніх класах та науково-теоретичний — у старших; вузівський викладач на гуманітарних факультетах, зокрема на педагогічному, філософському, філологічному, журналістики, акцентує увагу студентів на методичних, технологічних засадах красномовства педагога, формуючи риторичну особистість майбутнього педагога — майстра усної переконуючої комунікації.

Учитель, викладач не повинні зловживати монологічними формами у своїй лекційно-пропагандистській практиці. Варто активно використовувати діалогічні й полілогічні форми комунікації, що стимулюють мисленнєво-мовленнєву та комунікативну діяльність учнів, студентів.

Цикли лекцій створюються на основі єдності предмета, проблеми обговорення; вони є досить продуктивним шляхом у викладі ґрунтовних науково-теоретичних проблем, складних за змістом, широких за обсягом, або популярних, модних, які відповідають запитам даної аудиторії.

Лекція-інформація містить у собі повідомлення про невідомі слухачам факти, є найпоширенішим видом у лекційній діяльності вчителя, викладача вузу.

Лекція-інструктаж готує слухачів до виконання якоїсь роботи, відзначається методичною спрямованістю.

Лекція-показ — це розповідь про певні методи роботи із демонстрацією того, як необхідно цю роботу виконувати.

Лекція-бесіда має діалогічну спрямованість, тому що мовець включає в інтелектуальну співтворчість аудиторію, чим значно активізує її увагу, інтерес до обговорюваних проблем.

Лекція-репортаж є розповіддю про побачене під час екскурсії, подорожі по історико-культурних місцях рідної або зарубіжної країни, враження про зустріч з цікавою людиною тощо. Найчастіше використовується на заняттях у групах із журналістським профілем навчання.

Лекція-спогад присвячена подіям історії, учасником чи свідком яких був оратор. Вона відзначається значним ступенем інтимізації процесу спілкування, довірливістю, емоційністю, яскраво виявляє духовно-інтелектуальний світ мовця, систему його цінностей, запити, потреби, цілі.

Педагог-оратор мусить володіти особливостями всіх цих видів та підвидів лекційно-пропагандистського красномовства, відчуваючи запити аудиторії, формуючи своїм живим словом нові високі громадсько-політичні інтереси слухачів, їхню життєву позицію, акцентуючи увагу на лекції-бесіді, найдемократичнішому підвиді лекційно-пропагандистського красномовства в умовах гуманізації та демократизації освіти.

ДИПЛОМАТИЧНЕ КРАСНОМОВСТВО — розвивається у державах, які проводять активну державотворчу політику, формують свій міжнародний авторитет тощо. Українське дипломатичне красномовство зазнало розквіту в різні періоди державного будівництва, зокрема за часів Богдана Хмельницького, Запорізької Січі, а також у період розбудови незалежної, суверенної України у 90-ті роки XX ст.

Дипломатичне красномовство включає в себе такі два основні види:

1) промова на міжнародній конференції;

2) промова в процесі дипломатичного акту.

Зазначимо, що дипломатичне красномовство вимагає від оратора високого рівня мисленнєво-мовленнєвої та комунікативної культури, зокрема абсолютно правильної вимови, вільного володіння рідною та іноземною мовами, ясності мислення і мовлення, точності, стислості, доцільності мовлення, розвиненого чуття мови, високого загальнокультурного рівня, освіченості, інтелігентності, індивідуального стилю мовлення, спілкування, думок, ідей, пропозицій.

Дипломатичне красномовство в Україні нині активно розвивається, закладаються основи українського національного красномовства дипломатів суверенної незалежної держави, яка повинна посісти гідне місце на міжнародній арені.

Красномовство людини, яка мусить ефективно діяти словом у різних комунікативних ситуаціях, зокрема при спілкуванні з іноземцями, має включати в себе елементи дипломатичного красномовства, яке дозволить досягти

поставленої мети найкоротшим шляхом — шляхом професійного володіння живим переконуючим словом.

ВІЙСЬКОВЕ КРАСНОМОВСТВО є одним із найдавніших; воно розвивалося в усі часи та в усіх народів, зокрема й в Україні в період відстоювання нею своїх національно-політичних інтересів, боротьби із численними іноземними ворогами. Слово — це зброя, сила й могутність якої визнавалася й визнається провідними воєначальниками, політиками, державними діячами, а також спеціалістами в сфері ораторського мистецтва від часів античності й до наших днів.

Українське військове красномовство найяскравіше представлене в ораторській спадщині часів Запорізької Січі, у документах, матеріалах, мемуарних спогадах провідних військових діячів періоду Великої Вітчизняної війни, коли хід військових подій часом прямо залежав від сили переконуючого слова командира.

Усім пам'ятне військове красномовство князів Київської Русі, котрі завжди попереджали ворогів про те, що йдуть на них війною: «Йду на ви!», талановита військова (теоретична й практична) спадщина О. В. Суворова — автора славнозвісної праці «Наука перемагати», де в одному з розділів Суворов виклав основи «Словесного повчання солдатам». Тут подано основні засади військового красномовства: говорити із солдатами їхньою мовою, мислити своєю головою, діяти відповідно до обставин, майстерно маневруючи, розвивати творчість, а не шаблонність у всьому з метою перемоги над ворогом, який може бути численнішим, але слабкішим духом від «солдат-героїв», «диво-богатирів».

Мова військових відзначається лаконізмом, наближеністю до розмовного мовлення, насиченістю прислів'ями, приказками, афоризмами, оригінальністю, доцільністю, кмітливістю, дотепністю.

Військове красномовство має кілька основних різновидів: промова-наказ, інструктивна промова, виступ на військово-політичну тему, надихаюча промова, заклик. Комісари Великої Вітчизняної війни активно використовували такий різновид військового красномовства, як бесіда перед боєм, щира бесіда після бою, де широко використовувалися емоційно-психологічні фактори, зокрема гумор, гостре дотепне слівце.

РЕКЛАМНЕ КРАСНОМОВСТВО — один із різновидів соціально значущого красномовства, що активно розвивається на Заході і починає розвиватися у незалежній демократичній Україні[1].

[1] Див.: Кришемінська Л. Д. Етика ділових відносин у торгівлі.— К., 1995.

Рекламне мовлення на Заході розуміється як особлива сфера практичної діяльності, продуктом якої є словесний твір — рекламний. Його основні риси — зміст і зовнішнє оформлення (відмінні від нерекламних), функціональні ознаки, місце у загальній сукупності текстів, які створюються даною мовою. Зокрема, американська реклама — це складна структура, у створенні якої беруть участь художник-ілюстратор, лінгвіст-рекламолог, рекламний агент, менеджер та інші. Реклама — це особливий «товар»; її зміст не повинен зашкодити покупцям, тому в ній наявні елементи правових та етичних характеристик. Друкована реклама має на меті зачепити увагу покупця, зацікавити, викликати бажання купити товар, що рекламується. Логічна сторона тексту підпорядкована естетичній, вона повинна бути максимально зручною для сприйняття, а також бути ясною, привабливою, емоційною, як певний вид кодових ідеологічних текстів.

Рекламне красномовство в Україні робить перші кроки на шляху завоювання як внутрішнього, так і зовнішнього ринку, йому ще бракує професіоналізму, культури, інколи зраджує почуття міри й смаку, вже з'являються свої штампи, кліше, які не приваблюють аудиторію, відлякують «крикливістю», настирливістю або прямими запозиченнями.

ЦЕРКОВНО-БОГОСЛОВСЬКЕ КРАСНОМОВСТВО (ГОМІЛЕТИКА) — один із видів церковного красномовства, який має давні традиції, свою історію, видатних майстрів слова, таких як Іоанн Златоуст, Василій Великий, Іоанн Богослов та інші.

Гомілетика — наука богословська; вона пояснює теорію церковної співбесіди, пастирського проповідування слова Божого, історію проповідницької літератури, визначає цілі проповіді, надає практичні рекомендації, поради через «уроки віри й благочестя»[1].

Релігійні оратори мають великий вплив на слухачів не тільки завдяки духовному змісту Біблії, проповіді, а й завдяки красі, естетичній силі всіх видів мистецтва — архітектури, живопису (іконопису), музики (хоровий спів у православних, органна музика у католиків), цілющим ароматам кадильниць тощо.

Церковно-богословське (гомілетичне) красномовство приділяє значну увагу ЗМІСТУ й ФОРМІ промови, проповіді, духовної бесіди, зокрема виховується людина в дусі християнської поведінки відносно Бога, ближнього, самого себе, у т. ч. через вишуканість стилю мовлення, його багатство, пишність, ясність, експресивність тощо, а також завдяки зовнішньому вигляду проповідника, священика, який повинен бути благопристойним, благо-

[1] Див.: Руководство к церковному собеседованію или гомилетика.— К., 1884.— С. 5.

родним у думках, словах, вчинках, стриманим у руках, не сміятися у храмі, говорити не голосно й не тихо, а відповідно до акустичних характеристик храму, до предмета мовлення тощо. Ці та інші поради церковно-богословських ораторів становлять для вчителя-вихователя значний інтерес, оскільки є частиною багатої духовної культури народу й усього людства, відкривають допитливому розумові нові грані художньо-ораторського мовлення церкви, важливі аспекти впливу не лише на розум, а й на емоції та волю слухачів, коли виховується довір'я до мовця, бажання поділитися з ним найпотаємнішими думками й почуттями. На нашу думку, здібний учитель інтуїтивно використовує елементи гомілетики у світській щиросердечній бесіді з вихованцями, а свій виступ забарвлює сповідальними рисами.

Однією із суттєвих ознак демократизації життя суспільства є перехід від повчаючого МОНОЛОГУ до гострого ДІАЛОГУ з реальним чи уявним опонентом, розвиток еристики. Не применшуючи значення монологічної форми, відзначимо, що авторитарний монолог адміністративно-командної системи став протиріччям демократизованого суспільного життя, яке будується на діалозі в політиці, пропаганді, навчанні.

Вчені-методологи, методисти з проблем риторики, еристики, теорії аргументації пишуть про необхідність ефективного, інтенсивного підвищення мовної ерудиції суспільства, зокрема працівників у галузі освіти. Хто нині перемагає у полеміці, дискусії, науковому спорі? Очевидно, той, хто добре знає загальний настрій, інтереси групи, яка представляє в цілому громадську думку, хто завойовує її повагу, довір'я, співчуття чесним, продуманим викладом своєї позиції, яка повинна бути спрямована на інтереси суспільства суверенної держави.

Невміння вести демократичний, конструктивний діалог призводить до протистояння сил у суспільстві. Демократичні сили програють перед опонентами через цілу низку причин, зокрема через невміння зрозуміти, проаналізувати позицію опонента, аудиторії, через її незнання.

Учення про види, принципи і правила полеміки веде свій родовід із часів античності, коли існував високий рівень освіченості, цивілізованості, завдяки чому люди з могутнім інтелектуальним, моральним потенціалом мали величезну силу соціального, політичного впливу, спиралися на високу акгивність суспільної діяльності усіх громадян афінського полісу. Відзначимо, що громадський діяч, який не міг перемогти у полеміці, втрачав вплив на державні справи, а часом його навіть виганяли з Афін, як Есхіла, який програв Демосфену славнозвісний діалог «Про вінок».

Філософське обгрунтування діалогу, полеміки дали давньогрецькі вчені-філософи Сократ, Платон, сформулювавши основи діалектичного мислення, аподиктичної (конструктивної) полеміки: «Якщо я знаю, що нічого не знаю, але хочу знати, то знання про моє незнання примусить роздумувати й відшукати істину». У діалозі з внутрішнім опонентом вчили мистецтву переконувати Платон, Сократ, Арістотель, Цицерон. Античні оратори користувалися прийомом діалогізації монологу, ведучи у своїх трактатах з ораторики уявний діалог з опонентом.

Звертаючись до демократичної дискусії, основного рушія демократизації суспільства, ми спираємося на етичні засади ведення конструктивного діалогу, які були закладені античними авторами: «Усяке знання, відокремлене від справедливості, є крутійством, а не мудрістю», — писав Платон у діалозі «Горгій». Або: «Поки доброчинність не стане керівництвом до дії, ніяка кількість кораблів і ніякі укріплені стіни не врятують державу від розкладу й загибелі» (там само).

Античні філософи-діалектики будували теорію діалогу, як і всю теорію риторики, на основі трьох базових понять: *етос, ідея, пафос*. Першість належала етосу, ідеї — морально-етичній позиції оратора, який розвивав певну ідею. Ця позиція є базовою для всіх ораторів, які відстоюють моральну ідею, спрямовану на благо людства.

Життя свідчить: якщо дискусію, полеміку ведуть у конструктивному дусі, вони стають відчутною силою і сприяють перемозі нових ідей, уявлень в економіці, політиці, культурі, спонуканню найширших верств трудящих до активізації суспільного життя.

Дедалі більшого значення набуває діалог у зовнішній політиці, стверджуючи новий стиль міжнародних відносин на рівні обговорень, консультацій, переговорів, договорів тощо. Діалог — вагомий компонент діяльності сучасних політичних лідерів нового політичного мислення, інструмент формування цивілізованих внутрідержавних, міжнародних відносин. Діалог відіграє все вагомішу роль у всіх сферах духовного життя держави: серед вчених — у процесі міждисциплінарної та міжнародної колективізації наукової творчості; серед мистецтвознавців — щодо застосування у різних видах, жанрах мистецтва (література, театр, кіно). У сучасних міжособистісних стосунках діалог набуває нових рис щодо інтенсивності, характеру, змісту, виявляючи тенденції до більшої змістовності, дієвості. В академічній педагогічній ситуації діалог — найефективніший засіб освіти й виховання підростаючого по-

коління, який сприяє інтенсифікації навчального процесу, демократизації стосунків у школі нового типу.

Отже, діалог — це величезне надбання людства, не лише витвір людини, а й певною мірою творець людської особистості.

Основні різновиди діалогу: дискусія, диспут, полеміка, бесіда-полілог, спір тощо. На думку відомого болгарського дослідника Гіргіна Гіргінова[1], багате й повнокровне спілкування можливе між духовно багатими людьми, гострий, змістовний і дієвий діалог характерний для діалектично мислячих людей, творчих особистостей, які постійно працюють над своїм духовно-інтелектуальним зростанням.

Діалог реалізується у таких основних формах, серед яких найпростішою є *спір*, що виникає начебто сам собою, під час зіткнення двох різних точок зору, думок, позицій. Завчасно підготовлений, продуманий спір становить собою *дискусію (диспут)*. Відомо, що у навчально-виховному процесі ця форма є дуже популярною і продуктивною, її охоче використовують різноманітні неформальні об'єднання молоді, у дискусійних клубах тощо.

Бесіда є ефективним навчально-виховним інструментом у спілкуванні з учнями, студентами, які прагнуть до самовираження, самореалізації у діалозі із вдумливим, доброзичливим співрозмовником.

Ділова нарада — ефективний спосіб інтенсифікації виробничих стосунків, пошуку оптимальних виробничих шляхів. У засобах масової інформації також охоче використовують значний духовно-інтелектуальний потенціал *інтерв'ю, прес-конференції*, де чітко, яскраво виявляється творчий потенціал кожної особистості. У навчальних та інших аудиторіях активно використовуються такі заходи, як *ділова гра, «круглий стіл», вечір запитань і відповідей* тощо, які максимально інтенсифікують комунікацію учасників, є оптимальним шляхом до активізації інтелектуальних ресурсів співрозмовників, особливо серед молоді.

Для більшості видів діалогу притаманна полемічність розмови, зіставлення, протиставлення різних точок зору, великі пристрасті, емоції, які часом не контролюються розумом, що різко знижує їхній творчий потенціал, призводить до конфронтації, про що завжди пам'ятає досвідчений, підготовлений дискутант, полеміст.

Демократичний діалог — досить складний соціальний феномен; будучи інтердисциплінарним, він вимагає комплексного, системного вивчення, співпраці різних наук — логіки, філософії, мовознавства, психології, етики, педагогіки.

[1] Гиргинов Г. Диалог: философско-политический анализ.— М., 1989.

Педагог, викладач мусить глибоко вивчати, аналізувати такі аспекти діалогу, як логічний (суттєва форма мислення), соціальний і соціологічний (між різними соціальними групами), лінгвістичний (роль слова у діалогічному спілкуванні, сутність словесної творчості, структура, функції мови), психологічний (аналіз душевного стану співрозмовників), історичний досвід (осмислення багатющих за змістом, яскравих за формою взірців), аксіологічний (розкриття його ціннісного значення й сенсу), педагогічний (вчити вести творчий діалог, прищеплювати бажання висловлювати ідею, ділитися своїми думками, переконаннями, формувати почуття поваги до співрозмовника), політологічний (ідейно-політичний аспект діалогу, застосування, з'ясування ідейно-політичних моментів у різних формах діалогу).

Такою є загальна схема розподілу жанрів ораторського мистецтва на основні роди й види. Вона, звичайно, дещо спрощує реальну дійсність і не дає можливості побачити всю багатоманітність живого мовлення, спілкування з метою формування переконань на традиціях як античного світу, так кращих набутків світової і національної риторичної спадщини.

2.5. Похвальне красномовство: традиції та сучасність

Знання величаються, а любов будує.
Кор. 1:8

Серед усіх жанрів красномовства, які досягли значного розквіту в античні часи, чільне місце посідало так зване епідейктичне (епідиктичне), або похвальне, урочисте красномовство, навчанню якого приділялася велика увага в давніх риторичних школах.

Класична гуманістична риторика прагнула до поєднання мудрості (істини), добра й краси, що в пізніші часи відбилося на поєднанні християнських ідеалів віри, надії, любові та матері їх софії — мудрості.

Жанр публічного мовлення, як величне й невмируще досягнення культури давнього світу, був тісно й органічно пов'язаний із суспільно-політичним життям, побутом, відбивав ментальність народу, був способом мислення творців унікальної риторичної спадщини — скарбниці усього людства.

Кожне нове покоління робить свій внесок у духовно-інтелектуальне життя суспільства, додає нові цінності до вироблених предками, і через духовну спадкоємність нові покоління здатні сприймати, розуміти, розвивати мис-

тецькі цінності, створені іншими людьми сотні, тисячі років тому, вічні й нетлінні цінності, до яких з повним правом можна віднести ідею Цицерона про необхідність збереження принципу природності ораторського мовлення як вищої якості красномовства. Цього можна й треба досягати у всіх жанрах мовлення, зокрема у похвальному. Істинний оратор повинен дбати про довіру аудиторії до свого слова (fides), могутність авторитету слова через гармонію двох видів краси — чарівності (venustas) та достоїнства (dignitas) — жіночо-чоловічих якостей прикрашеного мовлення, а також поважної серйозності та прикрашеності.

Достоїнство й краса (dignitas et pulchritudo), величне й прекрасне (ampla et pulchra) можуть подобатися досить довго, вічно. Антична риторична думка закликає до *єдності мудрості й краси* ораторського мовлення як ідеалу класичної риторики, оскільки «великі солодощі слуху» (Цицерон) в руках істинного оратора стають солодощами духу.

Вічною, нетлінною духовною потребою людини й людства залишається благородне бажання перевести зі сфери розуму в сферу почуття те, що *благо людей*, особливо наприкінці XX ст., в їх єдності, братерській любові й співчутті — у злагоді через гармонію думки, слова, справи в ім'я істини, добра, краси.

Красномовство, зокрема похвальне, яке має тисячолітні традиції в логосфері культури людства, — один зі світлих шляхів досягнення цієї високої й благородної мети: воно протистоїть розбрату, мовленнєвій агресії, як золота квітка риторики любові.

Святий Іоанн Златоуст залишив нам у спадок «Похвалу народові» — шедевр красномовства, в якому оратор-патріот заповідав нащадкам істинну місію — служити Богові і народові.

Похвала народові[1]

...Ви — мої батьки, ви — моя мати, ви — моє життя, ви — моя ласка, і я радію, якщо у вас є успіхи. Ви — моя прикраса, і моє багатство, ви — мій скарб, я тисячу разів готовий принести себе в жертву за вас. Нема для мене милості, і віддам, що повинен, бо ж добрий пастир повинен віддати душу свою за овець своїх: така смерть приносить безсмертя.

За класифікацією основоположника античної риторичної думки Арістотеля, усі промови поділялися на три основні типи:

1) дорадчі, які схиляють або відхиляють;

[1] Див.: Прокопович Феофан. Філософські твори.— Т. І.— К., 1979.— С. 295.

2) епідейктичні (епідиктичні) — які хвалять або огуджують;

3) судові, які звинувачують або виправдовують.

Епідейктичний жанр красномовства мав непросту історію, свої злети (ораторська творчість Горгія, Ісократа, Демосфена, Цицерона) і падіння («орнаментальна», «декоративна» риторика софістів).

Славнозвісний ритор Ісократ (близько 436—339 рр. до н. е.) досяг чи не найвеличніших успіхів у розвиткові урочистого епідейктичного красномовства, увічнив своє ім'я перлинами похвали, уславлення богів, героїв та їхніх подвигів. Розпочавши кар'єру ритора зі скромної посади логографа, який писав промови на замовлення багатих людей, пізніше Ісократ відкриває власну школу красномовства, з якої вийшла плеяда талановитих ораторів — політиків, юристів, риторів.

Абстрагуючись від аналізу політичних ідей великого античного оратора, детермінованих складною боротьбою за ідеали афінської демократії того часу, відзначимо високий ораторський професіоналізм Ісократа, який у своїй творчості успішно розвивав ідеї й принципи великого Горгія — посилену увагу не лише до змісту, а й до форми ораторського виступу: симетрично побудовані фрази, вживання речень із однаковими закінченнями, продуктивне використання розкішних метафор, порівнянь та інших художніх тропів; ритмічне членування мовлення, використання рими, що наближало мовлення оратора до поезії. Зауважимо, що в пізніші часи великий поет Гете писав, що ораторське мистецтво користується усіма вигодами поезії й усіма її правами.

Складні періоди промов Ісократа мали ясну, чітку композицію, а тому легко сприймалися аудиторією. Чарівна плавність, музикальність ораторського мовлення досягалась ретельним уникненням «зяяння» — стику голосних в кінці слова й на початку іншого.

Композиційна будова промови Ісократа дивувала сучасників і нащадків своєю досконалістю, довершеністю, оскільки включала такі основні елементи:

1) вступ, в якому необхідно було полонити увагу слухачів, викликати доброзичливе ставлення;

2) виклад, який мав бути максимально переконливим, аргументованим:

3) відкидання доказів опонентів з використанням власної аргументації;

4) заключна частина, в якій підбивалися підсумки щодо всього сказаного.

Роль і значення епідейктичного жанру красномовства особливо зростає у II ст. н. е., яке називають ерою «другої софістики» (на відміну від софістів V ст. до н. е.). При занепаді політичної свободи занепадає й політичне, судове красномовство, але пишно розквітає епідейктичне красномовство, яке

ніби компенсувало дефіцит інших жанрів. У цей час мандрівні оратори заворожували й чарували своїм ораторським мистецтвом численні аудиторії слухачів, вони демонстрували свою словесну майстерність, виголошуючи експромтом яскраві похвальні промови, прославляючи героїчне минуле, діяльність видатних політиків, діячів та керівників даного міста тощо. Ритор, софіст починає витісняти поета (прикрашене красномовство витісняє поезію, часом набуваючи її рис у своїх кращих зразках).

Увага тогочасних ораторів до форми стимулювала й пошуки нових прийомів; вони любили виступати перед величезними натовпами народу, застосовуючи великі голосові модуляції, артистичну жестикуляцію, виявляючи сильні, часом надмірні пристрасті, використовуючи чимало авторських прийомів інсценізації публічного виступу.

«Другі софісти» частіше творили вторинні за змістом промови, використовуючи набутки класичних праць Ісократа, Лісія, Демосфена, приділяючи надзвичайну увагу формі виступу, прагнучи до слави, високого стану в суспільстві, до грошей. Таких софістичних риторів того часу сатирично висміяв знаменитий оратор та філософ Лукіан у праці «Вчитель красномовства». Прообразом цього ритора послужив впливовий софіст II ст. Поллукс. Він був яскравим прикладом виродження істинної риторики у псевдориторику, а високого епідейктичного красномовства — у вульгаризований засіб софістичної балаканини. Софісти бралися писати про все: поряд із похвальними промовами на честь вельмож, міст або героїв вони створювали так звані парадоксальні похвальні промови (енкомії), в яких цілком серйозно вихваляли речі низькі (пил, блоха, міль, папуга, волосся й лисина, муха, осел тощо, будь-яка дрібничка), але із залученням усього арсеналу риторичних прикрас, ораторської майстерності. Звичайно, це свідчило про занепад класичної античної риторики Демосфена та його сподвижників, про звуження ролі ораторського мистецтва в житті суспільства.

У даному посібнику ми наводимо приклади епідейктичного красномовства Лукіана «Похвала мусі» з метою показати сатиру на виродження високої місії епідейктичного красномовства, яку талановито втілив відомий ритор і філософ Лукіан. У пізніші часи до теми софістичної балаканини зверталися й інші майстри красного слова, зокрема відомий мислитель-гуманіст Еразм Роттердамський. Його іронічна «Похвала глупоті» є істинним шедевром епідейктичного красномовства.

Відомий ритор Лібаній (IV ст. н. е.) як представник пізньої грецької софістики культивував образ художника слова, оскільки вірив, що лише ора-

торське мистецтво здатне облагородити людину, виховати її естетичний смак, сформувати гармонійну особистість. Багатий світ риторів того часу містив ідеї й образи Греції, великих мислителів давнини, письменників, богів, опис чудових храмів, перемоги олімпійців тощо. Усе це формувало громадянина держави з високою риторичною та філософською культурою.

Цікавим і повчальним до наших днів є навчання юних риторів у школі знаменитого Лібанія, де особлива увага приділялася формуванню мистецтва епідейктичного красномовства. Зокрема, юні оратори опановували мистецтво ДЕКЛАМАЦІЇ на риторичних взірцях, які заучували напам'ять, виголошували ЕТОЛОГІЇ — описували характер людини у розширеній промові; значне місце посідали риторичні вправи, чисельні й різноманітні, які називалися ПРОГІМНАСМАМИ.

Учні риторичної школи Лібанія розшукували художні елементи у промовах відомих риторів, вчилися компонувати власні промови за законами класичної риторики тощо. Великою популярністю користувалися такі форми, як ДІЄГЕМА — розповідь на історичну тему; ХРІЯ — розвиток морального принципу якоюсь знаменитою особою; СЕНТЕНЦІЯ — розвиток філософського положення; СПРОСТУВАННЯ (ЗАХИСТ) правдивості розповіді про богів, героїв; ПОХВАЛА (ОГУДА) людині, предмету; ПОРІВНЯННЯ двох людей, речей; ЕКФРАЗА — опис пам'ятника мистецтва; ПАРАФРАЗ — популярний виклад праці; МОНОДІЯ — плач; ПРОЛАЛІЇ — короткі вступні промови, в яких демонструвалось словесне мистецтво, здатне одразу ж завоювати прихильність досвідченої аудиторії; МІМЕСІС — наслідування давнім класичним традиціям; РЕЦИТАЦІЇ — тренування у публічному виголошенні промови; ДІАТРИБА — єдність проповіді та живої бесіди, де оратор сперечається з уявним опонентом, який захищає загальновідомі цінності тощо.

Вершиною теоретичного осмислення й практичного застосування риторики і, зокрема, похвального красномовства, залишається в усі часи й для всіх народів риторична спадщина геніального Арістотеля, автора «Риторики», «Поетики» та інших праць, в яких детально й грунтовно розглядаються особливості кожного ораторського жанру.

У праці «Риторика»[1] Арістотель описує об'єкти епідейктичної промови, визначає категорію прекрасного, називає доброчинності, перераховує прекрасні речі, пише про уславлення блаженства, прославляння щастя; роздумує про співвідношення похвали й поради; описує посилюючі обставини, придатні для епідейктичної промови.

[1] Див.: Античные риторики.— М., 1978.— С. 43—48.

Арістотель, зокрема, вважає, що риторові слід уважно осмислити такі категорії, як доброчинність, прекрасне як об'єкти похвали, та категорії потворного, ганебного як об'єкти огуди.

Спинімося на тому, що служить матеріалом для творення похвали. Прекрасне, за Арістотелем, — це те, що, будучи бажаним саме заради себе, заслуговує ще похвали, або, будучи благом, приємне тому, що воно є благо.

Доброчинність, за Арістотелем, — це є прекрасне, тому що, будучи благом, воно ще й заслуговує на похвалу. Доброчинність є можливістю набувати блага, зберігати їх, можливістю робити доброчинності іншим людям у важливих для них ситуаціях та й взагалі у всіх можливих випадках. Частини доброчинності: справедливість, мужність, щедрість, великодушність, некористолюбність, смиренність, помірність, розсудливість, мудрість.

Найбільшою пошаною користуються люди справедливі й мужні, тому що мужність приносить користь людству під час війни, а справедливість — у мирний час.

Благородство натури виявляється в тому, що такі люди легко відмовляються від грошей, не сперечаються через них.

Справедливість — це така доброчинність, завдяки якій кожний володіє тим, що йому належить за законом.

Помірність — доброчинність, завдяки їй люди так ставляться до фізичної насолоди, як рекомендує закон; нестримність — протилежна якість.

Щедрість — здатність охоче допомогти грошима; великодушність стимулює людину чинити великі благочинності; розсудливість — інтелектуальна доброчинність, яка полягає в тому, що люди здатні свідомо аналізувати значення всіх названих доброчинностей.

Отже, визначає Арістотель, прекрасним є все справедливе і справедливим — усе досконале; прекрасним є отримання приза, нагороди, пошана цінується вище за гроші. Прекрасними є ті вчинки людей, які здійснюються як бажані не для самого себе, а для інших; вчинки на благо Вітчизни, коли зневажається власна вигода; прекрасне усе те, що є хорошим за своєю природою, хорошим не для даної людини, а саме собою. Прекрасне те, що відноситься до людини померлої, адже тут відсутній елемент егоїзму. Прекрасними є вчинки, здійснювані на благо інших людей. Прекрасним є благополуччя, бажане для інших, а не для самого себе, а також відносно наших благодійників, оскільки це співвідносне із справедливістю. Прекрасними є доброчинності, оскільки стосуються не самої людини, яка їх творить. Прекрасно, коли люди клопочуться без відчуття страху, адже саме цей шлях веде до слави. Прекрас-

ною є сама справедливість, усе справедливе. Прекрасними є перемога, пошана, оскільки вони не пов'язані з матеріальною вигодою, є ознакою видатних достоїнств. Прекрасним є все пам'ятне, що нас переживає, з чим поєднується пошана, що має характер надзвичайного. Прекрасним є те, що має тільки одна людина, що має народ, в якого це виступає ознакою того, що шанують.

Арістотель грунтовно описує такі важливі моменти похвального красномовства, як умови творення похвали; він вважає, що варто звертати увагу на те, серед кого виголошується похвала. Сократ говорив, що недоладно вихваляти афінян серед афінян. Слід враховувати ті якості, які цінуються в даному народі, даній аудиторії. Арістотель рекомендує поняття почесного, шанованого з'єднувати з поняттям прекрасного, адже вони здаються близькими одне до одного.

Людині похвала твориться за добрі справи, за добрі наміри, за доброчинності. Великий античний мислитель з позицій риторики зазначає, що похвала є спосіб передати велич доброчинності якоїсь людини, а тому слід показати, що діяння цієї людини мають характер доброчинний.

Похвала й порада схожі за своїм видом, адже похвала може служити й повчанням. Арістотель пише, коли оратор хоче хвалити, доцільно подумати, що можна порадити, а коли хоче дати пораду — подивитися, що б він міг похвалити. Посилюючими обставинами, на думку Арістотеля, можуть бути такі: чи діяла людина сама, першою, при сприянні багатьох людей тощо, адже все це є прекрасним. Хвалять часто людину, яка діяла всупереч негативним та несприятливим обставинам, людину, якій все вдається завдяки власним зусиллям, а не через випадок. Похвала особі можлива у ситуації, коли ця людина була першою, кого вшанували в народі піснею, пам'ятником тощо.

Якщо риторові важко знайти щось достойне в самій людині, тоді можна використати прийом порівняння з іншими — саме так робив Ісократ: він радив порівнювати з людьми іменитими, славетними, достойними похвали, адже від цього порівнювана особа лише виграє.

Арістотель вважав, що при похвалах допускаються перебільшення певних достоїнств людини, оскільки похвала має справу з поняттям переваги, а перевага належить до речей прекрасних. Прийом перебільшення притаманний похвальному красномовству, тому що тут оратор має справу з діяннями, які визнані беззастережно: йому залишається лише надати цим фактам величі й краси. Теоретик і практик риторики Давнього Риму Цицерон залишив у спадок цінні риторичні спостереження, які стосуються джерел епідейктичних промов. На його думку, це такі, в яких все зводиться до ОЦІНЮВАННЯ да-

ної особи, речі, предмета. Він цілком слушно вважав, що справжній оратор своїм впливом і мудрістю не лише собі здобуває пошану, а й багатьом громадянам, усій державі в цілому. Він закликав ораторів служити інтересам народу, держави, бути патріотом, «людиною новою» — homo novus.

Ось рідкісний за риторичною красою й силою взірець похвали самій риториці Цицерона: «Хто на шлях істини настановить полум'яніше? Хто рішуче відхилить від хиб? Хто негідників викриє нещадніше? Хто прекрасніше уславить благородних? Хто може з такою силою викривати й нищити пристрасті? Хто ніжніше потішить у скорботі?»

У відомому трактаті Цицерона «Про оратора» (книга друга) йдеться про похвальне красномовство, хоча головним інтересом для автора залишалось судове красномовство. Автор слушно наголошує на тому, що греки писали похвальні промови більше для читання, розваги, ніж для уславлення якоїсь людини або для важливих громадських потреб, як нині у Римі. Похвальні промови, якими користувалися римські оратори у форумі, відзначалися певними специфічними рисами.

Цицерон, як і Арістотель, аналізує етичні, психологічні, філософські засади похвального красномовства з позицій риторики Давнього Риму. Він вважає, що одному в людині можна лише позаздрити, а також уславити в ній те, що є достойним. До останнього належать родовитість, краса, сила, багатство, дари долі, зокрема доброчинність, розумне користування благами.

Цицерон детально аналізує те, що є вартим похвали. Найвищої похвали, на його думку, заслуговує відсутність пихатості при наявності влади, грошей. Істинна відважність є також достойною похвали, вона має багато видів, з яких одні є більш, інші менш придатними для цього виду ораторського мистецтва. Одні доброчинності виявляються у поведінці людей, в їхніх добрих справах, інші — в інтелектуальній обдарованості, у душевній величі й красі. Він зазначає, що з особливою насолодою люди слухають про такі духовні доброчесності, як милосердя, доброзичливість, чесність, хоробрість, бо всі доброчесності є благотворними не лише для того, кого хвалять, а й для всього роду людського.

Навпаки, мудрість, велич духу, зневага до земних благ, істинна сила розуму й думки, саме красномовство — все це викликає велике здивування аудиторії, але дає менше задоволення, адже тут ясно, кого стосуються ці якості — того, кого хвалять, а не тих, перед ким хвалять.

Цицерон описує типи похвал, що притаманні кожній окремій доброчинності. Він рекомендує, вихваляючи справедливість, показати, що саме здій-

снив цей муж, коли чесно, справедливо виконував свій обов'язок. В усіх випадках вчинки мають відповідати характеру, смислу, найменуванню кожної доброчинності.

Особливий успіх має похвала людям мужнім, які творили свою справу без усякої вигоди для себе, без нагороди, особливо коли ці подвиги здійснювалися в ситуації небезпеки, супроводжувалися великим напруженням сил, значними зусиллями. Про це необхідно говорити пишно, слухати із насолодою, адже це є головна доброчинність видатної людини, а іншим вона благотворна.

Великої похвали заслуговує мудре терпіння у нещастях, стійкість проти ударів долі, достоїнство, яке зберігає людина в тяжких життєвих обставинах. Це є прикрасою героя разом із заслуженими нагородами, шанобливою думкою людей про подвиги цієї особи, якій сприяли боги.

Звеличення подвигів буває залежним від величини діяння, від незрівнянності, від самого характеру подвигу, якщо він є незрівнянним. Малі, незначні діяння людей, на думку Цицерона, не можуть викликати в аудиторії великого здивування й похвали.

Цицерон рекомендує порівнювати доброчесні вчинки однієї особи з іншою, в цьому він схожий з великим античним ритором Арістотелем. Обидва античні ритори не раз наголошували на тому, що ораторові, який прагне творити похвальні промови на належному професійному рівні, слід бути глибоко обізнаним із доброчинностями людини, оскільки це є основою творення істинної похвальної промови. У цьому нам вбачається висока етична відповідальність давніх риторів не лише перед своєю аудиторією, але перш за все перед власною совістю й божественною риторикою — справою цілого життя, істинного покликання.

Надзвичайно яскраво й ґрунтовно описав ознаки досконалого оратора великий Цицерон: «Нічого немає прекраснішого за досконалого оратора. Не кажучи вже про те красномовство, якому належить влада в усякій миролюбній та вільній державі, у самій здатності до слова, настільки привабливого, що нічого не може бути приємнішого для людського слуху чи розуму. Справді, які співи солодші, ніж помірна розмова? Які вірші доладніші художнім розміщенням слів? Який актор, що наслідує правду, зрівняється з оратором, який захищає її? А що витонченіше, ніж маса гострих думок? Що чарівніше, ніж пишність слів, яка освітлює справу? Що є багатшим за промову, насичену змістом усякого роду? Немає такого предмета, який би був виражений гарно й достойно і не став би надбанням оратора». Каскад риторичних запи-

тань, які так полюбляли античні оратори, створює динаміку й напруженість думки, дає цілий букет аргументів на користь оратора й риторики.

Риторична культура античності лягла в основу гуманітарної освіти пізніших часів, зокрема в Європі. Український риторичний Ренесанс XVII—XVIII ст. базується на традиціях греко-латино-візантійської культури.

У давніх риторичних працях, зокрема середини XIX ст., мета похвальної (панегіричної) промови визначалась як «звеличення духу й удосконалення»[1].

Оцінювання, звеличення достойного, доброчесного є прерогативою високого, шляхетного, адже мета високого — не переконувати слухачів, як у дорадчих промовах, а привести до стану захоплення, оскільки вражаюче завжди бере гору над переконливим. Високе при вдалому застосуванні, писалося в давніх слов'янських риториках, подібне до удару грому, скидає усі інші докази, розкриваючи одразу ж перед усіма лице оратора. Високе виявляється у здатності людини до високих думок, суджень, у сильному й натхненному пафосі, у благородному художньому слові, багатстві тропів, правильному й величному поєднанні усього в цілому. Тому особливої уваги у похвальному красномовстві удостоювалися Бог, Вітчизна, народні герої, духовні наставники нації. Про це надзвичайно виразно сказав мислитель XX ст. М. К. Реріх: «Усяке знеславлення Спасителя, Вчителя і Героїв кидає в здичавіння й занурює в хаос»[2].

Український народ відзначається високою схильністю до красномовства, багатющими скарбами народного золотослову — скарбниці національного красного письменства, чому значною мірою сприяють такі риси ментальності, як кордоцентризм (переважання емоційного фактора над раціональним), велика любов і душевна схильність до прекрасного, ліричного, м'якого, благородного, шляхетного — етико-естетичний феномен української душі, яка тяжіє до свободи, злиття з Богом, гармонії, єдності з матінкою-природою.

Українські ритори XVII—XVIII ст., зокрема Феофан Прокопович, стали творцями такого явища в словесному мистецтві, як риторичне бароко — стилю, насиченого естетичними та етичними цінностями.

Феофан Прокопович — оратор, вчений, письменник, політичний і громадський діяч, автор численних трактатів, проповідей, епідейктичних (похвальних) промов, серед яких назвемо знаменитий «Епінікіон» — оду на честь Полтавської битви, автор і один із засновників українського риторичного бароко з його демократичним спрямуванням, зв'язком з народною твор-

[1] Див.: Теория словесности. Теория прозы.— СПб., 1852.— С. 202.

[2] Див.: Рерих Николай. Твердыня пламенная.— Рига, 1991.— С. 86.

чістю, творчим використанням культурної риторичної спадщини часів античності.

Як попередник М. В. Ломоносова, Г. С. Сковороди, Феофан Прокопович створив авторський курс риторики, який прочитав у 1705—1709 рр. у Києво-Могилянській академії, де виклав основи трьох стилів — високого, середнього, низького, що пізніше сприйняв і М. В. Ломоносов.

Академік АПН України О. Р. Мазуркевич у ґрунтовному дослідженні «Нариси з історії методики української літератури» (1961 р.) подає цікаві, аргументовані факти з поетичної та риторичної творчості Феофана Прокоповича, наголошуючи на майстерності, громадській значущості мистецтва слова, як його розумів гуманіст-просвітитель українського народу та як його втілив у своїй оригінальній, багато в чому новаторській риторичній спадщині.

Восьма книга Феофана Прокоповича (про епідейктичний, або прикрашальний, рід промови) була присвячена епідейктичному красномовству, розглядові основних положень якого ми присвячуємо свої подальші роздуми.

Як спадкоємець античної риторичної спадщини, Феофан Прокопович виховував своїх учнів на постулатах істини, добра й краси. Зокрема, він писав: «Оратор... ставить перед очі подвиги героїв і царів, величаво прикрашає мужів, що здобули славу... виголошує похвали... Адже ж чеснота, якщо її хвалити, збільшується і росте не лише в душі однієї людини, а й інших закликає до наслідування».

Саме цими етико-естетичними ідеями проникнута риторична спадщина великого ритора, зокрема його навчально-виховні ідеали формування патріота держави й рідного народу, істинного професіонала-громадянина, живе слово якого примножує інтелектуально-духовні цінності суспільства.

На думку Феофана Прокоповича, радість, яку відчуває душа й майстерно збуджує в інших душах, — основа епідейктичних промов, адже людині подобається те, чого немає, а досягнення бажаного дарує їй певну насолоду, радість.

У знаменитих «Тускуланських бесідах» славетний Цицерон писав про радість як про «свіжу уяву придбаного добра». Саме на цій світлій, чистій, високій емоції радості базується прикрашальна промова оратора, а догана базується, на думку Феофана Прокоповича, на почутті болю — почутті благородному й достойному благородної душі.

На честь кого творилися й виголошувалися похвальні промови? Перш за все, на честь Бога, славетної людини, а також усякого роду істот і речей.

Ось як красномовно пише про це український ритор: «Скільки є в нас визначних громадян і керівників, які, коли добре і розумно керують державою, коли хоробро ведуть справу на війні, дають нам матеріал для того, щоб виголошувати їм похвали, щоб їхня хоробрість не впала у забуття і щоб інших спонукати до подібних вчинків... І ще, невже не здається, що наша Батьківщина навіть мовчки благає допомоги красномовства, бо так багато її преславних подвигів поминається глибокою мовчанкою і тільки дещо, що тепер вона зробила, передано пам'яті нащадків...

З іншого боку, церква правомірно домагається допомоги красномовних мужів. Треба також проповідувати хвалу Богу трисвятому і найбільшому... Не може бракувати тут місця і для писаного красномовства: потрібно описувати життя святих людей, а передусім тих, кого породила Русь...».

Отже, Феофан Прокопович творчо й продуктивно використовував етико-естетичні потенції епідейктичного (похвального) красномовства з метою уславлення усього достойного, благородного, доброчесного й доброчинного, що є у суспільстві та й у світі.

Виховання риторичної особистості базувалося на вмінні студентів-ораторів складати різноманітні й гарні поздоровлення, привітання, подяки, прощання, панегірики, орації при врученні подарунків у день народження й весілля тощо.

Розмір промови, на думку Феофана Прокоповича, залежав від того, від скількох осіб виголошується похвальна промова: вона є коротшою, коли виголошується від однієї особи, буває довшою, більш фундаментальною, коли йде від імені багатьох людей (держави, суспільства тощо).

Цікавими й корисними для формування риторичної особистості, як у давнину, так і в наш час гострого дефіциту позитивних емоцій у міжособистісній та громадсько-політичній комунікації, час усіляких потрясінь і негараздів, є рекомендації славетного ритора щодо похвали особам і р҃ечам. Феофан Прокопович ретельно, послідовно й грунтовно аналізує їх специфічні особливості, риторичні якості, наголошуючи на тому, що похвали мають доказивизначення, які ми даємо не людям, а їх чеснотам, рекомендує звертати особливу увагу на додаткові дані, найдрібніші деталі, що їх стосуються і можуть бути використані в епідейктичному жанрі.

У чому ж полягає суть похвали? Феофан Прокопович, як і класики античного красномовства, розкриває кардинальну, ключову роль оцінювання за допомогою прийому АМПЛІФІКАЦІЇ — «нанизування», нагромадження позитивних якостей особи, речі, які ми хвалимо, прославляємо. Наприклад, у

вступі до своєї риторичної книги Феофан Прокопович називає себе «провідником на цьому прекрасному шляху», «побратимом і товаришем у праці»[1], чим демонструє свої демократичні погляди педагога-оратора, прогресивні для усної переконуючої комунікації як у часи формування національної риторичної школи, так і в наші дні відродження кращих традицій світового та національного красномовства, формування української школи красномовства в ім'я прогресу й процвітання нової суверенної демократичної України.

Особливу увагу Феофан Прокопович звертає на щирість оратора, говорячи, що мистецтво того, хто хвалить, полягає не в брехні, а в ампліфікації правдивої похвали, у пишності, дотепі та витонченості стилю[2].

Він слушно застерігає від нещирості, неправди, фальші, а тому поділяє людей на «ораторів» і «пустомель», які кують і видумують фальшиві похвали, що є насмішкою і ганьбою, оскільки вони нагромаджують невдалі, незначні дотепи, захаращують справу багатьма «почутими дегресіями».

В архітектоніці, структурі похвальної промови він рекомендує переходити від менш важливих речей до більш важливих і величних. Наприклад, у «Коротенькому слові про великого Помпея» Цицерона кінцевий риторичний «акорд» звучить так: «Але і сама доля не вважала, що не варто нехтувати такою доблестю, і подарувала йому стільки щасливих успіхів, скільки іншим не можна було бажати навіть мовчки...»[3].

Отже, стиль похвальної, прикрашеної промови повинен дарувати естетичне задоволення, а тому Феофан Прокопович характеризує його різноманітність через такі риси: квітучий, дотепний, прикрашений принадними фігурами, незвичайними оповіданнями, описами, відомостями, порівняннями тощо, але застерігає від «зайвої вишуканості».

Феофан Прокопович надзвичайно виразно, ясно, рельєфно визначив мету епідейктичної промови — переконати слухача, що особа або річ є саме такими, як ми показали у похвалі. Звідси логічно випливала характеристика «досконалої похвали», після прочитання чи прослуховування якої ми краще починаємо думати про хвалену особу, річ, ніж до того часу.

Отже, очевидно, що особливий дар «філософії серця» оратора — майстра епідейктичного жанру красномовства — це вміння побачити найкраще в людях і майстерно показати це іншим людям.

---

[1] Прокопович Феофан. Філософські твори.— Т. І.— С. 103.

[2] Там само.— С. 383.

[3] Там само.— С. 407.

2.5.1. Похвала особам

Приємною є хвала людини, гідної хвали[1].
Прислів'я

Феофан Прокопович детально аналізує п'ять основних джерел винайдення думки в епідейктичних промовах на честь осіб. Це такі: 1) природа людини, яка охоплює тіло й душу, причому перевага віддається чеснотам душі (снага розуму, пам'ять, міркування, знання); 2) доля особи — включає в себе достойність роду, знаменитість і славу предків, могутність, багатство, силу, почесті, споріднення і дружбу з визначними мужами, начальниками... Відомо, що категорія «долі» є притаманною ментальності українського народу, хоча, на жаль, через певні історико-політичні обставини наше суспільство нині втратило чимало з названих характеристик, у свідомості людей архаїзувалися деякі з цих понять, слів; 3) навчання — показує рівень знань особи: де, як, у кого виховувалась особа, кого мала наставниками, де була проведена юність, якими науками і мистецтвами займалась особа, чи багатьох втішала; яких мала друзів, яких суперників; чи перевершувала їх талантами, похвалами, пильністю; 4) вчинки, дії особи — невичерпний матеріал для похвал! На думку Феофана Прокоповича, з якою важко не погодитися, це є істинно особисте, наше, здобуте власними зусиллям, бо «природа нам не підвладна». Тому великий український ритор наполегливо рекомендує: «Всю силу розуму треба спрямовувати на обдумування вчинків того, кого хвалиш, вдома, поза домом, під час миру чи війни»[2]. Хід роздумів оратора при цьому може бути таким: що вчинив розумно, мужньо, помірковано, справедливо? 5) обставини, другорядні дані, як вважає Феофан Прокопович, сприяють легкому дослідженню дії, що саме в певному місці, часі зробила особа, щоб вони сприяли ще більшому звеличенню вчинків. Він наполягає на тому, що саме дії повинні займати більшу частину промови. А про інші речі можна і треба говорити коротше, говорити в тому випадку, якщо вони сприяють похвалі. В інших випадках їх можна опускати.

Феофан Прокопович наводить список класичних похвальних промов на честь осіб, як приклад, взірці: «На захист Марцелла» Демосфена, похвала чеснот володаря в панегірику Плінія тощо.

Зауважимо, що похвалу на честь Бога Феофан Прокопович розглядав в окремій книжці, яка з відомих причин, на жаль, не була перекладена укра-

[1] Лат.: Dulce laudari a laudato viro.

[2] Прокопович Феофан. Філософські твори.— Т. І.— С. 385.

їнською мовою (йдеться про книжку дев'яту «Дещо про священне красномовство»).

Церковне красномовство (гомілетика) має стійкі традиції у складанні проповідей, духовних бесід тощо. В книзі протоієрея М. Фаворова «Руководство церковному собеседованию или гомилетика»[1] в розділі III, 83 «Поняття про живодайність проповідницького слова» зазначається, що вона полягає у «збудженні святих почуттів, які зігрівають серце християнина бажанням і за смаком небесних благ. Християнська проповідь є живодайною, коли вона дає почуття благодаті вчення Христового, веде до насолоджування його істинами та обітницями й породжує спрагу й надію на вічне життя з Христом Спасителем»[2].

Ми не ставили за мету ґрунтовно розглядати прадавнє мистецтво складання похвал Богу (Богам) періоду античності, пізніших часів християнської гомілетики, але у 2-й частині «Риторики» (хрестоматії) наводимо фрагменти деяких гімнів — духовних похвал риторів Давньої Греції (Гомер, Орфей), християнської гомілетики (Златоуст, Григорій Назіанзін), духовного красномовства періоду Київської Русі (Іларіон), гомілетики українського риторичного бароко XVII—XVIII ст. (К. Транквіліон-Ставровецький).

2.5.2. Похвала речам

Які любі оселі Твої, Господи Саваоте!
Книга псалмів, псалом 83
Філософія розпізнає доброчинності, корисні
з точки зору моральної й громадянської,
красномовство створює їм славу.
С. Шамфор

Похвали речам, предметам, а особливо народам і містам, дають цікавий риторичний матеріал для роздумів сучасного ритора. Адже їх творити дещо складніше, ніж похвали живим особам, а тому виховання універсальної, гармонійної, гуманістичної риторичної особистості мислилося класиками українського красномовства, як і античними риторами, як обов'язкові вправи істинного оратора, здатного про ВСЕ говорити переконливо, ефективно, гарно.

Ці похвали не повинні створюватися, як писав Феофан Прокопович, задля них самих, хіба що для вправи, тренування і задоволення. Похвали мо-

[1] Фаворов Н. Руководство церковному собеседованию или гомилетика.— К., 1884.

[2] Там само.— С. 130—131.

жуть бути місцям, звірам, рослинам, будівлям, знаряддям зброї, містам і народам, горам, лісам, рікам тощо.

Їхні риси — стислість, ємність змісту, творення похвали через опис корисних людині, гідних подиву властивостей, а шкідливе, погане автор рекомендує опустити, приховати. Отже, красу речей оратор ОПИСУЄ, а користь — ПОЯСНЮЄ. У творах мистецтва, будівлях, храмах, портретах, військових машинах тощо оратор описує, пояснює спритність, міцність, блиск, розстановку, прикраси, корисність та інше.

Опис достоїнств міст — джерело формування глибокого патріотичного почуття громадянина, тому Феофан Прокопович грунтовно аналізує похвальні промови на їх честь, включаючи такі елементи: виникнення міста (з іменем творця, засновника), стародавність, маєтки, достатки, розміщення (розкішне, здорове, родюче, вигідне оточення), сам вигляд міста (кількість будинків, краса, оздоби, зручне розміщення, громадські будівлі тощо); мужні, багаті, розумні люди, визначні, численні митці; форма управління, державні посади; закони, нагороди, кари; велика кількість прикладів чеснот (велична військова справа, перемоги, тріумфи); сумні моменти історії міста, народу (завоювання тощо).

Не менш цікавими й корисними є рекомендації Феофана Прокоповича щодо творення похвали племенам і народам. Зокрема, слід описати й пояснити такі моменти: стародавність, славу військових подвигів, приклади визначних людей, закони, здібності, перемоги, тривале панування тощо.

Прикладними аспектами родинно-побутового жанру красномовства можуть стати ґрунтовні, деталізовані рекомендації видатного українського ритора Феофана Прокоповича щодо творення промов з нагоди дня народження, іменин, весільні промови, при врученні подарунків, здравниці, вступне слово, складання подяк (євхаристичні промови), привітання гостей, прощання тощо.

2.5.3. Офіційні промови, або промови з певної нагоди

2.5.3.1. Промова до дня народження

Джерело красномовства – у серці.
Дж. Мілль

Пам'ятні дати в житті людини найчастіше асоціюються з днем народження, а також святковими привітаннями гостей (друзів, рідних, колег та ін.).

Культура міжособистісної комунікації вимагає від нас знань етикету, коли підбирається подарунок, як і коли він вручається, але чи не найпам'ятнішим для іменинника все ж таки залишиться слід у душі від тих урочистих, гарних, святкових промов, побажань, які подарують йому ті з гостей, які володіють даром слова, даром красномовства, зуміють донести тепло своєї душі у слові вітання й побажання.

Українські риторичні праці, зокрема книга Феофана Прокоповича «Про ораторське мистецтво», дають низку практичних рекомендацій щодо офіційних промов з нагоди дня народження. З них актуальними донині залишаються такі, які спрямовані на пояснення психологічних механізмів процесу «вітання»: тішитись з приводу чиєїсь радості й щастя. Що може зрівнятись з благородством цієї психологічної установки? Загальний задум класичної промови в ситуації привітання з днем народження виглядає так: я тішуся й радію, що на твою долю випало таке щастя (народився син, донька, ти народився у щасливий день тощо). Феофан Прокопович рекомендує вербалізувати цей задум «величною, дотепною і квітчастою мовою»[1].

Далі український ритор пропонує систему аргументації у вітанні з нагоди дня народження:

— ти сам чи держава тішиться з нагоди народження сина, доньки та ін.;

— треба наголосити, що батько, мати щасливі з цієї нагоди;

— сім'я та держава повинні очікувати добра й щастя від цього народження;

— новонародженим вітання будується на здогадах (сильніших та слабших);

— сильніші здогади беруться від осіб батьків, адже у гарних батьків народжуються й гарні продовжувачі роду;

— далі рекомендувалося сказати похвалу батькам, відзначивши їхні високі моральні якості: мудрість, розважливість, доброту, справедливість тощо;

— сказане можна підсилити аналогіями, прикладами, коли діти відтворюють чесноти душі, достоїнства фізичні (тілесні) батьків;

— слабшими аргументами, але не менш значущими, на думку Феофана Прокоповича, виступають другорядні обставини: обставини народження дитини, ім'я дитини, місяць, пора року, місце, якийсь щасливий особистий чи державний успіх, перемога, тріумф тощо;

[1] Прокопович Феофан. Філософські твори.— Т. 1.— К., 1979.— С. 388 (тут і далі цитування подаються за цим виданням).

— важливо відчувати міру в аргументації, щоб не передати куті меду, щоб не образити нікого, щоб промова «нікому не здавалась ненависною чи немилою»;

— завершити промову рекомендувалось якимось пориванням радості (особистої чи громадської), підносячись думкою до Бога: побажання новонародженому, щоб Бог довів його до щасливого кінця;

— стиль промови мав бути енергійним, йти стрімко, без особливих відступів (не гальмувати основну тезу), мав відзначатися тенденцією до стислості, ємності.

Сучасного промовця-комунікатора мають зацікавити більш загальні рекомендації української школи красномовства XVIII ст., в яких йдеться про такі, дещо архаїчні, з нашої точки зору, поняття, як особа святого патрона, з іменем якого пов'язується покровительство. Звичайно, у деяких регіонах України ця традиція збереглася краще, ніж у східних і центральних районах, але в цілому відзначимо, що кордоцентризм українського народу, тенденція до барокової естетизації слова, етичного словесного вчинку виявилася досить стійкою. Зокрема, Феофан Прокопович настійливо рекомендував своїм студентам-риторам прагнути до внутрішнього пафосу, апелювати до загальнонародних цінностей у промові з нагоди дня народження: «Щасливий і для всіх радісний повинен бути день, який дав світові на благо держави славного, статечного, розумного мужа»[1].

У похвалі іменинникові рекомендувалося перелічити його чесноти, доброчесні риси, а в кінці висловити свої теплі побажання, які також варто продумувати завчасно. Все це ніби огортається яскравою, щирою емоцією радості, яку слід виявляти у слові, усім своїм єством.

У цілому відзначимо, що високий стиль у промовах на честь дня народження виявлявся як на рівні задуму (щира емоція щастя!), так і на рівні аргументації (захоплене прославляння святих чи героїчних покровителів іменинника, їхніх подвигів, героїчних вчинків, уславлення чеснот самого іменинника), художнього, красного, образного слова, насиченого ампліфікаційними синонімами, гарними метафорами, яскравими асоціаціями, іменами Богів-покровителів, крилатими фразами тощо.

Ілюстрацією позитивного насичення подібних промов може служити такий фрагмент з книги Феофана Прокоповича: «Отже, радію, неначе б це був мій власний день народження, і бажаю, щоб він повторювався протягом якнайдовшого часу і щоб наставав завжди щасливіший...».

[1] Див. зазначену працю, с. 389.

На заняттях з риторики у Національному університеті імені Тараса Шевченка студенти гуманітарних факультетів вправлялися у творенні епідейктичних (похвальних) промов. Молоді оратори виливали в думках, словах свою щиру любов, повагу, захоплення тими людьми, хто так чи інакше уособлює для них ідеали добра, краси й любові.

2.5.3.2. Євхаристична промова — промова при складанні подяки

Вдячність приймаючого спонукає даючого
давати дари більші за попередні.
Ісаак Сиріанин

Українські давні риторики надавали рекомендації щодо складання євхаристичних промов при прийнятті подарунків, при отриманні похвали, допомоги, почестей тощо. У духовних джерелах, зокрема св. прав. Іоанна Кронштадтського, стверджувалось, що милість Господа часто виявляється нам через людей. Тоді нам необхідно виявити до них вдячність у найбільш, яскравих і дієвих її формах, зокрема, словом вдячності, доземним поклоном, цілуванням рук, молитвами, пошануванням благодійника не лише словами, але й добрими справами[1].

Феофан Прокопович детально зупиняється на етичному та етимологічному аспекті слів «дякувати», «бути вдячним і віддячити». Слово «дякувати» означає виражати словами почуття вдячності комусь; «бути вдячним» означає зберігати почуття вдячності;

«віддячити» означає заявити про свій обов'язок відплатити честю за честь, добром за добро. Свій аналіз український ритор підкріплює посиланнями на працю Цицерона «На захист Марцелла».

Феофан Прокопович рекомендував своїм студентам-риторам:

— спочатку необхідно сказати про свою вдячність, підкресливши, що жодна промова не може зрівнятися з таким добродійством;

— скромно підкреслити, що не бачиш своїх заслуг щодо добродія;

— висловити сумнів, чи зумієш належними словами висловити вдячність;

— ти сам спершу хотів вислужитись перед добродієм, але тебе випередила його ласка;

— прикрасити свою промову рекомендувалося крилатими висловами, дотепами, жартами;

[1] Див.: Язык мой — враг мой.— М., 1999.— С. 24—25.

— аргументація вдячності базувалася на низці етичних категорій: у вибаченні є добродушність; в матеріальній допомозі — щедрість; у побудові святих храмів — великодушність і набожність; в поданні допомоги — готовність допомогти нещасним; у виголошенні похвал — любов, доброзичливість, у наданні почестей — ласка тощо;

— розглянувши одне із добродійств, слід поширити їх в описі обставин: хто, кому, що, коли дав, де, в яку, пору дня, при якій кількості глядачів і як;

— у заключній частині рекомендувалося висловити подяку, заохотити і просити добродія, щоб він і надалі був такий ласкавий, а також пообіцяти свої послуги в майбутньому, щоб добродій не пошкодував за своє добродійство.

Ці рекомендації і зараз є джерелом творчих пошуків молодих комунікаторів, які шукають своє слово добра і краси.

2.5.3.3. Промова при привітанні гостей

...нам потрібне Слово...
Л. Костенко

Феофан Прокопович розробив детальні рекомендації щодо складання промов для привітання гостей.

Вступ повинен бути дуже коротким, в ньому висловлюється приватна або громадська радість стосовно гостей: прибув той, кого ми чекали з великим бажанням; похвалити чутку, яка не обманула, а принесла правду, втішила приємною звісткою; велике емоційне хвилювання перешкоджає нам гарно висловити свою радість, достойно привітати гостей; ми самі себе поздоровляємо з такою радістю, тому що душею завжди супроводжуємо цих людей, а душа більше там, де любить, а тому ми ніби повернулись до себе; не тільки сам гість перестав подорожувати, але й ми самі; довга дорога є прагненням, а найбільшим прагненням є те, чого ми прагнули.

Як бачимо, ці риторичні винайдення думок (ідей) щодо привітання гостей відзначаються певною химерністю, вигадливістю, певною бароковою вишуканістю, але мета їх — благородна: належним чином виявити радість, душевну прихильність до гостей.

Феофан Прокопович, як і в попередніх рекомендаціях щодо створення похвальних промов, пропонує такі джерела винайдення похвали:

— ствердження нашого власного прагнення, очікування радості з приводу приходу гостей;

— заслуги гостя, його чесноти;

— наша любов до гостя;

— аргументувати любов до гостя такими думками: кого ми любимо, того завжди бажаємо мати за присутнього;

— підсилити виявлення емоції любові рекомендувалося за допомогою порівнянь, через яскраві приклади;

— закінчення привітальної промови мало включати в себе слова про те, що ми віддаємо й присвячуємо гостеві свої думки, душу, серце тощо;

— побажання довгого життя, доброго самопочуття, щастя і подібне.

Як бачимо, за цими певними класичними «кліше» базовою емоцією виступає щира радість, замилування, захоплення іншою людиною визнання її чеснот і достоїнств.

2.5.3.4. Промова при прощанні

Люди, будьте людянними!
Це ваш перший обов'язок.
Ж.-Ж. Руссо

Феофан Прокопович у даному випадку обмежився однією лише ситуацією прощанням з другом при від'їзді після багатьох років тривалої дружби. Тому риторичні рекомендації мають ситуативно забарвлений характер:

— на початку промови рекомендувалось коротко викласти свій біль з приводу неминучої розлуки з другом, добродієм;

— можна було б висловити припущення, що милішим серцю було б не від'їжджати;

— похвала щирого друга повинна була включати думку про те, що розлука з ним — ніби полишання половини самого себе;

— можна було висловити сумнів у тому, чи принесе ця мандрівка користь;

— мандрівка може зробити велику шкоду через великі переживання з приводу розлуки: забирає великі багатства, позбавляє зносин з милим другом;

— у кінці рекомендувалось просити друга не забувати про тебе;

— обіцяти й самому ніколи не забувати цієї дружби й приязні: ти розлучаєшся тільки тілом, а духом будеш з другом вічно;

— висловити надію на те, що після повернення ти турбуватимешся про зустріч з тим, з ким нині розлучаєшся з таким болем.

Отже, як бачимо, давні риторичні праці українських майстрів красномовства, зокрема Феофана Прокоповича, давали досить детальну словесну аргументацію спілкуванню на рівні міжособистісної похвали, творення гармо-

нійних стосунків з іншими людьми в ім'я злагоди, добра, творення духовно-душевного комфорту в широкому полі позитивних емоцій. А тому вони не здаються повністю архаїзованими, невиправданими, адже розкіш людського спілкування цінувалася у всіх народів, в усі часи: «Лише вершина людини — це людина» (Парацельс).

2.5.3.5. Похоронна промова

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим, тихим словом.
Т. Г. Шевченко

На думку Феофана Прокоповича, вся суть похоронної промови — «похвалити померлого всякими способами», притаманними похвалі особі[1].

Тут похвала «безпечна, бо не залишається жодного місця для недоліків, які б могли знеславити минуле життя, і вона досконала, тому що не можна вже нічого додати до минулих чеснот, і вона, здається, правдива й щира, бо, як з одного боку, немає жодної причини, так, з другого, здається, немає жодного підозріння в підлабузництві».

Український ритор радить зробити вступ трохи довшим, в якому оплакується наш біль, висловлюється жаль, якого зазнала держава, церква з приводу смерті такого мужа: загинув оплот Батьківщини, трибуна публічних зборів, опора правди, притулок нещасних, приклад чеснот, стовп церкви, грім на ворогів...

Стиль вступу має підходити до величезного болю (повільність, переривання болю) можна використовувати величаві фігури (апострофи, вигуки), але без крику.

В основній частині необхідно перейти до похвал мужа, заслуг перед державою, яка потребувала його. Він заслужив, щоб ніколи не вмирати.

Похвалити все життя мужа треба природним способом або за поодинокими періодами віку, або за певними чеснотами (розподілити за певними родами чеснот).

Славу смерті рекомендувалося збільшити, залежно від роду смерті (загинув у війні за Батьківщину, позбавили життя тощо).

[1] Див.: Феофан Прокопович. Філософські твори. Т. І.— К., 1997.— С. 398.

У кінці варто знову згадати про біль, знайти втішні слова для близьких. Наприклад, не слід впадати у розпач, бо досить славно жив цей муж, залишивши їм велику честь. Бог покликав його для нагород.

У побажаннях необхідно молити Бога, щоб він і нас забрав у лоно свого милосердя, щоб послав Батьківщині, церкві побільше таких мужів.

2.5.3.6. Надмогильні написи (епітафії)

Світ ловив мене, та не спіймав.
Г. С. Сковорода

Цей різновид похвального красномовства Феофан Прокопович образно називав «десертом красномовства», тому що він, звичайно, не виголошується, а пишеться. Це досить складний різновид красномовства, оскільки є мистецьким написом на могилі, пам'ятнику, на тріумфальній арці, обеліску, піраміді, статуї тощо.

У давнину ці надмогильні написи називали короткими висловами — ЕЛОГІЯМИ, тобто похвалами, адже вони увічнювали пам'ять великих людей. В античні часи приділяли значну увагу цьому видові красномовства, бо тоді вважали увінчання подвигів достойних мужів невід'ємним обов'язком нащадків. Що виступало матеріалом для цих написів? Звичайно, опис визначних вчинків мужів, який був коротким, лаконічним, мистецьким. Невеликі розміри надмогильної таблички суворо обмежували обсяг цієї короткої панегіричної промови, вимагали особливого таланту автора-укладача.

Утрата стилістичних прикрас на зразок ампліфікації, дегресії, застереження тощо мала компенсуватися іншими дуже короткими, динамічними мовними фігурами, зокрема сентенціями. Пригадайте надмогильний напис, який склав і заповів сам Г. С. Сковорода: «Світ ловив мене, та не спіймав».

Класичні риторики, зокрема й українські, наголошували на силі думки, висловленої в епітафії, яка мала бути влучною, переконливою, дотепною, виразною, що вимагало від автора певних вроджених здібностей, зокрема гнучкості розуму, виразності слова, яке мало увічнювати повагу, захоплення діяннями великих людей в ім'я спадковості поколінь, в ім'я справедливості, поваги до життя й смерті: «Memento mori» (лат. — пам'ятай про смерть).

2.6. Риторика любові й риторика влади у логосфері сучасної культури

Любов є джерело всякого життя.
Г. С. Сковорода

Гуманістична риторика сучасності має значний, потужний інтелектуальний, моральний, естетичний потенціал — потенціал ДУХОВНОСТІ, а тому ми образно називаємо таку риторику істини, добра, краси РИТОРИКОЮ ЛЮБОВІ, а в християнській традиції це вищі цінності духу: віра, надія, любов, софійність.

Істинна гуманістична риторика в усіх своїх жанрових проявах має потужний потенціал саме ПОХВАЛЬНОГО КРАСНОМОВСТВА, яке Арістотель виділяв поруч із дорадчим та судовим.

Саме призначення похвального красномовства — творити похвалу Богові, особі, предметам, речам тощо — свідчать про його унікальне місце серед пізніших жанрів красномовства: політичного, академічного, судового, військового, ділового, лекційно-пропагандистського, рекламного тощо.

В основі лежать як ЗМІСТ, так і ФОРМА, але найбільше ДУХ такої похвальної промови, яка вимагає від оратора здібностей філософа (інтелектуальної потенції на рівні винайдення задуму), здібностей поета (естетичні потенції на рівні словесної творчості), здібності музиканта (мелодійні потенції медоточивої похвали серця), здібності художника (зорове бачення словесного матеріалу через кореляцію: звук — смисл — колір).

Але що об'єднує в органічне ціле поліфункціональні здібності оратора? На нашу думку, його РИТОРИЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ: свідоме, професійне ставлення до живого СЛОВА — «перла многоцінного».

Розглянемо функціонування слова в літературному просторі сучасного суспільства, зокрема посттоталітарної України на рівні: «СЛОВО І ВЛАДА» у логосфері культури.

Термін «логосфера» (від грец.: *логос* — слово, *сфера* — царина) — мисленнєво-мовленнєва царина культури, наповнена словами та ідеями,— запропонував у 1975 р. французький структураліст Ролан Барт у роботі «Війна мов». У ній ідеться про актуальну нині проблему зв'язку логосу, мови й мовлення, думки та ідеї з владою, придушенням, пригніченням людьми людей, проблему ієрархії соціуму, встановлення такої ієрархії.

А. К. Михальська в роботі «Російський Сократ» (М., 1996) визначає логосферу так: «...єдина структура думки й мовлення, загальні принципи, які визначають цю мовленнєво-мислительну, або мисленнєво-мовленнєву, структуру».

Різні культури розрізняються своїми логосферами, які відбивають характерні риси менталітету народу (спосіб мислення, духовність, склад розуму, світосприйняття). Цікаві спостереження над російською душею знаходимо в праці Т. Д. Марцинковської «Російська ментальність та її відбиття в науках про людину» (М., 1994)[1].

Основними методами дослідження структури логосфери є метод виділення «ключових слів» культури, контент-аналіз, метод визначення «формули логосфери» і риторична рефлексія.

Нас цікавить проблема логосфери крізь призму риторики, точніше — крізь призму риторичного ідеалу. Це поняття розглядалося в діалозі «Горгій» Платона, в працях С. С. Аверінцева, присвячених античній риторичній культурі, в працях О. Ф. Лосева та ін.

Перший ідеал мовлення — сократівський: істинність мовлення; моральність як користь суспільству; сувора впорядкованість мовлення у смисловому й формальному (словесному) відношеннях.

Другий ідеал мовлення — софістичний: маніпулятивна сила; формальна словесна краса й вибагливість; логічна, формальнологічна правильність; можливість самовираження через мовлення як засіб «самореклами».

Як зазначають сучасні ритори, зокрема А. К. Михальська, в російському мовленнєвому середовищі, логосфері борються три риторичних ідеали, різні за походженням і за природою.

Перший — надзвичайно поширений, бо прийнятий засобами масової інформації. Це американський риторичний ідеал (американізований). Він суттєво близький до софістичного.

Другий — старий російський, східнохристиянський, близький до ідеалу Платона, Сократа.

Третій — риторичний ідеал «радянської» риторики.

На нашу думку, не лише в російській, а й в українській логосфері співіснують вищеназвані риторичні ідеали, які мають свої особливості і нюанси, сильні й слабкі сторони, мають історичну змінність, культурну специфічність, прямі зв'язки з особливостями соціальної моделі.

[1] Пор.: Микола Шлемкевич. Загублена українська душа.— К., 1992.

Слов'янська риторична традиція сповідувала ідеал соціальної рівності, толерантності у мовленні, а тому прагматичні, жорсткі, непаритетні, часто неконструктивні мовленнєві дії сучасних ораторів, зокрема політиків, сприймаються як рецидиви «радянської» авторитарної недіалогічної риторики, де визнавалася «влада на слово», «право на слово», «підкорення співрозмовника» тощо засобами авторитарного монологу, агональної, войовничої полеміки.

Тяжіння до братерства, гармонії стосунків, мирного розв'язання будь-якого питання було характерним для слов'янського менталітету до «окаяних днів», за словами Буніна (1917 р.). Нові політичні, ідеологічні цінності тоталітарного суспільства почали процес руйнації старослов'янського, християнського риторичного ідеалу з його благородством, смиренням, милосердям, шляхетністю, духовністю тощо. Поступово конструктивний діалог, гуманістична риторика почали витіснятися агональними мовленнєвими вчинками, агональним, войовничим діалогом, вічною боротьбою, яка «звільнила страшну силу небратерства», як писав філософ М. Ф. Федоров у роботі «Питання про братерство або спорідненість та причини небратерського, неродинного, тобто непримиренного стану миру і засоби відновлення спорідненості».

З'являються тенденції до «боротьби», «мовленнєвої агресії» у слові лідера (соціального, політичного тощо), і, як наслідок,— ознаки руйнації давньослов'янського риторичного ідеалу з його потягом до мирної гармонізації людських стосунків. Порівняйте назви розділів «Красномовство як зброя соціальної боротьби» з книги Г. З. Апресяна «Ораторское искусство» (М., 1969) та «Ораторське мистецтво в боротьбі проти буржуазної ідеології» у книзі С. С. Гурвича, В. Ф. Погорілка, М. А. Германа «Основи риторики» (К., 1988). Тепер психолінгвісти, лінгвосоціологи констатують факти використання риторики як засобу встановлення соціальної ієрархії шляхом боротьби, мовленнєвої агресії через агональний риторичний ідеал, який народився на перехресті софістичної риторики та політизованої псевдориторики радянського періоду з тенденцією до маніпулювання людьми, дегуманізації, проявів західного прагматизму та раціоналізму аж до девальвації слова як божественного явища, зведення його до «зброї боротьби». Онтологічна істинна цінність мовлення все частіше поступається релятивістській відносній цінності мовлення. Це не могло не призвести до негативних наслідків не лише для істинної риторики, але й не позначитись на самій долі народу, який переживає кризовий період на стику епох.

Політики безсоромно використовують риторику як зброю у боротьбі за владу, за домінування над іншими людьми, як засіб доведення власної точки

зору, а не істини. Таке маніпулювання розумом, почуттями, душами не могло не позначитись на долі «цариці душ» — риториці, яку все частіше асоціюють із псевдориторикою, антириторикою, пустопорожньою балаканиною.

Проблема риторики й влади, влади як «права на мовлення» актуалізувалася у 70—90-х років XX ст., коли загострилася боротьба за владу між людьми в різних верствах суспільства, а тому слово з інструменту добра перетворювалося на зброю зла.

Відомий мислитель XX ст. Ролан Барт поставив проблему мови (мовлення) й влади одним з перших, вживаючи поняття «зброя риторики», «мовленнєві битви», «мовленнєвий терор», «риторика влади» тощо.

Лінгвіст-філософ виділяє в сучасній риториці реанімований давній компонент «злої», агональної риторики, риторики боротьби й софістичного протистояння, який розвивається в певних умовах розвитку суспільства з його революціями, війнами, голодоморами, репресіями й концтаборами — риторики брехні й війни у боротьбі за домінування, владу. Він виділяє три типи дискурсивної (мовленнєвої) зброї:

1. Мовлення, яке служить цілям завоювання влади (сильна дискурсивна система — це певне шоу, спектакль, демонстрація, театр, де демонструється сила оратора, лідера, агонального агресора). Такою була риторика фашизму, риторика Гітлера, Геббельса та ін.[1];

2. Монологічне за змістом мовлення, коли «слабкі» учасники мовленнєвої ситуації «викреслюються», позбавляються «права на мовлення» волею домінантів, які дозволяють «відкривати рота» лише за певних обставин.

Діалог таким чином перетворюється на монолог, тому тут з'являються такі «ключові слова», як «ворог народу», «залізна завіса», «закриті кордони», «обраний народ», «правляче угруповання», «геніальний вождь» тощо.

3. Впевненість, рішучість, агресивність, категоричність мовленнєвої поведінки як засіб залякування з боку господаря фрази відносно збентеженого, збитого з пантелику співрозмовника з його неповними, усіченими фразами, які він боїться навіть проговорити до кінця. Категоричність тут розуміється як замах на істину, якою сильному можна володіти як річчю: немає різних думок є правильна (моя) і неправильна (чужа). Звідси «свої» й «чужі», а істиною, природньо, володіють «свої».

Риторика любові, або гуманістична риторика, в усі часи й у всіх народів була засобом досягнення гармонізації стосунків між членами суспільства на всіх рівнях.

[1] Див.: Лоренц К. Агрессия.— М., 1994.

Відроджуючи первісне, класичне призначення риторики сократівського риторичного ідеалу, звернемося до розуміння поняття «любов» у працях великого Платона. Для цього зіставимо тексти, в яких це слово вживається, визначимо його основні значення (семантику) за контекстом, оточуючими словами.

У греків, Платона розрізнилося вісім значень слова «любов», які можна об'єднати в систему з 4 груп:

1. *Любов конкретно-чуттєва, еротична*[1].

Підвидами виступають ерос, жадоба (хімерос), пристрасть (любощі), потяг чуттєвий (патос) до суб'єкта, потяг до віддаленого об'єкта (туга за небом).

2. *Любов симпатична, любов-симпатія* через почуття внутрішньої близькості, спорідненість між люблячим та тим, кого люблять.

Підвидами виступають дружба (філіа), близькість — відданість, пристрасть — інтерес (любов до науки), любов-повага, тепле й навіть гаряче почуття батьків до дітей (сторге, філосторге).

3. *Любов розумна* (агапе), яка характеризується почуттями поваги, обов'язку, визначається розумом. Це почуття опікуна до підопічного.

4. *Любов-співчуття, жалість (елеос).*

У традиції слов'ян слово «люблю» асоціюється із «жалію»[2].

Таким чином, виникає питання окультурення, олюднення почуття любові в суспільстві, освітлення промінням духовності в тих випадках, коли це почуття не гармонійне, космічне, а дисгармонійне, хаотичне. З цією метою ритори-педагоги рекомендують правильно виховувати розум, почуття, волю особистості на засадах істини, добра, краси, гармонії, високої етичності: «риторика є світла сила солодкомовного говоріння», як зазначалося в давньому риторичному трактаті 1620 р. Світла сила творить космос любові, а похвальне красномовство — один із шляхів до Храму Любові.

Риторика любові, гуманістична риторика сучасності має великі гармонізуючи соціальні потенції, засоби неантагоністичних контактів у складній соціальній ієрархії, у пом'якшенні конфліктів, їх попередженні й профілактиці.

Про це прямо й опосередковано пишуть дослідники проблем філософії, соціології, політології, риторики, психології, педагогіки, етики.

Зокрема, Н. І. Формановська, автор низки праць з мовленнєвого етикету, вважає відносини етикету неантагоністичними контактами, бо словесний етикет не є зброєю боротьби за владу в мовленні, а ефективний соціально-

[1] Див.: Лосев А. Ф. История античной эстетики: Софисты, Сократ, Платон.— М., 1969.

[2] Див. фольклор російський, український, білоруський.

мовленнєвий засіб, інструмент «заспокоєння», «примирення», збереження «статус-кво» соціальної ієрархії. Етикет — це система ритуальних та ритуалізованих дій, спрямованих на уникнення конфліктів, боротьби, через демонстрацію доброзичливості[1].

Гуманістична риторика сучасності ставить питання про підвищення загальнориторичного рівня культури суспільства, зокрема тих, від кого чи не в першу чергу залежить духовно-інтелектуальне здоров'я макросоціуму та мікросоціуму: політиків, педагогів, журналістів, бізнесменів — еліти демократичної України.

Особливо важливу роль у гармонізації суспільства відіграють ЛІДЕРИ суспільства усіх рангів. Тут має значення кожен штрих у риторичному портреті лідера:

— акустика мовлення повинна не дисгармонізовувати аудиторію, а, навпаки, заспокоювати, вселяти впевненість, надихати тощо. Приємний тембр голосу, ритмізоване мовлення, гармонійне до думки інтонування, рівне й спокійне мовлення з психологічними паузами доброзичливості, «величності», шляхетності тощо викликають довір'я, симпатію слухачів, які буквально втомились від криків, хаотичного гамору численних політичних дебатів, їхнього низького акустичного рівня культури, коли «брати за горло» стає чи не нормою таких агональних словесних баталій;

— ритмічна характеристика мовлення лідера, який прагне до світлої сили риторики, становить собою чіткий ритм, «ритм влади»[2]. Ритм є інструментом соціального виховання, бо нове суспільство тримається солідарністю й ритмом (узгодженість мети й дій);

— кінесика — жести, міміка, пантоміміка лідера під час мовлення теж мають відповідати образу й суті людини етичної, відповідальної за мовленнєвий вчинок. Спеціалісти відзначають, що зростання соціального статусу людини обернено пропорційне активності її рухів, є універсальною закономірністю для всіх культур. Це — уособлення влади, яка усвідомлює свою велич, монументальність із дещо уповільненим, часом «застиглим» жестом;

— смисловий рух мовлення характеризується чіткістю, ясністю, відсутністю недомовленостей. Тут все має бути ясним, правильним, справедливим.

Не зупиняючись детально на характеристиці глибинних пластів семантики мовлення лідерів тоталітарного суспільства, відзначимо одне: вони стиму-

[1] Див.: Формановская Н. И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты.— М., 1987.— С. 8.

[2] Див.: Осип Мандельштам. Государство и ритм.— М., 1918.

лювали відродження похвального красномовства лише у вигляді фальшивих «гімнів» владі, гнівної хули її противників, а натомість мовці могли заплатити за непокору своїм життям. Історія знає численні випадки фізичного знищення людей за мовленнєві вчинки, навіть необережний анекдот міг стати причиною загибелі людини.

Ось фрагмент похвали Сталіну з промови О. Б. Лепешинської, яка займалася науковими «відкриттями» на зразок Т. Д. Лисенка: «Завершуючи, я хочу висловити найсердечнішу вдячність нашому великому вчителю й другові, найгеніальнішому з усіх вчених, вождю передової науки, дорогому товаришу Сталіну. Вчення його, кожне висловлювання з питань науки було для мене дійсною програмою та колосальною підтримкою у моїй тривалій та нелегкий боротьбі з монополістами в науці, ідеалістами усіх мастей. Хай живе наш великий Сталін, великий вождь світового пролетаріату!»[1].

Гуманізація логосфери пов'язана із розвитком кращих вітчизняних риторичних традицій (на базі класичних античних постулатів істини, добра, краси), творчого запозичення прогресивних елементів західного риторичного ідеалу, на засадах християнської етики.

Західний тип культури відображається низкою характерних особливостей, серед яких назвемо індивідуальну від'ємність, змагальність індивідів, раціоналізм, примат логіки, прагматизм. Риторичний ідеал Заходу виявляється у мовленнєвій поведінці, де домінують асиметричні стосунки між суб'єктами (є явно виражений лідер словесної комунікації), панує монолог «сильнішого», мовлення є засобом самоствердження, самодемонстрації, самореклами, характеризується агональністю, протистоянням.

Східний, слов'янський риторичний ідеал характеризується прагненням до соборності, об'єднання, вираження «духу суспільства»[2]. У східній риторичній традиції «благодать» цінується вище «закону»[3].

Східний риторичний ідеал тяжіє до примату інтуїтивного над раціональним, домінування діалогу над монологом, «подвижницького» над «героїчним».

Гармонізуючий характер східного (слов'янського) риторичного ідеалу спеціалісти визначають як систему таких якостей: порядок, міра, мірність,

---

[1] Рапопорт Я. Л. На рубеже двух веков: Дело врачей 1953 года.— М., 1988.

[2] Див.: Киреевский И. В. В ответ А. Е. Хомякову // В кн.: Киреевский И. В. Критика и эстетика.— М.,1979.

[3] Див.: Иларион. Слово о законе и благодати.— М., 1994.

рівновага (рівність), симетрія, витримка, терпіння, самодисципліна, витривалість[1].

Етичність риторичного ідеалу слов'ян втілюється в християнських категоріях смирення, скромності, небагатослівності, священної безмовності, незлобливості мовлення, мовленнєвої поведінки. Не агональність, боротьба, а гармонізація, примирення; не самодемонстрація, саморекламування, а суголосся хору життя; не гучні крики й вигуки, але рівність, витриманість; не «закон» і «право», а «благодать»; не інтроверсія, замикання на особі, а екстраверсія, розкриття світу в єдності з ним; не примат логіки й раціо, а примат інтуїції, емоційного кордоцентризму (в українців); не лише аналіз, а й синтез — ось основні ознаки східного (слов'янського) риторичного ідеалу, його гармонізуючої сутності.

Великий гармонізуючий, благодатний потенціал має церковне красномовство — гомілетика, яка містить у собі велику й багату традицію «обожнення» людини через благодатне й одухотворене слово віри, надії, любові.

Духовне зростання особистості знаходимо у кращих гомілетичних працях слов'янської традиції. Зокрема, етичні заповіді риторичної поведінки й духовного самоудосконалення у «Лествиці» преподобного отця авви Іоанна, ігумена Синайської гори. У 30 словах-повчаннях викладаються засади духовного вдосконалення людини через заповіді смирення, смиренномудрості, врівноваженості, «незлобія», простоти, миротворчості, гармонії внутрішнього та зовнішнього, молитви до Бога тощо. Ось як Іоанн Лествічник говорить про молитву: «Молитва, за своєю якістю, є перебування й єднання людини з Богом; за дією ж, вона є утвердженням миру, примирення з Богом, матір і разом донька сліз, умилостивлення про гріхи, міст для подолання спокус, стіна, яка захищає від турбот, знищення ворожнечі, справа Ангелів, пожива всіх безплотних, майбутня веселість, джерело доброчесностей, винуватиця обдарувань, невидимий успіх, пожива душі, просвітлення розуму, сокира відчаю, вказівка надії, знищення смутку, багатство ченців, скарб безмовників, приборкання гніву, дзеркало духовного зростання, пізнання успіху, знайдення душевного заспокоєння, передвісниця майбутнього воздаяння, знамення слави»[2].

Мовленнєва поведінка регламентувалася вимогами достойної поведінки християнина: привітність, веселість, щирість у словах, простота, невимуше-

[1] Див.: Булгаков С. Героизм и подвижничество // Вехи: Интеллигенция в России.— Сб. статей 1909—1910 гг.— М., 1991.

[2] Иоанн Лествичник. Лествица.— СПб, 1996.— С. 234.

ність мовлення, доречне мовчання, неконфліктність, заборона хули на ближнього, пустопоржньої балаканини, багатослів'я, перевага похвали, вгамування гніву співрозмовника миролюбною поведінкою, нереагування на образи, хули тощо.

Давні духовні трактати усіляко підтримували доброчинності людини християнської віри: смирення, негнівливість, збереження «тиші сердечної» як запоруки братерської любові між людьми. Активно відстоювалась роль божественного мовчання (безмовності) як запоруки гармонізації стосунків між людьми[1].

Серед багатьох нових напрямів сучасної науки, які сприяють гармонізації суспільства, стосунків між людьми у діловій сфері назвемо Паблик Рилейшнз (ПР) — зв'язки з громадськістю, яка має корені ще в античному світі. В давній Греції поняття «етос» розумілося як позитивне ставлення аудиторії до оратора; класики риторики розробили численні рекомендації формування й збереження ефективного контакту оратора з аудиторією засобами усного переконуючого, спонукального, усолоджуючого слова. Ігнорування його цінності могло призвести до поразки оратора.

Вираз «vox populi» (лат. «голос народу») у Давньому Римі відбивав шанобливе ставлення до громадської думки. Отже, можна говорити про елементи культури зв'язків із громадськістю в ті далекі часи.

Нині на Заході, зокрема у США та інших високорозвинених країнах, активно розвивається ПР з метою встановлення сприятливих стосунків із партнерами, населенням в умовах демократичного суспільства.

Паблик Рилейшиз — це управлінська діяльність, спрямована на встановлення взаємовигідних гармонійних стосунків між організацією та громадськістю, від якої залежить успіх функціонування цієї організації[2].

В основі цієї діяльності лежить взаємовигода й абсолютна чесність, правдивість, майстерне володіння усним словом на засадах риторики, рекламою, гармонійні стосунки із засобами масової інформації, високий професіоналізм тощо.

Науково-прикладна дисципліна ПР може стати ефективним інструментом гармонізації стосунків між людьми, громадських відносин різних соціальних

[1] Див.: Св. Варсонуфий и Иоанн // Монашеское делание: Сб. поучений святых отцов и подвижников благочестия / Сост. священник Вл. Емеличев.— Свято-Данилов монастырь.— М., 1991.

[2] Див.: Ножин Е. А. Основы отношений с общественностью — «Паблик Рилейшнз»: Курс лекций. Часть 1.— Пермь, 1994.— С. 7.

сфер, між різними гілками влади й населенням, у сфері державної служби й ринкової економіки.

Вміле поєднання наукового й творчого підходів є гарантом успішного розв'язання поставлених завдань перед усіма членами суспільства, які творять власне життя, досягають успіху в ім'я прогресу й добра засобами усного, ефективного слова.

Сповідування категорії СОБОРНОСТІ притаманне не лише античній філософській думці, але й слов'янському риторичному ідеалу через поняття «діалогічна єдність світу», «інтуїція позитивної всеєдності», «ідея органічного синтезу», «світ як органічна цілісність», «вселюдський організм», «цілісне знання», «цілісне суспільство», «цілісне життя», «Софія», «Логос» тощо.

Соборність досліджували численні мислителі XIX та XX ст., серед них назвемо праці О. Ф. Лосєва «Історія античної естетики» (том «Софісти. Сократ. Платон»). Антична (грецька) софросине є попередницею християнських етичних категорій «скромність», «смирення», «смиренномудрість», «миролюбність», «негнівливість» тощо, які були дуже поширені ще в період Київської Русі.

Етико-естетичні засади слов'янського (російського) риторичного ідеалу А. К. Михальська зводить до такої системи:

— лагідність на противагу самодемонстрації;

— смирення — гнівливість;

— безмовність — багатослів'я;

— умиротворення — змагальність;

— правда — неправда, наклеп;

— ритмічність, мірність, помірність (як обов'язок перед ближніми, справедливість, взагалі стриманість мовлення як прояв впорядкованості на противагу безладдю й хаосу).

Загальногуманістична цінність цієї парадигми є великою й вагомою. На Заході видають численні праці з етикету, етики ділової та міжособистісної комунікації з метою гуманізації стосунків між людьми[1].

Руйнівні тенденції вітчизняної логосфери XX ст. мають долатися колективними зусиллями не через «війну слів», мовленнєву агресію, а через риторику любові як умову прогресу, братерста, спорідненості людства, через риторику істини, добра й краси на засадах моралі, здобутків академічної науки, кращих світових та національних традицій, на засадах віри, надії, любові.

[1] Див.: Осама й Набукі Міцутані. Як бути ввічливим по-японські.— Токіо, 1987.

У чому ж полягає зовнішній гуманізуючий потенціал риторики, зокрема класичної, не лише загальної, але й часткової, зокрема ділової?

На це питання можна відповідати по-різному, але істинність цього твердження доводиться вже не одне тисячоліття, працею не одного десятка поколінь риторів та інших дослідників.

Зупинимося на сучасних думках риторів, які закладають свій камінь у фундамент гуманістичної неориторики слов'янських народів, зокрема на поглядах А. К. Михальської, які вона виклала в навчальному посібнику для студентів гуманітарних факультетів під назвою «Російський Сократ. Лекції із порівняльно-історичної риторики» (М., 1996).

Автор досліджує й описує гуманізуючі можливості риторики через РИТОРИЧНИЙ ІДЕАЛ І ЛОГОСФЕРУ. Риторика дає знання, необхідні для звільнення людини та її слова, що є дуже важливим для країн, де культурні традиції мовленнєвого спілкування й красномовства були надовго перервані.

Носії культури певного мовленнєвого середовища повинні осмислити її особливості з метою кращої орієнтації в ньому, розширення можливостей корекції своєї мовленнєвої поведінки, адекватної оцінки мовленнєвої поведінки оточуючих, кращого взаєморозуміння з носіями інших, іномовних риторичних культур тощо.

Дореволюційний слов'янський риторичний ідеал базувався на постулатах античної риторики, а тому містив у собі гармонійну триєдність:

1. Думка, смислова насиченість, спрямованість до істини.

2. Етичне завдання, моральна націленість на добро й правду.

3. Краса, яка розумілась не як прикрашеність, а як доцільність, функціональність, гармонія.

Дослідники говорили про «прекрасне мовлення» як мисленнєву справу, інтелектуальну працю й гру, як про прекрасну справу, не лише інтелектуально, але й емоційно насичену, етико-естетично значущу. Зокрема, гуманіст XX ст. О. Ф. Лосєв вважав, що хороше мовлення покликане не приховувати реальність, а досліджувати, осмислювати, структурувати.

Нинішнє «хороше мовлення» — це мовлення розумне, перш за все — мужньо-логічне, строге. Але, як зазначають сучасні ритори, воно не відчужується від класичних риторичних цінностей націленості на істину, прекрасну структурованість, логічність, впорядкованість, а також «не нейтральне відносно моральності, тобто добре й правдиве»[1].

[1] Михальська А. К. Російській Сократ.— М., 1996.— С. 9.; Пор.: Овчиннікова А. П. П'ять кроків до гарної мови.— Одеса, 1997.

Класичний риторичний ідеал слов'янська риторична думка перейняла через праці Платона, Сократа, Арістотеля, які через риторику зуміли розробити певну філософію життя й спілкування.

Деякі класичні взірці були сприйняті слов'янською риторичною теорією та практикою, вплинули на формування вітчизняної риторичної традиції, а деякі втратили свою значущість, відійшли у минуле.

З історії красномовства відомо, що в Греції покровительками красномовства бути три богині: Пейто — богиня переконання, дві Ериди — богині спору — одна «конструктивна», спрямована на досягнення істини (звідси й благе, гармонізуюче красномовство). Друга Ерида — «конфліктна», метою якої було не з'ясування істини про предмет, а боротьба й перемога (агоне — боротьба зі смертю; пор. слово «агонія»). Отже, друга Ерида була «злою», неконструктивною, дисгармонійною.

Тому греки розрізняли два види спору: конструктивний називали діалектикою, а неконструктивний, агональний — еристикою.

Нині гуманістична риторика як знак антропоцентризму суспільства демократичного спрямування дозволяє відкрити масам «елітне» знання «посвячених», яке стає доступним будь-якій культурній людині.

У наш час звернення до своїх інтелектуальних коренів, зокрема через вивчення античної філософської, риторичної, етичної думки, стає знаком доби, символом нової України. Кожна молода людина повинна включити до основ власної культури, загального світогляду загальнолюдські і національні пам'ятники риторичної культури не як екзотичну диковину, а як власні корені, як власне надбання, особливо у сфері гуманітарної освіти.

Похвальне красномовство гуманістичної риторики певною мірою втратило свою актуальність у часи нашого динамічного трансформаційного періоду, коли соціально-економічні негаразди спонукають людей думати більше про хліб насущний, ніж про духовно-інтелектуальну розкіш словесного спілкування. Але, на щастя, еволюційний розвиток ніхто зупинити не може, і навіть прагматичні ділові кола України все більше замислюються над істинними цінностями життя, спілкуванням між людьми в ім'я добра. А тому нас не дивують, а лише радують прагматичні замовлення деяких бізнесменів навчити їх писати й виголошувати діловий тост, оригінальну промову тощо.

Гуманістична риторика повертає суспільство обличчям до власних коренів, знаходить їх, наближає людину та її розум, серце до того рідного й безцінного, що містить у собі могутню силу мудрості й любові. Це є надзвичайно важливим для нашого суспільства, про яке Ліна Костенко говорить так:

Класичний риторичний ідеал слов'янська риторична думка перейняла через праці Платона, Сократа, Арістотеля, які через риторику зуміли розробити певну філософію життя й спілкування.

Деякі класичні взірці були сприйняті слов'янською риторичною теорією та практикою, вплинули на формування вітчизняної риторичної традиції, а деякі втратили свою значущість, відійшли у минуле.

З історії красномовства відомо, що в Греції покровительками красномовства бути три богині: Пейто — богиня переконання, дві Ериди — богині спору — одна «конструктивна», спрямована на досягнення істини (звідси й благе, гармонізуюче красномовство). Друга Ерида — «конфліктна», метою якої було не з'ясування істини про предмет, а боротьба й перемога (агоне — боротьба зі смертю; пор. слово «агонія»). Отже, друга Ерида була «злою», неконструктивною, дисгармонійною.

Тому греки розрізняли два види спору: конструктивний називали діалектикою, а неконструктивний, агональний — еристикою.

Нині гуманістична риторика як знак антропоцентризму суспільства демократичного спрямування дозволяє відкрити масам «елітне» знання «посвячених», яке стає доступним будь-якій культурній людині.

У наш час звернення до своїх інтелектуальних коренів, зокрема через вивчення античної філософської, риторичної, етичної думки, стає знаком доби, символом нової України. Кожна молода людина повинна включити до основ власної культури, загального світогляду загальнолюдські і національні пам'ятники риторичної культури не як екзотичну диковину, а як власні корені, як власне надбання, особливо у сфері гуманітарної освіти.

Похвальне красномовство гуманістичної риторики певною мірою втратило свою актуальність у часи нашого динамічного трансформаційного періоду, коли соціально-економічні негаразди спонукають людей думати більше про хліб насущний, ніж про духовно-інтелектуальну розкіш словесного спілкування. Але, на щастя, еволюційний розвиток ніхто зупинити не може, і навіть прагматичні ділові кола України все більше замислюються над істинними цінностями життя, спілкуванням між людьми в ім'я добра. А тому нас не дивують, а лише радують прагматичні замовлення деяких бізнесменів навчити їх писати й виголошувати діловий тост, оригінальну промову тощо.

Гуманістична риторика повертає суспільство обличчям до власних коренів, знаходить їх, наближає людину та її розум, серце до того рідного й безцінного, що містить у собі могутню силу мудрості й любові. Це є надзвичайно важливим для нашого суспільства, про яке Ліна Костенко говорить так:

«Усі усіх не люблять. Це біда». Чи не перегукується це із пророчими словами Тараса Шевченка: «Доборолась Україна до самого краю...»?

Гуманізм риторики полягає в тому, що вона вчить людину складати не будь-які, а прекрасні, мудрі, моральні промови; вона вчить людину певному способу життя у злагоді з Богом, власною совістю й людьми; мудра й правильна риторична поведінка мовця може стати запорукою щасливої долі гармонійної «людини, яка говорить».

Великий гуманіст, ритор і мудрець Сократ залишив людству в спадок свої безсмертні етичні роздуми про високу етичність ритора, який своїми справами, самим своїм життям служить істині — справедливому і благому. В ім'я цього істинний оратор готовий прийняти смерть: «Але ось уже час іти звідси, мені — щоби вмирати, вам — щоби жити, а хто з нас іде на краще, це ні для кого не ясно, крім Бога»[1].

Красномовство має значний естетичний потенціал через класичну категорію гармонії. Гармонія — це порядок, впорядкованість мовлення й мислення. Порядок — це космос (грецьке «космос» означає прикрашене, впорядковане, звідки й «косметика»). Порядок протистоїть хаосу — «безчинству у мовленні», за словами Сократа, дисгармонії у спілкуванні.

«Порядок», гармонія мовлення можуть розглядатися через призму багатьох факторів: помірність, міра (кількісний параметр промови); це і змістовий параметр — якісність, стриманість думок; етичність позиції, яка виявляється у певних моральних обов'язках перед співрозмовником — обов'язок бути справедливим, доброчесним. Отже, стриманість, обов'язок, справедливість у мовленні — це основа хороших стосунків, братерського взаєморозуміння, істинного спілкування.

Носієм гармонії є оратор, його розум, душа, серце, які виливаються у світлоносному СЛОВІ ГАРМОНІЇ на противагу хаосові. Цікаві роздуми про хаос і гармонію знаходимо у Бестужева-Марлінського: «Хаос — предтеча творення чогось істинного, високого, й поетичного. Нехай тільки промінь генія пронизе цей морок. Ворожі, рівносильні досі порошинки оживуть любов'ю й гармонією, стечуться до однієї найдужчої, зліпляться струнко, уляжуться блискучими кристалами, виникнуть горами, розіллються морем, і жива сила спише чоло нового світу своїми велетенськими ієрогліфами»[2].

У пізніші часи агональний діалог, спір як прояви негуманістичної риторики софістичного напрямку Квінтиліана часто брали гору над гармонійною,

[1] Платон. Собр. соч. в 4-х томах.— М., 1990.

[2] Див.: Костянтин Паустовський. Золота троянда.— К., 1957.— С. 201—202.

гуманістичною риторикою Арістотеля, Сократа, Платона через певні історико-соціальні причини. Маніпулювання масами в своїх інтересах, зокрема збагачення, здобуття влади над людьми тощо,— основні ознаки її негуманності й дисгармонії, а тому ці засади не могли лягти в основу риторичного ідеалу слов'ян, зокрема українців з їхнім кордоцентризмом, тяжінням до ліричного світовідчуття, естетичним потенціалом слова й пісні, релігійністю, тяжінням до волелюбності й демократії у спілкуванні й співжитті.

Наводимо унікальний фрагмент «риторики любові» (гуманістичної риторики, похвального красномовства) славнозвісного Іоанна Златоуста «Похвала народові»: «...ви — мої батьки, ви — моя мати, ви — моє життя, ви — моя ласка, і я радію, якщо у вас є успіхи. Ви — моя прикраса, і моє багатство, ви — мій скарб, я тисячу разів готовий принести себе в жертву за вас. Нема для мене милості, і віддам, що повинен, бо ж добрий пастир повинен віддати душу свою за овець своїх: така смерть приносить безсмертя...».

Глава III
ПЕДАГОГІЧНА РИТОРИКА

...КРАЩА У СВІТІ МЕТА – СТАТИ ХОРОШОЮ ЛЮДИНОЮ...
Цицерон

Класична риторика у другій половині XX ст. оновлюється як наука філософсько-дидактичного спрямування — педагогічна риторика, мета якої — формування культури риторичної особистості вчителя, який володіє мистецтвом переконуючого мовлення і може навчити цьому мистецтву своїх учнів, студентів.

Без уміння вести конструктивний діалог, диспут, спілкування неможлива педагогіка спілкування, демократизація шкільного та вузівського життя.

У програмі «Україна XXI століття. Державна національна програма «Освіта»[1] відзначається криза освіти, яка виявилася у «невідповідності знань запитам особистості, суспільним потребам та світовим стандартам, у знеціненні соціального престижу освіченості та інтелектуальної діяльності...».

Тому стратегічними цілями освіти, зокрема й педагогічної, в Україні стають відродження й розбудова національної системи освіти, формування творчої особистості вчителя, забезпечення пріоритетності людини, становлення її фізичного та морального здоров'я, відтворення й трансляція культури і духовності в усій різноманітності вітчизняних та світових зразків, забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості й формування інтелектуального потенціалу як найвищої цінності нації; забезпечення моральної, інтелектуальної та психологічної готовності всіх дітей до здобуття освіти[2].

Основним напрямком реалізації програмних завдань сучасна педагогіка вважає забезпечення освіти на основі прогресивних концепцій, запровад-

[1] Україна XXI століття. Державна національна програма «Освіта». — К., 1992.

[2] Там само.— С. 2.

ження сучасних технологій, зокрема життєтворчості, та науково-методичних досягнень у навчальний процес, усунення уніфікації освіти тоталітарної держави[1].

Вихідними принципами реалізації Програми є пріоритетність освіти, її гуманізація, гуманітаризація, яка покликана формувати цілісну картину світу, гуманітарну культуру людини, і в першу чергу — вчителя-просвітителя, гуманіста-патріота на основі багатоукладності та варіативності освіти (вибору форм освіти, навчальних закладів, засобів навчання тощо).

Усі ці вихідні принципи національної освіти України мають свої педагогічні корені на світанку молодої Української Народної Республіки, коли відома просвітянка й письменниця Софія Русова у 1918 р. уклала «Порадник діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання»[2], в якому писала: «Сам народ розуміє свою темноту, почуває усю небезпеку свого несвідомого становища і скрізь по селах, по містах, по заводах, по окремих хуторах — лунає «Освіти, дайте нам освіти!». Софія Русова закликала українську інтелігенцію задовольнити цю справедливу вимогу нашого народу, виконати свій обов'язок перед підростаючим поколінням, розуміючи, що це «широка й величезна праця».

Педагогічна риторика сучасності є інтегратором, синтезатором у процесі фахової підготовки вчителя-інтелектуала, вчителя-інтелігента, педагога-оратора й мудреця, який майстерно володіє секретами переконуючої комунікації засобами живого слова.

До актуальних проблем педагогічної риторики ми відносимо такі:

— концепція гуманізації та гуманітаризації освіти України містить у собі поновлення статусу риторики як науки та навчальної дисципліни в середній та вищій школах із збереженням кращих філософсько-дидактичних традицій світового та національного риторичного досвіду;

— нагальною потребою демократичного суспільства є формування мовної та риторичної культури особистості вчителя з ефективним мисленням, якісним мовленням, оптимальним спілкуванням;

— назріла потреба формування національної школи риторики для успішної реалізації концепції народної освіти, формування риторичної особистості вчителя, спеціаліста — випускника вузу, який зможе ефективно реалізо-

[1] Див.: Школа життєтворчості особистості.— К., 1995; Психологія і педагогіка життєтворчості.— К., 1996; Мистецтво життєтворчості особистості.— Ч. 1—2.— К., 1997.

[2] Русова С. Порадник діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання: Вип. 1.— К., 1918.— С. 3.

вувати свої демократичні права і свободи у всіх сферах переконуючої комунікації;

— нова суспільно-мовленнєва практика, закон про українську мову як державну мову України вимагають цілеспрямованої державної політики — фінансової, видавничої, кадрової, спрямованої на відродження національної риторичної спадщини, формування риторичної культури особистості вчителя, спеціаліста в системі «людина — людина»;

— вивчити і осмислити світовий та національний досвід викладання риторики, зокрема у США, Японії, Франції, Німеччині, Голландії та інших країнах з метою інтеграції у цивілізований світ;

— єдиним критерієм культури народу стає МІРА ГУМАННОСТІ, ступінь орієнтації та формування творчої особистості, зокрема вчителя;

— перспективним шляхом формування й підвищення риторичної культури суспільства є формування полемічної культури, виховання кадрів полемістів, спеціалістів з проблем еристики, культури демократичного діалогу, дискусії тощо — професійних кадрів політиків, вчителів, журналістів, юристів тощо;

— формування високопрофесійного корпусу лекторських кадрів України по лінії товариства «Знання», «Просвіта» тощо, підвищення їхньої ораторської майстерності у відповідних центрах, інститутах підвищення лекторської майстерності;

— наприкінці XX ст. відродження риторичного потенціалу суспільства на якісно новому рівні корелюється із античним світом, у якому мікрокосм людини включається до макрокосму Всесвіту.

Отже, педагогічна риторика до актуальних та першочергових проблем відносить такі:

— розробка програм, навчальних планів, методичних рекомендацій, монографій тощо до курсу риторики філософсько-дидактичного спрямування для середньої та вищої школи України;

— формування національної школи красномовства через виховання риторичної культури особистості вчителя, лектора, політика, журналіста, які живе слово вважають головним інструментом професійної діяльності;

— координація творчих зусиль провідних спеціалістів — педагогів, риторів, філософів, логіків та інших, які працюють у сфері переконуючої комунікації;

— створення у вузах відповідних кафедр риторики, логіки, еристики, теорії й практики аргументації, педагогічної майстерності, педагогічної твор-

чості, театральної педагогіки та інших з метою формування національної риторичної школи;

— перспективним напрямом розвитку риторики філософсько-дидактичного спрямування є також розвиток проблематики часткової риторики, спрямованої на дослідження проблем політичного, академічного, дипломатичного, військового, рекламного красномовства, а також перспективного напряму часткової риторики — риторики ділової комунікації (американська, японська, московська та інші школи підготовки кадрів менеджерів);

— нові підходи до риторики як класичної гуманітарної науки, націленої на формування гармонійної творчої особистості, позбавляють її від штучних ідеологічних обмежень та фальсифікацій, що призвело до її занепаду й виродження у середині XIX ст.;

— розробка науково-педагогічної системи навчання учнів, студентів ораторському мистецтву, риториці та створення умов для підвищення професіоналізму;

— залучення учнів, студентів до різноманітних форм риторичної діяльності у навчальній та позанавчальній творчості з метою формування позитивної мотивації до фахової діяльності;

— поліпшення якості профвідбору абітурієнтів до педагогічних вузів із врахуванням риторичних здібностей до переконуючої комунікації;

— осмислення іміджу вчителя крізь призму риторики.

3.1. Імідж учителя крізь призму риторики

Найкращий оратор є той, хто своїм словом
і повчає слухачів, і дає насолоду, і справляє
на них сильне враження. Вчити – обов'язок
оратора, давати насолоду – честь.... справляти ж
сильне враження – необхідно.
Цицерон

З найдавніших часів учитель шанувався, як Бог, як духовний батько, наставник у пошуку істини, добра й краси, взірець розсудливості в особистому й громадському житті. Великий Олександр Македонський сказав крилаті слова любові й захоплення про батька Філіппа й учителя Арістотеля: «Філіпп навчив мене жити, а Арістотель навчив жити достойно».

Вчитель-інтелектуал, вчитель-златоуст, вчитель-адвокат дитини, молоді в усі часи в усіх народів високо шанувався, бо плекав живу думку й душу майбутніх «робітників» життя й істинних патріотів держави[1]. Тому вчитель у громадській свідомості сприймався як «охоронець істини», «гарант безперервності життя», «посередник між Богом і людьми», «Бог», який «всіх навчає всього» (Я. А. Коменський), який має золоті ключі від таємниць земного буття, бо готує зустріч учня з Богом (школи Піфагора, Сократа, Песталоцці, Коменського та ін.).

Творчий вчитель — це діамант, який осяває душу усіма гранями свого педагогічного дару, який плекає дитину на засадах добра, формуючи інтелектуальну еліту суспільства. В цьому його великий патріотичний обов'язок перед державою, висока громадянська відповідальність перед суспільством як «гуманіста-демократа» (С. Шацький).

Учитель в античні часи стояв поруч з філософом-любомудром, оратором-златоустом, божественним поетом, пророком-віщуном, царем, був провісником правди, служив істині, добру, красі, вмів сам і вчив учнів тлумачити «мертвий» текст, блискуче володів ораторським, еристичним мистецтвом як «акушер істини», міг захистити істину, майстерно враховувати заперечення опонента, чітко пояснити свою точку зору, володів сократівським методом запитань і відповідей, діалоговою культурою, бо в усіх народів виконував визначну соціальну роль — роль стабілізуючого фактора.

Відомо, що людина народжується двічі — фізично й духовно, і біля духовної колиски дитини часто стоїть духовний наставник-учитель. Як духовний наставник (другий батько), вчитель прищеплює душі дитини високі моральні цінності й якості, зокрема благородні почуття віри, надії, любові, глибокої поваги до рідної землі, свого генетичного кореня, роду, народу, держави. Тому в очах дитини учитель в усі часи — це не імідж, а істинна суть шанованого, улюбленого «другого батька», «другої матері», як творця традицій, як писав у своїх «Діалогах» великий Платон.

Часом духовні наставники досягали визнання як святі люди землі рідної, ставали безсмертними в пам'яті людській. Серед них преподобний отець Сергій Радонезький удостоєний високої честі вічної слави й любові, зокрема у «Слові похвальному» на його смерть, яке створив його учень священик Єпіфаній. Великий духом учитель тут названий святим, який «доброчесно-

[1] Див.: Ахмедзянова Л. М. Теоретичні основи і практика розвитку педагогічного покликання.— К., 1996; Барахтян М. М. Формування у студентів артистичних умінь як компонента педагогічної майстерності.— К., 1993.

тями усілякими прикрашений», «тихий, який лагідну натуру мав, смиренний і доброчесний, привітний і добросердий, утішальний, гостинний і миролюбивий; він був отцям отець і вчителям вчитель». «Він прожив на землі ангельським життям і прославився в землі Руській, як зірка пресвітла; велика його доброчесність багатьом людям на користь була, для багатьох спасіння, для багатьох успіх душевний, для багатьох підтримка, для багатьох опора... Однаково він любив усіх і всім добре чинив... Він усіх разом рівно любив та рівно шанував, не обираючи, не осуджуючи, не зважаючи на особу людини, ні над ким не підносячись угору, не осуджуючи, не обмовляючи, ні з гнівом, ні з лютістю, ні з жорстокістю, ні з шалом; і зла він не тримав проти когось, але слово його в благодаті сіллю було розчинено з приємністю і любов'ю». Учень називає улюбленого духовного наставника Сергія Радонезького «світилом світлим, яке возсіяло серед мороку й пітьми», порівнює з «квіткою прекрасною серед колючок і реп'яхів».

Як оратори-злотоусти, вчителі, як духовні наставники, в усі часи й усіх народів мали найвищу пошану, бо ефективно, дієво, переконуюче володіти живим словом не лише з метою інформування, переконання, спонукання, але й звеличення, усолодження душі на етико-естетичних засадах класичної риторики, народного золотослову, сучасного красномовства, педагогічної риторики. В очах дитини слово Вчителя-златоуста набуває особливої, навіть магічної сили, божественної краси й значущості. Вчитель-майстер в ідеалі володіє усіма видами й жанрами красномовства: академічним, політичним, судовим, дипломатичним, рекламно-діловим, лекційно-пропагандистським, військовим, соціально-побутовим, церковним (гомілетичним).

Античні ритори вважали, що оратор, зокрема вчитель, повинен володіти дотепністю діалектика, думками філософа, словами мало не поета, пам'яттю законодавця, голосом трагіка, грою такою, як у кращих лицедіїв.

Образ оратора — це одна з категорій класичної риторики Давньої Греції та Давнього Риму, яка розумілася як створення ДОБРОДІЙНОГО образу оратора, який почуттями, волею, розумом викликав ДОВІР'Я аудиторії.

Зазначимо, що славетні духовні наставники, зокрема Іоанн Златоуст, розвідку про якого ми подамо далі, користувалися винятковою любов'ю своїх духовних чад, високим довір'ям до одухотвореного, богонатхненного слова, а однією із пріоритетних причин такої пошани й любові було геніальне володіння усним та писемним СЛОВОМ. Історія не донесла до наших днів справжнього прізвища святого Іоанна, закодувавши в його прізвиськові «золоті вуста» силу, красу, велич красномовства.

Відомий український просвітитель — ритор Феофан Прокопович читав курси риторики й поетики у Києво-Могилянській академії на початку XVII ст., його ораторська й педагогічна діяльність здобула таку славу, що скоро московський царизм «вилучив» український ораторський діамант з національної корони красномовства, щоб використати його у власних інтересах.

Образ оратора-наставника є категорією історичною, змінною. У певних суспільно-політичних умовах негативні тенденції можуть призвести до спотворення, девальвації образу оратора, речника народу, духовного пастиря. Але орієнтиром для усіх часів і народів залишаються вершинні загальнолюдські цінності, погляди на оратора-громадянина, патріота Вітчизни й захисника інтересів народу: «Оратор повинен стояти, як озброєний воїн у строю, вирішувати справи великої важливості і завжди прагнути до перемоги», — писав Квінтиліан.

Українська школа красномовства має свої риторичні традиції, зокрема XVII—XVIII ст., які можна вважати риторичним ренесансом України. Освічений випускник Києво-Могилянської академії мав володіти кількома мовами, трьома стилями мовлення — високим (видатним, поважним, піднесеним, величним), середнім (скромним, квітчастим, поміркованим, однорідним), низьким (простим, фамільярним). Найвидатнішим оратором вважався той, хто визначається у всіх цих стилях та застосовує їх.

Професійна культура сучасного вчителя може розглядатися крізь призму не лише філософії, етики, риторики, але й володіння ним **людинознавчими технологіями**, які базуються на теорії психодидактики, соціальної психології, кібернетики, теорії управління, етнопсихології, релігієзнавства, теорії та методики професійної освіти[1].

Педагогічна риторика, яка зросла на педагогіці, риториці, етиці, у наш час стає інтегратором, синтезатором у процесі фахової підготовки вчителя школи XX ст.— вчителя — одухотвореного інтелігента, справедливого вчителя-інтелектуала, педагога-златоуста, вчителя-майстра, який володіє секретами переконуючої комунікації засобами живого слова, який має імідж, сутнісну якість не «прохача зарплати», а борця за права дитини й творця духовності суспільства, який зберіг власну душу чистою, любляче серце не-

[1] Див.: Корчинський Станіслав. Моделювання структури образу ідеального і реального вчителя на рівні сукупних уявлень у різних суб'єктів педагогічної взаємодії.— К., 1998; Годлевська А. І. Формування мовленнєвого компонента комунікативності майбутнього вчителя у структурі позанавчальної діяльності.— К., 1998; Короткова Р. І. Формування у студентів педвузу техніки мовлення як компонента професійної майстерності.— К., 1998.

втомленим, вуста неложними, розум осяяний благодаттю істини, золоте слово добра й правди окриленим через власну життєтворчість, індивідуальність мікрокосмосу в макрокосмосі «планети людей».

Духовність вчителя, його моральну довершеність ми розуміємо не обов'язково через його релігійну приналежність до певної конфесії, як Я. А. Коменський у праці «Закони добре організованої школи». Швидше це релігійна свідомість, як вважає московський професор Б. С. Братусь, це його висока моральна краса й культура, яка націлює аксіологію особистості від гуманістичних цінностей до вищих — духовних (есхатологічних) цінностей, коли людина, зокрема дитина, починає усвідомлювати себе та інших не як кінцевих смертних істот, а як істот особливого роду, співвідносних з духовним світом. У цих межах особистість встановлює суб'єктивні стосунки з Богом через пошуки особистої формули зв'язку з Ним. Зокрема, у християнській традиції суб'єкт розглядається як образ і подоба Бога, а інша людина набуває в його очах не лише гуманістичної загальнолюдської цінності, але й особливої, сакральної, божественної. Така духовна людина розуміє щастя й добробут не лише через задоволення власних егоїстичних чи групових (групоцентричних) інтересів, але поширює їх на все людство, відчуваючи зв'язок з Богом, вважаючи за щастя служити Йому, з'єднатися з Ним.

Такі високі духовно-моральні та інтелектуальні якості формували наставники-ритори у своїх вихованців, отже природно, що, в свою чергу, вони володіли цими чеснотами самі, являючи взірець людини мудрої, творчої, високоосвіченої, морально довершеної, яку прагнули наслідувати їхні кращі й найздібніші учні, спудеї, студенти, братчики — вихованці братських шкіл України.

Панування російського царизму завдало непоправної шкоди українському інтелекту, почуттєвому світу з його кордоцентризмом, принизило дух нації, особливо в XIX ст., коли кріпацька дійсність породила рабську психологію зросійщених «землячків», за Тарасом Шевченком, «правнуків поганих славних предків», які «гірше ляха неньку-Україну розпинають», які стали «малими німими рабами», бо чужою мовою не могли народитися шедеври красномовства — воно відроджується лише в добу демократичного устрою, коли свобода думки й слова стають колискою для талановитих майстрів слова.

Але талановитий український народ, всупереч жахливим умовам свого напіврабського існування, подарував світу духовних вчителів нації, які своїм полум'яним словом не давали вмерти надії на духовно-моральний та інтелектуальний Ренесанс в рамках незалежної, суверенної України. Іван Франко,

Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Софія Русова, Памфіл Юркевич, Григорій Ващенко, Іван Огієнко та інші гуманісти-просвітителі українського народу розвивали революційну справу Тараса Шевченка — «апостола правди і свободи». Вони та «їхні послідовники, учні та сподвижники запалювали «досвітні огні», творили образ народного вчителя, який не заради кар'єри, а в ім'я народу України жертвує своїм добробутом, сіє розумне, добре, вічне. Пантелеймон Куліш, Іван Огієнко та Іван Хоменко подарували рідному народові переклад Біблії українською мовою, бо виховання морально-духовних та інтелектуальних цінностей неможливе без Святого Письма, Богонатхненної книги.

Нинішні драматичні часи соціально-економічних та інших негараздів боляче вдарили й по освіті, культурі, мистецтву українського народу, різко впав престиж педагогічної професії, самого вчителя, який перебуває у пригніченому стані духу, бідності, соціальній образі.

А відтак його слово стає менш вагомим, бо він зайнятий проблемою виживання, а не «богоспівтворчістю»; його інтелект поступово втрачає свою творчу силу, бо змушений інтегруватися у комерційні стосунки псевдоринкової економіки; його душа страждає від страждань соціально-незахищеної дитини, а тому й слово його поступово може втратити неперевершену міць мудрості, окриленості, сонячної радості на тлі страйкової боротьби за копійчану зарплату, за втрачені привілеї, за істину, добро й красу, з яких явно насміхаються «круті» нові українці...

Надходить той переломний момент, коли Вчитель-златоуст, Вчитель від Бога має стати найціннішою особою демократичної держави як її духотворець, інтелектуальний скарб, незамінний творець державності через утвердження словом правди й любові людської гідності у храмах дитячих душ, у храмах людських душ[1].

Тернистий шлях до надбання авторитету праведності вчителя є нелегким, особливо в часи соціально-економічних та інших негараздів посттоталітарного суспільства. Він пролягає через творчість, богоспівтворчість людини-професіонала, яка обрала благородний шлях життєтворчості особистості, самовдосконалення, духовно-інтелектуального самовираження.

Кінцева мета цього шляху — плекання соціально зрілої, духовно багатої дитини, яка є мірою всіх речей для молодої демократичної України[2]. Гуманіст XX ст. М. К. Реріх у книзі «Непорушне» писав:

[1] Див.: Ващенко Григорій. Виховний ідеал.— Полтава, 1994.

[2] Імідж сучасної школи.— К., 1997.

«Прекрасна творчість, високе знання, нарешті, чистосердне прагнення до Горнього Світу — всі чудеса, яких так багато у житті земному, легко можуть виводити навіть занепалий дух у сади помилування».

Але соромно країні, де вчитель перебуває у бідності, злиденності, у пригніченому стані духу, приниженні й образі. Якщо народ забуде свого вчителя, він забуде своє майбутнє. Надходить час, коли вчитель має стати найцінішою особою держави як її духотворець, як незамінний творець державності через утвердження людської гідності у храмах дитячих душ. Місія вчителя від Бога — долати хаос світлом власного серця, творити гармонію через утвердження істини, добра, краси засобами благодатного слова.

Нині зростає роль творчої інтелігенції, українського вчительства — цвіту демократичної України — щодо виконання своєї педагогічної місії: облагородження інтелекту, духу дезорієнтованого, розчарованого, розгубленого народу засобами гуманітарних наук (класичного тривіуму), освіти, мистецтва, власними творчими зусиллями педагогів України, духовних лідерів. Іван Огієнко заповідав: «Бережи своє рідне, бережи, щоб не винародовитися, щоб не забути народу, з якого ти вийшов. Бережіть свою віру, звичаї, свою мову, і тим збережете національну істоту свою»[1].

3.2. Формування риторичної культури особистості в школі нового типу

Заговори, щоб я тебе побачив.
Сократ
Слово зробило нас людьми.
І. П. Павлов

Розробка змісту й методів навчання у педагогічних класах шкіл нового типу України (гімназія, ліцей, коледж, школа-гімназія тощо) на принципах гуманізації та демократизації суспільного життя в цілому, гуманізації та гуманітаризації освіти зокрема, формування культури риторичної особистості майбутнього вчителя зумовила введення курсу риторики як навчального предмета до нових навчальних планів. Завданням викладання цього класичного гуманітарного предмета є підвищення як загальної культури, так і культури мислення, мовлення, публічного переконуючого спілкування особис-

[1] Іван Огієнко. Мої проповіді.— Вінніпег, 1972.— С. 123.

тості — формування риторичної особистості на базі підвищення її мовленнєвої культури (монологічне та діалогічне мовлення)[1].

Ці позитивні зрушення у реформованій освіті України останніми роками особливо активізувалися. Цьому сприяє початок процесу розбудови молодої демократичної держави і вияв дефіциту мовленнєво-мисленнєвої та комунікативної культури випускників школи, вузу у різних сферах суспільного життя: політичній, судовій, академічній, діловій тощо. Це особливо помітно на тлі значних успіхів риторичної освіти в гімназіях, ліцеях, семінаріях минулих століть. Втративши це уміння, ми втратили здатність творчо будувати мовлення, ефективно роздумувати над проблемою. Натомість «процвітали» реферати як компіляція чужих думок, «папірцеві» оратори, які ні в чому не переконували, бо вважалися «вбивцями часу». Шкільний курс мови довгі роки був спрямований на навчання елементарній грамотності, в результаті у своїй масі випускники шкіл не вміють будувати розгорнуте висловлювання ні в усній, ні у писемній формах. А класична риторика століттями напрацьовувала і удосконалювала систему ораторського мовлення, основаного на систематичному розгортанні суб'єкта (предмет судження) і предиката (висловлювання про нього) за допомогою низки питань до складного періоду, ряду періодів, пов'язаних між собою за змістом і формою.

Риторика, яка вчила усіх цих важливих речей, зникла понад 75 років тому; з педагогічних, юридичних інститутів, університетів поступово витіснилася близько 150 років тому, а в результаті Україна втратила свої висококваліфіковані кадри, які володіли риторикою в системі освіти, розробляли риторику як науку на рівні світових вимог.

Проблемами риторики, ораторського мистецтва, лекційної пропаганди, методики партійної пропаганди займалися у деяких регіонах колишнього СРСР: Москві, Пермі, Санкт-Петербурзі, Мінську, Києві, Львові, Харкові починаючи із 70—80 рр., а на Україні — у 80—90 рр. XX ст.[2] В основному, це були дослідження окремих аспектів риторики: логічного, педагогічного, психологічного, мовленнєвого тощо.

[1] Див.: Козленко О. Л. Розвиток педагогічної техніки молодого вчителя середньої загальноосвітньої школи.— К., 1998; Швидка С. О. Формування педагогічної майстерності майбутнього вчителя засобами театрального мистецтва.— К., 1996; Переуxенко Г. І. Традиції і практика впливу театральної педагогіки на підготовку майбутніх вчителів.— К., 1998.

[2] Див.: Львов М. Р. Риторика. Учебное пособие для учащихся 10—11 классов.— М., 1995; Цикл підручників з риторики Т. О. Ладиженської для учнів молодших, середніх, старших класів (Москва); Е. М. Зарецкая. Риторика. Теория и практика речевой коммуникации.— М., 1998; Культура русской речи: Отв. ред. Л. К. Граудина, Е. М. Ширяев.— М., 1998.

Експериментальні програми курсу риторики для шкіл нового типу створювалися у координації з представниками Московської, Пермської школи риторики (Є. О. Ножин, С. П. Іванова, О. А. Юніна, С. О. Мінєєва та ін.). Впровадження й практична реалізація експериментальної програми з риторики відбувалися у школі-гімназії № 59 м. Києва, Українському колежі № 272 м. Києва, на курсах риторів у Міжрегіональному інституті вдосконалення кваліфікації вчителів, у Дрогобицькій гімназії № 1 тощо[1].

В результаті з'явилося кілька альтернативних програм риторики, ораторського мистецтва, майстерності спілкування, еристики та ін.

Вихідне положення експериментальної програми до курсу риторики для шкіл нового типу: початок формування риторичної особистості з високим рівнем мисленнєво-мовленнєвої та комунікативної культури базується на основі тісного взаємозв'язку із процесом формування мовленнєвої культури особистості учня на уроках рідної та іноземної мов, починаючи з молодших класів, із врахуванням вікових та національно-мовних особливостей учнів.

Спеціалісти з проблем риторики С. П. Іванова, С. О. Мінєєва, О. А. Юніна виділяють 3—4 етапи навчання риториці з метою досягнення запланованого рівня володіння мисленнєво-мовленнєвою та комунікативною діяльністю. Це такі основні етапи:

I етап — 1—3 класи;

II етап — 4—6 класи;

III етап — 7—8 класи;

IV етап — 9—11 класи.

У кінцевому результаті навчання риториці передбачається формування таких умінь:

— вести бесіду на побутові, політичні, ділові, філософські, історичні та інші теми, які входять до кола культурної, компетентної людини;

— слухати й чути співрозмовника, ставити запитання в адекватній формі, коректно й етично подавати репліки, вступати до розмови, доповнюючи і розвиваючи тему бесіди, аргументовано заперечуючи співрозмовникові за суттю проблеми;

— брати участь у дебатах з проблеми, у якій дискутант є достатньо компетентним, викладає свої думки й судження за нормами літературного мовлення на рівні строго регламентованих вимог до виступу;

— брати участь у дискусіях, суперечках, зберігаючи усі логічні, етико-психологічні й педагогічні закони, правила; послідовно й доказово відстою-

[1] Див.: Барви творчості.— К., 1995.

вати свої погляди, якщо вони спрямовані на конструктивне розв'язання проблеми;

— виступати перед аудиторією із невеликою за обсягом монологічною промовою (різною за жанрами) на доступну тему, коректуючи її зміст, обсяг залежно від ситуації;

— вільно викладати свої думки у формі листа, статті; висловлювати оцінки, переконання, коментарі стосовно певного жанру, виходячи із загальноприйнятих правил;

— проникати у задум чужого письмового чи усного мовлення і розрізняти внутрішній зміст, глибинні цілі, тобто ефективно читати й слухати, надавати загальнориторичну оцінку прослуханого виступу чи тексту;

— мати розвинене мовне чуття, інтуїцію оратора, який гостроестетично сприймає текст, художнє слово;

— розуміти риси національної специфіки виступів та риторичних текстів із скарбниці українського красномовства.

Крім цих загальних цілей, викладач курсу риторики розв'язує такі питання:

1. Які із перелічених умінь можуть бути покладені в основу риторичної діяльності й сформовані в кінцевому результаті на усіх 4-х етапах навчання?

2. На якому матеріалі (навчальному, літературному, художньому, громадсько-політичному тощо) можуть формуватися ці уміння на кожному етапі?

3. Які принципи, способи й прийоми будуть використовуватися на всіх етапах для найбільш ефективного засвоєння предмета (враховуючи, що на оволодіння курсом у гімназії, колежі протягом 2-х років в середньому виділяється 2 години на тиждень)?

Послідовність побудови курсу риторики і методика формування риторичних умінь на кожному віковому етапі має свої завдання.

Перший етап (1—3 класи) — перші кроки в оволодінні художнім читанням, виразним читанням, основами спілкування (72 год. на рік, 2 год. на тиждень).

Матеріали навчання: навчальні тексти з усіх предметів: художні твори високої художньо-естетичної якості (проза, поезія, фольклор); статті з дитячих журналів, газет, радіо- та телепередач; факультативні бесіди спеціалістів, музейних працівників, екскурсоводів.

Основні форми й методи роботи:

— навчальне, аналітичне читання з конструюванням питань до нових слів; виразне читання віршів, текстів різного характеру;

— проникнення у авторський задум і етичну позицію через всебічний аналіз слів-понять відповідно з головною ідеєю тексту;

— пошуки заголовків (назв) текстів, критичне осмислення, обговорення;

— формування лексикографічної культури через роботу із словниками різного типу: тлумачними, орфографічними, орфоепічними, синонімів, антонімів, омонімів тощо;

— стислий переказ художнього тексту із збереженням основного авторського змісту, індивідуального авторського стилю;

— вправи із техніки мовлення, виразного читання художніх текстів, виголошення власних промов, висловлювань залежно від різних мовленнєвих ситуацій;

— коротке усне повідомлення про прочитаний у газеті, журналі матеріал із короткою оцінкою-рекомендацією; оціночний виступ про книгу, спектакль, екскурсію, передачу тощо;

— повідомлення-рекомендація із власного життєвого досвіду відповідно до різних ситуацій побутового чи громадського життя (як допомагати мамі, як доглядати за домашніми тваринами, як посадити дерево тощо);

— стимуляція поетичної творчості дитини, зокрема на рівні творення казки, міні-віршів на задану тему тощо.

Цей вид діяльності, на думку В. О. Сухомлинського, «в душі пробуджує людське почуття прекрасного... Поетична творчість доступна кожному. Вона не є привілеєм особливо обдарованих. Поетична творчість підносить людину»[1].

Пропонуємо такі варіанти творчих завдань для дітей, які виявляють особливу схильність до власної словесної творчості:

1. Прочитати напам'ять улюблену молитву, уявивши себе у храмі.

2. Скласти казку на тему «Пори року» на основі вражень від екскурсії до лісу, на річку, море, у поле тощо.

3. Скласти маленький віршик на вільну тему, виразно прочитати його перед класом.

4. Скласти міні-сценарій свята Великдень або розповісти, як на Україні святкується найбільше християнське свято (можна використати оповідання П. Волиняка «Великдень» з читанки для 2-го класу[2]).

5. Придумати гру або сценарій на вільну тему, наприклад: «На дні народження у мого друга». Визначити параметри, за якими набираються або втрачаються бали за мовленнєві чи комунікативні помилки.

[1] Сухомлинський В. О. Вибрані твори. Т. 3.— К., 1976.— С. 212.

[2] «Ластівка».— К., 1992.

6. Розробити сценарій творчого конкурсу для всього класу на тему: «Хто знає найбільше прислів'їв та приказок про слово?».

Подібні завдання можуть виконуватися в усній та писемній формах, вчитель має заохочувати дітей до активного творчого самовираження на рівні задуму, словесного наповнення, композиції та виконання перед аудиторією.

Доцільно не виставляти оцінки з риторики. У цій ситуації заохоченням для дітей може бути оцінювання їхньої творчості за допомогою, скажімо, карток 2-х кольорів: картка, наприклад, червоного кольору, означає, що виступ «дуже сподобався», зеленого — «сподобався».

Мета першого етапу — до кінця навчання у початковій школі (1—3 класи) сформувати уміння:

— уважно читати і розуміти текст (навчальний, художній, публіцистичний), осмислюючи кожне слово, кожне поняття;

— виробити навички роботи із лексикографічними джерелами, сформувати потребу у формуванні власного лексикографічного словничка;

— визначити основний зміст твору (тексту), виступу, задуму автора;

— уважно слухати промовця, вміти ставити коректні запитання в етичній формі;

— виразно читати текст, уміло передаючи смислові й емоційні відтінки відповідно до задуму автора;

— користуватися орфоепічними нормами української мови, уникаючи негативної інтерференції російської та української мов;

— складати план переказу тексту, використовуючи його під час виступу разом з додатковим ілюстративним матеріалом;

— виробити перші уміння виконання певної ролі у власному чи чужому сценарії, грі.

Другий етап (4—7 класи) — школа діалогу і культури спілкування (72 год. на рік, 2 год. на тиждень).

Завдання для навчання загалом залишається те саме, що й на першому етапі, але з акцентом на форму діалогу. Вчитель добирає такі літературні, навчальні, публіцистичні твори, теле- й радіопередачі, які стимулюють формування у учнів умінь та навичок ведення конструктивного діалогу, активного спілкування в процесі діалогу, полілогу.

Основні форми роботи:

— аналітичне, навчальне читання з посиленням творчого начала, самостійної лексикографічної роботи із різноманітною довідковою літературою;

— елементи оглядового, орієнтуючого читання (зміст анотації, передмова, висновки, післямова тощо) з метою виявлення образу автора і його задуму;

— складання власних анотацій до текстів навчального, науково-популярного, художнього жанрів;

— художня розповідь за самостійно складеним планом з елементами власної оцінки життя й творчості письменника, ученого, громадського діяча тощо;

— добирання тем для колективного обговорення на засіданнях клубів (цікавих зустрічей, історичного, літературного тощо), ведення цих засідань клубу (секцій, гуртка), ведення необхідної документації;

— підготовка гри, наприклад, брейн-стормінгу, конкурсу на найкраще запитання (гостре, неординарне, актуальне), зокрема гра «Прес-конференція з актуальних проблем сучасності» (екологія, духовність, культура тощо);

— конкурс на краще інтерв'ю із вітчизняними та зарубіжними співрозмовниками, аналіз правил спілкування, міжнародного етикету;

— стислі, цікаві повідомлення з матеріалів преси (можливі варіанти — із врахуванням хобі дітей, індивідуальних інтересів);

— короткий бібліографічний огляд новинок літератури з метою пропаганди кращих художніх творів, формування стійкого мотиваційного інтересу до читання;

— різноманітні ситуативні ігри на правила й культуру поведінки у різних сферах комунікації, наприклад, гра «Як людина сприймає й передає інформацію?» («Зіпсований телефон»);

— аналізувати художню цінність тексту, промови письменника;

— написання індивідуальних та колективних листів у газету, на радіо, телебачення з актуальної проблеми суспільного життя, з проблем культури, освіти тощо;

— конкурс на краще читання власної поезії, оповідання, байки тощо.

При цьому учням можна запропонувати завдання творчого характеру:

1. Підготувати коротке інтерв'ю з цікавою людиною для шкільного радіо.

2. Підготувати питання для «круглого столу» з актуальної теми. Взяти активну участь у його проведенні, дотримуючись правил культури спілкування.

3. Розробити сценарій колективного заходу, наприклад, «Засідання малої академії», «В музеї Т. Г. Шевченка» тощо.

4. Придумати ігри, побудовані на діалозі, з метою закріплення навичок культури спілкування.

5. Провести конкурс на тему: «Діалоги Платона» або «Сократівські бесіди» із дотриманням діалогової культури спілкування на рівні Учитель — Учень, Сократ — Друг тощо.

Запланований результат:

У кінці цього етапу навчання передбачається сформувати в учнів уміння:

— вільно користуватися усіма видами читання;

— складати короткі анотації до різножанрових текстів;

— вести розповідь за самостійно складеним планом з елементами власної оцінки (про видатного письменника, ученого, громадського діяча тощо);

— слухати коротку лекцію із наступним складанням її плану та формулюванням питань з предмета лекції;

— скласти план засідання секції, гуртка, клубу; підготувати сценарій та обговорити його, самостійно проводити засідання із веденням документації (протокол, резолюція тощо);

— підготувати і провести прес-конференцію з гострих питань сучасності, конкурс на краще питання (за змістом і формою);

— провести інтерв'ю з цікавою людиною (писемна та усна форми) із наступним критичним аналізом питань і відповідей, розробкою правил спілкування в процесі інтерв'ю;

— повідомити про актуальні, цікаві події за матеріалами преси;

— провести ситуативні ігри, які імітують правила поведінки у різних сферах спілкування людей;

— написати листи у газету, журнал, на радіо, телебачення (індивідуальні, колективні) з актуальних проблем сучасності;

— організовувати різноманітні конкурси творчого характеру, зокрема на краще виконання ролі у ситуативній грі, у любительському спектаклі тощо.

Третій етап (7—8 класи) — основи загальної і часткової риторики в історії та сучасності (72 год., 2 год. на тиждень; або 36 год., 1 год. на тиждень).

Матеріал для навчання: класичні взірці промов, діалогів (промови і послання видатних ораторів Давньої Греції, Давнього Риму, «Діалоги» Платона, Сократа; яскраві промови письменників-полемістів як «Послання» І. Вишенського, листування Г. С. Сковороди з М. Ковалинським; монологи, діалоги, дискусії відомих громадських діячів, учених, письменників наших днів з актуальних проблем сучасності тощо). Аудіовідеозаписи виступів ораторів (вітчизняних та зарубіжних) на мітингах, урочистих зібраннях тощо.

Основні форми і методи роботи:

— слухання, коротке конспектування 30-хвилинної лекції з риторики;

— риторичний аналіз прослуханої лекції під керівництвом викладача;

— аналітичне читання спеціальної літератури з проблем риторики, укладання власної бібліотечки з проблем риторики, ораторського мистецтва;

— розповідь у вільній формі про вивчений риторичний матеріал людям, які не знайомі з цією проблематикою;

— поетапний риторичний аналіз еталонних риторичних промов різних жанрів, видів, монологів, діалогів, бесід тощо під керівництвом викладача, а потім самостійно;

— розробка власної промови — від задуму до виконання перед аудиторією з наступною рефлексією (індивідуальною та колективною);

— практикум у відборі доцільних художньо-виразових мовностилістичних засобів промови, виступу з метою формування естетичної емоції аудиторії;

— ситуативні ігри різного комунікативного спрямування, які імітують різні життєві ситуації публічного мовлення (наприклад, подолання природних та штучних труднощів під час виступу тощо).

Завдання творчого характеру:

1. Самостійно прорецензувати прослухані лекції з риторики, рідної мови, літератури тощо.

2. Виступити із 10-хвилинною лекцією з проблем риторики перед аудиторією однокласників.

3. Розробити цикл лекцій та практичних занять з проблем риторики для шкільного радіо, навчального телебачення.

4. Провести ігрове заняття з культури мовлення, техніки мовлення із молодшими школярами під керівництвом викладача риторики. Взяти участь у колективному обговоренні цього заняття.

5. Розробити сценарій цікавої дискусії для шкільного клубу, гуртка любителів словесності тощо.

6. Придумати ситуативні ігри з риторики, написати сценарій кожної гри.

На цьому етапі передбачається, що до кінця 8-річного навчання учні педагогічних класів повинні на достатньому рівні володіти такими знаннями та вміннями:

— розкрити загальну риторику як науку, виявити її зв'язки з іншими гуманітарними науками;

— засвоїти принцип та правила ведення полеміки, дискусії, знати про жанрово-стилістичні особливості монологічних та діалогічних висловлювань;

— складати короткий конспект лекції на слух, детальні реферати й конспекти із виділенням у них логічної основи, задуму автора;

— розрізняти тему, предмет, проблему обговорення; формулювати головну думку висловлювання, тобто центральну тезу;

— виявляти в усних та письмових текстах основні елементи композиції, на їх основі самостійно будувати виступи;

— вміти рецензувати усні й письмові тексти на базі аргументів риторики;

— володіти саморецензуванням виступу, письмового тексту (стаття, лист, ессе тощо);

— вести бесіду, дискусію на основі правил риторики та етики;

— переконливо й аргументовано виступати із короткими промовами на вільну тему (регламентованими у часі);

— володіти основними мовно-стилістичними виразовими засобами у власних промовах (художні тропи, вербальні й невербальні виразові прийоми).

Четвертий етап (9—11 класи) — відродження національної риторичної спадщини України. Часткова риторика. Еристика як мистецтво ведення дебатів, дискусій, полеміки — 72 год. на рік (2 год. на тиждень) або 36 год. на рік (1 год. на тиждень).

Цей етап є завершальним, а тому найбільш відповідальним у формуванні риторичної особистості.

Матеріал для навчання:

— зразки промов кращих ораторів українського риторичного Відродження XVII—XVIII ст., аналіз риторичних курсів професорів риторики Києво-Могилянської академії, братських шкіл, університетів тощо. Тексти політичних, судових, академічних, військових, ділових, рекламних та інших видів та жанрів часткової риторики. Класичні тексти з проблем еристики (судові та політичні дискусії).

Основні форми й методи навчання:

— слухання й конспектування повної лекції з риторики;

— риторичний аналіз лекції з риторики;

— риторичний аналіз лекції, промови, виступу, дискусії тощо;

— аналітичне читання спеціальної риторичної літератури, конспектування проблемних статей з риторики, еристики;

— творення власної лекції, виступу з актуальної проблеми із наступним саморецензуванням;

— написання рефератів, виступ із ними на конкурсах, наукових конференціях школи, гімназії, ліцею тощо від районного до державного рівня;

— ділові, рольові, інтелектуальні ігри з проблем риторики, еристики;

— індивідуальне та колективне тестування учнів на предмет діагностики інтелектуальних, мовленнєвих, комунікативних умінь оратора, дискутанта.

Завдання творчого характеру для учнів педагогічних класів:

1. Придумати ситуативні, ділові, рольові, інтелектуальні ігри з проблем риторики, еристики.

2. Підготувати проблемну лекцію з проблем національного красномовства, еристики, виступити з нею перед аудиторією. Взяти участь у обговоренні.

3. Провести дискусію з актуальної проблеми у класах гуманітарного профілю (7—8 класи).

4. Виступити па мітингу із промовою, проаналізувати разом із викладачем та однокласниками дієвість, ефективність виступу у нестандартній ситуації.

5. Розробити сценарії дискусії, провести дискусію із однокласниками на цікаву, актуальну тему. Провести саморефлексію.

В результаті такої роботи на четвертому етапі у перспективі планується:

— на базі філософсько-публіцистичних, суспільно-політичних промов, текстів, лігературних та політичних дискусій зміцнити й поглибити усі одержані знання й уміння, підготуватися до самостійної риторичної діяльності у різних ситуаціях, у тому числі й нестандартних;

— сформувати стійкий позитивний мотиваційний інтерес до творчої риторичної діяльності (участь у різних конкурсах, гуртках, клубах тощо);

— сформувати основи риторичної особистості із ефективним мисленням, якісним мовленням, оптимальним спілкуванням;

— сформувати основи загальнокультурного рівня сучасної інтелігентної молодої людини, яка володіє достатньою мірою усіма видами усної й писемної творчості — основи креативності, творчості на рівні сучасних вимог:

1. Програмовий матеріал з риторики по етапах розділяється на ідеях ЦІЛІСНОСТІ й КОНЦЕНТРИЧНОСТІ, що передбачає нарощування, поглиблення, розширення знань і умінь у загальній системі розвиваючої освіти.

2. Навчання риториці як гуманітарній, синкретичній науці базується на розвиткові розумової активності учнів, активізації самостійності мислення, індивідуальної творчості учня із активним і продуктивним залученням методу навчання на риторичних взірцях (риторичний аналіз).

Становлення індивідуальної творчості й риторичних потенцій дітей пов'язане із розвитком діалектичного, критичного мислення, без сліпого, некритичного копіювання.

3. Увесь мисленнєво-мовленнєвий, комунікативний процес ритора пронизує тріада класичної риторики: етос, пафос, логос, які спрямовані на кла-

сичні критерії оцінки змісту й форми публічного виступу оратора. Категорії етосу, пафосу, логосу як основоположні поняття відповідального й впливового мовлення повинні поступово й цілеспрямовано засвоюватися учнями класів педагогічного профілю в процесі навчання на всіх етапах формування риторичної особистості.

3.3. Формування риторичної культури особистості в умовах вищої освіти

Якщо хто вирішив оволодіти
красномовством по-справжньому,
він повинен бути людиною справедливою.
Платон

Система вищої освіти є однією з основних форм соціалізації особистості, вона забезпечує «фундаментальну наукову, загальнокультурну, практичну підготовку фахівців, що визначають темпи і рівень науково-технічного та соціального прогресу, сприяють утвердженню гуманістичних ідеалів, норм співжиття, формування інтелектуального потенціалу нації як найвищої цінності суспільства»[1].

Саме у вузі процес соціалізації особистості набуває якісної визначеності, бо, крім включення студентів у різноманітні види соціальних стосунків як активного суб'єкта пізнаючого, ціннісно-орієнтованого, громадсько-політичного і комунікативного діяння, передбачається їх спеціалізація, зокрема педагогічна, гуманітарна.

На думку дослідників проблем вищої школи, система вищої освіти переживає етап реорганізації, реформування. При цьому вона закріплює в поколіннях об'єктивний досвід людства, створює умови подальшого розвитку суспільства, культури, науки, техніки, передбачає формування у студентів в процесі освіти й виховання риси ГРОМАДЯНИНА майбутнього: перспективні ідеали, перспективні види діяльності, перспективні взаємовідносини, висока мораль, яка б відповідала завданням перспективного розвитку суспільства.

[1] Україна XXI століття. Державна національна програма «Освіта».— К., 1992.— С. 16; Щербакова О. А. Проблема формування національної еліти України крізь призму преси 90-х років.— К., 1999.

Перебудова вищої школи передбачає виведення вищої освіти на світовий рівень, а тому торкається багатьох проблем, серед яких чільне місце належить проблемі формування висококваліфікованих педагогічних кадрів, які б майстерно володіли усною переконуючою комунікацією — ораторським мистецтвом.

Принципово важливу роль в оновленні змісту освіти має відіграти орієнтація на інтегративні курси, зокрема риторики філософсько-дидактичного спрямування, на основі пошуку нових підходів до структурування знань, методики викладання, кадрового забезпечення тощо.

Як свідчать дослідження доктора технічних наук А. Я. Савельєва, які проводились у 90-і роки, динаміка оцінок професійного та культурного рівня викладачів вузів (за 5-бальною системою) мала такі параметри: рівень професіоналізму й компетентності — 3,8; інтелігентності, загальної культури — 3,6. Цифри красномовні, тривожні, включають і невисоку ораторську культуру викладачів. Це саме підтверджують і наші спостереження останніх років на рівні школи і вузу. Ораторська культура знаходиться на периферії свідомості педагогічних кадрів, які піклуються, в основному, про оновлення знань, фахових відомостей, а не прирощення педагогічної, ораторської майстерності. Наприклад, опитування педагогів у Міжрегіональному інституті підвищення кваліфікації вчителів, у школі-гімназії № 59 м. Києва дозволило говорити про наявність великого педагогічного перевантаження, браку часу на підвищення фахового рівня.

Ораторське мистецтво майбутнього вчителя, спеціаліста гуманітарного профілю як компонента структури педагогічної діяльності розглядається як на основі аналізу теорії й історії ораторського мистецтва, мистецтва красномовства, так і на основі художнього читання, методики виразного читання, на основні вивчення сценічної діяльності акторів-читців (М. Щепкін, М. Горбунов, М. Заньковецька, М. Садовський, М. Тобілевич та ін.), авторського читання (І. А. Крилов, Т. Г. Шевченко, М. В. Гоголь, В. Блакитний, О. Вишня та ін.), словесної діяльності видатних педагогів (А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський та ін.).

Виховання культури риторичної особистості вчителя — випускника вузу базується на головних принципах педагогіки, риторики, психології, мистецтва. Теорія особистісно-діяльнісного підходу особливо чітко відображена у концепціях Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, О. М. Леонтьєва, К. С. Станіславського. У 20—30-х роках XX ст. українські та інші вчені-пе-

дагоги розвивали ідею максимально ефективної виконавської, ораторської діяльності педагогів з метою розв'язання педагогічних завдань.

Педагоги-теоретики В. В. Голубков, М. А. Рибнікова та інші поєднували словесну й педагогічну діяльність з ухилом у розуміння мистецтва живого слова як педагогічного інструменту навчання. А. В. Луначарський, А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський розширили цей взаємозв'язок на рівні ієрархії: мистецтво слова — виховання творчої особистості вчителя, що відповідає й сучасному поглядові дослідників на виховання риторичної особистості педагогічних та гуманітарних кадрів в Україні, про що йдеться, зокрема, у дослідженнях проф. А. Й. Капської (Київський державний педагогічний університет ім. М. Драгоманова), дослідженнях С. П. Іванової, О. А. Юніної (Пермський університет ім. М. Горького) Д. М. Александрова (Московський державний технічний університет ім. Баумана), Е. В. Клюєва (Московський Університет Російської академії освіти), Т. Г. Хазагерова, Л. С. Ширіної (Ростов-на-Дону), О. Н. Зарецької (Московська академія народного господарства при Уряді РФ) та ін.

На нашу думку, виховання культури риторичної особистості студента педвузу, вчителя вимагає формування спеціальних умінь педагога на основі тісного зв'язку із вихованням мовленнєвої культури особистості, для чого необхідно включити у вузівський курс навчальні дисципліни, які формують мисленнєво-мовленнєву та комунікативну культуру студента, у тому числі такі: рідна мова (стилістика, культура мовлення, теорія та практика перекладу), іноземна мова (латинська або давньогрецька, одна-дві романо-германські), логіка, педагогіка, психологія, філософія (І—ІІ курси); риторика, прагматорика, ораторське мистецтво, мистецтво ділового спілкування (ІІІ—ІV курси); еристика, полемічна майстерність оратора, теорія і практика аргументації (V курс). Зміст програми риторики включає знання теорії та історії риторики, красномовства, розуміння звукової моделі мови й мовлення як моделі відображення дійсності, уміння вичленити у ній основні компоненти, які б сприяли розвиткові педагогічної техніки, культури мовлення, ораторського мистецтва, полемічної майстерності оратора тощо. Ми розглядаємо взаємозв'язок теоретичних та практичних компонентів у формуванні риторичної особистості вчителя, який повинен володіти живим словом як інтеграційною якістю професійної майстерності, з установкою на педагогічну діяльність через сформовані спеціальні знання й уміння, через переконаність та ціннісні орієнтації студента на доцільність володіння мистецтвом живого

слова у педагогічному процесі, педагогічному спілкуванні. Живе, ораторське слово вчителя є творчим актом його ефективного спілкування з учнями, де матеріалом для спілкування найчастіше виступають власні думки оратора або думки, втілені письменником, ученим у спеціальному тексті. Вплив учителя, викладача вузу на інтелект та емоції аудиторії є необхідною умовою впливової усної переконуючої комунікації.

Моделювання навчального процесу у вузі передбачає системний підхід як способу вивчення, аналізу й узагальнення педагогічних фактів та явищ у діалектичному процесі пізнання. Дослідження С. І. Архангельського, В. Г. Афанасьєва, Т. А. Ільїна, Л. М. Новикової та інших розкривають протиріччя між вимогами школи до випускника педвузу та невідповідністю його підготовки у плані володіння живим, переконуючим словом: між об'єктивно зрослими вимогами до якості ораторської культури та відсутністю методики навчання студентів педвузів до оволодіння ораторським умінням, гострим дефіцитом кадрів викладачів тощо.

Погляди філософів, педагогів, риторів з даної проблеми збігаються у обґрунтуванні необхідності формування психологічної готовності студентів до ораторської діяльності, до оптимізації управління цим процесом на всіх етапах навчання і педагогічної творчості. Виховну діяльність педагога ми розглядаємо як систему вищого порядку, а словесна (ораторська) діяльність є підсистемою зі своїми складовими компонентами. Ефективність діяльності кожного компонента залежить від мети, змісту й форми навчання. Цілі включають: загальні цілі, зумовлені розвитком і потребами суспільства (школи, педвузу), зумовлені вимогами педагогічного процесу (виховного); часткові цілі, які передбачають розвиток ораторського мистецтва.

Зміст системи передбачає створення передумов для теоретико-практичного оволодіння студентами ораторськими уміннями як способом педагогічного впливу на учня.

У кінцевому результаті навчання риториці виділяються такі уміння студентів:

— вести розгорнутий монолог (лекцію тощо) з фахової проблематики;

— вести ефективну, конструктивну бесіду на будь-яку тему з кола культурної, високоосвіченої людини;

— володіти полемічним мистецтвом, етичною культурою конструктивного діалогу та полілогу (диспут, полеміка, дискусія);

— володіти етикою оратора;

— виробити індивідуальний образ оратора, власний ораторський стиль;

— розуміти і виявляти риси національної специфіки виступів та риторичних текстів із скарбниці українського красномовства.

Методи мовлення, які ми пропонуємо у формуючому педагогічному експерименті, сприяють оптимізації діяльності студентів:

мислительної, мовленнєвої, комунікативної, творчої, педагогічної.

Крім класичних методів, ефективними методами у формуванні риторичної особистості студента виявилися такі: метод рольових та ділових ігор, метод словесної дії, розв'язання ситуативних завдань, творчі конкурси, мікровиступи на задану тему, виступи-імпровізації, самоаналіз та рецензування (індивідуальна та колективна рефлексія), метод тестування, відеотренінги, відеопрактикуми тощо[1].

Ми виділили такі основні сфери застосування набутих ораторських навичок та умінь: навчально-пізнавальна, професійно-педагогічна, громадсько-політична, культурно-просвітницька. Реалізація змісту, форм та методів навчання передбачається навчальним планом, програмами, методичними рекомендаціями, які розроблялися дослідником для системи вищої освіти. Відзначимо, що серед сукупності ораторських навичок та умінь, якими повинен володіти кожен високопрофесійний педагог, ми виділили монологічну, діалогічну та полілогічну форми усної переконуючої комунікації, наголосивши на дефіциті культури конструктивного діалогу педагога у нестандартних, конфліктних ситуаціях (виступ на масовому мітингу, під час страйку тощо). Зокрема, вимагає серйозної фахової уваги підготовка вчителя-вихователя у плані здобуття умінь полемічної майстерності, теорії й практики аргументації виступу, логічної культури мислення та ін.

Опитування старшокласників педкласів та студентів пединституту про ораторську підготовку в позанавчальній діяльності виявила низький результат — біля 4 % — з боку вчителя-оратора, а самі учні виступали у цій ролі у позакласній роботі — 13 %. Ці дані збігаються із дослідженнями А. Й. Капської. Самі вчителі вважають себе підготовленими до ораторської діяльності — на 17,6 %, що є низьким рівнем риторичної культури педагога.

Перспективним шляхом ліквідації дефіциту риторичної культури вчителя як органічної складової їхньої фахової підготовки є система перепідготовки: вчителів-предметників, класних керівників, вихователів групи продовженого дня, вихователів шкіл-інтернатів та ін. Зокрема, серед релевантних показників ораторської культури педагога в інституті підвищення кваліфікації

[1] Див.: Сагач Г. М., Юнина Е. А. Риторика в интеллектуальных играх.— К., 1990; Берн Эрик. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры.— М., 1992.

вчителів відзначалося уміння прогнозувати ефективність словесної дії педагога.

З метою формування культури риторичної особистості вчителя пропонуємо три етапи діяльності вузівського педагога:

1) моделювання системи навчання студента[1];

2) створення й реалізація навчальної програми з риторики, ораторського мистецтва[1];

3) розробка й впровадження навчальних та позааудиторних форм навчання студентів в умовах педагогічної та гуманітарної освіти.

На нашу думку, встановлення рівня ораторської обдарованості студентів та абітурієнтів педвузу, якісний професійний відбір методом експертної оцінки, самооцінки на інтуїтивному рівні дає якісні результати, виходячи із таких основних показників: культура мислення (логічна культура); культура мовлення (лінгвістична культура), техніка мовлення; культура спілкування з аудиторією (психолого-педагогічна культура). Високий, середній та низький ораторські рівні підготовки абітурієнтів та студентів 1—2-х молодших курсів виявляють виразну тенденцію до середнього рівня володіння усно-мовною комунікацією у педвузах, бо абітурієнти технічних, природничих курсів виявляють тенденцію до низької ораторської культури. За нашими спостереженнями за абітурієнтами, учнями старших класів школи-гімназії № 59 м. Києва, Українського коледжу № 272 м. Києва, інших шкіл нового типу, вони потребують серйозної ораторської підготовки, не завжди володіють умінням вести демократичну дискусію, полеміку, у спілкуванні часто інтровертні, некомфортно почуваються тоді, коли треба аргументовано відстояти свою думку, особливо у нестандартних ситуаціях, уникають публічних виступів, не завжди вірять у свої ораторські потенції, мають недостатню ораторську практику, над ними часто тяжіють стереотипи «папірцевих» ораторів, слабо розвинені навички та уміння спонтанного імпровізаційного публічного монологічного мовлення. Зокрема, лише 10 % старшокласників-абітурієнтів школи-гімназії гуманітарного класу виявили хороший рівень володіння усним словом (дискусія на тему: «Моя майбутня професія. Чому я її обрав?», участь у публічних виступах Малої Академії, в олімпіаді Юного філолога тощо).

[1] Див.: Шепеленко Т. Л. Формування комунікативних умінь студентів економічного університету в процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін. — К., 1998.

[1] Див.: Програма спецкурсу риторики.— КДУ, 1978; Програма курсу «Основи ораторського мистецтва.— КДУ, 1990; Програма з риторики.— КДУ, 1992; Програма курсу «Основи красномовства».— К., 1994; Еристика та риторика.— КНУ ім. Т. Г. Шевченка, 2000 та ін.

Відзначимо, що мотиви, інтереси, здібності абітурієнтів та студентів педвузу до оволодіння ораторським мистецтвом, виконавсько-мовленнєвою діяльністю динамічно змінюються, оптимізуються в системі таких видів роботи: заняття у школі юного лектора (оратора); включення до навчального процесу спецкурсу (курсу) риторики, ораторського мистецтва, виразного читання, логіки; заняття у гуртках художнього читання, драмгуртках; факультативне вивчення ораторської спадщини кращих вітчизняних та зарубіжних ораторів; творчі зустрічі із професійними ораторами, акторами, представниками політичного, академічного, юридичного та інших жанрів красномовства; творчі зустрічі із представниками красного писемства — письменниками (поетами, прозаїками, полемістами), які володіють живим словом, успішно виступають перед аудиторією, як, наприклад В. О. Яворівський, М. Д. Сом, І. Ф. Драч, П. М. Мовчан, Г. О. Чубач, К. В. Мотрич та ін.; ефективною формою є проведення конкурсів «Ораторами стають!», система практичних занять, зокрема реальне включення у спонтанні виступи на мітингах, дискусіях та ін., що активно практикувалося на факультеті підвищення лекторської майстерності при товаристві «Знання» протягом 1984—1992 рр. тощо.

До педагогічних умов формування ораторської особистості майбутнього вчителя, крім системного методу у розв'язанні педагогічних завдань, міжпредметних зв'язків із викладачами курсів історії педагогіки, педагогіки, психології, педагогічної майстерності, методики викладання фахових дисциплін, художнього читання, виразного читання, стилістики та культури мовлення, виконавсько-мовленнєвої діяльності та ін., відносимо і перелік та обсяг годин навчальних курсів, необхідних для навчання студентів мистецтву живого слова. На базі експертного опитування спеціалістів вузу засобами математичної логіки визначається структура навчальних курсів та спецкурсів для даного вузу, їхній логічний взаємозв'язок.

У педагогічному університеті ім. М. Драгоманова діє така система навчальних курсів: Техніка мовлення і читання партитури тексту, Виконавський аналіз з методикою роботи, Основи драматургії і сценарної роботи у виховному процесі, Основи сценічної грамоти з методикою роботи, Основи режисури у виховному процесі.

Як бачимо, курсу ораторського мистецтва, риторики програма педвузу поки що не має. Певною мірою ці прогалини заповнюються висококваліфікованими професорсько-викладацькими силами кафедр теорії та методики виховної роботи (проф. А. Й. Капська), педагогіки, стилістики мови

(проф. Л. І. Мацько, проф. М. М. Пилинський та ін.), якісним проведенням педагогічної практики із включенням студентів у активний виконавсько-мовленнєвий режим педагогічної творчості тощо[1].

Останнім часом введено спецкурс для студентів усіх спеціальностей на педагогічному факультеті — «Основи теорії та методики красномовства».

За допомогою методу послідовного конструювання визначається оптимальний зміст курсів, обсяг вивчення, розподіл часу й змісту по роках, семестрах, навчальних тижнях.

У Київському університеті імені Тараса Шевченка на гуманітарних факультетах, зокрема юридичному, філософському, журналістики, філологічному, соціологічному, психологічному читаються курси та спецкурси, які націлені на формування креативної особистості майбутнього спеціаліста: логіка, еристика, професійна етика та риторика (на юридичному), риторика, педагогіка, психологія, етика та естетика й інші. Курс риторики в університеті читається протягом 1—2-х семестрів,— від 18 до 36 год. на навчальний період, проходить апробацію його програма, розподіл годин[2]. Програмний матеріал з риторики будується на ідеях цілісності й концентричності, що передбачає нарощування, поглиблення, розширення знань і умінь у загальній системі розвиваючої освіти гуманітарного спрямування. У Міжрегіональному інституті підвищення кваліфікації вчителів пройшли успішну риторичну підготовку вчителі першого набору за програмою в межах 120 годин (1992 р.), де автор дослідження проводила експеримент, читала поглиблений курс риторики (60 год.).

Вчителі-ритори, випускники цього першого набору, під час анкетування виставили викладачам риторики, ораторського мистецтва найвищі бали за фахову майстерність, продемонстрували високий ступінь мотиваційних установок під час навчання, а також високий рівень ораторської культури у подальшій педагогічній діяльності.

Високу ефективність у підготовці висококваліфікованих педагогічних кадрів, риторичної особистості вчителя мають курси психолого-педагогічного спрямування, які читаються на кафедрі педагогічної майстерності у Полтавському педагогічному інституті ім. А. С. Макаренка (проф. Н. М. Тарасович). В цілому можна говорити про цілком сформовану школу педагогічної майстерності на чолі з академіком АПН України Зязюном І. А., на базі цьо-

[1] Див.: Капская А. И. Формирование готовности студентов педвуза к исполнительско-речевой деятельности в системе профессиональной подготовки.— К., 1989.

[2] Див.: Сагач Г. М. Риторика як наука в системі професійної підготовки вчителя.— К., 1993.

го педагогічного вузу, який координує творчі сили педагогів України у формуванні вчителя-професіонала нового типу, який володіє живим ораторським словом переконуючої комунікації — основою педагогічної майстерності[1].

Логічна структура курсу риторики у Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка дозволила впорядкувати елементи теоретичного, історичного та практичного аспектів викладання риторики на гуманітарних факультетах у межах відведених годин за такою орієнтовною схемою.

1. Історія риторики, куди включено такі блоки: місце риторики серед інших наук, риторика й ораторське мистецтво, модель ораторської діяльності Арістотеля, основні види і жанри ораторського мистецтва, основні етапи зародження та розвитку риторики й ораторського мистецтва в історії людства (Давня Греція, Давній Рим), народний золотослів (етичні джерела українського красномовства), становлення слов'янського ораторського мистецтва (з періодизацією: епоха Київської Русі, риторичний Ренесанс України XVII—XVIII ст., риторична криза середини XIX—XX ст., відродження риторичної спадщини наприкінці XX ст.); сучасні риторичні школи, розвиток риторики за межами України.

2. Теоретична риторика містить аналіз і вивчення таких основних питань: закони риторики — організація та управління мисленнєво-мовленнєвою діяльністю: концептуальний, закон моделювання аудиторії, стратегічний закон, тактичний, мовленнєвий, безпосереднього спілкування, системно-аналітичний закони.

3. Практична риторика включає такі основні питання: предмет, зміст усного публічного виступу, текст виступу та його параметри, образ оратора, професіограма оратора, логічна культура оратора, мовленнєва культура оратора, композиція і стиль виступу оратора, аудиторія, психологія аудиторії, взаємодія оратора з аудиторією, спілкування оратора з аудиторією як творчий процес, полемічне мистецтво оратора тощо.

Практична риторика базується на чергуванні семінарсько-практичних занять у активній формі: рольові та ділові ігри, тестування, відеопрактикуми, відеотренінги, «круглі столи», диспути, дискусії, конкурси тощо. Курс риторики читається із врахуванням фахових інтересів студентів, з гнучкою перебудовою, переструктуруванням матеріалу відповідно до потреб аудиторії. Зокрема, студентам юридичного факультету розширено читається блок судового красномовства, студентам філологічного факультету, журналістики, філософського — академічне красномовство; студентам факультету психо-

[1] Див.: Педагогічна майстерність.— К., 1997.

логії та соціології — лінгвістична культура як аспект комунікативної майстерності психолога, соціолога тощо.

Формуючий експеримент по вихованню риторичної особистості студентів гуманітарного профілю передбачав такі фази: від засвоєння студентами основних вимог до ораторської творчості, через визначення її місця й сутності у педагогічній та професійній діяльності, через формування необхідних умінь — до організації навчально-пошукової творчості студентів з метою виголошення промов різного жанру, виду й спрямування, з використанням елементів педагогічної майстерності, із виявленням умінь автодидактизму та саморефлексії. Така динаміка рівнів практичних умінь студентів лежить в основі методу трансформації своїх ораторських умінь у педагогічній та фаховій творчості з метою повнішої інтелектуально-емоційної, емоційно-художньої, духовної реалізації особистості демократичного суспільства.

У позанавчальний час у педагогічних вузах, університетах формування риторичної особистості здійснюється через такі підструктури, як факультет суспільних професій, художньо-творчі об'єднання, школа молодого лектора тощо. Невикористаних резервів у формуванні риторичної особистості у вузі є чимало, окремі аспекти цієї проблеми потребують подальшого вивчення, розширення експерименту й осмислення досвіду, набутого кращими педагогами шкіл та викладачів гуманітарних вузів.

Узагальнення результатів педагогічного досвіду та експерименту, відповідно до розробленої автором концепції, показало, що в учнів та студентів експериментальних класів та груп значно зріс інтерес до вивчення риторики, ораторського мистецгва, полемічного мистецтва, майстерності ділового спілкування та ін. (80 %). Захист дипломних робіт на факультеті журналістики у 1991—1995 навчальних роках виявив, що студенти отримували вищий бал не лише за зміст роботи, але й за уміння захистити її перед комісією, точно й грунтовно відповісти на запитання, уміло поєднуючи зміст і форму презентації дослідження в усній переконуючій комунікації (60 %).

У цілому можна зробити висновок про те, що розвиток суспільства, яке ставить на чільне місце формування культури риторичної особистості вчителя, має значний духовно-інтелектуальний потенціал, бо риторика філософсько-дидактичного спрямування є активним стабілізуючим культуротворчим фактором демократичної держави. Тому кожен мовець, незалежно від сфери усної переконуючої комунікації, повинен відчути високу відповідальність за словесний вчинок, словесну дію, бо у широкому розумінні риторика переймається проблемами впливу мислення на свідомість, буття, ек-

зистенційну дійсність: «Риторика вчинка проб'ється крізь холодну кору всезагального детермінізму до індивідуальної відповідальності»[1].

Мета сучасної інтелігентної людини — осмислити багатющу риторичну спадщину цивілізованого людства й свого народу на новому етапі розвитку суспільства, а також стосовно власних можливостей, конкретної ситуації спілкування; виробити оригінальний ораторський стиль, розширити духовно-інтелектуальні обрії у широкому контексті світової й національної культури.

3.4. Красне слово Т. Г. Шевченка і відродження національної школи красномовства

...слово поетове лягало на душу, як Боже слово.
Євген Сверстюк

Нині настає час відродження національної культурної спадщини, зокрема й риторичної, чарівного народного золотослова, в якому відбито дивоцвіт національного менталітету й світовідчуття, який подарував світові титанів думки, слова, духу — Тараса Шевченка, Григорія Сковороду, Памфіла Юркевича, Петра Могилу, Феофана Прокоповича та інших просвітителів-гуманістів.

Шевченкове красне, пророче слово — серце української поезії, духовний велетень, феномен якого до цього часу повністю не розкритий, бо сягає вершин космічних, глибин найпотаємніших.

Поет-пророк, речник народу, унікальна творча особистість, Тарас Григорович Шевченко є батьком відроджуваної української нації, яка через красне слово духовно-інтелектуальної величі пізнавала мікрокосм власної душі у макрокосмі Всесвіту.

Красне слово Кобзаря можна розглядати як за традиційними, так і за нетрадиційними підходами, як органічну єдність, яка не вписується у прості класифікаційні схеми. Зокрема, американський славіст Григорій Грабович у праці «Шевченко як міфотворець» пропонує оригінальний аналіз творів Кобзаря не за тематично-проблемним методом, а за різними формальними способами подання. На наш погляд, заслуговують на увагу громадськості такі 3 головні типи: 1) риторичні, пророчі, «політичні» чи «ідеологічні» вірші,

[1] Бахтина М. Риторика поступка: Серія «Наука убеждать: риторика».— М.: Знание, 1991, № 9.— С. 22.

як «Посланіє» («І мертвим, і живим, і ненародженим...»), «Кавказ», переробки й наслідування старозавітних пророків тощо; 2) інтимні, або «чисто ліричні», або «сповідальні» вірші, переважно короткі, написані в період заслання; 3) оповідні поезії, котрі, як правило, довші, хоча серед них трапляються й такі, як «Русалка» — балада на 62 рядки, поема «Катерина», «Гайдамаки», «Відьма», «Княжна», «Невольник», «Москалева криниця», «Титарівна», «Неофіти», «Марія».

Це — формальна типологія, яка дозволяє роздивитись конфлікт в українському світі — знищення первісного, ідеального ладу, поновлення якого поет-пророк обґрунтовує у видіннях ідеальної рівності, ідеальної людської спільності:

І оживе добра слава, Слава України...
(І мертвим...)

Або:

Встане Україна,
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..
(Стоїть в селі Суботові)

Своєю незмірною любов'ю до поневоленого народу Великий Тарас бажав йому неба прихилити, палко й щиро вірив, що милосердний Бог не забуде його, зглянеться на нього своїм ласкавим оком і пошле йому волю і «добру долю від віка до віка», як пише Володимир Домашовець у дослідженні «Псалми Давидові» (Оттава, 1992 р.).

Поет-пророк як посередник між Богом і народом створив унікальні за силою й красою переспіви псалмів — це яскрава оповідь звинувачувачам Поета у безбожництві й нерелігійності. Але поет вірив «у вічно живого, праведного й справедливого Бога... в усьому... є Божа воля, хоч не завжди людина її розуміє і хоче з нею погодитись...».

«Духовні вірші», «духовні пісні» були у репертуарі мандрівних дяків, бурсаків-школярів XVI—XVIII ст. Для Тараса Шевченка, як сироти, псалми були потіхою, підтримкою і заохотою, «натхненням до молитви», до витривалості, до боротьби проти зла, до змагання про добро, до національного й духовного пробудження українського народу. Духовна творчість Кобзаря,

зокрема його псалми, наближали геніального поета до Бога, наситили душу мужністю переносити усі знущання життя, коли він був вільною людиною протягом коротких 9-ти років.

Т. Г. Шевченко підніс на високий, мистецький, художньо-риторичний рівень псалми, як неперевершені зразки гомілетичного жанру ораторського мистецтва духовного спрямування, з їх аналогіями, порівняннями, психологічним паралелізмом, акровіршами, алітераціями, метафорами-перлинами, рефренами та іншими художньо-виразовими засобами.

Одним із найдавніших жанрів ораторського мистецтва є епідейктичний, похвальний, зразки якого ми знаходимо як у творчості поетів, риторів античного світу, так і майстрів красного слова епохи відродження українського красномовства, зокрема у Феофана Прокоповича, теоретика й практика українського красномовсгва (славнозвісна праця «Про ораторське мистецтво») та генія української поезії — Т. Г. Шевченка. Він створив «Книгу псалмів» із зразками національної оди — похвальної ліро-епічної поезії, з усіма ознаками жанру: піднесено-урочистий тон, присвята спеціальним подіям, визначним особам, які виконувалися у храмі хором, вражаючи дослідників розмаїттям жанрів, форм. Тут і лірика, і форма елегії, ідилії, епіка й драма.

Поет-пророк, поет-красномовець створив шедевр українського красного слова, божественного за силою й красою співаника у спільному й особистому поклонінні Богові. Ці поетичні перлини народилися небесним вогнем любові до Бога та від Бога як взірець звертання людини до Бога в святості й чистоті, любові та шуканні помилування:

Хто ж пошле нам спасеніє,
Верне добру долю?
Колись Бог нам верне волю,
Розіб'є неволю.
Возхвалимо тебе, Боже,
Хваленієм всяким...

(Псалом 52)

Вражає духовно-будуюча сила псалмів великого сина українського народу, який своїм вогненним словом правди і свободи закликав рідний народ стати на праведну дорогу спасіння України, не розпинати неньку-Україну, встановивши справедливість на стражденній землі, обійняти «найменшого брата», бо інакше виллється Божий гнів на «правнуків поганих».

Поет-пророк вірив: «Коли за нас Бог, то хто проти нас?» А у славнозвісній поемі «Кавказ» Великий Кобзар пророкував:

Встане правда! Встане воля!
І тобі одному
Помоляться всі язики
Вовіки і віки.

Дослідники творчості поета, зокрема Григорій Грабович, відзначають, що в основі поезії Т. Г. Шевченка лежить міфологічне мислення, особливе міфологічне сприйняття України, бо «міф складає код Шевченкової поезії».

У книзі «Етюди про поетику Шевченка» Михайлина Коцюбинська характеризує геніального поета як «художню натуру з воістину ренесансною широтою мистецьких обдарувань», для якого мистецтво є «чимось божественним, вічним, чимсь таким, до чого треба приступати з побожним трепетом».

Красне слово Т. Г. Шевченка можна проаналізувати під кутом зору його інтонаційного образу в поезії, яка найбільш органічно зближується з ораторським мистецтвом саме через цей художньо-виразний показник.

Відзначимо, що у класичній українській поезії Т. Г. Шевченко був найяскравішою інтонаційною індивідуальністю, найповніше втілив у своїй поетичній творчості національний, цілісний і живий характер з його багатющою та унікальною тембровою характеристикою. Могутній голос поета вчувається нашим сучасникам у красному слові його духовних нащадків, таких, як мужня Ліна Костенко, мудрий Іван Драч та інші.

Поет-новатор органічно увібрав у себе такі живодайні джерела поетичної інтонації, як народна пісня — у прямих і непрямих стилізаціях, фольклорних образах; у певній частині художнього доробку поет-новатор відходить від народнопісенних інтонацій і форм, творить типовий літературний вірш ораторського, розмовно-ліричного типу.

Отже, красне слово поета-пророка України звучить із яскраво пісенними, фольклорними інтонаціями як шедевр усного народного мистецтва; з другого боку, його красне слово збагачене, розцвічене й суто книжною, ораторською інтонацією: ствердження через заперечення, паралелізм, відштовхування від пісенного зачину, трансформація характерної для голосінь емоційної ампліфікації, епічна наспівність дум тощо.

Віщими виявилися слова надгробної промови у Санкт-Петербурзі в 1861 р. Пантелеймона Куліша, який над тілом Тараса Григоровича говорив так: «Немає в нас ні одного достойного проекти рідне українське слово над

домовиною Шевченка: уся сила і краса нашої мови тільки одному йому відкрилася. А все ж ми через його маємо велике і дороге нам право — оглашати рідним українським словом сю далеку землю».

Висока ораторська інтонація, нотки сентиментальної розчуленості, зворушеності, романтичного світосприймання лежать у природі поезії Т. Г. Шевченка, а висока романтична риторика має чи не найвищий романтичний пафос у поемі «Гайдамаки»:

Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля,—
Ідіть, сини, погуляти,
Пошукайте долі.
Сини мої невеликі,
Нерозумні діти,
Хто вас щиро без матері
Привітає в світі?
Сини мої, орли мої!
Летіть в Україну...

Інтонаційна поліфонія поезії Т. Г. Шевченка розкривається у тверезому, реалістичному коментарі, у вибухах гніву, іронії, у енергійному чутті, настроях просвітлення й любові, бажанні вірити, моменті божественного катариса:

Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата,—
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.

Ораторсько-поетичний темперамент поета-пророка відповідав його завданням поета-громадянина з високою позицією революціонера духу нації, співця, який свято вірив у оновлюючу, пробуджуючу силу слова:

Возвеличу
Малих отих рабів німих!

Я на сторожі коло їх
Поставлю слово.

Ораторський та розмовний тип інтонації поезії Великого Кобзаря є органічним для жанру романтичної риторики, виступає своєрідним синтезом, високохудожнім і одночасно новаторським для своєї доби, вражаючи читача та слухача життєдайними інтонаціями живого звертання, риторичного запитання, побутово-розумовну інтонацію підносить до ораторсько-поетичного пафосу:

Моліться одному — правді,
А більше — нікому. Пора
Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть між люди!

Виразними ораторськими ознаками поетичного обдарування поета є його орієнтація на адресата, його постійна присутність як щирого й уважного співрозмовника, настанова на внутрішній діалог із ним. До наших днів дійшла майже незмінною формула ораторської діяльності Арістотеля — «оратор — слово — аудиторія», доповнена лише зворотним зв'язком акту духовно-інтелектуальної співтворчості у певній ситуації спілкування.

Шевченко-пророк, Шевченко-трибун досягає максимальних висот напруження думки і слова через глобальну, максимальну напруженість пафосної, ораторської інтонації з патетикою віри, гнівними інвективами, радістю, пекучим болем, різкою контрастністю, інтонацією пророцтва, що зближує його творчість із Біблією, унікальним пам'ятником духовної культури людства:

Погибнеш, згинеш, Україно,
Не стане знаку на землі.
А ти пишалася колись
В добрі і розкоші! Вкраїно!
Мій любий краю неповинний!
За що тебе Господь кара,
Карає тяжко?

Шевченко володів могутньою енергією красного слова, бо залучав внутрішнього співрозмовника до думання, осмислення й переживання над вічними проблемами боротьби добра і зла, правди і кривди:

І день іде, і ніч іде.
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки?

Високий дух моральних істин, які проповідував поет-пророк, творився високим духом геніального сина українського народу, який створив вільний інтонаційний вірш, завжди йшов шляхом до інтонаційної свободи через високий риторичний пафос прямо до живих сердець нащадків, закликаючи: «Свою Україну любіть!».

Отже, богонатхненна творчість Т. Г. Шевченка є мистецьким ідеалом інтелектуального, морально-духовного служіння народові СЛОВОМ ПРАВДИ. Поети, молоді оратори Нової України все глибше й глибше проникають у сокровенні глибини творчої лабораторії Кобзаря, бо на цьому фундаменті розбудовується національна школа красного письменства й красномовства. Про це свідчать численні братства (починаючи з перших братчиків Львова) шанувальників творчості Т. Г. Шевченка, які провадять велику науково-практичну, пропагандистську діяльність.

Поетика й риторика — дві сестри, бо об'єктом вивчення й аналізу мають СЛОВО з могутнім етико-естетичним потенціалом істини, добра й краси.

Унікальна творчість Т. Г. Шевченка дарує нам рідкісну можливість простежити одухотворене, обожнююче ставлення до Божого дару — мистецького слова в художньому зверненні до поетичної музи в поезії «Муза». Він наділяє її найсвітлішими, найніжнішими словами: пречистая, святая, чарівниченько моя, квіточка в полі та іншими, які свідчать про її доленосність в житті поета-пророка.

Ампліфікація гомілетичних понять: «святая, пречистая, з неложними устами, душу окропила, з безсмертними очима» творить класичний античний образ безсмертної Музи, якій Поет поклоняється, якій віддає шану серця, котре знає божественну велич її краси.

Особливу чарівність, теплоту й неповторну магію «впізнання» не стільки розумом, скільки внутрішнім зором — люблячим серцем — впізнаванням «матері» стають для читача реалії народного золотослову: в пелену взяла, геть у поле однесла, колихала і співала, доглядала в степу, безлюдному степу, сіяла, пишалася, як квіточка.

Геніальний поет сміливо й органічно поєднує два могутні стильові потоки — класичне й фольклорне, які в синтезі передають невичерпне багатство

й потенції Поезії від Бога, де художня Правда оживає магією краси СЛОВА, яка ніби з небес спустилася на землю й своїми чарами, любов'ю зігріла серце поета — серця шанувальників красного слова.

Дійсно, життя коротке, а мистецтво — вічне. Ця класична сентеція має безліч підтверджень, коли до неї торкається рука Художника від Бога.

Митрополит Іларіон (професор Іван Огієнко) так визначив високу духовність поезії Т. Г. Шевченка: «...ніхто з наших письменників, ні до Шевченка, ні по ньому, не писав таким справді виразним релігійним стилем, в якому кожна рисочка релігійна, кожне слово не суперечить чесности думання. Я б сказав, що в світовій літературі ніхто з світських письменників не перевищив Шевченкового релігійного стилю й змісту»[1].

Отже, античний риторичний пафос, як і класичний поетичний пафос, змішуючись, об'єднуючись із сферою прозаїчною, у новітню добу творять феномен нової поетичної естетики: художньому пізнанню відкривається єдина, синкретична дійсність, єдність ідеального і низького, ідеального і матеріального, поетичного і прозаїчного, дифузія «високого» і «низького», божественного і земного через Шевченкове «мистецтво простоти», бо він був мужем Слова і Справи, апостолом Правди і Свободи.

3.5. В. О. Сухомлинський про мистецтво слова педагога

Говоріть дітям красиво про красу навколишнього світу...
В. О. Сухомлинський

Педагогічний талант видатного українського ученого, теоретика і практика-просвітителя, майстра живого слова, творця унікальної «Школи радості», «Школи під блакитним небом», «Школи мислення» втілився у багатьох аспектах, а головне — в унікальній педагогічній творчій спадщині, до якої прихиляємося ми у час духовного відродження народу, реформування освіти на засадах гуманізму, гуманітаризації, демократизму.

Вагомою гранню педагогічного таланту В. О. Сухомлинського є концепція виховання творчої особистості людини засобами живого, переконуючого слова вчителя, який у слові виявляє себе, свою культуру, свою моральність, своє ставлення до вихованця — як людина, яка ДІЄ СЛОВОМ (лат.: homo verbo agens).

[1] Митрополит Іларіон. Релігійність Тараса Шевченка.— Вінніпег, 1964.— С. 6.

Дитина і вчитель — основні суб'єкти шкільної освіти, які взаємодіють на рівні слова, за допомогою слова, через слово: «Слово вчителя — як інструмент впливу на душу вихованця, нічим не замінити. Мистецтво виховання включає, насамперед, мистецтво говорити, звертатися до людського серця. Я твердо переконаний, що багато шкільних конфліктів, які нерідко закінчувалися великою бідою, починаються з невміння вчителя говорити з учнями», — стверджував В. О. Сухомлинський[1].

Прикро й боляче наприкінці XX ст. жити в стихії мовленнєвого безкультур'я: спостерігати й чути «без'язиких» народних депутатів, вболівати душею за мовні покручі деяких діячів науки, культури, освіти, бачити окремі рецидиви «антиріторики» політичних, судових і навіть педагогічних кадрів, які не можуть ефективно, адекватно до ситуації спілкування ДІЯТИ СЛОВОМ на благо істини, добра, краси.

Нині прийшов час ламання риторичної криги, відродження кращих традицій національного красномовства, зокрема й педагогічної риторики В. О. Сухомлинського[2], інших просвітителів українського народу.

В. О. Сухомлинський творив мікрокосм дитячої душі, переливаючи в неї мудрі думки, світлі почуття, добру волю, плекаючи сад істинної духовності й високої етико-естетичної краси думки й слова. Як і для ритора, для педагогічної творчості майстра слова В. О. Сухомлинського «джерелом думки» був увесь оточуючий світ, зокрема природа з її лісами, лугами, ставками, садами, полями, а також безмежний світ мистецтва, макрокосм Всесвіту й творчої людини. Тому така широка палітра тем і проблем словесних художньо-публіцистичних творів учнів видатного педагога, розмаїття жанрів — від казки, байки, розповіді, інтимного щоденника, твору-мініатюри до етико-філософського осмислення основ світобудови у доповідях, рефератах та інших творах словесної скарбниці дитячої творчості.

Творчість дитини формується творчістю істинного вчителя, бо саме з постаті Учителя, як вважав В. О. Сухомлинський, починається пізнання дитиною світу й людини. Багато духовних багатств треба мати вихователеві, щоб постійне самовиявлення його особистості діяло на учнів як стимул до самовдосконалення. Великий український педагог вірив, що творчість вчителя і учня — це незримі ниточки, які «об'єднують серця».

У статтях-роздумах В. О. Сухомлинського про творчість словом як засобом духовно-інтелектуальних взаємин між членами колективу знаходимо взір-

[1] В. О. Сухомлинський. Вибрані твори в п'яти томах.— К., 1976. — Т. 5.— С. 321.

[2] Див.: Мамчур Л. І. Лінгводидактична спадщина В. О. Сухомлинського.— К., 1998.

ці яскравого, образного, точного, емоційного слова про живе слово: «В руках вихователя слово такий же могутній засіб, як музикальний інструмент в руках музиканта, як фарби в руках живописця, як різець і мармур в руках скульптора. Як без скрипки немає музики, без фарби і пензля — живопису, без мармуру й різця — скульптури, так без живого, трепетного, хвилюючого слова немає школи, педагогіки.

Слово — це ніби той місток, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність»[1].

Живе, переконуюче слово педагога-вихователя має глибокі корені у світовій культурі. Зокрема, наставники давніх філософських, риторичних, поетичних шкіл Давньої Греції, Давнього Риму виховували почуття людської гідності у своїх вихованців через виховання почуття високого громадянського обов'язку перед суспільством за передачу могутнього інструменту впливу на розум, душу, волю людей в нечисті руки недостойних. Їхнім моральним постулатом було славнозвісне: «Не зашкодь!» (лат.: Non nocere!).

В. О. Сухомлиський ясно усвідомлював можливості живого слова: «Слово — це найточніший різець, здатний доторкнутися до найніжнішої рисочки людського характеру. Вміти користуватися ним — велике мистецтво. Словом можна створити красу душі, а можна і спотворити її. Тож оволодіймо цим різцем так, щоб з-під наших рук виходила тільки краса!»[2].

До сьогоднішнього дня не втратили свого високого значення думки В. О. Сухомлинського про етико-естетичну силу й красу слова вчителя, який повинен досконало володіти усіма багатющими ресурсами рідного слова, впливати на формування свідомості учня не тільки своїм розумом, гарячим серцем, але й усім життям — чистим, благородним, одухотвореним ідеєю «педагогіки серця». Кожен урок видатного гуманіста й справжнього поета, гарного музиканта-скрипаля В. О. Сухомлинського перетворювався на свято, радість пізнання нового, інтелектуально-емоційного здивування перед глибинами знань, все нових і нових відкриттів незвіданих висот духу людини, її мудрої думки, красного слова, у яке діти вслуховувалися, як у найчарівнішу музику.

Українська національна педагогічна скарбниця увібрала в себе такі животворні ідеї видатного мислителя, як єдність розумового, етичного, естетичного, трудового, фізичного виховання дитини, як розумова й мовна діяльність — творчість дітей, інтелектуальна активність, виховання ідеальних уявлень про красу поведінки, красу слова, природи, мистецтва, а головне — самої людини.

[1] В. О. Сухомлинський. Вибрані твори в п'яти томах.— К., 1976.— Т. 5.— С. 160.

[2] Там само.— С. 167.

Широкі педагогічні обрії статей В. О. Сухомлинського можна сконцентрувати під кутом зору його професійної уваги до красного слова вчителя-вихователя. Це, зокрема, такі його статті: «Слово про слово», «Рідне слово», «Слово вчителя в моральному вихованні», «Розумова й мовна діяльність підлітків», «Особливості мислення і мови в юнацькі роки», «Як добитися, щоб слово вихователя доходило до серця вихованця», «Оберігайте своїх вихованців од марнослів'я», «Оволодівайте мистецтвом індивідуальної бесіди з вихованцем», «Що можна і чого не можна обговорювати в шкільному колективі», «Як проводити виховну бесіду з колективом», «Слово і емоційна культура людини» та багато інших.

З давніх дохристиянських часів, коли народ творив язичницькі молитви у надтексті діалогу Людини із Космосом — у замовляннях, зокрема, для певного праетапу людської думки «слово» і «діло» були ледве не синонімами, що дістало своє відбиття у найдавніших індоєвропейських мовах. Отже, для усієї подальшої східнослов'янської культури слово наділялося великою силою, характеризувалося красномовними, пишними епітетами на зразок «золоте слово», велемовність, хитромовність, красномовність, благомовлений, добромовлений. Риторика у слов'ян розвивалася до тих пір, доки слово ритора не розходилося із ділами, тобто коли його слово було етичним, наповненим етосом (моральністю), пафосом (щирими почуттями), логосом (істинним змістом, ідеєю). Тому творити добро — це визначальна, кардинальна етична категорія старовинної риторичної думки — є неодмінною, органічною рисою педагогіки від давнини до наших днів, зокрема у педагогічній скарбниці В. О. Сухомлинського, творця материнської школи, де взаємодіють Учитель — Друг і Учень — Друг, в яких слова не повинні розходитися із ділами, а творити гармонію істини, добра, краси.

Авторська «школа радості» В. О. Сухомлинського була багата талантом не тільки свого директора, генератора ідей, але й творчістю багатьох його сподвижників-педагогів, а також обдарованих дітей, які формувалися у творчу особистість у Кімнаті казки, Клубі допитливих, Куточку мрії, у Саді здоров'я, Острові чудес, Куточку краси, Кімнаті думок тощо, які творилися спільною натхненною працею педагога і дитини як потреба душі, як могутній прояв невичерпних талантів у звичайній сільській українській школі, про яку довідався згодом увесь світ.

На жаль, багатюща педагогічна й художньо-риторична спадщина В. О. Сухомлинського ще до кінця не осмислена, не вичерпана жива вода з чистого

джерела його власних художньо-словесних творів — чудових казок, мініатюрних оповідань — описів, роздумів, байок, віршів, сценаріїв тощо, які були взірцями для його учнів, а часом першими входили у їхню художню свідомість, вчили мислити образами, формувати емоційну культуру почуттів, ловити «жар-птаха» того єдиного, неповторного слова, яке народжене думкою і серцем справжнього поета. Учитель вчив дітей: «Скажіть про ялинку так, щоб у ваших словах відбилась і краса вечірньої зорі, і стук дятла, і мерехтіння сніжинок...»[1].

Педагог володів поетичним даром художнього слова, як поет; даром художньо-виразного читання своїх словесних творів, як актор; даром чути і слухати, як музикант; даром передавати у слові найточніші нюанси кольору, форми, як художник; даром переконуючого, впливового, ефективного живого слова, як оратор; даром безмежної любові до дітей, як справжня Людина-гуманіст, яка і свій останній подих віддала за робочим столом...

Він творив нове слово, щиро вірив у те, що говорив дітям і колегам, був великим правдолюбцем і естетом, залюбленим у красу самого життя. Він мріяв про їхню органічну соціалізацію, вчив жити повнокровним, щасливим, творчим життям. Одним з улюблених його серцем і душею поетів був Тарас Шевченко і такі його слова: «Возвеличимо на диво і розум наш, і наш язик».

Саме тому ми відзначаємо примат моральності, духовності у словесній творчій спадщині великого педагога, який закликав і вміло формував у своїх учнів почуття чесності, правдивості, совісті, високу емоційну культуру, зокрема любов до Вітчизни, рідної мови, матері.

В. О. Сухомлинський висував високі професійні вимоги до педагога, який, на його думку, повинен все життя працювати над самовдосконаленням, оволодівати секретами педагогічної майстерності, зокрема уміло користуватися сократівським методом активізації розумової діяльності учнів, прийомами словесного спонукання, заохочення, покарання, виявлення довір'я, недовір'я, заборони тощо, які формують духовно-інтелектуальну основу щоденного спілкування у школі та за її межами.

Видатний педагог вчив дітей не тільки читати, писати, рахувати, але й думати, пізнавати світ і себе в ньому, пізнавати багатство науки, мистецтва, природи — вчив жити через виховання в собі МИСЛИТЕЛЯ. А для цього все робив для розбудови національної ШКОЛИ МИСЛЕННЯ, де панує радість творчості, активно формується людська індивідуальність, розцвітає жива душа, про яку В. О. Сухомлинський з любов'ю писав: «У дитинстві кожна

[1] Сухомлинський В. О. Вибрані твори в п'яти томах.— Т. 5.— К., 1976.— С. 164.

дитина — поет... Поета в душі пробуджує людське почуття прекрасного... Поетична творчість доступна кожному. Вона не є привілеєм особливо обдарованих. Поетична творчість підносить людину»[1].

Великий педагог усе своє життя гаряче відстоював «золоті істини» ДОБРА, суворо й гнівно засуджуючи зло, яке розбещує душу людини, як іржа, що роз'їдає колектив: пустослів'я, марнослів'я, яке розумів як «безвідповідальне брязкання зброєю, перетворення зброї в іграшку ...духовне роззброєння людини»[2]. Він вчив вихованців одухотворювати думку й слово ділом, працею для загального добра, а головне — вчив дорожити словом, яке може й повинно стати могутнім засобом самовиховання. «Якщо ти хочеш зробити ось так, але не впевнений, що зробиш, ніколи не кажи: даю слово, що зроблю. Краще скажи: хочу примусити себе зробити ось так, примушу себе зробити ось так. І змушувати себе. Як би не було важко, добивайся поставленої мети. Десять разів перероби, але зроби так, щоб не було соромно перед людьми»[3].

Моральні й словесні табу накладав В. О. Сухомлинський на усі ситуації обговорення негідної поведінки дитини у колективі, прагнучи у перспективі до безконфліктного виховання дітей — «без потрясінь, вибухів, стресів, які лише роз'ятрюють душевну рану». «...Треба вміти загладити, нейтралізувати конфлікт у самому його зародку, не роздувати іскру, не робити з неї вогнища, а погасити її тоді, коли вона ще тільки зароджується»[4].

В. О. Сухомлинський, як видатний майстер педагогічної справи, вмів «зчитувати» необхідну інформацію з очей, обличчя, ходи, голосу дитини, але вважав найбільш ефективним індикатором духовно-інтелектуального стану вихованця психолінгвістичний аналіз його мовлення, набір і розташування слів, кількість і якість пауз, будову фрази і мікросинтагм і безліч інших найтонших, найпотаємніших симптомів благополуччя чи неблагополуччя у душевному світі страждаючої дитини, виявляючи високу душевну делікатність і чутливість, любов.

Педагог-гуманіст постійно ставить проблему сердечної самотності дитини у сім'ї, колективі, дбає про формування високої емоційної й словесної культури у сім'ях вихованців через формування гармонійного дуету — школи і сім'ї, які разом шукають шлях до розуму й серця дитини. Ми, тобто школа і сім'я, писав він, «як два скульптори, що працюють поряд, маємо однакове уявлення про

[1] Сухомлинський В. О. Вибрані твори в п'яти томах.— Т. 3.— К., 1976.— С. 212.

[2] Там само.— Т. 2.— С. 559—600.

[3] Там само.— С. 600.

[4] Там само.— С. 626.

ідеал і працюємо в одному напрямі. У гармонії ж творення людини надзвичайно важливо, щоб у двох скульпторів не було протилежних позицій!»[1].

В. О. Сухомлинський пишався гордим званням народного педагога, ясно усвідомлював велику небезпеку й руйнівну силу репресивної, каральної педагогіки «з позиції сили», виступав проти авторитарного монологу вчителя, його невмілого і неприпустимого тиску на тонку дитячу душу гострим, караючо-гнівним, жорстоким, крикливим словом, брутальною інтонацією неповаги, що вважав неприпустимим у педагогіці, рудиментом «судової» ситуації, як це називається у класичній педагогіці. Натомість він пропагував уміння вести конструктивний, живий діалог вчителя і вихованця не з позиції аргументу влади, а з позиції влади аргументу. Він вважав, що людина має бути сама собі суддею. А тому надзвичайно цінним для сучасної педагогіки співробітництва залишаються думки В. О. Сухомлинського про мистецтво учителя вести з вихованцем виховну бесіду, яку справедливо вважав складною справою, оскільки вона вимагає від педагога напруження усіх сил розуму, волі, почуттів, професіоналізму для загального добра. Класична риторика, як і педагогіка, також виділяє поряд із судовою промовою, спрямованою в минуле, назад, дорадчий тип промови, спрямованої у майбутнє, вперед, що є найбільш конструктивним і ефективним для педагогічної риторики. Тоталітарне суспільство породило потворисько репресивної, каральної, судової педагогіки і промови, відтіснивши гуманістичну педагогіку і риторику, котрі спрямовані у майбутнє через конструктивний діалог, дорадчий тип промови, які притаманні демократичному суспільству.

В. О. Сухомлинський дбав про постійне самовдосконалення вчителя-вихователя, який повинен виховувати самого себе для такого ефективного, демократичного діалогу-бесіди із дітьми та колегами, усіма людьми, з якими йому доводиться стикатися у житті. Він визначав такі ознаки виховної бесіди, як-от: натхнення, одухотвореність, емоційність, джерело високої, прекрасної ідеї з ознаками не суду, а швидше медицини, яка передбачає лікування і повне виліковування дитини, її «болячок та наривів», за образним висловом В. О. Сухомлинського.

Звідси й народжується цілющість слова педагога, яке має окрилювати вихованця, вселяти в нього віру, надію й любов: «Виховна майстерність полягає насамперед у тому, щоб людині захотілося бути хорошою»[2]. Певним, хоча й не абсолютним аналогом подібного словесного роду у класичній ри-

[1] Сухомлинський В. О. Вибрані твори в п'яти томах.— Т. 2.— К., 1976.— С. 542.

[2] Там само.— С. 650.

ториці з давніх часів є мистецтво гомілетичної бесіди, яким майстерно володіли священики, коли їхнє благоліпне, духовне слово не знищувало грішника, а дарувало прощення, відпущення гріхів, світлу надію.

В. О. Сухомлинський розробив оригінальну модель системності навчально-виховного процесу по формуванню творчої особистості дитини засобами живого слова — від молодшого шкільного віку до юнацького шляхом поступового, ступеневого формування художньо-образного типу мислення дитини, від імітаційно-наслідувального до індивідуально-власного творчого виду художньої креативності. Відзначимо серед багатьох чинників формування інтелектуальної та художньо-вербальної творчості дітей такі способи, як формування емоційної культури особистості, глибокого чуттєвого та духовно-інтелектуального осмислення дієвості слова, ефективності думки, через формування культури читання, зокрема й художньо-виразного читання різних текстів, власних творів, формування думки в органічній єдності із формуванням «руки», тобто в процесі творчої трудової діяльності, цілеспрямоване формування риторичної особистості вихованця через організацію високої позитивної мотиваційної установки дитини до власної усно-розмовної творчості, зверненої до аудиторії тощо, тобто усього того, що було спрямоване на «загальний духовний розвиток людини»[1].

Основним живодайним джерелом словесної творчості є Учитель, майстер переконуючого, художньо-публіцистичного, ораторського слова, який своїм словом одухотворює дитину, настроює «струни думки» на вірний лад оркестру, бо, як вважав В. О. Сухомлинський, тільки натхнення породжує натхнення, розум впливає на розум, радість стає джерелом нової радості: «За найбільшу творчу знахідку в своїй педагогічній майстерності вважайте ту мить, коли дитина сказала СВОЄ слово. В цю мить вона піднялась на одну сходинку в своєму інтелектуальному розвитку», — писав В. О. Сухомлинський[2].

Отже, художньо-ораторська спадщина видатного українського педагога та його учнів «Школи радості» — це ще одна сходинка на шляху відродження й розбудови національної школи красномовства.

Нехай ніколи не згасають у серцях педагогів України мудрі поради В. О. Сухомлинського про шлях до плекання ДУХОВНИХ СИЛ дитини: «Музика — уява — фантазія — казка — творчість — така доріжка, йдучи якою, дитина розвиває свої духовні сили»[3].

[1] Сухомлинський В. О. Вибрані твори в п'яти томах.— Т. 1.— К., 1976.— С. 319.

[2] Там само.— Т. 1.— С. 509.

[3] Сухомлинский В. А. Избранные педагогические произведения в 3-х т.— Т. 1.— М., 1979.— С. 339.

Глава IV
ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ НА ПОРОЗІ XXI ст.

4.1. Проблеми духовності людини

О ні! Не самі сльози і зітхання
Тобі судились! Вірю в силу духа
І в день воскресний твойого повстання!
І. Я. Франко

Нині відбувається радикальна зміна пріоритетів у структурі системи цінностей усього людства, про що яскраво й грунтовно писав Питирим Сорокін у фундаментальній 4-томній праці «Соціокультурна динаміка»: почуттєва система цінностей розпадається, самознищується, народжуючи із своїх глибинних надр «ІДЕАЦІОНАЛЬНУ» культуру нового циклу із цінністю надчуттєвої реальності — через Бога, душу, моральний закон.

Нинішнє покоління жителів планети, отже, й ми з вами, має виконати особливу місію — достойно перейти з епохи раціоналізму до епохи духовності з приматом духовного над матеріальним, подолати кризу духу як найстрашнішу кризу людини й людства, бо духовно-моральна проказа породжує великі страждання й душевні муки, негативно відбивається на житті суспільства, природи, призводить до панування егоїзму в політиці, нестримного прагнення до влади й збагачення, панування техносфери над ноосферою. «Переживаємо кризу Віри, кризу Любові — кризу Людини», — пише Є. Сверстюк у книзі «На святі надій» (К., 1999).

«Людина розумна» на стику епох виявилася нездатною подолати усілякі кризи життя, а тому загострився інтерес до плекання людини духовної[1], «ноо-

[1] Див.: Журба К. О. Виховання духовності у підлітків в сучасній українській сім'ї і школі.— К., 2000.

сферної», за В. І. Вернадським, яка по-новому ставиться до цих проблем, усвідомлюючи необхідність абсолютних цінностей та ідеалів з метою уникнення глобальної катастрофи, поступово приходить до усвідомлення першопричин чи першооснови усього, переживаючи революційній стрибок у свідомості, розглядаючи виявлені в явищах сутності не самі по собі, а як виявлення Пра-сутності.

Новий етап духовного розвитку дарує людині стійкий смисл існування: «зневіра у Світову Волю прирікає до безсмисленості, і, потребуючи смислу, ми потребуємо її. Це принциповий момент. Надання світу осмисленості залежить від нас. Безсмисленість — не даність, а наш вибір»,— вважає доктор психологічних наук, професор О. І. Зеліченко[1].

Як вважають більшість вітчизняних та зарубіжних дослідників, без культу духовності людство загине.

Що таке духовність? Це — спосіб розбудови особистості, це, образно кажучи, зустріч із самим собою — своєю душею, внутрішнім «Я». Це — вихід до ціннісних інстанцій формування, конструювання особистості та її менталітету. Це — провідний фактор смислової гармонізації, поєднання образу світу з моральними законами. Це — буття, осяяне духом: «Читачу! Поглянь, усміхнись: я твій, я не вмер, я живий!» (М. Т. Рильський).

Духовність людини є способом включення її в ноосферу на основі колективної енергії, яка перебуває поза окремим людським тілом і робить найбільш безпосередній вплив на долю історії суспільства, поведінку окремих особистостей і розвиток планети загалом[2].

Мислителі В. Франкл та М. Хайдеггер описують духовну людину як таку, що вона як духовна сутність виходить за межі свого тілесного, її духовність виявляється лише тоді, коли вона піднімається над собою і стає відношенням сама до себе[3].

Провідні українські філософи сміливо підходять до проблеми духовності людини в часи зміни раціоналістичної традиції Арістотеля — Маркса на ірраціоналістичні концепції Юма, Камю та інших, в часи змагання (агону) між ними, хоча це, на думку професора С. Б. Кримського, час від часу призводить до «катастрофи у пізнанні»: М. В. Гоголь знищив останню частину «Мертвих душ», усім серцем прагнучи «небесного громадянства», закликав: «Будьте не мертві, а живі душі...».

[1] Див.: Зеличенко А. Психология духовности.— М., 1996.— С. 303.

[2] Див.: Сагатовський В. М. Феномен духовної атмосфери // Філософська і соціологічна думка.— 1992, № 10.— С. 151—161.

[3] Франкл В. Человек в поисках смысла. — М., 1990. — С. 96.

«Людина економічна» (лат. homo economicus) у часи формування ринкової економіки України з її моральним нігілізмом, приземленим прагматизмом: «Був людиною — став товаром» — не може стати щасливою, навіть казково розбагатівши серед інших «нових українців» чи «нових росіян». Така особистість неминуче, рано чи пізно зіткнеться з породженим нею світом злоби, агресії, ненависті, сумнівів, заздрості, образи, страху, горя, страждання та інших стресів[1]. О. Сугоняко пише про «змалілий час України», бо «кругообіг зла твориться у наших серцях»[2].

Геній українського народу, велет духу й слова Т. Г. Шевченко в поемі «Неофіти» створив шедевр осмислення духовної місії людини творчої:

Ридаю,
Молю, ридаючи: пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило.
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось,
Те слово, Божеє кадило,
Кадило істини. Амінь.

Мрія речника українського народу словом — «Божим кадилом, кадилом істини» — «серце розтопити» могла здійснитися лише за умови дарованої Богом «сили», «огненності», «полум'яності» духу, а тому він і молив подати «душі убогій силу» — силу ДУХОВНОСТІ.

В. І. Вернадський ще на початку XX ст. створив духовно-інтелектуальну теорію «ноосферної людини», ввівши поняття ноосфери. Він розумів її як глобальне інтелектуальне та моральне вдосконалення людства на тлі демократизації державної влади; через соціальне та духовне єднання із збереженням «єдиної людської особистості: через союз праці, розуму, наукової думки на рівні: особистість — суспільство — людство, з метою підтримки організованої біосфери і навіть «створення» нових форм життя людства»[3].

З цієї теорії виникало й бачення видатним мислителем та гуманістом виживання людства через формування особистої етики «ноосферної людини»,

[1] Зеличенко А. Психология духовности.— М., 1996.

[2] Сугоняко О. Україна: повернення до себе.— К., 2000.— С. 12.

[3] Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста.— М., 1988.

яка відповідальна не лише за свою долю, але й за долю всієї планети. Такий планетарний підхід до актуальної проблеми людства передбачав у «ноосферної людини» якості не лише міри речей, за Протагором, але й міри енергії, інформації, інтелекту, духовності, всеєдності.

Філософ-космість В. І. Вернадський, як і М. Бердяєв, В. Соловйов, П. Флоренський, уявляє людину сутністю Всесвіту, головною цінністю світобудови, а шлях до високої духовності вбачає у злитті людини з Космосом. Духовна людина живе творчою, піднесеною діяльністю і реалізує себе згідно з універсальними законами Природи й Космосу, гармонізуючи життя на планеті, прагнучи уникнути глобальної катастрофи.

Кінець XX ст. виплекав плеяду вчених-гуманістів, які теоретично осмислюють та практично втілюють у життя проблему духовного ренесансу людини й суспільства через різні науки: педагогіку, психологію, філософію, етику, релігієзнавство, соціологію тощо.

У згаданій книзі професора О. І. Зеліченка «Психологія духовності» подається оригінальна концепція духовного світу, який є вищим щаблем у ієрархії: фізичний світ неживої природи — світ живої природи (біосфера) — психічний світ (ноосфера) — духовний світ (спіріосфера).

Духовну кризу сучасної людини автор розуміє як нездатність зробити наступний крок у своєму розвиткові, яка виявляється перш за все у дезорієнтації та спустошенні.

Духовність О. І. Зеліченко визначає як розвиток (пошук), як життя з Богом, у Богові, як любов до Бога і несення божественного світла любові людям, даруванням їм творчого божественного світла.

Психічними проявами духовності, на думку О. І. Зеліченка, є любов, творчість, пошук, розвиток, релігійність. Він детально описує кожну з цих категорій, зводячи усі ці форми індивідуальних станів до єдиної, спільної домінанти — духовності.

Любов людини — це завжди любов до Бога, а людина — творіння Боже, достойна любові своєю богоподібністю. Люблячий уподібнюється Богові, приймає в себе Бога, Божественну любов. Саме тому об'єктом любові виявляється Божественне начало іншої любові, тому любов — це служіння, життя з Богом.

Любов — це і творчість, і пошук, і розвиток, бо вона сама весь час розвивається, формується, шукає нові й нові форми вияву.

Розвиток, пошук реалізують прагнення людини до:

— гармонії;

— рефлексії (знання, розуміння);
— виходу за чуттєві межі («за завісу»);
— до духовного.

Релігійність, життя з Богом реалізує прагнення до:
— виходу за чуттєві межі;
— до духовного.

Любов реалізує прагнення людини до:
— поширення себе на світ;
— до злиття зі світом;
— до духовного.

Творчість реалізує прагнення до:
— поширення себе на світ (втілення себе у матеріальній формі — матеріалізації);
— до гармонії;
— до рефлексії;
— до духовного.

Як бачимо, в усіх чотирьох формах індивідуального духу, які О. І. Зелінченко називає законами, що управляють його життям, сукупно реалізуються шість основних прагнень:

1) прагнення до гармонії,
2) до рефлексії (знання, розуміння),
3) виходу за чуттєві межі («за завісу»),
4) до духовного,
5) до поширення,
6) прагнення до злиття зі світом.

Отже, за О. І. Зеліченком, ДУХ перебуває у постійному русі, бо і сам є РУХОМ. Він — джерело ЕНЕРГІЇ і сама енергія психічної діяльності.

Індивідуальний дух — причина психічної діяльності, а вольовий акт — згусток духу.

Дух кристалізується у формі психічних органів, які реалізують його функції: це «Я», системи уявлень, ставлень, діяльностей, інтелект, інтуїція, здібності тощо.

Дух прагне пізнати світ, а психічним органом рефлексії духу виступає свідомість.

Дух прагне до поширення себе за межі індивіда через творчість — самооформлення у матеріальній формі. Він є вільний, накладає на себе самообмеження.

Закон тяжіння є універсальним: духовне притягується духовним, а психічною формою тяжіння є любов, гармонія.

У пізнанні — це відсутність суперечностей. У сприйнятті — це краса. У психічному житті гармонія — це можливість енергії розрядитися, а бажань — реалізовуватись.

Провідні педагоги світу, зокрема й українські, все гостріше ставлять питання про необхідність плекання духовно-моральної особистості молодої генерації демократичної України на засадах християнської моралі. Професор Гр. Ващенко розробив національну систему освіти, головним елементом якої є християнська мораль.

Він осмислив виховний ідеал як образ ідеальної людини на співвідношенні, взаємозв'язку із християнським, західноєвропейським виховним ідеалом.

Релігійність і патріотизм — головні джерела традиційного виховання українських дітей від часів Київської Русі. Служіння Богові й Батьківщині — це дві абсолютні цінності українського народу, які були, є і будуть фундаментом цивілізованого суспільства.

Як писав геніальний любомудр Г. С. Сковорода, людина народжується двічі — фізично й духовно. Біля духовної колиски стоїть духовний наставник — учитель, який стає дитині другим батьком, матір'ю, бо прищеплює її душі високі моральні якості віри, надії, любові, глибокої поваги до рідної землі, свого роду, народу, держави. Духовне народження Г. С. Сковорода вважав істинним, оскільки людина осягає «божественне в собі», а зародки духовності людини існують в її серці від народження («філософія серця»), але вони не одразу усвідомлюються, бо їм протистоять могутні сили темної тілесності, все антисоціальне в людині

Духовну людину на думку Г. С. Сковороди, інших українських мислителів, творить шлях добра через пізнання, усвідомлення й розуміння своєї істинної духовної природи, свого призначення в світі, до чого людину закликає вчення Христа: Бог і щастя — не далеко воно. Близько воно. У серці і в душі твоїй»[1].

На думку сучасних психологів, найважливішим для характеристики особистості є типовий домінуючий для неї спосіб ставлення до інших людей, до іншої людини, зрештою, й до себе. З цього приводу С. Л. Рубінштейн писав: «Серце людини усе зіткане з її людських стосунків з іншими людьми; те, чого вона варта, цілком визначається тим, до яких людських стосунків вона прагне, які стосунки з людьми, з іншою людиною вона здатна встановлювати»[2].

[1] Сковорода Григорій. Твори в 2-х т.— Т. 1.— К., 1994.— С. 141.

[2] Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание.— М., 1957.— С. 262—263.

Відомий психолог, професор Московського університету Б. С. Братусь пропонує розрізняти чотири «вертикалі душі» — принципові рівні в структурі особистості, які характеризують ступінь її моральності, духовності:

1. Егоцентричний — особа прагне до власної значущості, вигоди, престижу. Ставлення до себе є самоцінним, а до інших — суто прагматичним, залежить від понять «вигідно — невигідно». Тут йдеться не про моральність особи, а про наявність егоцентричної моралі.

2. Групоцентричний — особа ототожнює себе з певною групою (родина, народ, нація, клас, партія тощо), які є для неї цінними через її приналежність до них. Усі інші можуть сприйматися як «вороги», «опоненти», «чужі» тощо, які не варті поваги, співчуття, допомоги, любові. Тут діє не моральність, а групова (корпоративна) мораль.

3. Просоціальний (гуманістичний) — кожна людина виступає самоцінною, рівною з точки зору прав, свобод, обов'язків. Людина спрямована на досягнення таких результатів (продуктів праці, спілкування, пізнання), які принесуть рівне благо іншим, навіть «чужим», «далеким», незнайомим. Лише з цього рівня можна говорити про моральність особи, де виконується «золоте правило» етики: чини з іншими так, як би ти хотів, щоб чинили з тобою.

4. Духовний (есхатологічний) — людина починає усвідомлювати себе та інших не як кінцеві, смертні істоти, а як істоти особливого роду, пов'язані між собою, подібні між собою, співвідносні з духовним світом. У цих рамках людина встановлює суб'єктивні стосунки з Богом через пошуки особистої формули зв'язку з Ним. Зокрема, у християнській традиції суб'єкт розуміється як образ і подоба Бога, а інша людина набуває в його очах не лише гуманістичну, розумну, загальнолюдську цінність. Така духовна людина розуміє щастя й добробут не через задоволення власних чи групових інтересів, а поширює їх на все людство, відчуваючи зв'язок з Богом, вважаючи за щастя служити Йому, з'єднатися з Ним...

Усі ці рівні тим чи іншим способом властиві кожній особі, а в якісь моменти ситуативно перемагає котрийсь із цих рівнів «вертикалі душі» егоцентрист за певних умов, при подвигові душі може піднестися, а духовна, релігійна людина може впасти у прірву, не витримавши тяжкої боротьби із нижчими рівнями душі та складними обставинами життя. Однак у цілому можна говорити про певний типовий для людини профіль, типове устремління. Ступені привласнення людиною смислових відносин є різними, умовно їх можна назвати «духовною горизонталлю»: ситуативний, стійкий, особистісно-

ціннісний рівні, які зумовлені або певною ситуацією, або є вистражданими, усвідомленими цінностями даної особи.

Тому кожна людина сама обирає свій шлях у житті, формує пріоритетні цінності через свободу волі, свободу вибору. Якщо суб'єкт прагне до висот духовності, готовий на будь-які жертви в ім'я вистражданих, благородних цілей, тоді він напружує всі свої фізичні, інтелектуальні, духовні сили для досягнення мети свого земного буття, через терни прагне до зірок: Per aspera ad astra! (лат.).

Шлях від естетики до релігії намічали багато мислителів, майстрів красного слова, зокрема цією проблемою займався геніальний письменник М. В. Гоголь. Унікальна морально-релігійна спадщина геніального письменника, релігійного моралісти спрямована на формування вищих цінностей людини — служіння Світлу, Добру даром Божим — Словом.

Духовний шлях М. В. Гоголя був непростим, бо його душа й серце були у внутрішньому конфлікті між високими релігійними прагненнями та письменницьким хистом, даром слова. Після тяжкої хвороби у 1840 р. він відкриває для себе новий шлях — постійний пошук вдосконалення в собі духовної людини із домінуванням релігійного світовідчуття. П. В. Анненков писав про М. В. Гоголя, що у 1841 р. «він стояв на межі нового напрямку, будучи приналежним двом різним світам»[1].

Християнські ідеали, прагнення до неземного їхнього втілення стають фундаментом життя й творчості М. В. Гоголя: «Чистішою горнього снігу й світлішою небес має бути душа моя, і тоді тільки я прийду в силу почати подвиги й велике служіння, тоді лише розв'яжеться загадка мого існування»,— писав М. В. Гоголь В. Жуковському[2].

Зв'язок мистецтва з релігією став для Гоголя органічним та найціннішим джерелом натхнення, бо душа людини стала для нього особливо важливим предметом спостережень та глибинного аналізу: «Я залишив до часу все сучасне: я звернув увагу на дізнавання про ті вічні закони, якими рухається людина й людство взагалі... на цій дорозі... я прийшов до Христа, побачивши, що в Ньому ключ до душі людини»[3].

Письменник глибоко переживав за свої «гнилі слова» (біблійний вираз), які, на його думку, не становили йому честі, бо треба творити лише во сла-

[1] Див.: Гоголь Н. В. Духовная проза.— М., 1992.— С. 5.

[2] Там само.— С. 6.

[3] Там само.— С. 7.

ву Божу, во славу Його святого імені, тільки тоді перед письменником «розступилися усі перешкоди».

Метою його творчості стає Батьківщина, її духовне майбутнє, яка втратила міцні зв'язки із Церквою. М. В. Гоголь вважав, що тільки через єднання суспільства з Богом, Церквою пролягає Шлях духовного відродження держави.

Мислення М. В. Гоголя відзначалося масштабністю й патріотизмом: він як державна людина прагнув до найкращого ладу в країні, де панує «правильна ієрархія», де кожен виконує свій обов'язок, свою місію на власному місці, усвідомлюючи свою відповідальність перед Богом. Тому в поле духовного зору письменника потрапляють різні верстви населення — від світської жінки до духовного пастиря народу.

Словом письменника М. В. Гоголь прагнув показати людині, що вона не «матеріальна скотина, але високий громадянин небесного громадянства».

Його духовна проза стала гучним дзвоном, який закликав співгромадян докорінно переглянути всі питання громадського та духовного життя країни. Вони стали проповіддю та сповіддю автора перед людьми та людством, хоча й не одразу були сприйняті однозначно, особливо сучасниками мислителя.

Місія мистецтва — «стати незримою сходинкою до християнства»; література «повинна просвіщати душу, вести її до досконалості», бо М. В. Гоголь щиро й свято вірив у всемогутність слова, яким можна переродити людину.

Гоголь гостро й однозначно ставить питання про призначення й відповідальність письменника-християнина за дар Божий — слово: «Діяти зі словом треба чесно. Воно — вищий подарунок Бога людині... Небезпечно жартувати письменнику зі словом. Слово гниле нехай не сходить з вуст ваших!»[1].

Людству планети належать кращі духовно-художні перлини М. В. Гоголя, який своєю творчістю сповістив морально-релігійний лад літератури, визначив її громадянське спрямування, пророчий пафос та месіанство.

Письменник-мораліст, громадянин-християнин закликав: «Будьте не мертві, а живі душі. Немає других дверей, крім вказаних Ісусом Христом...».

Пророче слово майстра красного письменства розквітає в наші дні новими барвами визнання й розуміння.

В Україні все гостріше відчувається активізація уваги до проблем духовності молодих педагогів, які закладають і свою цеглину в розбудову держави на засадах істини, добра, краси.

[1] Див.: Гоголь Н. В. Духовная проза.— М., 1992.— С. 31.

У докторській дисертації О. М. Олексюк на тему «Формування духовного потенціалу студентської молоді в процесі професійної підготовки» сформовано стрункy концепцію духовного потенціалу особистості нової України.

Духовність автор правомірно визначає як сутнісну якість людини, яка втілює в собі активне прагнення знайти найвищий сенс свого існування, співвіднести своє життя з абсолютними цінностями і, тим самим, прилучитися до духовного універсуму загальнолюдської культури.

Реалізується духовність особистості, за М. М. Бахтіним, через вчинок, в якому людина виступає відповідальним суб'єктом процесу життєтворчості.

Про роль вчинку в духовному житті людини роздумував ще славетний римський імператор, полководець, мислитель Марк Аврелій: «Щасливим є той, хто підготував собі благодатну долю. Благодатна доля — це благодатні схильності душі, благодатні справи. В одному шукай радості й заспокоєння в тому, щоб від однієї загальнокорисної справи переходити до другої, пам'ятаючи про Бога»[1].

Отже, з повним правом можна говорити про таке інтегративне поняття, як духовний потенціал особистості, розуміючи його як здатність інтегрувати дії, спрямовані на внесення гармонійної впорядкованості в навколишній світ.

Вищою метою духовної педагогіки (педагогіки духовності) слід вважати сприяння максимально ефективному духовному розвиткові особистості. Це, своєю чергою, формуватиме духовну культуру суспільства, яка має об'єктивний вияв через форми суспільної свідомості: науку, мистецтво, мораль, релігію.

Наука — це сукупність наукових знань людини в системі духовної культури, які представлені у спеціальних текстах із знаково-символічною формою вираження змісту пізнавально-теоретичної сфери свідомості.

Мистецтво — естетична форма суспільної свідомості, здатна до діалогічного спілкування через багатоманітні асоціації.

Мораль — особлива форма регуляційної діяльності з відповідною формою світогляду, яка виступає у формі моральної свідомості.

Релігія (релігійна віра) — об'єктивована форма релігійної свідомості людини.

Усі форми суспільної свідомості забезпечують саморозвиток духовного потенціалу особистості в цілісності та гармонійності. Про це знали античні мислителі у формулі: єдність, благо, істина, краса.

Отже, людина в ідеалі має бути включена до такої органічної системи освіти, яка б системно активізувала її інтелектуальні, моральні, духовні, есте-

[1] Марк Аврелий. Наедине с собою.— Черкассы, 1993.— С. 42—43.

тичні потенціали в ім'я істини, добра, краси. Криза освіти неминуче призводить до кризи суспільства, його деградаційних процесів, найстрашнішим з яких є духовна криза «людини розумної».

Концепція гуманізації освіти включає прагнення до виховання молодої генерації демократичної України на основі вищих духовних цінностей на рівні: людина — природа — суспільство — космос[1].

Сучасна наука на порозі XXI ст. робить все нові й нові відкриття в осмисленні глобальних проблем світобудови, наближаючись до істини, зокрема через нову науку інформаціологію, яку розвивають академіки І. Й. Юзвишин та Е. В. Євреїнов, висунуті на здобуття Нобелівської премії у 1997 р.[2]

Ці вчені зробили «відкриття фундаментальних законів інформації, розробку основоположного принципу розподіленої обробки інформації та його реалізацію»[3].

Інформаціологія — принципово нова *фундаментальна* наука, створена в результаті вивчення, аналізу й синтезу фундаментальних наукових явищ, процесів природи. Вона розкриває небачені обрії розвитку *світового співтовариства на єдиній фундаментальній інформаційній основі*. Тим самим вона сприяє науково-революційному прориву в інформаційне майбутнє людства й створенню єдиного світового розподіленого інформаційно-стільникового співтовариства — нової інформаційної цивілізації.

Особливу увагу представників гуманітарної сфери привертає феноменальне відкриття фундаментального явища природи — інформації, яка є генералізаційно-єдиною первісною субстанцією всесвіту.

Чи не про Вищий розум Платона йдеться? Терміни можуть бути різними, але людство зримо й реально зупинилося на порозі таких відкриттів, які дозволяють «розуміти, математично описувати раніше невідомі мікро- й макромірні процеси матеріалізації й дематеріалізації у Всесвіті»[4].

Нова фундаментальна наука пояснює єдину інформаційну будову Всесвіту.

Прогресивні діячі світу закликають до глобального підходу до питань освіти, науки, політики, культури, духовного й фізичного здоров'я людини й людства, до осмислення цілісності світу й формування безконфліктного цивілізованого суспільства, до пріоритету духовно-моральних цінностей на шляху Миру, Гармонії, Краси, Радості, Любові, Здоров'я.

[1] Див.: Лутай В. С. Філософія сучасної освіти.— К., 1996.

[2] Див.: «Информатизация общества».— 1997, № 1 (55).— С. 1—3.

[3] Там само.— С. 1.

[4] Там само.— С. 3.

Доктор біологічних наук, член-кореспондент АЕІН, президент Сибірської науково-практичної асоціації екології людини з Новосибірська С. В. Сперанський є одним із засновників нового напрямку в науці — ЕНІО (енергоінформаційний обмін), де визначаються нові, магістральні вектори розвитку людства через особливі підходи до розвитку «тонкого світу» — світу духовності. Як бачимо, інформаціологія, ЕНІО, інші наукові відкриття кінця XX ст. торують шлях у нове тисячоліття через космологічний світогляд (синтез науки, релігії, філософії).

Поєднання вищих цінностей світського й релігійного інформаційного потоків може дати чудові духовно-інтелектуальні плоди — через плекання homo spiritus (лат.) — людини духовної. Вона зможе стати активним співучасником усіх процесів через усвідомлення своєї місії як богоподібної істоти. Людина духовна ніколи не втомиться шукати істину, сенс життя, ніколи не стане рабом обставин, навчиться розрізняти добро і зло, красу й потворне. Акумулятором духовності мають виступати релігія, мораль, наука, мистецтво, культура.

Порятунок — у нас самих, у відродженні абсолютного виміру культури — гуманізму та теоцентризму, які здатні породити із хаосу новий гармонійний космос людського буття, зробити людину щасливою, здатною до творчості й життєтворчості во славу Бога й України. У Т. Г. Шевченка стверджується святість душі й слова:

...Жива
Душа поетова святая,
Жива в святих своїх речах,
І ми, читая, оживаєм,
І чуєм Бога в небесах.

У XX ст. могутньо зазвучав хор мислителів-просвітителів, які стурбовані падінням духовності, моральності у суспільстві. Серед них назвемо релігійного філософа П. Тейяра де Шардена, який розробляє ідею еволюційного розвитку Всесвіту, зв'язує появу й розвиток людини з еволюцією, визначеною Богом. Мислитель поєднує діалектику буття з пантеїзмом, розчиненістю Бога в світі. Він пише про любов до особистісного і в особистісному: «Що ж це означає, як не те, що в остаточному підсумку планетаризація людства для свого правильного здійснення передбачає наявність — окрім Землі, яка поступово стягується, окрім людської думки, яка організовується й ущільнюється,— ще й третього фактора? Я розумію під ним сходження на

нашому внутрішньому горизонті вищої свідомості, до якої прямують всі окремі свідомості світу і в якій вони зможуть любити одна одну: сходження Бога»[1]. Автор мріє про нову Землю: «Ісус, центр, до якого все прагне, дозволь нам усім, якщо це можливо, знайти місце се ред обраних, святих монад, котрі одна за одною вилучаються твоєю опікою з нинішнього хаосу, мало-помалу з'єднуються в тобі, щоби утворити нову Землю»[2].

До філософів приєднуються й педагоги, ритори, представники інших гуманітарних наук, творчо розв'язують проблему екології, духовності дитини, підростаючого покоління. Нині з'являються численні навчальні заклади нового типу, із прогресивними технологіями навчання, виховання креативності особистості, духовно багатої й гармонійної. Тут працюють ентузіасти-новатори, які несуть духовне слово правди, любові тим, хто цього потребує в першу чергу, — дітям.

На противагу заїжджим місіонерам Заходу, великий творчий потенціал мають власні педагогічні кадри, які творять дивосвіт душ і з врахуванням національної ментальності, традицій народу, його культури.

Хочемо поділитися враженням і про цікавий, оригінальний досвід формування духовної риторичної особистості у Московській риторичній школі відомого педагога-ритора, методиста доцента Іванової Софії Пилипівни, яка свого часу приїжджала з лекціями на Україну, в Київ, має тут своїх послідовників.

Вона — автор численних публікацій з методики лекційної пропаганди, риторики, автор інтегрованого курсу «Введення до храму слова», який читає в Московській гімназії на основі «Закону Божого», духовної риторики, поетики. На цій базі в Москві видано оригінально оформлену, цікаву книгу — посібник з риторики «Введение во храм слова. Книга для чтения с детьми и дома» (М., 1994). Тут ставиться благородна й висока мета — формування духовно-моральної особистості громадянина Вітчизни. З цією метою тісно пов'язані такі три завдання: ознайомлення дітей з мовленнєвими стилями рідної мови на найвищих взірцях класичної та духовної літератури, розвиток індивідуальних здібностей до мовленнєвої творчості, закладення основ християнської свідомості та поведінки.

Цієї триєдиної мети авторка успішно досягає, бо послідовно й цілеспрямовано творить духовну основу дитини на базі двох животворящих потоків —

[1] Тейяр де Шарден П. Гимн Вселенной. // Утопия и утопическое мышление.— М., 1991.— С. 303.

[2] Там само.— С. 301.

текстів духовної та художньої літератури: фрагменти з Біблії, житія святих, молитви, вірші, фрагменти кращих творів поетів Золотого та Срібного віків, доповнюючи книгу творами учнів гімназії, де цей курс створено й апробовано.

Жанр книги можна визначити як класичну бесіду виховно-навчального гомілетичного красномовства, у формі вільного, демократичного, часом інтимізованого діалогу наставника й учнів (згадайте бесіди Сократа й Учня у «Діалогах» Платона).

Методичну основу посібника зміцнюють, поглиблюють різноманітні коментарі автора, завдання, питання, адресовані дітям (1 частина) й методичні коментарі дорослим (2 і 3 частини).

На наш погляд, ця книга органічно увійде не лише в освітні заклади, але й у кожну родину, сприяючи духовно-інтелектуальному зростанню всіх членів сім'ї, зміцнюючи підвалини моральної єдності членів родини на засадах любові до євангельського слова, до класичної поетичної та риторичної спадщини.

С. П. Іванова — відомий, досвідчений педагог-ритор, орієнтує юного «талановитого читача», з яким вона на «ти», до самостійності у розв'язанні низки важливих питань, спонукає шукати потрібні книги, вибирати необхідні тексти, розвивати мовне чуття, риторичну культуру через божественний логос — слово, яке вводить дитину до храму духовності. Слово розуміється нею як засіб для вираження ідей, понять, суджень, почуттів, як виразник національного духу і, перш за все,— Духу.

На нашу думку, в Україні послідовно розширюється інноваційне поле психолого-педагогічних, дидактико-філософських досліджень, які спрямовані на звеличення Духу людини, її інтелектуальне й духовно-моральне зростання в ім'я істини, добра, краси. Зокрема, велику роботу розгортає Православне педагогічне товариство при Свято-Макарівській церкві у м. Києві, яке об'єднує педагогів та представників церкви на цінностях християнської культури, освіти, етики. Тим самим науково-творча еліта нової України виражає свою соціальну позицію в суспільстві, виявляє свою глобальну відповідальність, співпричетність до абсолютного масштабу людської цивілізації та культури, спираючись на унікальну етико-філософську, художньо-поетичну спадщину титанів духу рідного народу, серед них і Г. С. Сковороди, який звеличував духовне начало людини в таких глибоких і мудрих роздумах: якщо прикрашаєш та одягаєш тіло, то не забувай і серця. Є дві людини в людині одній та два батька — небесний і земний, і два світи — видимий і невидимий, первісний та тимчасовий, і дві натури — божественна й тілесна[1].

[1] Див.: Григорій Сковорода. Твори в 2-х томах.— К., 1994.

Пізнання людського серця (духу), наповнення його людяністю як основою «сродності» є прямим шляхом до загального істинного щастя, є Шляхом до Храму.

Академік І. А. Зязюн у промові «Філософія серця» у християнському віровченні Г. С. Сковороди і П. Д. Юркевича», виголошеній на Міжнародній духовно-світській конференції «2000 років з Різдва Христового» (Запоріжжя, січень 1997 р.) акцентував увагу священнослужителів, науковців-освітян, представників державної влади на тому, що держава повинна виховувати своїх громадян так, щоб вони були джерелом її сили, свободи і розквіту. Вона повинна знаходити опору в мужності й мудрості своїх громадян, а не в насильстві над ними. Тому лише Дух людини є метою виховання. Усе інше — лад, політика, держава, церква — є лише засобами правдивого служіння людині, якій прийшов прислужити сам Син Божий.

Отже, на порозі знаменного 2000-літнього ювілею світового християнства прийшов час осмислити істину: від людини розумної людство розвивається до людини духовної (ноосферної) — істинна лише така стратегія життєтворчості, збереження й плекання в людині Людини:

Блажен, о блажен, хто з перших пелен
Себе присвятив Христові,
День-ніч в його мислить слові,
Взяв іго благеє, ярмо взяв легкеє,
До того звик, до цього навик —
Це жереб святий!

Г. С. Сковорода

Отже, кожну епоху розвитку людства визначає тип моральної свідомості, який виступає як домінуючий для даного часу, певного народу, конкретних соціально-економічних, політичних, культурних умов.

В усі часи людство надзвичайно обережно, делікатно ставилося до формування цвіту суспільства, нації, держави як духовно-моральної, інтелектуальної особистості, відповідальної за думку, слово, вчинок.

Нове філософсько-дидактичне осмислення проблеми становлення гармонійної особистості через знайдення істинної духовної самостійності, зростання типу моральної свідомості в умовах формування ринкових відносин в Україні вимагає інтеграції зусиль спеціалістів різних сфер знання (давнього й найновішого) — гуманітарної й негуманітарної сфери — від філософії до кібернетики, інформаціології, синергетики тощо.

Нова ситуація в суспільстві диктує нові завдання, зокрема культурно-освітні, з метою формування духовної особистості, яка стоїть на порозі XXI ст. як на перехресті, перед вибором шляху до щастя, до реалізації своїх потенцій в ім'я добра.

Культурно-освітня соціалізація особистості передбачає таке «вростання» людини в культуру, освіту, науку, мистецтво, щоб задовольнити її потреби в гармонії зі спільними інтересами свого народу, всього цивілізованого світу, щоб навчитися підкоряти свої дії, вчинки, наміри моральним, духовним вимогам культурного, цивілізованого середовища.

Становлення духовності особистості передбачає соціокультурний процес впливу суспільства на людину; з іншого боку, це і форма духовно-інтелектуальної активності особистості, яка виборно, критично, творчо-перетворювально освоює нові суспільні ролі, цінності, осмислює духовно-інтелектуальний досвід попередніх поколінь у нових соціально-економічних, духовно-інтелектуальних умовах.

Не всі з нас, на жаль, готові до подвигу душі — до боротьби за високі ідеали, за достойне життя людини духовної, але це можливо через синтез науки світської та духовної — релігієзнавства зокрема («меча духовного») як універсального способу пізнання світу й себе у світі в ім'я Істини, Добра, Краси.

4.2. Слово животворяще, або про духовну природу слова

Шукаю слів, як молитов...
Л. В. Костенко

Класична риторика і сучасна неориторика розробили ґрунтовні засади ефективного, дієвого, переконуючого мовлення на засадах істини, добра, краси. Світське красномовство досягло значних успіхів у різних жанрах, але риторичний бум XX ст. посилив увагу громадськості не лише до світського, а й духовного красномовства, яке найкраще зберегло засади животворящого слова, тобто на засадах духовності, отже, віри, надії, любові, софійності.

Гомілетичні підручники (з церковно-богословського красномовства) давніх часів стали підґрунтям для появи нових видань, які творчо розвивають класичні постулати Іоанна Златоуста, Василія Великого, Григорія Богослова.

У Православному Свято-Тихонівському Богословському інституті на кафедрі гомілетики (м. Москва) вийшов друком курс лекцій «Мистецтво мовлення» ієрея Артемія Владимирова (М., 1998), в якому грунтовно розглядаються питання духовної слова, афористичного Священного Писання, питання техніки мовлення, проблеми епістолярного жанру, цікаві питання значення художнього образу у проповідницькому мистецтві, образність мови Священного Писання тощо.

Серед усіх проблем риторики й гомілетики на перший план все активніше виходить питання формування духовно-моральної культури творчої особистості, зокрема засобами красномовства, гомілетики. Цьому передували кризові явища в духовно-моральній сфері життя суспільства, а також спричинена цим інфляція слова, втрата довіри до слова, до мовця (оратора), прояви мовленнєвої агресії, словесного Армагеддону (матірна лексика) у частині суспільства, негативне ставлення до рідної української мови (мовний нігілізм) тощо.

Зазначимо, що на технологічному рівні світське й духовне красномовство мають багато спільного. Зокрема, це стосується логічної, мовленнєвої культури оратора, техніки мовлення тощо.

Розбіжність (і на користь гомілетики!) особливо яскраво виявляються на рівні **змісту, духовного спрямування** промов, про які можна з упевненістю говорити як про «благодатні», «животворящі» (гомілетика) і позбавлені цих унікальних якостей (світські промови, особливо політичні, судові, академічні тощо).

Українська школа красномовства плідно розвивається на засадах світової та національної риторики світського й церковно-богословського спрямування, плекаючи духовно-моральну культуру особистості на засадах віри, надії, любові, софійності.

Нині прийшов знаменний час 2000-ліття Різдва Христового, а тому все активніше розвивається педагогіка, психологія на засадах християнської етики (праці О. Зеліченка, Б. Братуся, С. Іванової, І. Зязюна та ін.).

В Україні розвивається й риторика на засадах християнської етики, все більше уваги молоді дослідники приділяють проблемі духовного потенціалу риторики, красномовства (Марія Альчук, м. Львів; Ганна Первушина, м. Хмельницький; Тетяна Майданович, м. Київ та ін.).

Ми стоїмо на порозі нових відкриттів вічних істин Святого Письма, животворящої сили живого слова любові до Бога — в цілому ВІДПОВІДАЛЬНОГО СЛУЖІННЯ ЖИВИМ СЛОВОМ.

Підвищення риторичної культури суспільства — це справа державної ваги, могутній державотворчий фактор, як проголошує у своїх публічних лекціях геніальна поетеса-мислитель Л. В. Костенко, які вона читала в лютому — березні 2000-го року в університеті «Києво-Могилянська академія» під назвою: «Українська література в проекції на третє тисячоліття». Лекція № 10 так і називалась: «Культура мислення як фактор державотворчий».

Втрата пріоритетів нашої духовної культури, за словом Л. В. Костенко, може стати причиною «історичної безвиході» в українців. «Заблокована культура», «заблокована література», «заблоковані генії», мовне й мисленнєве безкультур'я представників владних структур, інформаційного простору в країні стають «зоною біди», з якої нам всім треба виходити, аби не стати «людьми великої динаміки, але вузького інтелекту», отже, з ознаками занепаду духу нації.

Тому й зростає актуальність осмислення проблеми животворящого слова дорогоцінного скарбу людського розуму, душі, духу, бо саме цього прагне людське серце, зголодніле за істинними цінностями, змучене втратою істинних словесних СЛУЖИТЕЛІВ.

Слово вчителя, оратора, проповідника, журналіста, політика на порозі нових часів має бути правдивим, як саме життя; має бути високим і прекрасним, як серце людини, бо слово виявляє спосіб життя мовця, істинну сутність людини, бо є витвором цієї сутності. Животворяще слово сучасного оратора (світського чи духовного) програмує долю українського народу. Талановита українська поетеса Тетяна Майданович про це пише: «Такою нам буде Вкраїна, які у нас будуть серця».

Саме через це «філософія серця» Г. С. Сковороди, М. В. Гоголя, Памфіла Юркевича, Володимира Зеньковського та ін. базується на засадах християнської моралі, на постулатах гомілетики. Розглянемо основні рекомендації гомілетики до усного слова.

Перш за все, слово проповідника має бути «благим» (Біблія), народженим у надрах серця: «Бо чим серце наповнене, те говорять уста» (Мф. 12, 34).

Святе Письмо ясно і недвозначно попереджає про велику відповідальність за кожне «пусте слово»: «Кажу ж вам, що за кожне слово пусте, яке скажуть люди, дадуть вони відповідь судного дня! Бо зо слів своїх будеш виправданий, і зо слів своїх будеш засуджений» (Мф. 12,36—37).

Отже, кожне слово не лише духовного пастиря, але й мирянина — це відбиття сокровенних таємниць серця, якості душі людини, істинне єство особистості.

Західна іміджологія приділяє значну увагу зовнішнім ознакам іміджу особистості (праці Дейла Карнегі і под.), ігноруючи сутнісні характеристики душі, духу, серця.

Український кордоцентризм — це фундаментальне підгрунтя філософії серця — серця національної ментальності, явлені світові в животворящому слові, коли мовцеві важливо не лише ЩО сказати, але і ЯК, тобто ЯКИМ ДУХОМ наповнена промова, через яку аудиторія розпізнає таємниці людської душі.

Надзвичайно важливі біблійні постулати, які торкаються проблеми фактору часу говоріння. Вони формулюються так: «...час мовчати і час говорити...» (Еккл. 3,7). Це загальноріторична аксіома, ігнорування якої може призвести до дуже негативних наслідків. Т. Г. Шевченко благав Господа послати «огненне слово» — животворяще слово Правди. Один із кращих публіцистичних нарисів Л. М. Толстого називається: «Не можу мовчати!».

У Книзі Екклезіястовій знаходимо унікальні рекомендації відповідального мовлення перед Богом у главі «Не квапся своїми устами». У ній йдеться про передування думання перед говорінням, аби гідно говорити перед Господом: «Не квапся своїми устами, і серце твоє нехай не поспішає казати слова перед Божим лицем...» (Еккл. 5,1). Це збігається із рекомендаціями світських риторик, як і порада небагатослівності: «...нехай нечисленними будуть слова твої! Бо як сон наступає через велику роботу, так багато слів має і голос безглуздого» (Еккл. 5,1–2).

Велика увага приділяється обітницям, клятвам перед Богом: рекомендується поспішати їх виконувати, не зволікати із виповненням: «Коли зробиш обітницю Богові, то не зволікай її виповнити, бо в Нього нема уподобання до нерозумних, а що ти обітуєш, сповни!» (Еккл. 5,3).

На жаль, сучасне світське красномовство, зокрема політичне, в ході передвиборних обіцянок, обітниць перед народом, перед Україною стає плацдармом демагогії, софістичних обіцянок через невиконання, а часом і свідомого ігнорування слова, як «сотрясіння повітря»...

Це породжує безвідповідальне слово, «порожнє» слово, а для християнської моралі породжує гріх неправди, обману.

Там же ми знаходимо попередження про гріх, який може виникнути через необережне слово, аби кара Господня не впала на голову грішника: «Не давай своїм устам впроваджувати своє тіло у гріх, і не говори перед Анголом Божим: «Це помилка!» ...Але ти бійся Бога!» (Еккл. 5,6).

Священне Письмо приділяє велику увагу слову, яке є втіленням думки. Думка є невидимою, нетлінною, духовною, субстанцією, але її оболонкою, «одягом», «тілом» виступає звук (вимовлене слово), буква (написане слово),

Православна культура джерелом слова й думки визначає не голову, як прийнято у світському красномовстві, а серце — істинне вмістилище думок людини. Святі отці церкви одноголосно говорять про роль серця у народженні думки і втіленні її у слові. Отже, думку породжує людський дух — невидимий, нетлінний, як і сама думка, а дух уподібнюється до Бога Отця, першої іпостасі Святої Трійці.

Людський дух — це творче начало нашої душі, він породжує із свого єства думку, єдиносущну нашому духу.

Думка є соприсуща нашому розуму, вона в ньому і окремішня від нього. Думку порівнюють із другою іпостассю Святої Трійці — Сином Божим. Думка являє себе у слові. Втілення думки, вихід її у світ святі отці порівнюють із таємницею втілення Бога Сина. Тому мовець завжди пам'ятає про думку, яка є рівною слову і несе у собі силу, дух, духовну силу. Духовна сила обіймає собою і думку, і слово.

Таємниця словотворення, словесного ділання є великою як на рівні словотворення, так і на рівні сприйняття слухачами. Перед нами повстає глобальна проблема: яку дію творить слово у серцях людей? Воно має природу таємничого зерна, яке падає у серця (а не у голови!) слухачів, падає на добре зорану ріллю (психологічна підготовка аудиторії до сприйняття), воно залишає мовця, його серце і летить на незримих крильцях прямо в серця інших людей, опліднюючи серця слухачів, але й не збіднюючи душу мовця, бо оратор і аудиторія переживають щасливі миті духовного єднання, взаємне творче задоволення, інакше ораторська творчість не була б такою шанованою і взаємно бажаною, «солодкою», надихаючою.

Святі отці говорять про сокровенну дію слова у серцях людей, яке насичує мовця й слухача невимовною радістю, ніби «раєм серця».

У «Книзі приповістей Соломонових» говориться: «Блаженна людина, що мудрість знайшла, і людина, що розум одержала, бо ліпше надбання її від надбання срібла, і від щирого золота ліпший прибуток її, дорожча за перли вона, і всіляке жадання твоє не зрівняється з нею». (3,13–14).

Могутнім акордом мудрості (божественної софійності) виступають рекомендації берегти серце — джерело життя: «...серце своє стережи, бо з нього походить життя»[1].

[1] Книга приповістей Соломонових. 4,23.

У Біблії нерозумних людей названо «дурногубими», а уста праведних — «джерелом життя». Мудрість розумних — у приховуванні мудрих знань, а «вуста нерозумного — близькі до загибелі»[1].

«Дурногуби», «дурноверхі» (за Біблією) поширюють наклепи, плітки, бо розум у них «мізерний», тому їх чекає загибель: «Уста праведного дають мудрість, а лукавий язик буде втятий»[2] — пор.: «Благословенням чесних підноситься місто, а устами безбожних руйнується»[3].

Роль мовчання у Святому Писанні уславлена неодноразово — як благо, мудрість, вияв розуму: «...розумна людина мовчить»[4] — пор.: «Розумний мовчки ховає зневагу»[5].

Світські й духовні оратори знають силу храмової паузи, коли мовчання оратора може бути красномовнішим за його говоріння.

Театральні працівники (актори, режисери, продюсери та ін.) за мистецтвом «тримати паузу» визначають силу акторського таланту.

У часи інфляції слова, недовіри до багатомовності високо цінується доцільність мовлення, «стриманість язика». зокрема доброзичливість мовця, солодкість його цілющих вуст: «Дехто говорить, мов коле мечем, язик же премудрих — то ліки»[6] — пор.: «Туга на серці людини чавить її, добре ж слово її веселить»[7]. Отже, слово — це або отрута, або ліки для розуму, душі, духу й тіла.

Таємниця духовності слова — у силі й красі духу мовця, коли кожне слово стає ПОДІЄЮ в житті людини (ієрей Артемій Владимиров).

В античному світі слово «поет» мало значення — «той, хто змінює» словом. Оратор з високим духовним потенціалом не може не змінювати свідомість аудиторії. Бажано, щоб оратор від Бога мав високий дух віри, надії, любові, дух правди.

На жаль, буває дух лукавий, гріховний, нечистий в деяких ораторів, вражених тими чи іншими хворобами розуму, душі, духу, тіла.

Слово вчителя, слово духовного пастиря повинно мати високий дух любові, воно освячене самим Господом. Священики рекомендують перед почат-

[1] Книга приповістей Соломонових. 17,14.

[2] Там само.— 10,31.

[3] Там само.— 11,11.

[4] Там само.— 11,12.

[5] Там само.— 12,16.

[6] Там само.— 12,18.

[7] Там само.— 12,25.

ком говоріння перехреститися в ім'я освячення людської природи, в ім'я єдності зі Святим Духом, який освячує наш розум і серце.

Носії православного християнського світогляду, зокрема на божественну природу людини, мають високий християнський дух, який живе у їхньому серці, який могутнім потоком кришталевої чистоти переливається у серця слухачів, дії там силою Святого Духа: «Буде вигублений дім безбожних, а намет безневинних розквітне»[1].

Злагода розуму й віри — запорука благодатності слова оратора, який мудро поєднує розум з істинною вірою.

Істина не терпить неправди, брехні, інакше вона перестає бути істиною. Від цього бувають великі біди й нещастя, про що попереджають світські й духовні ритори: «Не пристойна безумному мова поважна, а тим більше шляхетному — мова брехлива»[2].

Високий рівень філософського узагальнення ролі слова в суспільстві звучить у таких словах: «Смерть та життя — у владі язика»[3].

Найміцнішим об'єднанням людей є об'єднання на духовній основі, що є духовним братерством як у родині, так і в соціумі. Святе Письмо гнівно засуджує розбрат, сварки, гнівливість як джерело гріха, як знищення ангельської подоби людини: «Уста нерозумного тягнуть до сварки, а слова його кличуть до бійки»[4] — пор.: Ліпше жити в куті на даху, ніж з сварливою жінкою в спільному домі»[5].

Серце людини є найкращим провидцем у спілкуванні з іншими людьми: воно аналізує ДУХ іншої людини, бо кожна людина сама обирає свій шлях широкий, за словами Т. Г. Шевченка, сама виявляє власну волю, чинить ВИБІР між добром і злом. Тому зростає роль світогляду людини, якість її думок, чистота її вуст, узгодженість думок, слів, вчинків.

Г. С. Сковорода писав: «Любов є джерело всякого життя», Божественна любов є даром Божим — даром Святого Духа.

Словесна дія в давнину регламентувалася до дрібниць з метою збереження благодаті, словесна дія деяких нинішніх супермодерних молодиків (і не тільки!) свідчить про втрату ними висоти серця, чистоти думок, слів, краси вчинків. Збіднення духу призводить до збіднення мислення й словесної дії.

[1] Книга приповістей Соломонових.— 14,11.

[2] Там само.— 17,7.

[3] Там само.— 18,21.

[4] Там само.— 16,6.

[5] Там само.— 21,9.

Негативних прикладів мовленнєвої агресії, словесної безвідповідальності, словесної розпусти можна наводити безліч. Але наша мета в іншому. Виявити могутню силу, красу духу й серця українського народу, який розбудовує суверенну державу Україну, «розблоковує» свій дух, щире серце, очищає небо нашої культури патріотичною енергією державотворення словом животворящим, словом істини, добра, краси, словом віри, надії, любові, софійності. Талановита сучасна поетеса-християнка Т. В. Майданович роздумує над словом животворящим: українцям потрібне соборне, найсердечніше наближення до Слова, до Логоса. Бог-Дух відкриває мудрість і Силу через Божого Сина в євангельських притчах, бесідах, промовах, зціленнях душі і тіла. божественну духовну міць можна розпізнати в багатьох українських народних піснях, казках, приказках...

Слово-Бог, Логос лине світлохвилею, «звучить» нечутно для слуху, резонує в глибинах серця і всього єства людини смислами, кольорами, мелодіями, ритмами, всім багатством відчуттів Божого світу видимого і невидимого. Бо Слово-Логос — це розумна основа світу. Це — знання і думка — чуття, що виявляє себе в усіх речах і явищах не статично, а однобічно — символічно.

Знамення Бога-Слова — людська мова мислено-словесна. В ній відбувається перетікання духовних імпульсів, духовних енергій між Святою Трійцею і людиною... Слово — Благо породжує в людині благі емоції...[1]

Духовно-моральні лідери нації — цвіт української еліти в науці, освіті, культурі, мистецтві, релігії — перш за все патріоти України, вони служать Богові й народові, вони усвідомлюють свою відповідальність перед Вічністю. Дух розбрату долається духом соборності й любові. дух зневіри — духом віри й надії. Дух «шизофілософії» (Л. В. Костенко) долається філософією серця патріота й громадянина, християнина. Громадське суспільство має душу, згуртовану в одну волю через «благе знання», через животворяще слово, яке має феноменальну моральну дію на серця людей. Наше серце піднімається до Богопізнання, до самопізнання, стає «кадилом істини», про що молив Господа великий Т. Г. Шевченко:

Ридаю,
Молю, ридаючи: пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,

[1] Майданович Тетяна. Знамення України. Рукопис.— С. 4.

Щоб людям серце розтопило.
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось
Те слово, Божеє кадило,
Кадило істини. Амінь.

4.3. Формування духовної культури особистості засобами благодатного слова (гомілетики)

Все, що дихає,– хай Господа хвалить! Алілуя!
Біблія

«Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово. Воно в Бога було споконвіку. Усе через Нього повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без Нього»,— сказано в Святому Євангелії від Іоанна (1:1—4).

Незаперечною є роль слова, слова віри, надії, любові у формуванні духовно-моральної, духовно-інтелектуальної культури особистості, особливо в часи екзистенційного вакууму, «морального оціпеніння», «морального паралічу», «масової невротизації та шизоізації», як твердять деякі українські науковці.

Представників духовно-світської сфери не можуть не тривожити такі реалії сьогодення, які визначаються словами «безсердечна культура», «безсовісне покоління», «мовленнєва агресія», «риторика брехні», «глобальна морально-економічна криза», «початок Армагеддону» тощо.

Наука, освіта, культура світського та церковно-богословського спрямування посткомуністичної України все активніше концентруються на формуванні духовно-моральної культури суспільства, особистості нової демократичної України з вищою метою — зміцнити й звеличити її дух, підключити всі її внутрішні сили й ресурси до активних пошуків істини (інтелектуально-духовна творчість), добра (духовно-моральна творчість), краси (духовно-естетична творчість).

Цілісність гармонійної духовно-моральної особистості, яка мужньо долає всі катаклізми сьогодення, характеризується поступовим духовним зростанням та окриленням в ім'я величної ідеї розбудови державності, національно-духовного відродження, соціально-економічного процвітання, інтеграції у світову співдружність.

Нині зростає культурно-просвітницький потенціал та риторична активність народу, актуалізується проблема екології і духу людини, роду, народу в ім'я світлоносного життєтворення: «Бережи своє рідне, бережи, щоб не винародитися, щоб не забути народу, з якого ти вийшов. Бережіть свою ВІРУ, звичаї, свою мову, і тим збережете національну істоту свою»,— писав Іван Огієнко.

Будь-яка держава, народ існують як цілісність лише у контексті створеної та животворящої культури, тому занепад або знищення її неминуче призводить до падіння або знищення цієї держави, народу. Коренем культури завжди виступає віра, духовно-моральний ідеал суспільства через ОБРАЗ людини, який воно формує. Нині загострюються питання: який тип культури ми формуємо у своїй рідній Україні? Американізований, «західний», традиційний для України християнський, реанімований «радянський» чи ще якийсь? А яку людину, який її образ ми формуємо в незалежній Україні: людину егоцентричну, просоціальну (гуманістичну) чи есхатологічну (духовну), яка усвідомлює свій зв'язок із Богом, свою божественну подобу?

. Людська душа за своєю природою здатна чутливо відгукуватися на високе, бо наповнюється величчю, найкраще виховується на високому, благородному, шляхетному, опліднюється натхненням. Високе — відгук величі душі, тому вона повинна долучатися до високого, прекрасного, небесного, а сприяє цьому органічному зв'язку душі з високим — високе, благородне СЛОВО животворяще — красномовство світське й гомілетика церковно-богословська, яка має давні корені у світовій культурі[1].

Гомілетика — це «наука, яка викладає правила церковної співбесіди й скеровує до успішного проведення служіння проповідницького»[2]. До складу гомілетики входять такі вимоги: 1) про предмет церковної співбесіди; 2) про форми її; 3) про дух, або внутрішній характер; 4) про виклад, або зовнішній характер; 5) про виголошення, складання повчань народу; 6) про повчання без письмового приготування, тобто про імпровізацію.

Непересічне значення для формування духовно-моральної, інтелектуальної культури вчителя — оратора сучасності має унікальна історична спадщина Давньої Русі, яка творчо розвивала кращі традиції греко-латино-візантійської ораторської традиції на національному ґрунті.

Київська Русь XI—XII ст. формувала риторичний ідеал на засадах християнської релігії, християнської моралі — ідеал особистої скромності, «ма-

[1] Див.: Галина Сагач. Слово животворяще.— К., 2000.

[2] Протоіерей М. Фаворовъ. Руководство церковному собесѣдованію или гомилетика.— К., 1884.— С. 15.

лозначущості», «недостоїнства», але давні українські ритори були істинними духовними та інтелектуальними пастирями, лідерами суспільства, провідниками соціально значущих ідей, цінностей, повчали простих людей, а також і «сильних миру» в ім'я патріотизму, зміцнення державності, християнської віри, християнської моралі.

Високими думками, благородними почуттями сповнені «Ізборнік» 1076 р., «Слово про читання книг», «Напучення багатим», «Повчання до братії» Луки Жидяти, «Слово про Закон і Благодать» Іларіона, «Слово про терпіння, і про любов, і про піст» Феодосія Печерського, «Слово про князів», «Слово про загибель Руської землі» Кирила Туровського, «Про маловір'я» Серапіона Володимирського тощо.

Ораторська проза Київської Русі подарувала світу два основних жанри красномовства — дидактичне духовне повчання й похвальне, епідейктичне слово, в основному для колективного та індивідуального читання, соціальну значущість змісту й форми яких можна простежити у таких назвах риторичних збірників, як «Златоуст», «Златоструй», «Ізмарагд», «Золотий ланцюг», «Золота Матиця» тощо, бо ці «золоті ланцюги» зміцнюють душу людини, а «ізмарагд» подібний до глибини морської, з якої пловець виносить перлини дорогоцінні,— духовно-моральні, інтелектуальні багатства народу. Творцями цих нетлінних скарбів були мудрі оратори, служителі культу, найосвіченіші люди суспільства, його духовні вчителі.

Саме тому назрів момент усвідомлення величної цінності духовного слова, одухотвореного слова — благодатного слова — в ім'я гармонізації суспільних відносин, розбудови демократичного суспільства на основі християнських морально-етичних засад.

З унікальної духовно-словесної спадщини святого отця нашого Іоанна Златоуста, архієпископа Константинопольського, довідуємося про таїнства церковного красномовства, які є корисними, живодайними не лише для священнослужителів, але й для усіх людей, хто користується потенціями слова в ім'я добра — на засадах віри, надії, любові. Наведемо лише деякі аспекти з його високого етико-філософського, морально-духовного повчання священнослужителям про СЛОВО: бесіди, призначені для народу, вимагають великої праці; труднощі задоволення через їхню не завжди високу мотиваційну установку; зневажати похвали; постійно й наполегливо зміцнювати силу слова; дар слова слід не лише набути, але й зберігати трудом і вправами; красномовство є дар вивчення ще більше, ніж природа; чим вищим є у проповідника дар слова, тим більше він повинен трудитися над ним; сильний

свідомістю свого дару, проповідник може ставати вище міркувань натовпу; ще більше впевненості йому може дати прагнення до вищої мети — благодогодити Богу.

Благодатне слово людини суверенної України стане гімном мудрості, моральності, духовності, бо місія духовного лідера суспільства може бути підтверджена софіійністю «Ізборніка» 1076 р., де в «Слові про читання книг» заповідається усім нам: «...які солодкі слова твої, солодші від меду вуст моїх, і закон з вуст твоїх дорожчий тисячі золотих та срібних монет»[1]. Це про вчителя від Бога.

А тепер наводимо рідкісні слова Івана Хворостиніна (XVII ст.) з праці «Напучення про виховання чад», які є актуальними й у наші дні: «Воістину вчення є необхідне, і праведні осягають його, від нього буває усяка правда й доброчесність... розум освіченої людини наставляє кожного на шляху до доброчесності, і слово праведника веде до спасіння...»[2].

Уже в XX ст. перекладач Біблії української мовою митрополит Іларіон (професор Іван Огієнко) постійно дбав про духовно-моральний розвиток рідного народу. Він писав: «Духовна культура — то інтелектуальний стан народу, то розвиток всенародного розуму: його науки, віри, переконань, звичаїв, етики та ін. ...Духовна культура творить із людини найдосконалішу одиницю»[3].

Нині відроджується соціальний інтерес до класичних цінностей, зокрема й словесного мистецтва гомілетики[4], науки про мистецтво проповідування Слова Божого за змістом, формою та духом викладання, поступово формується національна школа світського та духовного красномовства зусиллями кращих професіоналів України. Держава стимулює інноваційні пошуки талановитих освітян, науковців в галузі красномовства, тому що підвищення риторичної культури мовців стане вагомим чинником гуманізації суспільства, через конструктивний діалог допоможе його членам знаходити спільні точки зору, приходити до згоди, консенсусу при розв'язанні актуальних питань, наповнить повагою, братерською християнською любов'ю до людей з іншими поглядами, підвищить аргументативну культуру полемістів у духовній та світській сферах, підвищить відповідальність кожного мовця перед Богом і людьми за свій риторичний вчинок, зокрема на засадах християнської етики.

[1] Див.: Красноречие Древней Руси (XI — XVII вв.).— М., 1987.— С. 35.

[2] Там само.— С. 334.

[3] Митрополит Іларіон. Мої проповіді.— Вінніпег, 1973.— С. 115.

[4] Див.: Протоіерей М. Фаворовъ. Руководство церковному собесѣдованію или гомилетика.— К., 1884.

На базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка, розробляється модель формування культури риторичної особистості в системі розвиваючої освіти України. Інтегрований курс риторики для шкіл нового типу, вищої школи передбачає формування перш за все духовно-інтелектуальної культури особистості засобами шляхетного, благородного красномовства, зокрема й благодатного похвального (епідейктичного) красномовства, яке має могутній етико-естетичний потенціал.

Одвічною потребою людини залишається бажання перевести із сфери розуму в сферу почуття істину про те, що БЛАГО людей — в єдності між собою, християнській любові, взаємодопомозі, мирі та злагоді. Благодатне слово гомілетичного красномовства, разом з одухотвореним красномовством світського ритора виступають єдиним, могутнім інструментом подолання залишків тоталітарної свідомості, тоталітарного мислення, тоталітарної влади на слово, засобами мовленнєвої агресії, «війни слів», які так часто призводили до кривавих воєн, взаємознищення. Над уламками тоталітаризму постає ясна зоря божественного Святого Духа, пустелю багатьох сердець зрошують цілющі води Істини, Краси, Добра, Любові, які творять єдине поле Духовності, Миру, Братерства на нашій святій та грішній землі.

Наука, культура, освіта, мистецтво, релігія, засоби масової інформації мають об'єднати свої зусилля у формуванні духовної культури особистості засобами благодатного слова, одухотвореного красномовства як гаранта духовного ренесансу громадян світу. Місія християнських риторів, педагогів, політиків, громадських діячів — долати хаос розбрату світлом власного серця, любов'ю благодатного слова, могутньою силою риторики любові.

Нині прийшов час глобального переосмислення цінностей благодатного слова віри, надії, любові під кутом зору формування духовно-моральної культури суспільства посттоталітарної держави. Ставиться питання про акумулювання духовно-інтелектуальних сил суспільства з метою пропаганди цінностей братерства, християнської любові в ім'я процвітання незалежної демократичної України, зокрема, в руслі педагогіки доброчесності, християнської етики, перші посібники з якої вже кілька років проходять апробацію у Львові, Києві, інших регіонах та містах України.

Велика місія засобів масової інформації, особливо через християнських журналістів, високоморальних кореспондентів,— «неложними вустами» захищати істину, християнські цінності на противагу вакханалії насилля, нігілізму, апологетики зла, войовничого безбожництва.

У цілому значно зростає роль інтелігенції — цвіту суспільства суверенної України щодо виконання своєї земної місії: облагородження духу дезорієнтованого, розчарованого, розгубленого народу засобами християнської культури, науки, освіти, мистецтва. Отже, творення Духовного Кодексу громадянина України стає значним кроком на шляху до творення Духовного Кодексу Людства без воєн, катастроф та катаклізмів.

Поступово має долатися штучний розрив між наукою та релігією, освітою та релігією, як прийнято у всьому цивілізованому світі, бо саме це скалічило на багато років квітуче дерево християнського життя, християнської культури, етики добротолюбія в Україні.

У духовному полі України має пролунати могутній заклик до соборного каяття (гр.: метанойя) як «переміни душі» в ім'я істини Христової, вінців миру й любові, сходження на небо духовності, для чого нам необхідно ґрунтовно вивчати світову й національну гомілетичну спадщину як духовну перлину красномовства. Першим є ім'я святого Іоанна Златоуста.

4.4. Іоанн Златоуст — світильник гомілетичного мистецтва

Слава Богу за все...
Іоанн Златоуст

Духовна скарбниця світу має неоціненний діамант — творіння святого Іоанна Златоуста, ім'я якого протягом багатьох століть залишається вселенським християнським Ідеалом вірного служіння Богові словом і ділами як геніального глашатая й проповідника християнства, «світильника миру, вчителя всесвіту, столпа й утвердження церкви, проповідника покаяння». Для незчисленних поколінь людей ім'я Іоанна Златоуста є символом неперевершеного гомілетичного мистецтва, яке потребує риторичної рефлексії в часи духовно-морального відродження в переддень славного 2000-ліття Різдва Христового.

Іоанн Златоуст жив і творив у надзвичайно тяжкі часи гонінь на християнство і християн (IV ст. н. е.), коли кожний богословський твір, виступ пастиря перед людьми приносили величезну користь, як цілющий бальзам на кровоточиву душевну рану.

Пустеля морального і духовного безпліддя час від часу панувала в різних країнах, на різних етапах історико-культурного розвитку і в недавні часи державного богоборення, а нині долається могутнім порухом серця, щирим бажанням відкрити для себе цей великий духовний материк, збережений у віках тим, хто розумів і розуміє особисту відповідальність за духовну спадкоємність, за свій власний моральний вибір між добром і злом.

З часів прийняття християнства на слов'янських землях серед інших духовних ґеніїв особливе місце в колі духовного читання й освіти наших пращурів мала духовна спадщина Іоанна Златоуста — людини, яка присвятила себе творенню людської душі. А це, як відомо з найдавніших часів,— не лише Наука, але й Мистецтво з Мистецтв.

Що найбільше приваблювало й приваблює у духовній школі Іоанна Златоуста? Звичайно, магнітом тягне до себе сама велична постать людини — подвижника, який блискуче володів духовною зброєю на захист християнської віри — віри батьків. Історія особистісного та проповідницького становлення святого Іоанна Златоуста, роздуми над його безсмертною духовною Школою надихають нас, щоб цей світильник церкви засяяв для тих, зокрема молодих, людей, які тільки відкривають для себе духовну скарбницю людства, хто з чистим серцем шукає взірці, ідеали, духовні орієнтири не лише у особистому, але й професійному житті. Істинно, як сказано у Святому Писанні, «праведний житиме вірою»[1].

Іоанн Златоуст пройшов тернистий шлях — від юного ченця до архієпископа Константинопольського, від талановитого слухача ораторської школи знаменитого Ліванія до геніального християнського вчителя-проповідника, автора гомілетичних творів, які становлять золотий фонд християнського віровчення, від талановитого світського адвоката до блискучого духовного пастиря, солодкомовного церковного оратора, про що свідчить саме легендарне ім'я, дане Іоанну народом,— Златоуст.

Усі шанувальники генія Іоанна Златоуста відзначають органічну єдність мудрої, благородної думки вселенського вчителя й ясного, простого, природного, усолоджуючого слова славетного проповідника.

Його ім'я стадо символом неперевершеного ораторського мистецтва, а подвижницька діяльність понад півтори тисячі років надихає на творчість Словом славних нащадків — від славнозвісного єпископа Кирила Туровського (XII ст.) до наших днів.

---

[1] Біблія.— 1988.— С. 1388.

Багатолітнє служіння Іоанна в Антиохії славне численними духовними діяннями в ім'я Господа. Сучасники Іоанна Златоуста відзначають велику благодатну силу цієї видатної людини — його невидиму енергію, дар чудодійного зцілення душ і тіл, слава про які розійшлася по всій землі.

Нелегкою була полемічна боротьба Іоанна та його послідовників із поглядами усіляких розкольників, сектантів, які сповнювали життя різними смутами, єрессю, як, наприклад, аріани, аномеї, гностики та інші.

Світське життя мирян було сповнене проблем, головною серед яких було падіння моральності, багатьом християнам бракувало любові до ближнього, розкіш багатих нахабно пишалась перед злиденністю бідних, багаті забували про обов'язок благодійності, забували про церкву, бо веселилися у театрах, цирках, на різних суєтних розвагах. Все це ставало приводом до вибухів громадського заколоту, кривавих повстань, у полум'ї яких гинуло чимало душ.

Нелегкою була духовна місія доблесного й самовідданого Іоанна Златоуста, який добре знав очевидні та приховані проблеми рідного міста, став незамінним духовним учителем християн, блискучим церковним промовцем, цілителем душ і тіл, про таланти якого швидко довідалася різновірна, різноплемінна двохсоттисячна Антиохія.

Вперше антиохійці, які дуже кохалися у красномовстві, могли насолоджуватися істинним, а не фальшивим словом, зверненим до Бога, до їхніх душ, яке вражало життєдайністю, психологічною глибиною, було мудре й щире, солодке й доступне кожному слухачеві, який удостоївся почути знаменитого Іоанна.

У «Житіях святих» читаємо: «Його повчання були наповнені такою силою, що усі слухачі не могли вдосталь насолодитися ними... Іоанн був таким солодкомовним оратором та любим для усіх учителем, що в місті не було жодного, хто б не бажав слухати його бесід, і коли дізнавалися, що Іоанн бажає бесідувати, усі з радістю стікалися до церкви. Міські правителі і судді залишали свої заняття, купці свою торгівлю, ремісники свої справи, й поспіхом йшли слухати вчення Іоанна, турбуючись про те, щоб не пропустити жодного слова, яке йшло з вуст його. Усі вважали величезною втратою, коли не вдавалося їм слухати солодких промов Іоаннових».

Отже, натхнення благодатного проповідника не могло не передаватися пастві, члени якої то дрижали від страху перед яскравим зображенням жахів гніву Божого, то злітали душею до небес від надії на Божу милість, які щиро вірили кожному слову Іоанна, дивуючись, що він ніколи не читав свої проповіді, але імпровізував, ніби виливаючи із самого серця кожну думку, солодке слово мудрості й надії.

Незабаром скорописці почали записувати проповіді Іоанна Златоуста, а потім передавали чи продавали їх усім бажаючим, які полюбляли читати й перечитувати, інколи виучували їх напам'ять, виголошуючи перед знайомими, друзями як одкровення.

Саме у цей час Іоанна починають називати «вустами Божими і Христовими», другі — солодкомовним, треті — медоточивим, а сам народ, як кажуть, в особі однієї жінки-християнки, назвав його Златоустом, що навіки увійшло в історію церкви Христової.

Золотослівний проповідник відгукувався своїми пречудовими проповідями на кожну подію з життя пастви й християнської церкви, часто виступав чи не єдиним оборонцем-захисником стражденних душ, став улюбленцем народу, бо вмів, як ніхто, розсіяти страхи, нерозуміння, відновити мир, спокій серед парафіян, які дякували Богові за такого великого душпастиря.

Духовна школа Іоанна Златоуста процвітала. Між ним і паствою утворився глибокий моральний зв'язок, що є ідеалом для християнської церкви: їхні серця були відкриті одне до одного, їх єднала глибока любов, і навіть невелика розлука через хворобу чи перевтому пастиря сіяла невимовну тугу в їхні серця, а радість зустрічі була такою сильною, що багато хто не міг стримати сліз. Сам Іоанн Златоуст говорив, що як людина у вогневиці прагне свіжої води, так відсутній друг жадає своїх друзів («Бесіда на притчу про таланти»). У проповідях він називав своїх мирян «коханими», говорив, що серце його полонене красою їхніх душ, а тому завжди і всюди він носить їхній образ у своєму серці, що навіть уві сні він не розлучається з ними».

Але це не означало, що Іоанн Златоуст не докоряв своїй пастві тоді, коли вона того заслуговувала, але робив це з любов'ю, милістю до них, гнівно викриваючи вади, а не самих християн. Його виховний, педагогічний геній розцвітав пишним цвітом у ці роки, процвітала його духовна школа, де послух доводили не словами, а ділами, не шумними оплесками, які Іоанн заборонив, а трепетною тишею взаєморозуміння, яку з давніх часів називають «храмовою тишею».

Єретики, яких викривав у слові своєму Іоанн, гнівалися на нього, поширювали усілякі хули, намовляння, твердили, що він — волхв, чародійник, але, як сказано у «Житії святих», «Бог незабаром загородив вуста їхні, навівши на них сувору кару»[1], бо багато хто загинув у храмі під час страшного землетрусу.

Найціннішою рисою серед багатьох видатних якостей проповідей Іоанна була благодатна надія на спасіння, яку він дарував кожному, хто ставав на шлях каяття за свої гріхи, щиро виправляв їх в ім'я Бога.

[1] «Жития святых...».— С. 322.

Він успішно продовжував писемне учительство — писав духовні творіння, які стали окрасою християнської віри, зокрема «Три слова до подвижника Стагирія», роздуми «Про дівство», «До молодої удови», де виступав поборником зміцнення духу із спокусами плоті. Присвячена другу Василію книга «Про священство», аналіз якої ми наводимо нижче, стала улюбленою книгою не лише для служителів культу, але й для усіх християн, які цікавляться проблемами красномовства.

Слов'яни давно схилялися у пошані й щирій любові перед геніем Іоанна Златоуста. Ще болгарський цар Симеон склав славнозвісний збірник «Златоструй» із його слів та повчальних бесід. Відомий нам і Супральський рукопис XI ст.— зібрання слів Іоанна Златоуста, а одна із його бесід є у Святославовому збірнику 1073 р., 187 «слів» знаходяться у Четьї-Мінеї XV ст., 7 «слів» — у збірнику Троїце-Сергієвої лаври XII ст. тощо.

Великий внесок у популяризацію спадщини Іоанна Златоуста у XVII ст. зробила Києво-Печерська лавра. Тут церковно-слов'янською мовою було вперше видано творіння великого проповідника, репринтно відтворене св. Синодом у 1814 р.

Із пізніших видань чи не найповнішим є 12-томне видання російською мовою творінь Іоанна Златоуста від 1898 року, яке репринтно відтворене у 1991 р. в Москві видавництвом «Православная книга».

Українською мовою творіння Іоанна Златоуста, на жаль, в Україні не видавалися — на це були відомі причини.

Нині прийшов благословенний час «збирання каміння», осмислення трудів святих отців церкви, зокрема і великого Іоанна Златоуста, з метою відродження кращих класичних духовних традицій минулого, творення духовного простору для сучасної людини, яка прагне Істини, Добра й Краси. Тому ми й пропонуємо шановним читачам аналіз фрагменту з унікальної праці світильника церкви — «Про священство», 5-у книгу, присвячену красномовству священнослужителя, за виданням 1991 року, який вперше здійснений нами українською мовою[1].

Знаменита праця Іоанна Златоуста «Про священство», зокрема «Слово п'яте», є унікальним джерелом глибокодумних роздумів геніального проповідника про мистецтво слова, гомілетику священнослужителя.

Вихований на кращих світових риторичних та філософських взірцях учителями Ліванієм та Андрагафієм, Іоанн Златоуст розмірковує над великою

[1] Див.: Сагач Г.М. Світильник миру, проповідник покаяння (Духовна школа Іоанна Златоуста) // «Рідна школа».— 1994, № 11.— С. 16—20.

роллю і труднощами церковного красномовства, призначеного «боротьбі за істину».

Він ґрунтується на відомій формулі великого Арістотеля, який визначив такі її складові компоненти: «Промова складається з трьох елементів: із самого оратора, з предмета, про який він говорить, та з особи, до якої він звертається».

Передусім, він звертає увагу на психологічні, душевні особливості «пасомих» (аудиторії), їхнє небажання прийняти скромне становище учнів, натомість претендуючи на роль присутніх на мирських видовищах глядачів, які розважаються, оцінюють промовця, як судді, а не повчаються високим духовним істинам.

Далі Іоанн Златоуст застерігає промовця-священика, що народ часто не прощає, коли оратор додає до свого виступу частину чужих трудів, за що може підпасти під їхні великі й несправедливі докори й звинувачення.

Тому духовний промовець повинен мати мужню душу, щоб володіти аудиторією, принести їй користь, а не підкорятися її примхам та нерозважливим забаганкам.

Чим цього можна досягти? На думку Іоанна Златоуста, є два шляхи: зневага до похвали з боку аудиторії і сила слова проповідника. Він грунтовно аналізує цю тезу, зазначаючи, що повчання, яке наповнене «благодаттю та сіллю», дає лише той, хто мужньо зневажає похвали, хто не прагне оплесків, хто говорить для користі, а не для задоволення народу. Отже, відомий постулат античного світу про етос (етичність) оратора знаходить у гомілетичній праці Іоанна Златоуста своє яскраве підтвердження й глибоке втілення.

Вселенський вчитель закликає промовця, якого називає «відмінним керівником» народу, порівнює із «відмінним візником», досконало володіти словом, особливо в гострій ситуації критики, викриття недоліків у поглядах слухачів, які, в свою чергу, не простять йому огріхів, недосконалості — соромливості, невпевненості, затинання, бідного мовлення тощо, обуряться на сказане, а тому може знищитися користь від істинного повчання.

Глибокий психолог, Іоанн Златоуст застерігає духовного пастиря, якого порівнює із батьком молодих дітей, від ненависті й заздрості з боку нерозсудливих слухачів, радить ні перебільшувати, ні применшувати їхнього значення, але «прагнути швидше гасити їх», знищувати недобру славу, сміливо переконувати «найбездумніших» звинувачувачів, наскільки це можливо. Він ще і не раз підкреслює, що «доблесне і достопохвальне» може здійснити лише той, хто не занепадає духом, не знесилює душу журбою, не засмучується

огудою, не зачаровується похвалами, не шкодує, коли їх втрачає. Це, зазначає Іоанн Златоуст,— дуже нелегка справа, «щоб душа такої людини залишилась без турбот і без скорботи».

Він підкреслює, що великою, досконалою силою слова володіє зовсім небагато людей, і вони повинні навіть більше за інших постійно удосконалювати свою майстерність, «бо сила слова набувається освітою», ревною запопадливістю, постійними вправами.

На думку Іоанна Златоуста, світильника церкви, найбільш освічені мають трудитися більше за всіх інших, бо за найменші огріхи можуть підпасти під найбільші докори слухачів, які судять про проповідь не за її змістом, а за думкою про проповідника, не прощаючи йому нічого, ніби ангельській подобі.

Іоанн Златоуст попереджає, що часто зовсім мале, незначне «зменшує славу багатьох і великих мужів», бо люди не прощають великим і малі недоліки.

Великий духовний пастир із жалем констатує ненависть народу до тих достойних, хто усіма шанується,— отже, й до церковного проповідника, який повинен мужньо це зносити, не дратуватися, знесилюючи душу негативними переживаннями.

Корисними, ефективними і до наших днів є спостереження Іоанна Златоуста про народ, який часом є натовпом, зібранням випадкових людей, не завжди освічених, компетентних, об'єктивних в оцінці, часто несправедливих через «невігластво». Щодо них він рекомендує не пам'ятати зла, прощати їх, «оплакуючи як нещасних і нікчемних», не втрачаючи впевненості у своїх силах через суд невігласів.

Іоанн Златоуст впевнений, що справжній художник, як і оратор, має бути сам суддею своїх творів, як професіонал, відповідальний за свої діяння майстер. Він радить не піддаватися чарам похвал, прагнути догодити БОГОВІ, а не людям.

Геніальний автор приділяє величезну увагу станові душі проповідника, яка не повинна слабшати від багатьох трудів, втрачати бажання у вправлянні словом, і водночас зневажати похвали народу в ім'я перемоги істини.

Ці тонкі психологічні спостереження цілком перегукуються із унікальною теорією пристрастей, розробленою великим філософом і ритором Арістотелем у його працях, зокрема у «Риториці», яка не втратила своєї цінності й у наші дні відродження інтересу до класичної гуманітарної риторики, яку український ритор Феофан Прокопович називав «царицею душ», «княгинею мистецтв».

Звичайно, «багато трудитися, але отримувати мало похвал — це дійсно може виснажити й занурити до глибокого сну того, хто не вміє зневажати

похвали»,— підкреслює Іоанн Златоуст. На його думку, з якою можна абсолютно погодитися, потрібна душа «ніби божественна», «адамантова», щоб не зажуритися або не впасти у ненависть.

Великий святий Іоанн Златоуст підкреслює зростання любові до красномовства у душах християн, щире шанування тих, хто володіє словом. Він застерігає, що красномовці повинні докладати багато зусиль, щоб «подолати дикого звіра» марнославства, залишатись сильним, спокійним, «нібито у тихій гавані», зберігаючи душу від збентеження, багатьох пристрастей.

Іоанн Златоуст, ніби звертаючись до ораторів наших днів, попереджає, що є й інші труднощі, про які може говорити той, хто пережив їх насправді.

Золотослів Іоанна Златоуста є прекрасною духовною школою для усіх, хто прагне оволодіти премудрощами й солодощами гомілетичного та світського ораторського мистецтва в ім'я любові до Бога й до ближнього, в ім'я Істини, Добра, Краси, а також Віри, Надії, Любові.

4.5. Формування духовної культури особистості у творчій спадщині Івана Огієнка (митрополита Іларіона)

Служити народові – то служити Богові.
Іван Огієнко

Невичерпною скарбницею духовно-морального досвіду українського народу є духовний материк церковно-богословської, науково-релігійної спадщини Івана Огієнка (митрополита Іларіона), визначного оборонця православної віри і Церкви, подвижника української культури, титана думки й майстра слова, який був удостоєний почесного звання Великого Митрополита. «Прийнявши ім'я свого великого попередника з передстоліть, митрополит Канадський, Іларіон, вславився великою вченістю і безмежною відданістю українській церкві, як вірний син її. Із-під його пера вийшло величезне число книжок богословського і наукового характеру, а вінком його праці був переклад священної книги Біблії з давньоєврейської і грецької мов на українську мову (1921 — 1955 рр.), чим він вповні заслужив назву «Великий Митрополит»[1].

[1] Герус С. Ранні намагання української церкви до незалежності.— Роль великих митрополитів: Іларіона І й Іларіона ІІ.

Митрополит Іларіон усе своє подвижницьке життя втілював на практиці величну ідею служіння своєму народові через служіння Церкві, Богові, тому його ім'я вписане золотими літерами на скрижалях історії України як автора фундаментальних церковно-богословських праць: «Українська церква за час Богдана Хмельницького (Вінніпег, 1956); «Українська церква за час Руїни» (Вінніпег, 1956); «Хвалімо Бога українською мовою» (Вінніпег, 1962); «Бог і світ. Читанка для молоді недільних і українських шкіл та родин» (Вінніпег, 1964); «Релігійність творів Шевченка» (Вінніпег, 1964); «Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія» (Вінніпег, 1965) тощо.

Чільне місце в духовному доробку борця за ідеали українського народу належить його проповідницькій спадщині, яка вміщена, зокрема, в унікальному збірнику «Мої проповіді», виданому у Вінніпегу (Канада) в 1973 р.

Проповіді митрополита Іларіона — це чисте і невичерпне джерело богонатхненних промов, звернених до глибин душі українського народу, до священиків як «опікунів народної душі», до сучасників та нащадків. Вони виступають не лише видатною історико-культурною та релігійно-учительською пам'яткою, але й взірцем національно-державницького підходу до важливих, актуальних проблем духовно-морального життя України, нетлінним взірцем гомілетичного таланту автора-патріота, видатного майстра благодатного слова: «Своїм усним і писемним словом — популярним і науковим — він освітлював шлях українському народові у світлі Христових заповітів, бо знав, що тільки в Бозі повнота життя, добробуту і щастя!» — писав митрополит Вінніпегу і всієї Канади Андрей[1].

Не може не вражати панорамна широта й глибина наукового, духовного, громадського зацікавлення митрополита Огієнка, який брав активну участь у визвольних змаганнях, будівництві національної державності України, словом і справами своїми прислужився духовному відродженню рідного народу як у самій Україні, так і на чужині.

Чільне місце в духовно-релігійному доробку невтомного працівника українського ренесансу митрополита Іларіона посідають етико-філософські, релігійно-богословські проблеми добра і зла, сумління, совісті, милосердя, релігійної свідомості, віри тощо. Він утверджував ідеали добра за допомогою сумління, яке є центром внутрішнього морального світу людини в працях, проповідях: «Сумління», «Живімо з совістю чистою!», «Роботу Господню провадьмо чеснотно!», «Слово во врем'я люте», «Обоження людини» та ін.

[1] Див.: Марушевич А. А. Невтомний працівник українського Ренесансу Іван Огієнко. Педагогічний аспект.— К., 1996.— С. 118.

Тривожать душу, хвилюють серце дослідника й спадкоємця духовної спадщини митрополита Іларіона його палкі слова про совість, яка є від Бога, яка виробляється в людині через довголітнє оточення, родинне виховання, освіту, в громаді й державі, але «совість подохла в Совєтах», де лукавство, лицемірство стали комуністичною мораллю, а це призвело до мільйонів закатованих, замучених людей. До глибин душі й серця проникають полум'яні слова митрополита Іларіона: «Маймо совість! Цебто правду Божу в собі. Совість — головна ознака християнської культури»[1].

Неспокійним, часом трагічним було духовне життя українців, зокрема православних, на Холмщині й Підляшші, де тривалий час ревно трудився митрополит Іларіон, словом своїм підносив ідеї братерської згоди, щирої любові, взаємного сусідського розуміння між українською громадою та польським римо-католицьким духовенством. На цій «упослідженій та забутій» землі, за словом митрополита, мають запанувати мир, духовна злагода, він закликав усіх «працювати в своєму Винограднику», просив європейську та світову громадськість «витерти вікові рясні сльози православних в ім'я Господа Бога.

Надзвичайно вагоме культурно-просвітницьке та духовно-релігійне значення мають проповіді митрополита Іларіона «Ідеологія української церкви», «Іван Хреститель», «Поєднання церков», «Підвалини й істота нашої церкви», «Нема пророка в Отчизні своїй», «Канони святі й непорушні» тощо, в яких автор аргументовано й послідовно викладає підвалини православної Церкви — Церкви Апостольської і Первозванної, автокефальної, незалежної від світської влади, церкви національної, народної, виисокоосвіченої, яка створила культуру своєму народові. Митрополит Іларіон палко відстоює високе правне становище українського духівництва, яке завжди посідало привілейоване положення в українському суспільстві як його освічений стан, як будівничий клас Держави, як національне, авторитетне, народне явище в духовному житті українського суспільства.

Золоту сторінку вписав митрополит Іларіон у нетлінну духовну скарбницю українського народу проповідями національно-культурного спрямування, в яких він поставив масштабні проблеми формування національної свідомості та самосвідомості українського народу, виховання високого патріотизму через шанування рідної мови, рідних звичаїв, своєї Віри й Церкви, через щиру любов до народу, до землі, пісні тощо.

Яскраво полемічно й палко засуджує він зрадників рідного народу як «пропащих одщепенців», «перекидьків», «нещасливих людей», стверджуючи

[1] Митрополит Іларіон. Мої проповіді.— Вінніпег, 1973.— С. 13.

приклад Христа, який заповідав: «Я не руйнувати Закона прийшов, а доповнити»[1].

Творення української культури митрополит Іларіон вважав «найпершою основою народу», бо вона творить «правдиву національну еліту — духовно міцну, етично здорову, в житті витривалу й національно карану».

На думку духовного велета українського народу, необхідно ревно плекати науку, сприяти виданню наукових журналів, належно шанувати вчених, бо «учений — це та з ласки Божої вибрана людина, що віддано покохала науку над усе, що саможертвенно виріклася цьогосвітніх принад для добра своєї науки».

Великого значення надавав митрополит Іларіон високій ролі духовенства у збереженні й розвиткові рідної мови, бо «віра й мова найміцніше зв'язані з собою й разом творять головну ознаку народності», вони — «спільний дуалістичний вияв однієї національної душі, тому Церква мусить стати найміцнішою твердинею плекання рідної мови»,— стверджував патріот-митрополит. Більше того, він вважав, що без рідної мови немає Церкви.

Не втратили свого значення до наших днів глибокі роздуми митрополита Іларіона про гомілетичну культуру священиків (проповідь «Духовенство й рідна мова»): священик у всіх народів говорить тільки доброю літературною мовою, стаючи взірцем і школою літературної мови парафіян, бо «проповідь соборною мовою защіплює народові глибоке почуття всенаціональної єдності, підносить йому духа й гарантує його до витривалості»,— стверджував митрополит Іларіон.

Він рішуче повстає проти мовного винародовлення, такого шкідливого для Церкви, щоб запобігти національній катастрофі.

Талант красномовця, майстра гомілетичної проповіді виявився в діалектичній, органічній єдності змісту й форми його проповідницької спадщини. Митрополит Іларіон постійно дбав про високий богонатхненний потенціал своїх промов, постійно акцентуючи увагу на прищепленні любові молоді до рідної мови (проповіді «Родина найперше навчає української мови», «Служімо українському народові найперше», «Родина — це домашня церква» тощо).

У цілому проповіді митрополита відзначаються могутнім теоцентризмом, поєднаним із яскраво вираженим антропоцентризмом, талановитою простотою вираження думки при глибині змісту, етико-естетичною образністю, богонатхненністю слова, афористичністю гнучкої фрази: «Не роби брату своєму, чого не хочеш собі», «Вартніша проста людина з розвиненою совістю,

[1] Євангеліє від Матвія.— 5.17.

аніж інтелігент без совісті», «Бог — це совість у людині», «Совість — сторож вчинків людини», «Не спокушайте сумління інших», «Зрозуміти — то простити» тощо.

У служінні рідному народові митрополит Іларіон вважав вищу мету людського життя: «Хто любить свій народ, той йому щиро служить»,— постійно твердив він.

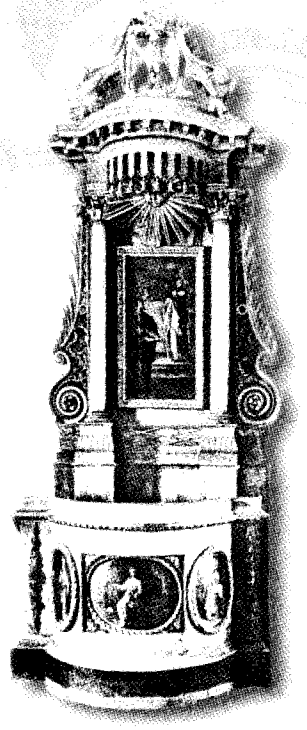
Проповіді митрополита будять думку й совість, активно формують щиру любов до Бога, до України, спонукають творити добро в ім'я народу, а тому є живодайним джерелом гомілетичної довершеності.

Звитяжний лицар слова й духу, пророк українського народу митрополит Іларіон надихає своїх нащадків до жертовного служіння Богу й Україні: «Наймиліша жертва для Господа — то служба ближньому, служба й усім ближнім — народові. Це те найбільше, чого вимагає від нас Господь і що ми можемо й мусимо Йому віддавати».

Гомілетична спадщина українського Златоуста митрополита Іларіона надихає нові й нові покоління патріотів України благодатним словом служити істині, добру, красі на славу Господа й України.

ЧАСТИНА ІІ

ХРЕСТОМАТІЯ

І. ЗОЛОТОУСТ

Симфонія красного слова

Якби Бог поміг оце мале діло зробить,
то велике само б зробилося.

Тарас Шевченко

І знову беремо євангеліє, філософів, поетів.

Павло Тичина

МОЛИТВИ[1]

Ісус Христос, Син Божий, Святим Духом воплощенний од Пречистої і Пренепорочної Діви Марії, научав людей беззаконних слову правди і любові, єдиному святому закону. Люди беззаконнії не йняли віри Його іскренному святому слову і розп'яли його на хресті як усобника і богохула. Апостоли, святії ученики Його, рознесли по всій землі слово правди і любові і Його святую молитву.

Отче наш, що єси на небесах! Нехай святиться ім'я Твоє, нехай прийде Царство Твоє, нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі. Хліба нашого насущного дай нам сьогодні. І прости нам довги наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим. І не введи нас у випробування, але визволи від лукавого.

Бо Твоє є царство, і сила, і слава навіки. Амінь.

Ширилось і ширилось святеє слово Христове на опоганеній землі. Огнем і кровію людською очистилося, як злато в горнилі, теє святеє Божеє слово, але своїм святим тихим, ясним світлом тойді ж осліпило очі людей поганих; знайшлись лжевчителі і лжепророки. Тойді, в 315 році по воплощенії Сина Божого, в городі Нікеї зібрались пресвітери і єпископи, ревнителі святої Христової заповіді, і одностайно, однодушно написали християнам символ віри.

Вірую в єдиного Бога Отця, Вседержителя, Творця неба й землі і всього видимого й невидимого.

І в єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, Єдинородного, від Отця родженого перед всіми віками. Світло від Світла, Бога істинного від Бога істинного, родженого, несотвореного, єдиносущного з Отцем, що через Нього все сталося.

---

[1] Цими молитвами розпочинався останній прижиттєвий твір Т. Г. Шевченка — «Буквар Південноруський», який великий гуманіст уклав восени 1860 р. як посібник для навчання грамоти українською мовою в недільних школах. (Див.: Тарас Шевченко. Буквар Південноруський 1961 року.— К., 1991.— С. 39—40).

Він задля нас, людей, і нашого ради спасіння зійшов із небес і воплотився в Духа Святого і Марії Діви, і стався чоловіком.

І був розп'ятий за нас, за Понтія Пілата, і страждав, і був похований.

І воскрес у третій день, згідно з Писанням.

І вознісся на небо, і сидить праворуч Отця.

І вдруге прийде зо славою, судити живих і мертвих, а його царству не буде кінця.

І в Духа Святого, Господа, животворящого, що від Отця ізходить, що з Отцем і Сином рівнопокланяємий і рівнославимий, що говорив через пророків.

В єдину, святу, соборну й апостольську Церкву.

Ісповідую одне хрещення на відпущення гріхів.

Очікую воскресення мертвих.

І життя будучого віку. Амінь.

Я певний, що якби Шевченко з'явився перед Шекспіром і Гете, то вони б мали його перед своїми духовними очима як божество, щось подібне до Богочоловіка. Бо Шевченко збільшив славу Спасителя як людолюба.

Т. Осьмачка

Т. Г. ШЕВЧЕНКО

І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм в Украйні і не в Украйні моє дружнє посланіє[1]

І смеркає, і світає,
День Божий минає,
І знову люд потомлений
І все спочиває.
Тільки я, мов окаянний,
І день і ніч плачу
На розпуттях велелюдних,

[1] Тарас Шевченко. Кобзар.— К., 1984.

І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає —
Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І Господа зневажають, —
Людей запрягають
В тяжкі ярма. Орють лихо,
Лихо засівають,
А що вродить? побачите,
Які будуть жнива!
Схаменіться, недолюди,
Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтеся!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тілько
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.

...Учітесь, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають.
Чужі люди проганяють,
І немає злому
На всій землі безконечній
Веселого дому.

Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.

...Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата, —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.
І забудеться срамотня
Давняя година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечерній
Тихо засіяє...
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!

ІСАІЯ, ГЛАВА 35

(Подражаніє)

Радуйся, ниво неполитая!
Радуйся, земле, не повитая
Квітчастим злаком! Розпустись!
Рожевим крином процвіти!
І процвітеш, позеленієш,
Мов Іорданові святиє
Луги зелені, береги!
І честь Кармілова і слава

Ліванова, а не лукава,
Тебе укриє дорогим,
Золототканим, хитрошитим,
Добром та волею підбитим,
Святим омофором своїм.
І люде темнії, незрячі,
Дива Господнії побачать.

І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Майданами куті!
Радуйтеся, вбогодухі,
Не лякайтесь дива, —
Се Бог судить, визволяє
Долготерпеливих
Вас, убогих. І воздає
Злодіям за злая!

Тойді, як, Господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить,
Незрячі прозрять, а кривиє,
Мов сарна з гаю, помайнуть.
Німим отверзнуться уста;
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться, і потечуть
Веселі ріки, а озера
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть.
Оживуть степи, озера,
І не верстовії,
А вольнії, широкії
Скрізь шляхи святії
Простеляться; і не найдуть

Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами
Без ґвалту і крику
Позіходяться докупи,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
Веселії села.

Ну що б, здавалося, слова...

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує!.. Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть між люди!..

Дневник[1]

(фрагменти)

Записному литератору или какому-нибудь поставщику фельетона — тому необходима эта бездушная аккуратность или упражнение, как его насущный хлеб. Как инструмент виртуозу, как кисть художнику, так литератору необходимо ежедневное упражнение пера. Так делают и гениальные писатели, так делают и пачкуны. Гениальные писатели потому, что зто их призвание. А пачкуны потому, что они иначе себя и не воображают, как гениальными писателями. А то бы они и пера в руки не брали...

Странно еще вот что. Все это неисповедимое горе, все роды унижения и поругания прошли, как будто не касались меня. Малейшего следа не оставили по себе. Опыт, говорят, есть лучший наш учитель. Но горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад, ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? По крайней мере, мне так кажется. И я от глубины души благодарю моего всемогущего Создателя, что он не допустил ужасному опыту коснуться своими когтьми моих убеждений, моих младенчески светлых верований.

[1] Т. Г. Шевченко. Дневник.— М.— Л., 1931.

Г. С. СКОВОРОДА

Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті[1]

Особи: Афанасій, Яків, Григорій.

Афанасій. Люди в житті своїм працюють, метушаться, щось від когось утаюють, а нащо — багато хто й сам не тямить. Коли помислити, то з усіх людських діл, скільки їх там тисяч різних не є, буде один кінець — радість серця. Чи не для сього вибираємо ми за нашим смаком товаришів, аби мати задоволення від спілкування з ними; дістаємо високі чини, аби пиха наша від догідливості інших розпалювалася; вигадуємо всілякі напої, страви, закуски для всолодження смаку, вишукуємо різні музики, створюємо безліч концертів, мінуетів, танців і контратанців для звеселення слуху; споруджуємо гарні будинки, насаджуємо сади, тчемо золототкані парчі, матерії, вишиваємо їх різними шовками і приємними для ока квітками й обвішуємося ними, щоб було приємно оку і ніжно тілу; складаємо запашні спирти, порошки, помади, духи і ними задовольняємо свій нюх. Одне слово, всіма способами, які лише вигадати можемо, намагаємося звеселяти дух наш. О, якими великими веселощами користуються вельможні й багаті персони! В їхніх палацах живе розчинений у радощах і задоволенні дух. О, яка дорога ти, радосте сердечна!

За тебе царі, князі і дуки платять безліч тисяч, а ми, біднота, що не має статків, начебто живимося тими крихтами, що падають з їхніх столів. Погадай же нині, якими гульбищами охоплені всі славні європейські міста?

Яків. Достеменне великими. Однак я чув, що ніде немає більше веселощів та розваг, аніж у Парижі й Венеції.

Афанасій. Певно, багато їх там, та допоки ти до нас їх з Венеції перевезеш, то помремо тут з нудьги.

Григорій. Годі пащекувати, любі друзі, високі посади, веселе місто, всілякі грища та розваги і всі ваші витівки безсилі потішити дух і тим вигнати нудьгу, що заволоділа вами.

Яків. А що ж зможе?

Григорій. Лише знання того, що складає щастя і як його віднайти.

Афанасій. Се так, ми народилися для справжнього щастя і мандруємо до нього, а життя наше — шлях, що тече, як річка.

[1] Сковорода Г. С. Сад пісень.— К., 1983.— С. 190.

Яків. Здавна вже шукаю я щастя, але ніде його знайти не можу.

Григорій. Коли достеменно хочете його віднайти, то скажіть мені, що для людини найкраще?

Яків. Бог його знає, і взагалі, нащо питаєш про те, чого великі мудреці не змогли вирішити і розійшлись у своїх гадках, як подорожні на шляху? Адже те, що найкраще, — те й найвище, а що найвище — всьому голова і кінець. Се найкраще добро звалось у стародавніх філософів завершенням усіх доброт і верховним добром; хто ж тобі дасть відповідь, що таке є край і пристанище всіх наших бажань?

Григорій. Тихіше, друже мій! Дуже далеко ти забрів. Я спитаю простіше. Чого ти у своєму житті бажаєш найбільше?

Яків. Ти наче палкою покопирсав мурашник — так несподівано розворушив мої бажання.

Афанасій. Я бажав би знайти високий чин, щоб мої підлеглі були міцні, як росіяни, а доброчесні, як стародавні римляни; щоб будинок мій був венеціанський, сад флорентійський; бажав би бути розумним, вченим, шляхетним і багатим, як бик на шерстину...

Григорій. Що ти брешеш?

Афанасій. ...дужим, як лев, гарним, як Венера...

Яків. Прийшла й мені на згадку Венера, так звана собачка.

Григорій. Прошу, кажіть.

Яків. ...Хвостатим, як лев, головатим, як ведмідь, вухастим, як осел...

Григорій. Маю сумнів, щоб могли увійти в вуха божі такі безглузді бажання. Ти за своїми вигадками подібний до дерева, яке хоче бути водночас і дубом, і кленом, і липою, і березою, і фігою, й оливою, і явором, і фініком, і трояндою, і рутою... сонцем і місяцем... хвостом і головою. Дитинча, що сидить на материних руках, часто хапається за ніж, за вогонь, але премилосердна наша мати природа краще знає, що нам корисне. Хоч і плачемо, й пориваємося, вона сосками своїми всіх нас уміру харчує й зодягає, і сим добре маля задоволене, а злорадне хвилюється саме й інших турбує. Скільки ж міліонів сих нещасних дітей день і ніч волають, нічим не задоволені: одне їм дадуть у руки — вони плачуть за чимось іншим. Годі нам бути нещасливими.

Афанасій. Чому ж?

Григорій. Не можемо знайти щастя.

Яків. Бо що?

Григорій. Бо не бажаємо і бажати не можемо.

Афанасій. Чому?

Григорій. Тому що не знаємо, в чому воно полягає. Початок справи — знаття, звідки йде бажання — пошук, потім отримуємо результат, ось і задоволеність, тобто те, що отримуємо і що для людини благо. Затям відтак, що таке премудрість.

Яків. Я часто чую се слово: премудрість.

Григорій. Сенс премудрості в тому, щоб осмислити, в чому полягає щастя, — ось праве крило, а доброчесність прагне до пошуку. Через се вона в греків та римлян мужністю і силою зветься — ось і ліве крило. Без сих крил годі вибратись і полетіти до гаразду. Премудрість — се гостре, далекозоре орлине око, а добродійність — мужні руки і легкі оленячі ноги...

Яків. Отже, що тобі сказати?

Григорій. Зголосіть головне ваше бажання.

Яків. Наше найбільше бажання — бути щасливими.

Григорій. Хіба ж ти бачив звіра або птаха без сих думок? Скажи, лишень, де і в чому те щастя, яке шукаєш? А без сього, рідний, ти сліпець: він шукає батьківський замок, але не знає, де він. Знає, що шукає щастя, але, не тямлячи, де воно, впадає в нещастя. Премилосердна природа всім без винятку відкрила шлях до щастя...

Яків. ...Все народжується на добрий кінець. А добрий кінець — оце і є щастя...

Листи до улюбленого учня М. І. Ковалинського

(уривки)

Найжаданіший друже Михайле!

У всьому найкраще додержуватися міри. Надмірність породжує пересиченість, пересиченість — нудьгу, нудьга ж — душевний смуток, а хто хворіє на це, того не можна назвати здоровим. Немає години, непридатної для занять корисними науками, і хто помірно, але постійно вивчає предмети, корисні як у цьому, так і в майбутньому житті, тому навчання — не труд, а втіха. Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає учитись, хоча б зовні він і здавався б бездіяльним...

Бо що може бути більш приємне, молоде і животворне, ніж любов? Хіба мені не уявляються позбавленими сонця і навіть мертвими ті, що позбавлені любові. Далі, хороша любов та, яка є істинною, міцною і вічною. Любов ніяким чином не може бути вічною і міцною, якщо породжується тлінними ре-

чами, тобто багатством, і тому міцна і вічна любов виникає із спорідненості вічних душ, які зміцнюються їх доброчесністю... Бо як гниле дерево не склеюється з іншим гнилим деревом, так і між негідними людьми не виникає дружби. Тому, якщо тобі моя любов дорога, то не бійся, що вона припиниться. Бо поки ти шануєш чесноту, доти і любов зростає...

Афоризми Г. С. Сковороди

Більше думай і тоді вирішуй.

Хто добре запалився, той добре почав, а добре почати — це наполовину завершити.

Розум завжди любить до чогось братися, і коли він не матиме доброго, тоді звертатиметься до поганого.

Одне мені тільки близьке, вигукну я: о школо! о книги!

З видимого пізнай невидиме.

Коли велика справа — панувати над тілами, то ще більша — керувати душами.

Збери всередині себе свої думки і в собі самому шукай справжніх благ.

Копай всередині себе криницю для тої води, яка зросить і твою оселю, і сусідську.

Коли ти твердо йдеш шляхом, яким почав іти, то, на мою думку, ти щасливий.

Не за обличчя судіть, а за серце.

Пізнаєш істину — ввійде тоді у кров твою сонце.

Перш за все батька й матір шануй і служи їм. Вони ж бо видимі портрети тієї невидимої сили, якій ти стільки зобов'язаний.

Нова людина має і мову нову.

Годі побудувати словом, коли те саме руйнувати ділом.

Життя наше — це подорож, а дружня бесіда — це візок, що полегшує мандрівникові дорогу.

Не розум від книг, а книги від розуму створились.

Облиш забобони, обмий совість, а потім одежу, залиш усі свої хиби і підіймайся!

Той розуміє юність, хто розуміє старість.

Любов є джерело всякого життя.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Ти глянула поглядом владним, безжалісна Музо,
і серце моє затремтіло, і пісня моя залунала...
Леся Українка
Прийдешність бачу я, віки потомні!
Леся Українка

Завжди терновий вінець буде кращим, ніж царська корона, завжди величніша пу́ть на Голгофу, ніж хід тріумфальний; так з передвіку було і так воно буде довіку, поки житимуть люди і поки ростимуть терни.

Але стане вінцем лиш тоді плетениця тернова, коли вільна душею людина по волі квітчається терном, гордо й одважно скидаючи з себе квітчасті покраси, тямлячи вищу красу, ніж ту, що кричить на майданах: «Гей, люди добрі, ходіть, я кождому в руки даюся!».

Путь на Голгофу велична тоді, коли знає людина, на що й куди вона йде, не прагнучи інших триумфів, знаючи вищу величність, ніж ту, що з престолу гукає: «Я з ласки Божої цар, бо, гляньте, сиджу на престолі!».

Хто ж без одваги й без волі дає себе тернові ранить, — сили не маючи досить, аби від тернів боронитись, — Боже, пожалься тії крові, що марну колючку напоїть, ліпше б вона на обличчі краскою втіхи заграла, очі комусь звеселяючи серед безжурного свята.

Крик Прометея лунає безліч віків скрізь по світі, він заглушає собою потужні громи олімпійські. Тисячі тронів упало і людських, і Божих, але Титанова круча стоїть, наче вічна твердиня духа того, що, немов ураган, без упину іскорку, вхоплену з неба, в могутній вогонь роздимає.

Краще бринять від того урагану пошарпані струни, ніж у майстерних руках срібнострунні золотистії арфи, зграйно й добірно настроєні до дифірамбів облесних. Так було завжди і так воно буде довіку, поки житимуть люди і поки бринітимуть струни.

Тільки ж той крик Прометея на струнах удати здолають руки того, хто у серці іскру небесну ховає, рід свій веде з Прометея і предківський спадок шанує, тямлячи іншу красу, ніж ту, що на ярмарку завжди руки до бубна призводить, а ноги до скоків безладних.

Той Прометея нащадок, дотепний до струн найдорожчих, руки до крові скалічить об струни незграйні волові, серця риданням домовить тих струн недомовлені жалі, — знаючи добре ціну і музиці, й музикам, і струнам, щирого злота пісень не продасть за злотистую арфу[1].

[1] Леся Українка. Твори у 4-х томах.— Т. 1.— К., 1981.— С. 509.

ІІ. ДІАМАНТ

Народний золотослів

Твоїми говоритиму устами
До всіх народів і до всіх віків,
Твоїми я тернистими стежками
Вестиму своїх вибраних борців.
Іван Франко

Душа тисячоліть шукає себе в слові.
Ліна Костенко

Слова вмирають. Бляклуть. Їх багато.
І раптом чуєш злато слово. Злато!
Аж хочеться скупатися у тім
Отецькім слові, слові золотім!
Роман Лубківський

ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ЛЕГЕНДИ ПРО РОЛЬ СЛОВА[1]

Ворожіння і віщування

Слов'янській релігії був чужий фаталізм. Про це нам повідомляє ще Прокопій, кажучи, що слов'яни про долю зовсім не мають гадки. Ворожіння при храмах не значать також віри у долю, але означають те, що людина відчуває недостатність свого розуму і бажає дізнатись від божества, чи буде гаразд і в лад те, що вона розпочинає.

Віра у ворожіння була так поширена між слов'янами, що й до цих пір у руських селах знахар чи ворожбит користується такою ж силою і значенням, як оракул. Віщування у храмах завжди супроводжувались ворожіннями. Ворожили не тільки жерці (віщуни), а й жриці (віщунки).

Слов'яни мали глибоку повагу до долі і вважали її оповіщенням найвищої волі. Разом з цим поєднувалась віра в **могутність слова.** (Виділення наше. — Г. С.) Людське слово мало в собі щось чародійне, таїло таємничу силу, визнати яку — було високою мудрістю. Слово могло дати людині щастя і безповоротно занапастити її, слово могло відганяти хвороби, зупиняти дії злих духів, керувати фізичними явищами, творити дива. Пам'яткою того вірування залишились замовляння, через які простий люд думає збагатитись, запобігти небезпекам і хворобам. Віщуни, знахарі чи ворожбити ще й досі (кінець XIX ст. — Примітка наша. — Г. С.), на думку забобонного народу, відвертають певними словами градові хмари; ворожки, знахарки, відьми нібито відвертають хвороби і всіляке лихо від одних і насилають його на інших. Таке вірування розвинуло у слов'ян любов до поезії і витворило безмір пісень. Слов'янин бачив у пісні не тільки приємне, а й піднесено-дивовижне, поет носив ім'я віщого, тобто такого, що відає заповітними істинами, у Бояна були віщі персти, які він на живі струни накладав, вони ж самі князям

[1] Див.: Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія, укладена Я. Ф. Головацьким.— К., 1991.

славу рокотали («Слово о полку Ігоревім»); сама поезія називалась віщба. Звідси у слов'ян повага до законів батьків, що виражається в багатьох афоризмах і приказках, де висловлена житейська мудрість[1].

Жерці слов'янські
(фрагменти)

У переказах візантійців та арабів не знаходимо нічого про слов'янських жерців; правда і те, що обряди богослужінь здійснювались іноді без допомоги жерців, але з того не випливає, як декотрі думають, буцімто у слов'ян зовсім не було жерців. Більше того, ми впевнені, що у слов'ян були також жерці (чаклуни, знахарі) як особи, утаємничені у таїну релігії та її обрядів. Якщо жерці і не утворювали окремої касти, то все ж були, видається, окремим станом, відмінним від інших, що вирізнявся білим одягом, довгим волоссям, заплетеним у косу, та ін. Жерці належали, особливо у балтійських слов'ян, до найвищого стану суспільства, брали участь у зборах дворянства, засідали разом з князями у судах, **володіли умами** (виділення наше. — Г. С.), мали великі статки. Сила жерців підтверджувалась їхньою значимістю у справах релігійних: вони дбали про збереження святощів і маєтності, освячених іменем божества, про використання дарів, що приносились божествам на прикрашання святилищ; вони були хранителями вірувань, тлумачами релігійних понять і поширювачами їх між людьми; вони були головними посередниками між божеством і людиною, вони возносили молитву Богові, виконували жертвоприношення і ворожіння. Тільки жерці мали право входити у внутрішню частину святилища і очищати його, вони дбали про священних коней, тільки вони могли випасати і сідати на них. Жерці берегли зображення божеств і символів і всі багатства храмів. Вони були виконавцями обрядів богослужінь, підносили молитву божеству і приносили жертви, хоча і не завжди, але в багатьох найважливіших випадках, бо вже сама назва жерця вказує — той, що приносить жертви...

Окрім них, були у слов'ян також жриці, жінки, які прирекли себе на життя цнотливе, чи дівчата, що присвятили себе богові, чи старі жінки (чаклунки, знахарки, ворожки), що віджили своє подружнє життя. Такими були діви-вогнеслужительки, чи діви із жрецьким значенням при здійсненні суду за звичаєм Любуші, як гадають деякі письменники.

[1] Див: Славянская Мифология. Сочиненіе Н. Костомарова.— Кіев, 1847.

Новітні гайдамаки[1]

(для декламації)

Чи чули ви, люди добрі, що то за признаки,
що приходять в наші села якісь гайдамаки?
Та не тії гайдамаки, що по лісі ходять,
але тії гайдамаки, що правду говорять.
Та й не тії гайдамаки, що б'ють і рубають,
але тії гайдамаки, що за бідних дбають.
Ой вдарили гайдамаки в голосній дзвони:
«Збирайтеся, бідні люди, всі до оборони!
Бо то на нас наступаю великі навали,
ой бо то ж ми нашим панам на заваді стали.
Іде на нас тая сила, що все нас місила,
від Богдана до Івана різала й душила.
Хотіла нас тая сила взяти в свої руки,
сякої і такої добирала штуки,
Зразу мовить: «Дай, Русине, остатню рубатку,
за те тобі на головку дам конфедератку».
Русин того не принявся, вона як не крикне:
«Хоч загину, не спочину, аж Русь з світа
зникне».
А щоби нам швидше було три чверті до смерті,
то хоче нам тіло й душу на порох розтерти.
«Заберу вам вашу землю: і ліси, і ріки,
будете ви в своїм краї жебраки навіки.
Та ще того мені мало! Де будуть зарібки,
дам Мазурам, дам Хорватам, а вам ані дрібки.
Та ще й того мені мало! Втопчу вас в калюжу,
на весь світ вас як «dzicz» руську обплюю й
спаплюжу.
Та ще й того мені мало! Я ще й вашу душу
зломлю, спідлю, споганю, до покори змушу.
Заберу вам вашу гідність і почуття честі,
і будете з рабським сміхом мої сліди мести.

[1] Див.: Січовий співаник (Упоряд. Кирило Трильовський).— К.: Глобус, 1992.— С. 29—31.

Наставлю вам депутатів з хрунівської ласки,
відберу вам усі права, лише обов'язки.
Отак своє панування утверджу як камінь,
та від моржа аж до моржа на вік віков амінь».

Ударили гайдамаки в голоснії дзвони:
«Чи чуєте, люди добрі, тії відгомони?
А як, може, хто не чує, тверду шкіру має,
бо не словом, але ділом ворог нас діймає.
А хто чує, най працює, рук не покладавши,
бо що нині занедбаєм, пропало назавше.
І ніхто най не говорить: «Своїм Богом піду».
Як вояки на команду ставайте до гліду!
Бо слабого, ще й самого, заклює й ворона;
лиш громада, товариство його оборона.
І ніхто най не говорить: «Обійдесь без мене».
Як у брата горить хата, й на твою пожене.
І ніхто най не говорить: «Що мені наука!»
Бо наука — мудра штука, міцніша від бука.
Вона тобі в пітьмі світить і гріє у студінь,
вона тобі в смутку втіха і празник у будень.
Вона сила, і багацтво, і бита дорога,
в ній покривджених опора, слабих перемога.

І ніхто най не говорить: «Я собі багатий».
Ану ж колись в бідних ще й хліба благати.
Ніхто не мов: «Не боюся! Що там по тривозі!»
Бо й небоя вовки з'їдять на битій дорозі.

Тримайтеся, люди добрі, одної присяги!
Най відважний боязливим додає відваги!
Най розумний нерозумних на розум наводить!
Най багатий не маючим поможе, не шкодить!

Тільки зрадник, запроданець, підлиза, п'яниця
най не сміє на порозі нашому явиться!
Най не має в нас привіту, ні слова пошани,

поки щиро не покаєсь, від зла не відстане.
А хто каяться не хоче і в злім дальше пацька,
то на того побиває погорда громадська».

От такі-то гайдамаки скрізь по краю ходять,
от таке-то вірне слово всім людям говорять.
А хто теє вірне слово добре в тямці має,
той за себе й за всю рідну Україну дбає.
Бо те слово, як пшениця, що ділами зійде,
А з тих діл нам і Вкраїні краща доля прийде.

Українські прислів'я та приказки про думку і мову

Людська думка найбистріша і найсміливіша.
Для людської думки немає віддалі.
Думка думку гонить.
Думка — найхуткіша, земля найситніша, сон наймиліший.
З самого початку думай, який буде кінець.
Луччий розмисл, як замисл.
Не подумавши, і кілочка не затешеш.
Недовго думав, а добре сказав.
Ні здумати, ні згадати, ні в приказці кому сказати,
що він говорив.
Самотнім не є той, хто вміє думати.
Стільки гадок, як в решеті дірок.
Що з очей, то і з мислі.
Що на думці, те й на язиці.
Більше забувається, як пам'ятається.
Добре довго пам'ятається, а лихе ще довше.
На пам'ять свою скаржиться кожен, а на розум ніхто.
Хочеш багато знати, треба менше спати.
Добре того учити, хто хоче все знати.
Пізнай себе, буде з тебе.
Пташка красна своїм пір'ям, а людина — своїм знанням.

Вміє зуби заговорити.
Птицю пізнати по пір'ю, а людину по мові.
За словом в кишеню не полізе.
Коли б твоє слово та Богові в вухо.
Не пиво — диво, а слово.

Українські прислів'я та приказки про силу й красу слова

Красне слово — золотий ключ.
Від красних слів язик не відсохне.
Добре слово краще, ніж готові гроші.
Добре слово варте завдатку.
Добрим словом мур проб'єш, а лихим і в двері не ввійдеш.
Коня кують уздами, а чоловіка — словами.
Лагідні слова роблять приятелів, а гострі слова — завзятих ворогів.
Ласкаве слово — що весняний день.
М'які слова і камінь крушать.
Шабля ранить тіло, а слово — душу.
Слово може врятувати людину, слово може і вбити.
Чиєсь одне слово губить діло.

Українські прислів'я та приказки про правила риторичної комунікації

Єдність слова і діла

Більше діла — менше слів.
Діла говорять голосніше, як слова.
Де слова з ділом розходяться,
там непорядки водяться.
Будь господарем своєму слову.

Мовиш слово, треба бути йому паном.
Кажи не кажи, а своє слово держи.
Не кидай слова на вітер.
Хто багато обіцяє, той рідко слова дотримує.

Перевага слухання перед говорінням

Менше говори — більше вчуєш.
Більше слухай, а менше говори.
Сказане слово — срібло, а мовчання — золото.
Слово — не горобець, як вилетить, то вже його не спіймаєш.
Держи хліб на обід, а слово — на одвіт.
Не кидай слова на вітер.
Слово вилетить горобцем, а повернеться волом.
Не базікай, чого не велять.
Говори, та назад оглядайся.
Говори, а не проговорюйся.
Знай більше, а менше говори.
Слухай кожного, але не з кожним говори.
Хто менше говорить, той довше живе.
Вмієш казати, вмій і мовчати.
Чоловік має два вуха, щоб багато слухав, а один язик, щоб менше говорив.

Засудження пустопорожньої балаканини

Таке верзе, що й купи не тримається.
Набалакав — і в торбу не вбереш.
Торохтить Солоха, як діжка з горохом.
Вміє зуби заговорити.
Як овечка: не мовить ні словечка.
Балакун, мов дірява бочка, нічого в собі не задержить.
Набалакав три міхи правди.
Приїхала баба з міста, привезла вістей триста.
Верзи, верзище, поки верзеться.
Товче воду в ступі.

Мистецтво вести бесіду. Етичні поради

Не завжди говори, що знаєш, а завжди знай, що говориш.
Треба знати, що де сказати.
Жарт місце має.
Гостре словечко коле сердечко.
За грубе слово не сердься, а на ласкаве не здавайся.
Ліпше переконувати словами, як кулаками.
Слово до слова — зложиться мова.
Холодним словом серце не запалиш.
Бесіди багато, а розуму мало.
Де багато бесіди, там мало користі.
Масної бесіди чоловік.
Говори до нього, як до стовпа.
Говори з другим поменше, а з собою побільше.
Говорить прямо, а робить криво.
Говорить п'яте через десяте.
Добре тому жити, хто вміє говорити.
Договорились до синього пороху.
Коли сам говорить, то й собаці не дасть слова мовити.
Красно говорить приятель, а правду каже неприятель.
Много говорить — голова заболить.
Наговорив сім бочок арештантів.
Не говори про страшне, а то приснiться.
Не заговорюй зуби.
У кого що болить, той про те й гомонить.
Як тут говорити, коли не дають і рота розкрити.
Вдома як хочеш, а між людьми як скажуть.
Вкуси ся перше за язик, поки що скажеш.
Казав, та не зав'язав.
Нехай так буде, як кажуть люди.
Розкажи другу — піде по кругу.
Хто каже до ладу, то вухо наставляй,
а хто і без ладу, то теж не затикай.
Гомони, стара, люблю слухати.
Дай тобі, Боже, щоб ти тихенько гомонів,
а громада тебе слухала.

На кожний гук не одгукнешся.
Як гукають, так і одгукуються, як зовуть, так і одзиваються.
Не допікай другим, бо найдуться такі, що й тобі допечуть.
Красная мова находить добрії слова.
Мовчанка гнів гасить.

Перевага внутрішнього перед зовнішнім

Хоч чоловік і вбогий, та слово в нього чисте.
Ясні очі, та чортові думки.
Ходить, як овечка, а буцькає, як баран.
Вовк прийшов у овечій шкурі.
По одежі нас вітають, а по розуму проводжають.
Язик — не помело, слово — не полова.
Борода до пояса, а розуму — ні волоса.
Бог до бороди розуму не прив'язав.
Борода не робить людину мудрою.
Вдача гаряча, а розум миші з'їли.
Вигнався з дуба, а розуму з зуба.
Гарна птиця пером, а чоловік розумом.
Голова посивіла, а розуму не набралася.
Голова, як гарбуз, а розуму ані ложки.
Зростом мале, але розумом старе.
І вродилась, і виросла, а розуму не винесла.

Доброзичливі побажання, вітання, тости[1]

А батькові твоєму щоб жито родило!

Бодай на вас добра година та грошей торбина, а до того дітвори сотні півтори!

Бувай здорова, як риба, гожа, як вода, весела, як весна, робоча, як бджола, багата, як земля!

Будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий, як земля!

Бувайте здорові, майтеся гаразд, як вам не стане, вертайтесь до нас!

Будьте здорові!

[1] Див.: Українські тости.— Бібліотека українця.— К., 1995.

Будем жити, мед-вино пити, хліб жувати, добра чекати!

Вашими устами та мед пити!

Великий рости, щасливий будь, себе не хвали, другого не гудь!

Від краю до краю всім добра бажаю!

Віншую, віншую, бо пироги чую!

Година вам щаслива! Щоб ви бачили сонце, світ і діти перед собою!

Дай, Боже, сто кіп, бо був торік один сніп!

Дай, Боже, щоб ви довго жили і я також з вами остався!

Дай, Боже, щоб усе було гоже!

Жити вам, поживати та добра наживати!

Не поминай лихом, а добром як хочеш!

По сій мові та будьмо здорові!

Пошли вам здоров'я, та з неба дощ, та хліб, та цвіт, та всячину!

— Дай, Боже, здоров'я! Дай, Боже!

— За Ваше здоров'я!

— Дай, Боже, щастя, здоров'я на многія літа усім!

— Здорові будьмо!

— За Вас!

— Український народ ніколи не жебракував з шапкою і знімав її тільки вітаючись, входячи в хату, храм, школу.

То ж вип'ємо за високу культуру нашого народу, його національну гідність.

— Перетворимо Україну на квітучий сад! Хай нам Бог помагає!

— Вип'ємо за любов! За велику невгасиму любов до нашої Української держави, за щедру вдячну любов до нашої матері, до коханої дружини, за любов до наших дітей, за любов до наших друзів.

То ж за любов;

— Будемо жити, мед-вино пити, хліб жувати, добра чекати!

— Пий та хвали, щоб ще дали!

— Добірне товариство! Бажаю вам багато літ прожити! Бажаю міцного здоров'я! Щоб були завжди веселі, як весна, а багаті, як осінь! І з нагоди нашого застілля вип'ємо! Тому що після нас — не буде нас!

— У бороді — краса обличчя, у тості — краса застілля! Дай, Боже, нам радості й щастя!

Тост-пісня за здоров'я матері

Хто п'є,
той кривиться,
кому не дають,
той дивиться!
А ми будем пить
і Бога хвалить!
і за нас,
і за вас,
і за нашу неньку
стареньку
вип'ємо!

* * *

— Я повную перепиваю,
молодим щастя, доленьки бажаю,
щоб їм щасливо жити,
ніколи не хворіти,
маленьких діточок ростити,
на щастя, на радість і на втіху!

— Як води джерельні, будьте Ви здорові,
хай сміються очі, не хмуряться брови,
хай живуть у серці почуття високі,
хай дарує доля сто щасливих років!

— Бажаю Вам сибірського здоров'я,
кавказького довголіття,
циганської веселості,
українського настрою,
козацької слави!
Вип'ємо за це!

— З ювілеєм поздоровляєм,
від душі тобі бажаєм,

щоб прожив півтора віку
сильним, добрим чоловіком!

— Давайте, друзі, вип'ємо за тих,
хто не вернувся з грізної війни,
за тих, хто докохатися не встиг,
чиї не підростуть уже сини.
За тих давайте піднімемо всі
бокали ці, наповнені вином,
за тих, хто людям волю принесли
і вдарували нас спокійним сном!

Скоромовки

Біг псище через мостище і через овсище, задрав хвостище, заросився, замочився, вибіг на дорогу, обтрусився і, здається, не було вади ні псу, ні овсу!

Босий хлопець сіно косить, роса росить ноги босі.

Був собі Карпо та Полукарпа, да переполукарпився на маленькі полукарпенята!

Був собі цебер, перецебрився, мав діти цебренята-перецебренята.

Був собі паламар, його діти паламаренята перепаламарилися.

Варка варила вареники, Василь варив вареники, Варка Василя вареником, Василь Варку вареником.

Залізо визалізилось!

З редьки п'ять блюд: редька мниха, редька триха, редька кришиха, редька з квасом та редька так часом!

Їхав піп коло кіп, лічив копи по три сно́пи: одна копа копаком, друга копа — копаком, третя копа — копаком!

Ми свій фундамент перефундаментували, префундаментуйте ви свій!

На дворі трава, на траві дрова. Раз дрова, два дрова, три дрова!

Ваша верба найкорчакуватіша!

Наш Карпо з своїми карпененятами полукалукарпився!

Нашого пономаря ніхто не перепономарює.

Не клюй, курко, не кури, турко, люльку!

Перепеличка невеличка під полукіпком випідьпадьомкалась.

Писаревого писарця писарчук.

Попутурчи, туркоть!
Пилип пиляв поліна, притупив пилку.
Покій та покій та двадцять покоїв та у три палички вгору — от тобі й тпру!
У нас надворі погода розмокропогодилася.
У нашого діда капелюх не по-капелюховськи.
Ковпак під ковпаком.
Хитру сороку спіймати морока, а на сорок сорок — сорок морок.
Ходить посмітюха по смітнику з посмітюшенятами.
Хай малий малому скаже, хай малий теля прив'яже.
Шила баба капелюха, та не по-капелюховськи.

Дитячі заклички, примовки, заклинання

Іди, іди, дощику

Іди, іди, дощику,
Зварю тобі борщику
в зеленому горщику.
Поставлю на вербі,
щоб випили горобці,
я яєчком забілю,
а яєчко прісне,
а сонечко блисне.

Не йди, не йди дощику

Не йди, не йди, дощику,
зварю тобі борщику
та поставлю на горі,
щоб не їли комарі.

Вийди, вийди, сонечко

Вийди, вийди, сонечко,
на дідове полечко,

на бабине зіллячко,
на наше подвір'ячко.

Вода, вода холодная

Вода, вода холодная,
стечи з мене
кругом мене.
А з кого не стече,
того сонце спече.

Зозулю, зозулю, голубочко

Зозулю, зозулю, голубочко,
скажи мені, зозуленько,
скільки років я буду жити?

Коровко, коровко

Коровко, коровко,
дай мені сира,
дай мені масла,
я тебе, коровко,
ціле літо пасла.

Мавко, мавко

Мавко, мавко,
на тобі полинь,
а мене покинь.

Веснянки, пастуші ладканки. Русальні пісні

Ой весна, весна та й весняночка

Он весна, весна та й весняночка,
Ой рано, рано та й весняночка!
Де ж твоя дочка та й паняночка?
Ой рано, рано та й паняночка!
Погнала бичка за ворітечка.
Ой рано, рано, за ворітечка!
Пасися, бичку, я спряду мичку.
Ой рано, рано, я спряду мичку!
Старому діду на рукавичку.
Ой, рано, рано, на рукавичку!
А бабусеньці на сподничку.
Ой рано, рано, на сподниченьку!
Мички не спряла й бичка втеряла.
Ой рано, рано, й бичка втеряла!

Весна наша красна

Весна наша красна!
Що ж ти нам принесла?
Дівчатам да по квіточці,
хлопцям да по дудочці.

Розлилися води

Розлилися води
на чотири броди.
Ой діти-квіти,
весна-красна,
зілля зелененьке.
Тьох-тьох, тьох-тьох,
тьох, тьох, тьох, тьох, тьох, тьох.

На Івана, на Петра

На Івана, на Петра
мати хліба напекла.
А в середу продавала,
сім копійок заробляла.
Головатий Іван у воду впав,
Я ж його не пхав, він сам упав.

Колядки, щедрівки

Коляд, коляд, колядниця

Коляд, коляд, колядниця,
добра з маком паляниця,
а без маку не така,
дай, дядьку, шостака!

Щедрівниця

Щедрівниця,
добра з маком паляниця,
а пісная не такая.
А я й теї не покину —
і тую в торбину вкину.

Щедрик, щедрик

Щедрик, щедрик, щедрівниця,
добра з маслом паляниця
а сухая не такая.
Постіл косий, стою босий,
коротка свитка, змерзла литка.

Коляда, коляда

Коляда, коляда,
дай, дядьку, пирога!
Як не даси пирога,
возьму вола за рога
та виведу на моріг,
та виломлю правий ріг.
У ріг буду трубити,
волом буду робити,
хвостом буду поганять
та на гречку орать.
Добривечір!

Колядую, колядую
Колядую, колядую —
ковбасу у печі чую.
А ти, мати, не гуляй —
ковбасу з печі виймай!

Дитячі віршики

Два півники, два півники

Два півники, два півники
горох молотили,
дві курочки, дві курочки
у млинок носили.
Коза меле, коза меле,
кізка посипає,
а маленьке козенятко
з ковша вигрібає.
Старий дід та й ведмідь
встав да й пришиває,
а лисичка-майстеричка
красні хустки вишиває.

А сова із дупла
очицями луп, луп:
— Якби мені не діточки,
то я б пішла, туп, туп.

Й старі коти, й старі коти горох молотили

Й старі коти, й старі коти горох молотили,
а маленькі котенята до млина носили.
Комар місить, комар місить, муха воду носить,
а сороки-білобоки на весіллє просять.
Прийшов жук та й взяв розганяти,
а сороки-білобоки взялись танцювати.

Їде півник на коні

Їде півник на коні,
куряву здіймає.
— Ти куди, ти куди? —
Курочка питає.
— Їду, курочко, прощай,
на війну велику.
— Кудкуда, кудкуда! —
Кури голосити.

Була в попа собака

Була в попа собака,
він її любив.
Собака вкрала сало —
він її убив.
Убив, поховав,
на хресті написав:
«Була в попа собака...» і т. д.

Небилиці

Що то в світі та й за правда була

Що то в світі та й за правда була,
що курочка та й бичка привела?
А той бичок та й наніс яєчок,
ті яєчка та й на хмарі поклав.
А безрукий ті яєчка взяв
та голому їх за пазуху поклав.

Як забили комара

Як забили комара,
напекли печені,
а приїхав пан Волянський,
забрав у кишеню.
А сорока-білобока
на цю штуку ласа,
біжить, кричить, вигукує:
— Дайте, пане, м'яса.

Ішли кози

Ішли кози
поза лози
капусту садити.
Найшли муху
на кожуху,
дали ї забити.
З тої мухи —
два кожухи,
треті ногавиці.
Що зостане
від ногавиць —
то на рукавиці.

Невеличкий чоловік

Невеличкий чоловік
косив ціпом дуби,
вдарив жабу по хвості —
вибила му зуби.

Полетів півень на хлівець

Полетів півень на хлівець,
зніс чотири копи яєць.
І накрився крильцем,
і назавтра яйцем.

ЗВУКОНАСЛІДУВАННЯ

Наслідування кумкання жаб

Нум плакать, нум

Нум плакать, нум!
Де твій кум? — На Дону.
А твій де? — Потонув.
нум плакать, нум.

Кум-кума, кум-кума

Кум-кума! Кум-кума!
Принеси мені полотна.
Дитина ридає, сорочки немає.

Наслідування голосів птахів та звірів

Журавлі

Журавлі кричать:
Кру-кру-цукру-кру,

кругом-кругом-кругом,
кру-кру-цукру,
нема-нема,
кру-кру-ключем, ключем-ключем!

Яром, яром, яром

Соловей співає так:
Яром, яром, яром,
втік, втік, втік;
ловіт, ловіт, ловіт!

Кудкудак, кудкудак

Курка звичайно говорить:
Кудкудак, кудкудак,
знесу яйце, як кулак.

Горобці

Горобці прилетіли на ячмінь,
та, заїдаючи зерно, шваркочуть:
Чий, чий ячмінь? Чий, чий?
Їжмо! Їжмо!
То шевців! Шевців!

Вовк

У-у-у!
Хто буде кобилу їсти, як я вмру?[1]

[1] Див.: Українські прислів'я та приказки.— К., 1984.— С. 389; Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми.— К., 1991.— С. 439; Дитячі пісні та речитативи.— К., 1991.— С. 447.

III. ДОБРОТОСЛОВІЄ

Духовний золотослів

Велика-бо користь від навчання книжного. Книги — мов ріки, які напоюють собою увесь світ; це джерело мудрості, в книгах — бездонна глибина; ми ними втішаємося в печалі; вони — узда для тіла і душі. В книгах світило мудрості, а про мудрість сказано: люблячих мене люблю, а хто дошукується мене — знайде благодать.

«Повесть временных лет»

Ось вийшов сіяч, щоб посіяти зерно своє. І, як сіяв, упало одне край дороги, — і було повитоптуване, а птахи небесні його повидзьобували. Друге ж упало на грунт кам'янистий, — і, зійшовши, усохло, не мало бо вогкости. А інше упало між терен, — і вигнався терен, і його поглушив. Інше ж упало на добрую землю, — і, зійшовши, уродило стократно». Це сказавши, закликав: «Хто має вуха, щоб слухати, — нехай слухає!

Запитали ж Його Його учні, говорячи: «Що визначає ця притча?». А Він відказав: «Вам дано пізнати таємниці Божого Царства, а іншим у притчах, щоб дивились вони — і не бачили, слухали — і не розуміли». Ось що означає ця притча. Зерно — це Боже Слово. А котрі край дороги, — це ті, хто слухає, але потім приходить диявол, і забирає слово з їхнього серця, щоб не ввірували й не спаслися вони. А що на кам'янистому грунті, — це ті, хто тільки почує, то слово приймає з радістю; та кореня не мають вони, вірують дочасна, — і за час випробовування відпадають. А що впало між терен, — це ті, хто слухає, слово, але, ходячи, бувають придушені

клопотами, та багатством, та життєвими розкошами, — і плоду вони не дають. А те, що на добрій землі, — це оті, хто як слово почує, береже його в щирому й доброму серці, — і плід приносять вони в терпеливості.

БІБЛІЯ. Новий Завіт.
Євангеліє від Луки. Притча про сіяча

Ніщо не може бути світлішим та сильнішим істини...
Іоанн Златоуст

...постарайтесь пильно читати святі книги,
щоб Божим наситившись словом, вічного життя
несказанного блаженства досягти...
Кирило Туровський

Зле слово і добрих робить злими,
а добре і злих перетворює на добрих.
Прп. Макарій Великий

Нехай жодне слово гниле не виходить із уст ваших, але тільки таке, що добре на потрібне збудування, щоб воно подало благодать тим, хто чує.

Еф. 4:29

ІОАНН ЗЛАТОУСТ

Слово п'яте[1]

Досить сказано мною про те, яку досвідченість повинен мати наставник у боротьбі за істину; крім цього я хочу сказати про другий предмет, який буває причиною багатьох небезпек, або краще сказати, не він буває причиною, але ті, які не вміють добре користуватися ним; а сама ця справа може принести спасіння та багато благ, коли нею будуть займатися мужі ревні й здібні. Що ж це? Велика праця, яка полягає із бесід перед народом на загальних зборах. По-перше, пасомі більшою частиною не хочуть ставитися до промовців, як до наставників, а піднімаючись вище становища учнів, приймають становище глядачів, які присутні на мирських видовищах. Як там народ поділяється, і одні стають на бік одного, а інші іншого, і слухають промовців, відповідно до свого сприятливого чи ворожого ставлення. І не лише тільки в цьому полягає складність, але не менше і в другому. Якщо випаде кому з промовців додати до своїх слів якусь частину чужих трудів, тоді він підлягає більшим докорам, ніж крадії чужого майна; але часто терпить таке звинувачення й той, хто лише підозрюється у цьому, хоча ні в кого нічого не запозичив. Але що я кажу про чужі труди? Часто він не може користуватися і своїми твореннями. Люди частіше звикли слухати не для користі, але для задоволення, уявляючи себе нібито суддями трагіків, або гравців на кіфарі; і те мистецтво слова, яке ми тепер визнали зайвим, тут так схвалюється, як у софістів, коли вони вимушені сперечатися один з другим.

2. Отже, і тут потрібна людина з душею мужньою, яка багато перевищує нашу неміч, щоб він міг відволікати народ від цього непристойного й марного задоволення та привчати його до слухання більш корисного так, щоб народ йому слідував і корився, але не він керувався примхами народу. Але цього не можна досягти інакше, як двома способами: зневагою похвал і силою слова, якщо не буде одного з них, тоді й інший, не відділений від першого,

[1] Полное собрание творений Святого Иоанна Златоуста в двенадцати томах.— Т. І. Книга вторая.— М., 1991.— С. 461—467.

буде марний. Якщо зневажаючий похвали не дає повчання, розчиненого благодатію та сіллю (Кол. IV, 6), тоді він позбавляється поваги в народу, не втримуючи ніякої користі від своєї великодушності; але якщо майстерний у цій частині буде задовольнятися славою оплесків, тоді відбудеться однакова шкода і для народу, і для нього самого, як до такого, який прагне з пристрасті до похвал говорити більше для задоволення, ніж для користі слухачів. І як той, хто не має пристрасті до похвал і не вміє говорити, хоча не догоджає народу, але не може приносити йому і якоїсь значної користі тому, що не може нічого сказати; так і захоплений пристрастю до похвал, хоча може вести бесіди повчальні для народу, але замість них пропонує те, що більше насолоджує слух, набуваючи собі цим шум оплесків.

3. Отже, відмінний керівник має бути сильний у тому й іншому, щоб брак одного не знищив і другого. Коли він, виступивши серед народу, почне говорити викриття тим, які живуть безтурботно, але потім засоромиться і почне затинатися і від бідності мовлення змушений буде червоніти, одразу ж зникає уся користь від сказаного. Ті, кого викривають, обурюючись на сказане і не маючи іншого засобу помститись йому, насміхаються з нього за його невміння, сподіваючись цим прикрити свої недоліки. Тому необхідно йому, як якомусь відмінному візникові, добре володіти обома цими досконалостями, аби можливо було належним чином діяти тим та іншим, коли він виявиться довершеним у всьому, тоді з якою завгодно владою, може і карати і звільняти всіх ввірених його керівництву; але без цього тяжко набути таку владу. Проте, великодушність не повинна обмежуватися одним лише презирством до похвал, але й іти далі, аби користь знову не залишилася недосконалою.

4. Від чого ще необхідно утриматися? Від ненависті й заздрості. Корисно ні занадто стерегтися й боятися несправедливих звинувачень (а предстоятель невідворотно підпадатиме під нерозсудливі докори), ні зовсім зневажати їх; але хоча б вони й були неправдиві, хоча б і зводились на нас людьми поганими, слід прагнути швидше гасити їх. Ніщо так не збільшує слави поганої й доброї, як нерозсудливий народ; звикнувши і слухати і говорити необдумано, він повторює без розбору все, що сталося, ніскільки не турбуючись про істину. Тому не слід зневажати народом, а виникаючі погані підозри одразу ж знищувати, переконуючи знищувателів, хоча б вони й були найбездумнішими з людей, і не втрачаючи нічого з того, що може знищити недобру славу; якщо ж і після того, як ми зробимо із свого боку все, звинувачувачі не захочуть вгамуватися, тоді поставитися до них із презирством.

Хто занепаде духом від таких неприємностей, той ніколи не буде здатен здійснити щось доблесне й достопохвальне; журба й безперестанні турботи можуть зламати силу душі й довести до крайнього знеможення. Священик має ставитися до пастви так, як батько ставився б до своїх малолітніх дітей; як від цих ми не відвертаємося, коли вони зневажають, або вдаряють, або плачуть, і навіть, коли вони сміться і пестяться, не дуже зважаємо на це, так і священики не повинні ні гоноритися похвалами народу, ні сумувати огудою, якщо вони будуть необгрунтованими. Тяжко це, блаженний, а, можливо, я думаю, і неможливо. Чути собі похвали і не радіти, не знаю, випадало чи кому-небудь з людей: а хто радіє з цього, той звичайно і бажає отримати їх; але бажаючий отримати їх неодмінно буде сумувати і журитися і нудьгувати і досадувати, коли втрачатиме ці похвали. Як багаті, поки багаті, веселяться, а збіднівши, нарікають, і звикнувши до розкошів, не можуть терпіти життя бідного, так і прихильні до похвал не тільки тоді, коли їх гудять даремно, але і якщо їх не часто хвалять, мордуться у душі начебто яким голодом, якщо вони звикли до похвал або почують, що інші удостоїлися похвал. Скільки ж трудів і скільки смутку, думаєш ти, випадає тому, хто вийшов на подвиг вчення з такою пристрастю? Неможливо, щоб море колись не хвилювалося, неможливо, щоб і душа такої людини залишалась без турбот і скорботи.

5. Хто володіє великою силою слова (а її у небагатьох можна знайти), навіть і той не буває вільний від постійних трудів. У зв'язку з тим, що сила слова ще дається природою, але набувається освітою, то хоча б хтось довів її до вищої досконалості, і тоді він може її втратити, якщо постійними запопадливістю та вправами не буде розвивати цієї сили. Таким чином, найбільш освічені мають найбільше трудитися, ніж менш освічені; бо недбальство тих та інших супроводжується неоднаковою шкодою, але в перших вона настільки важливіша, скільки різниця між тим, чим володіють одні і другі. Останнім ніхто не буде докоряти, якщо вони не вимовляють нічого відмінного; а перші, коли не завжди будуть пропонувати бесіди, які перевищують ту думку, яку всі мають про них, то підпадають від усіх до великих докорів. При цьому останні й за мало можуть отримувати великі похвали; а перші, якщо слова їхні не будуть сильно дивувати й вражати, не тільки не отримують похвали, але й знаходять багатьох огудників. Слухачі сидять й судять про проповідь не за її змістом, а за думкою про проповідників. Тому, хто перевищує усіх красномовством, тому слід більше за всіх старано трудитися; йому не можна вибачати тим загальним недоліком природи людської, що

неможливо встигати за усім; але якщо бесіди його не зовсім будуть відповідати високій думці про нього, тоді вони супроводжуються численними знущаннями й огудою від народу. Ніхто сам собі не міркує про те, що набуті сум, турботи, хвилювання, а часто й гнів, затьмарюють чистоту розуму і не дозволяють творінням його являтися світлими, і що взагалі людині неможливо завжди бути однаковою і у всьому встигати; але природно інколи й погрішити і виявитися слабішою власної сили. Ні про що таке, як я сказав, не хочуть подумати, але звинувачують проповідника, судячи про нього як про ангела. І взагалі людина є такою, що на заслуги ближнього й численні й великі не звертають уваги, але якщо відкриється якийсь недолік, — хоча б і незначний, хоча б і ній, — одразу ж дізнається про нього, негайно прив'язується до нього і завжди пам'ятає його: і це мале й незначне часто зменшує славу багатьох і великих мужів.

6. Бачиш, шановний, що сильному в слові слід мати особливо велику ревність, а разом із ревністю і таке терпіння, якого потребують не всі з вищеназваних мною. Багато хто безперестанку турбують його даремно і без причини, і не маючи в чому звинуватити його, ворогують проти нього за те, що він усіма шанується. Потрібно мужньо переносити мерзенну їхню ненависть. Не бажаючи приховувати цієї проклятої ненависті, яку вони плекають без усякої видимої причини, вони лихословлять і гудять, обмовляють таємно і ворогують явно. Якщо душа під час усякої такої неприємності почне турбуватися і дратуватися, тоді вона не може бути бадьорою, знемагаючи від смутку. І не лише самі вони мстяться йому, але й прагнуть робити це через інших; часто, обравши кого-небудь, який не вміє сказати нічого, вони підносять його похвалами й дивуються йому вище його достоїнств; одні роблять через безумство, інші з невігластва та через заздрощі, щоб принизити славу достойного, а не для того, щоб прославити недостойного. Але не лише з ними буває боротьба у доблесного мужа, але часто із невіглаством цілого народу. Бо неможливо, щоб увесь зібраний народ складався із людей освічених, але інколи більшу частину зборів становлять люди прості; інші ж хоча й розумніші цих останніх, але порівняно з людьми, здатними судити про красномовство, є більш нетямущі, ніж усі інші порівняно з ними; але знайдеться хіба що один чи два чоловіки, які мають таку здатність, невідворотно відбувається те, що той, хто говорив краще, отримає менше оплесків, а іноді залишається і без усяких похвал. Слід озброюватися мужністю проти таких несправедливостей та тих, які чинять так через невігластво, прощати, а тих, які чинять так через заздрість, оплакувати як нещасних і нікчемних, і

бути впевненим, що власна сила ні від тих ні від других не зменшується. Так і живописець відмінний і перевищуючий усіх у своєму мистецтві, бачачи, що люди нетямущі в цьому мистецтві висміюють картину, написану ним із великою ретельністю, не повинен падати духом і вважати картину поганою через суд невігласів, як і вважати дивовижною і прекрасною дійсно погану картину тому лише, що нею захоплюються невігласи.

7. Відмінний художник має бути сам і суддею своїх творів; хорошими чи поганими вони повинні вважатися тоді, коли створивший їх розум вимовить про них той чи інший присуд; а про думку сторонніх, невірну й недосвідчену, ніколи й думати не слід. Так і той, хто прийняв на себе подвиг учительства, повинен слухати похвали сторонніх людей, і не слабнути своєю душею без них; але складаючи повчання так, щоб догодити Богу (бо це має бути у нього правилом та єдиною метою найретельнішого складання повчань, а не оплески й похвали), якщо його хвалитимуть люди, хай не відкидає похвал, а якщо не отримує їх від слухачів, хай не шукає і не жаліється, тому що для нього достатньою і найкращою втіхою у трудах є те, якщо він може усвідомлювати у самому собі, що він складав і спрямовував свої повчання на благоугоду Богові.

8. Істинно, хто впадає у пристрасті до нерозумних похвал, той не матиме ніякої користі ні від яких багатьох трудів своїх, ні від сили свого слова; тому що душа, яка не вміє переносити нерозумних осудів народу, слабшає і втрачає бажання до вправляння у слові. Тому більше всього слід привчатися зневажати похвали; тому що без цього не досить одного вміння говорити для збереження в собі цієї сили. Навіть якщо хтось захоче звернути пильну увагу на того, у кого не досить цієї здібності, тоді знайде, що і він не менше того має потребу у зневажанні похвал. Не досягаючи слави від народу, він неодмінно впаде у безліч гріхів. Так, не маючи сил зрівнятися з тими, хто відрізняється здібностями до красномовства, він не втримається від ворожнечі до них, і заздрощів, і даремних огуд, і багатьох подібних непристойностей; але зважиться на все, хоча б належало втратити свою душу, аби здобути славу їхню убозтвом своїх здібностей. Крім того, він і втратив і ревність до цих трудів, бо деяке розслаблення досягне його душі. Багато трудитися, але отримувати мало похвал — це дійсно може виснажити й зануpити до глибокого сну того, хто не вміє зневажати похвали. Так само і землероб, який змушений трудитися на неплідному полі і обробляти кам'янисту землю, скоро залишає труди свої, якщо не має великої схильності до роботи і не боїться голоду. Якщо ж здатні говорити із великою владою, мають

потребу у постійному вправлянні для збереження цієї здатності, тоді нискільки не готовий раніше і змушений думати про це під час самих подвигів, які зустріне труднощі, які турботи, які хвилювання, щоб з великими труднощами здобути якийсь невеликий успіх! А якщо хтось із поставлених після цього, які займають нижче становище, зуміє більше нього прославитися по цій частині, тоді потрібна душа нібито божественна, щоб не впасти у зненависть і не зажуритися. Стояти на вищій ступені достоїнства і бути обійденим нижчими й переносити це мужньо, — це властиво незвичайній та не моїй душі, але нібито адамантовій. Ця неприємність буває ще терпимою, коли переможець є скромний і досить поміркований; але якщо він буде пихатий, і гордий, і честолюбний, тоді йому слід кожного дня бажати собі смерті; до такої міри гірким для того життя зробить він, звеличуючись над ним явно, віднімаючи у нього владу все більше й більше, прагнучи замінити його у всьому, і у всіх цих випадках знаходячи собі важливу опору у свободі мовлення, прихильності до нього народу та відданості усіх пасомих. Хіба ти не знаєш, яка нині розвинулась в душах християн любов до красномовства і що ті, хто займаються ним, більше за всіх шануються не лише у зовнішніх (язичників), але й у прісних у вірі (Гол. VI, 10)? Хто ж зможе знести таку ганьбу, коли під час його бесіди всі мовчать, і обтяжуються, і чекають закінчення слова ніби відпочинку від трудів, але іншого, який хоча й довго говорить, слухають із довготерпінням, сердяться, коли він хоче зупинитися, і гніваються, коли він наміряється замовкнути? Все це тепер тобі видається маловажливим та таким, що не заслуговує на увагу, як таке, що не пережите, але може загасити ревність і ослабити душевну силу, хіба хто-небудь, звільнившись від людських пристрастей, спробує стати схожим на безтілесні Сили, які не піддаються ні заздрощам, ні марнославству, ні іншій якійсь подібній слабкості. Якщо знайдеться така людина, яка зможе подолати цього невловимого, нездоланного й дикого звіра, тобто народну славу, і відсікти численні його голови, або краще не допустити цієї слави і зародитися на початку, той буде в змозі зручно відбивати усі ці напади, і залишитися спокійним, нібито у тихій гавані; а хто не звільнився від неї, той обтяжує свою душу нібито різноманітною боротьбою, постійними збентеженням, і сумом, і багатьма іншими пристрастями. Чи треба перелічувати й інші труднощі, про які не може і говорити, і знати той, хто не відчув їх насправді?

Істина і неправда[1]

«Ніщо не може бути світлішим та сильнішим істини; рівно як ніщо не може бути безсильнішим за неправду, хоча б вона і прикривалась численними покровами. Бо неправду легко зловити й спростувати; а істина відкрито пропонує себе усім, бажаючим бачити красу її. Вона не любить ховатися, не боїться небезпеки, не тремтить перед наклепами, не шукає слави народної, не підкорена нічому іншому людському; вона стоїть вище за все, підпадаючи, безумовно, під тисячі обмовлянь, але залишаючись нездоланною; прагнучих до неї вона зберігає, як міцною стіною, величчю своєї сили; не терпить прихованих сховищ, але пропонує відкрито усім усе, що є у ній».

Коли треба говорити і коли мовчати[2]

«Якщо маєш сказати що-небудь корисне, тоді відкривай вуста; якщо ж немає нічого необхідного, тоді мовчи, бо це краще. Чи ти ремісник? Співай псалми сидячи. Але ти не хочеш співати вустами? Роби це подумки. Псалом — великий співрозмовник; від цього ти не стерпиш нічого поганого, але й у майстерні будеш сидіти, як у монастирі; бо не зручності місць, але цнотливість характеру дають нам спокій...».

Про стриманість язика[3]

«Багато зла чинить балакучість язика, а напроти, стриманість його — багато добра. Як немає ніякої користі від дому, міста, стін, дверей, воріт, якщо при них немає варти й людей знаючих, коли потрібно зачиняти їх і коли відчиняти; так не буде користі і від язика та вуст, якщо розум не буде приставлений відкривати й закривати їх з точністю й великою обачністю, і знати, що треба вимовляти і що тримати всередині. Бо не так багато, говорить Премудрий, впали від меча, скільки від язика. (Сир. 28, 21); і Христос говорить: не те що входить у вуста, паскудить людину, а те, що виходить з вуст, поганить людину» (Матф. 15, 11); і ще інший: вустам твоїм створи двері й загату. (Сир. 28, 29).

...Тож будемо постійно оберігати свої вуста, приставивши розум, як засув, не з тим, щоб вони були замкнені постійно, але щоб відмикались у належний

[1] Избранные места из творений святаго Иоанна Златоустаго.— М., 1897.— С. 14. (Переклад Г. М. Сагач).

[2] Там само.— С. 14.

[3] Там само.— С. 46—48.

час. Бо іноді мовчання корисніше за слова, а іноді слова корисніші за мовчання. Тому Премудрий і говорить: час мовчати, і час говорити (Еккл. 3, 7). Якби вустам належало постійно бути відкритими, тоді не треба б було для них дверей; а якщо б їм належало було б бути постійно закритими, тоді не треба було б зберігання. Для чого зберігати те, що зачинене? Для того двері й зберігання, щоби ми робили все у потрібний час».

ІЛАРІОН

Исповедание веры[1]

Верую въ единого Бога Отца, Вседържителя, Творца небу и земли, и видимыимъ и невидимыимъ.

И въ единого Господа Иисуса Христа, Сына Божиа, единочадааго, от Отца рожденааго прежде всехъ векъ, Света от Света, Бога истинна от Бога истинна рождена, а не сътворена, единосущна Отцу, имже вся быша.

Нас ради человекъ, и за наше спасение, съшедъшааго съ небесъ, і въплощьшаагося от Духа Свята и Марие Девице (и) въчеловечьшася.

И распяты за ны при поньтестемъ Пилате (и) страстьна, и погребена.

(И) въскресъшааго въ третий день по Писаниемъ.

(И) въшедшааго на небеса, и седяща одесную Отца.

И пакы грядуша съ славою судити живыимъ и мертвыимъ, Его же Царствию несть конца.

И въ Духа Святааго, Господа, и животворящааго, исходящааго от Отца, Иже съ Отцемь и съ Сынъ съ покланяемь и сълавимъ, глаголавщаго пророкы.

Въ Едину Святую, Съборную и Апостольскую Церковь.

Исповедаю едино крещение въ оставление греховъ.

Чаю въскрешениа мертвыимъ.

И жизни будущаго века. Аминь.

[1] За традицією, яка склалася в церкві, ця частина «Исповедания веры» не перекладається на сучасну мову, а подається в оригіналі старослов'янською. Друкується за найбільш авторитетним списком середини XV ст. Крім того, переклад — це певна модернізація тексту, а колорит епохи можна відчути лише за першоджерелом. Тому подаємо оригінал, щоб читач міг відчути образність і музичність старослов'янської мови-основи.

ПРЕПОДОБНИЙ НЕСТОР

Чтения о жизни и о погублении блаженных страстотерпцев Бориса и Глеба

(месяца июля, 24)

(фрагмент)

Господи, благослови.

Владыко Господи Вседержителю, сотворивший небо и землю, и все, что на ней, ты и ныне, Владыко, призри смирение мое и дай разум сердцу моему, да поведаю я, окаянный, всем слушающим житие и мучения святых страстотерпцев Бориса й Глеба. Знаешь ты, о Владыко, невежество й неразумие сердца моего, но надеюсь на твое милосердие и на молитвы святых мучеников Бориса и Глеба — все, что слышал я от иных христолюбцев, то и поведаю. А вы послушайте, братья, и не осудите невежества моего.

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

Поучение[1]

Я, нижчтожный, дедом своим Ярославом, благословенным, славным, названный при крещении Василием, русским именем Владимир, отцом возлюбленным и матерью своею — Мономахами... и ради крещеных людей, ибо сколько их соблюл по милости своей и по отцовской молитве от всяких бед! Сидя на санях, подумал я в душе своей и воздав хвалу Богу, который меня до этих дней сохранил грешного. Дети мои или кто другой, слушая эту грамотку, не посмейтесь, но кому она будет люба из детей моих, пусть примет ее в сердце свое и не лениться будет, также и трудиться.

...Так ведь и Василий учил, собрав юношей, иметь душу чистую и непорочную, тело худое, беседу кроткую, и соблюдать слово Господне: «Еде и питью быть без шума великого, при старших молчать, мудрых слушать, старшим повиноваться, с равными себе и младшими в любви пребывать, без лукавого умысла беседуя, а побольше вдумываться; не неистовствовать словом, не осуждать речью, не много смеяться, стыдиться старших, с дурними женщинами не разговаривать, книзу глаза держать, а душу ввысь, избегать их; не уклоняться учить падких на власть, ни во что ставить всеобщее почита-

[1] Див.: Повесть временных лет. Ч. 1.— М.—Л., 1950 (Переклад Б. А. Романова).

ние. Если кто из вас может сделать другим полезное, от Бога на воздаяние пусть надеется и наслаждение вечными благами. О, владычица Богородица! Отведи от бедного сердца моего гордость и буйство, чтобы не величался я суетою мира сего в нашей ничтожной жизни.

Научись, верующий человек, поступать благочестиво, научись, по евангельскому слову, «глазами управлению, языка удержанию, ума смирению, тела подчинению, гнева подавлению, мысли чистоту блюсти, побуждая себя к добрым делам Господа ради. Лишаемый — не мсти, ненавидимый — люби, преследумый — терпи, хулимый — моли, умертви грех». «Выручайте обижаемого, давайте суд сироте, оправдывайте вдовицу; приходите соединяться, говорит Господь. Если будут грехи ваши как багряные, обелю их, как снег» и прочее. «Воссияет весна воздержания постного и цветок покаяния; очистим себя, братья, от всякой крови телесной и душевной. Взывая к светодавцу, скажем: «Слава тебе, человеколюбец!».

...Не забывайте того хорошего, что вы умеете, а чего не умеете, тому учитесь — как отец мой, дома сидя, научился пяти языкам, отсюда ведь честь от других стран. Леность ведь всему мать: что кто умеет, то забудет, а чего не умеет, тому не учится. Хорошо поступая, не ленитесь ни на что хорошее, прежде всего в отношении церкви: пусть не застанет вас солнце в постели.

...Ни единого человека не пропустите, не поприветствовав его и не подарив его добрым словом... А вот вам и конец всему: страх Божий имейте превыше всего.

КИРИЛО ТУРОВСЬКИЙ

Притча про людську душу й тіло[1]

(фрагмент)

Господи, благослови, отче!

Добре ж, браття, й дуже корисно розуміти нам Святого писання смисл: це й душу робить невинною, і на покору спрямовує розум, і серце на прагнення до доброчинності вигострює, і саму людину робить вдячною, й на небо до Божих заповітів думку направляє, і до духовних трудів тіло зміцнює, і зневагу до цього земного життя, і до багатства, і до слави дає, й усі житейського світу скорботи відводить. Тому й прошу вас, постарайтесь пильно

[1] Златоструй. Древняя Русь X—XIII веков.— М., 1990.— С. 193—194 (Переклад наш.— Г. С).

читати святі книги, щоб, Божим наситившись словом, вічного життя несказанного блаженства досягти: якщо воно й невидиме, зате вічне й кінця не має, міцне й недвижиме. Давайте не просто проговоримо язиком, написане вимовляючи, але, з розмірковуванням, вчитавшись, постараємося ділом виконати це. Бо солодке — медовий сот, і добре — цукор, обох же краще книжкове знання, тому що воно — скарбниця вічного життя. Якби тут хтось знайшов земний скарб, тоді на все й не зазіхнув би, а лише один дорогоцінний камінь узяв би — і ось уже без суму харчується, як до самої смерті багатство маючий. Так і той, хто знайшов скарбницю священних книг, а також пророчих, і псаломських, і апостольських, і самого Спасителя Христа збережених промов, розум істинний, розмірковуючий, — вже не собі одному на спасіння, а і багатьом іншим, які слухають його. Сюди й підходить євангельська притча, яка говорить: «Усякий книжник, який пізнає царство небесне, подібний до мужа домовитого, який із скарбів своїх роздає і старе, і нове...».

ІОАНН ЕКЗАРХ
(IX — початок X ст.)

Опис людського тіла[1]

...До обличчя належить і лоб, що знаходиться над очима, і якщо він великий, то його хазяїна вважають мудрим; ті, у кого він малий, відрізняються дотепністю й легше схоплюють суть слів і справ; широкий лоб, кажуть, — ознака боягузтва, а круглий — надокучливості, нетерплячки й запальності.

Нижче лоба на обличчі є брови. Якщо вони прямі, то свідчать про доброту, лагідність і милосердя (людини); а якщо — вигнуті й опущені до перенісся, то (говорять) про дражливість, а̀л̀ѐ й про боязкість; а брови, які сильно підняті до скронь, (видають) крикуна, скандаліста й капосника.

...Очі бувають різними — блакитними, пістрявими, чорними, блискучими. І за розміром — одні очі великі, другі — маленькі; у декого вони ні великі, ні маленькі, а нормальні; їх вважають кращими. Одні очі посаджені глибше, ніж слід, інші, напроти, настільки опуклі, начебто хочуть вистрибнути... а інші не схожі ні на ті, ні на інші, а нормальні; кажуть, такі очі — ознака доброго норову їх власника; тих же, у кого очі посаджені дуже глибоко, називають гостроокими; це ж стосується й усякої живої тварини; вважають, що

[1] Див.: Родник златоструйный.— М., 1990.— С. 48 (Переклад наш.— Г. С.).

ті, хто швидко кліпає очима, розумні, але непосидючі, мінливі у настроях і поглядах; ті ж, у кого, здавалося б, очі зовсім не кліпають, кажуть, безсоромні й нахабні; люди, у яких очі нормальні, як ми сказали, звичайно мають добрий характер (норов).

...Ми показуємо, які бувають характери, про що ми чули від вчених людей, і по обличчю взнати, хто є який: добрий чи злий, щоб і інші знали, кого їм остерігатися.

ПРЕСВІТЕР КОЗЬМА
(X ст.)

Слово про користь книг[1]
(фрагмент)

Ти багатий — є в тебе повний Старий і Новий Завіти, й інші книги, які мають повчальні слова і різні речі, й усі їх ти знаєш. Лише одному ще не навчився — душу положити за братію свою. За яким правом ти ховаєш шлях до спасіння від очей людей, переховуючи Божественні словеса від братії своєї? Адже книги були писані во спасіння людям, а не для того, щоб їх покрила пліснява та погризли черви. З яких книг навчився ти приховувати від братії Божественні словеса? Якщо й є справді такі книги, то заслуговують вони не тільки знищення пліснявою та черв'яками, але й спалення вогнем, бо вчать вони супроти Господа і його святих, бажаючи віддати тебе вогню вічному. Ні, о людино, не ховай слів Божих від бажаючих прочитати чи переписати їх, але радій, що брат твій врятується з їх допомогою. Не для того вони були написані, щоб ховали ми їх у серці або в келії. Не закривай Царства Божого перед бажаючими увійти в нього; не зарий перли Божі у жадібності своїй й пожадливості; не ховай запалену свічку під сподом, бо звелів нам Господь поставити її на свічник, щоб усі бачили світло Боже.

...Бачите, скільки зла коїться від того, що люди не читають і не знають книг? Читайте частіше святі книги, щоб позбутися гріхів ваших. Бо сказано, що й крапля, часто падаючи, камінь довбе... Багатьом корисним справам наставники — святі книги.

[1] Див.: Родник златоструйный.— М., 1990.— С. 148—149 (Переклад наш — Г. С.).

IV. ЗЛАТОСТРУЙ

Ораторське мистецтво античного світу

Красномовство належить до тих мистецтв,
які усе здійснюють і усього досягають словом...
Адже воно зібрало й тримає у своїх руках,
можна сказати, сили усіх мистецтв!

Платон

Яке мені діло до цих греків та римлян?
Вони вмерли й мертві, а ми живі.
Що вони можуть мені розповісти,
чого б я не знав не гірше за них?..
Потім я поблажливо почав перегортати книгу,
неуважно кидаючи на неї нудьгуючий погляд,
наче вудку у ріку. І так і завмер, друзі мої...
Друзі мої, ну й улов... я витягував таких коропів,
таких щук! Невідомих риб — золотих, срібних,
райдужних... і вони жили, танцювали...
А я вважав їх мертвими!

Р. Роллан

ГОРГІЙ

Похвала Олені[1]

(фрагменти)

Славою служить місту сміливість, тілу — краса, духу — розумність, мовленню наведеному — правдивість; все протилежне цьому — лише безславність.

Слово — найвеличніший володар: видом мале й непомітне, а справи творить чудові — може страх припинити і печаль відвернути, викликати радість, посилити жалість.

Однакову могутність мають і сила слова для стану душі, і склад ліків для відчуттів тіла. Подібно до того, як із ліків різні по-різному виводять соки з тіла й одні припиняють хвороби, інші ж — життя, — так само й промови: одні засмучують, інші захоплюють, цих лякають, а іншим, хто слухає їх, вони хоробрість навіюють. Буває, недобрим своїм переконанням душу вони зачаровують і заворожують.

АРІСТОТЕЛЬ

Риторика[2]

(фрагменти)

Риторика — мистецтво, відповідне до діалектики, тому що обидві вони торкаються таких предметів, знайомство з якими може певною мірою вважатися спільним надбанням усіх і кожного і які не відносять до галузі якоїсь певної науки. Внаслідок цього усі люди певним чином причетні до обох мистецтв, бо усім так чи інакше доводиться як розглядати, так і підтримувати якусь думку, як виправдовуватися, так і звинувачувати. У цих випад-

[1] Ораторы Греции.— М., 1985.— С. 27—31 (Тут і далі переклад наш. — Г. С.).

[2] Античные риторики.— М., 1978.— С. 15—164.

ках одні чинять випадково, інші діють відповідно до своїх здібностей, які розвинуті звичкою. У зв'язку з тим, що можливі обидва шляхи, то, очевидно, можна звести їх у систему, оскільки ми можемо розглядати, внаслідок чого досягають мети як ті люди, які керуються звичкою, так і ті, які діють стихійно, а що подібне дослідження є справою мистецтва, з цим, очевидно, погодиться кожний.

Риторика корисна, тому що істина й справедливість за своєю природою сильніші за свої протилежності...

Якщо хто-небудь скаже, що людина, яка несправедливо користується подібною здатністю слова, може принести багато шкоди, то це зауваження можна (до деякої міри) однаково віднести до усіх благ, виключаючи доброчинності, і переважно до тих, які найбільш корисні, як наприклад, до сили, здоров'я, багатства, воєначальства: людина, користуючись цими благами як належить, може принести багато користі, але несправедливо користуючись ними, може зробити дуже багато шкоди.

Отже, очевидно, що риторика не торкається якогось окремого класу предметів, але, як і діалектика, має відношення до усіх галузей, а також, що вона є корисною і що справою її є — не переконувати, але у кожному даному випадку знаходити способи переконання...

Крім того, очевидно, що до галузі того самого мистецтва належить вивчення як дійсно переконуючого, так і удавано переконуючого...

Отже, визначимо риторику як здатність знаходити можливі способи переконання відносно кожного даного предмета...

Із способів переконання бувають «нетехнічні», інші ж — «технічні». «Нетехнічними» (atechnoi) я називаю ті способи переконання, які не нами винайдені, але існували раніше (поза нами); сюди належать: свідки, показання, дані під катуванням, письмові договори тощо; «технічними» ж (entechnoi) я називаю ті, які можуть бути створені нами за допомогою методу і наших власних засобів, отже, першими з доказів треба лише користуватися, другі ж треба (попередньо) знайти.

Що стосується способів переконання, які надаються мовленням, то їх є три види: одні з них знаходяться у залежності від характеру мовця, другі — від того чи іншого настрою слухачів, треті — від самого мовлення. Ці останні виявляються у дійсному чи уявному переконанні.

Переконання досягається за допомогою морального характеру (мовця) у тому випадку, коли промова проголошується так, що викликає (навіює) довіру до людини, яка її промовляє, тому що ми взагалі й швидше віримо лю-

дям хорошим, а у тих випадках, де немає нічого ясного, де наявні вагання, — тим більше...

Переконання знаходиться у залежності від самих слухачів, коли останні збуджуються під впливом промови, тому що ми приймаємо різні рішення під впливом вдоволення і невдоволення, любові чи ненависті.

Нарешті, сама промова переконує нас у тому випадку, коли оратор доводить дійсну чи уявну істину із доказів, які виявляються наявними для кожного даного питання.

Оскільки доведення здійснюється саме такими шляхами, то, очевидно, ними може користуватися лише людина, здатна до умовиводів і до дослідження характерів, доброчинностей та пристрастей, — що таке кожна з пристрастей, якою вона є за своєю природою і внаслідок чого і яким способом з'являється,— тому риторика виявляється начебто галуззю діалектики і тієї науки про натуру, яку справедливо називають політикою.

...Є три види риторики, тому що є стільки ж родів слухачів. Промова складається з трьох елементів: із самого оратора, з предмета, про який він говорить, та з особи, до якої він звертається; вона ж і є кінцевою метою усього (я маю на увазі слухача). Слухач буває обов'язково або простим глядачем, або суддею, при тому суддею або того, що звершилося, або ж того, що може звершитися. Прикладом людини, яка розмірковує над тим, що може бути, може слугувати член народного зібрання, а розміковуючої про те, що вже було, — член судилища; людина, яка звертає увагу (тільки) на обдарування (оратора), є простий глядач. Таким чином, природно виявляється три роди риторичних промов: дорадчі, судові, епідейктичні. Справою промов дорадчих є прихиляти чи відхиляти, бо як люди, яким доводиться радитися у приватному житті, так і оратори, які проголошують промови публічно, роблять одне з двох (чи схиляють, чи відхиляють).

Що стосується судових промов, то справою їх є звинувачувати чи виправдовувати, тому що позивачі завжди роблять неодмінно що-небудь одне з двох (чи звинувачують, чи виправдовують).

Справою епідейктичної промови є хвалити чи осуджувати. Що стосується часу, який мається на увазі в кожному з указаних родів промови, то людина, радячись, має на меті майбутнє: відхиляючи від чогось чи схиляючи до чого-небудь, вона дає поради щодо майбутнього. Людина-позивач має справу з минулим часом, тому що завжди з приводу подій, які вже відбулися, один звинувачує, а другий захищається. Для епідейктичного оратора найбільш важливим вважається теперішній час, тому що усякий проголошує по-

хвалу чи хулу з приводу чогось існуючого; проте оратори часто зверх того користуються й іншим часом, згадуючи минуле чи роблячи передбачення стосовно майбутнього. У кожної з цих трьох родів промов є відмітна мета: у людини, яка дає поради, мета — користь і шкода: один дає пораду, стимулюючи до кращого, інший відмовляє, відвертаючи від гіршого; інші розуміння, як-от: справедливе й несправедливе, прекрасне й потворне — тут на другому плані.

Для позивачів метою служить справедливе й несправедливе, але й вони приєднують до нього інші міркування.

Люди, які промовляють хвалу чи хулу, керуються прекрасним і потворним, хоч сюди також привносяться й інші міркування.

Те, про що люди радяться і з приводу чого висловлюють свою думку оратори, зводиться, можна сказати, до п'яти головних пунктів. Вони такі: фінанси, війна і мир, захист країни, ввезення й вивезення продуктів і законодавство.

У кожної людини зокрема й усіх разом є, можна сказати, відома мета... ця мета, коротко кажучи, є щастя (eudamonia) з його складовими частинами.

Визначимо щастя як добробут, поєднаний з доброчинністю, або як задоволення своїм життям, або як найприємніший спосіб життя, поєднаний з безпекою, або як надлишок майна і рабів у поєднанні з можливістю охороняти її і користуватися ними. Адже, можна сказати, усі люди згодні визнати щастям одну або декілька з цих речей.

Якщо насправді щастя є щось подібне, то одним з його головних чинників має бути благородність походження, численна кількість друзів, дружба з хорошими людьми, багатство, хороші й чисельні нащадки, щаслива старість, крім того, ще переваги фізичні, якими є здоров'я, краса, сила, ставність, спритність у змаганнях, а також такі достоїнства, як слава, шана, удача, тому що людина найбільш щасливою є тоді, коли вона володіє усіма благами, що знаходяться у ній самій та поза нею; інших же благ поза цими немає. У самої людини є блага духовні й тілесні, а поза нею — благородність походження, друзі, багатство і шана. До цього, на нашу думку, слід приєднати могутність та удачу, тому що у такому випадку можна користуватися у житті найбільшою безпекою.

Мета промови дорадчої — користь, користь — благо.

Визначимо благо як щось таке, що бажане само по собі, заради чого ми бажаємо й іншого, до чого прагне усе або, принаймні, усе здатне відчувати й наділене розумом, або якщо воно було б наділене розумом. Благо є те, що

відповідає указанням розуму; для кожної окремої людини благо є те, на що їй вказує розум стосовно кожного окремого випадку; благо — щось таке, присутність чого робить людину спокійною й самозадоволеною; воно є щось самодостатнє, щось сприятливе для виникнення й продовження такого стану, яке заважає протилежному стану і відхиляє його.

Таким чином, благом слід визнати щастя, тому що воно бажане само по собі й має властивості самодостатності; крім того, заради нього ми обираємо багато чого. Справедливість, мужність, поміркованість, великодушність, щедрість і тому подібні якості, тому що це — доброчинності душі. Краса, здоров'я і тому подібне — також блага, тому що все це — доброчинності тіла... Уміння говорити й майстерно діяти, тому що все подібне створює блага. Сюди ж належать пам'ять, розумність, кмітливість й усякі подібні якості, тому що вони створюють блага. Подібним чином сюди належать усі галузі знання і всі мистецтва. Саме життя є благо, тому що якби з ним не було пов'язане ніяке інше благо, воно є бажане саме по собі. Нарешті, справедливість є також благо, тому що вона корисна усім.

Прекрасне — те, що, будучи бажаним саме заради себе, заслуговує ще похвали, або що, будучи благом, приємне тому, що воно є благо.

...У зв'язку з тим, що сама риторика існує для винесення рішення (crisis) — адже й у дорадчих справах приходять до певного рішення, і суд також виносить своє рішення, — необхідно не лише турбуватися про те, щоб промова була переконливою й збуджувала довір'я, але також показати себе людиною певного складу і настроїти певним чином суддю, тому що для переконливості промови досить важливо (особливо у промовах дорадчих, а потім і у судових), щоб оратор здавався людиною певного складу і щоб (слухачі) зрозуміли, що він до них ставиться певним чином, а також, щоб і вони були до нього прихильні відповідним чином.

Є три причини, що викликають довіру до мовця... через які ми віримо без доказів, — це розум, доброчинність і благонастроєність...

Переконуючі промови використовуються заради вирішення (бо для того, що ми знаємо і стосовно чого прийняли відповідне рішення, не треба ніяких промов), а це буває у тому випадку, коли хто-небудь за допомогою промови схиляє чи відхиляє якусь окрему особу, як, наприклад, роблять люди, умовляючи й переконуючи, бо одна людина є все-таки суддя; взагалі кажучи, той суддя, кого треба переконати... Таким же чином слід чинити і в епідейктичних промовах, бо промова передбачає начебто суддю у слухачеві.

Є три пункти, що мають бути обговорені щодо ораторського мовлення: по-перше, звідки виникають способи переконання, по-друге, про стиль (lexis), по-третє, як належить будувати частини мови.

...Недостатньо знати, що слід сказати, але необхідно сказати це так, як треба; це значною мірою сприяє тому, щоб промова справила необхідне враження.

...Достоїнство стилю полягає в ясності (saphe); доказом цього служить те, що, коли промова не є ясною, вона не досягає своєї мети. Стиль не повинен бути ні занадто низьким, ні занадто високим, але повинен відповідати предметові мовлення...

Слова загальновживані, які належать рідній мові, метафори — ось єдиний матеріал, корисний для стилю прозаїчного мовлення.

Метафора високою мірою має бути ясною, приємною і чарувати новизною і не можна запозичувати її від іншої особи.

Чотири причини, які сприяють холодності стилю: вживання складних слів, незвичних виразів, надмірне користування епітетами, використання невідповідних метафор.

Стиль буде відповідно якісним, якщо він наповнений почуттями (pathetice), якщо він відображає характер (ethice) і якщо він відповідає істинному станові речей. Останнє буває тоді, коли про важливі речі не говориться злегка, і про пусте не говориться урочисто, і коли до простого імені (слова) не приєднується прикрашання; у противному випадку стиль здається клоунівським...

Стиль мовлення писемного — самий точний, а мовлення полемічного — самий акторський. Існує два види останнього стилю: перший етичний (зачіпає нрави), другий патетичний (збуджує пристрасті).

Промова має дві частини, бо необхідно назвати предмет, про який ідеться, й довести його... перша з цих двох частин є виклад (prothesis), друга — спосіб переконання (pistis), як начебто хтось розділив промову на частини, з яких перше — завдання, друге — розв'язання... Отже, необхідні частини промови — виклад і спосіб доведення; вони становлять її невід'ємну приналежність, але частіше бувають: передмова, виклад, спосіб доведення, висновок...

Що стосується жартів, які, очевидно, мають певне місце у дебатах, то, як каже Горгій, слід серйозність супротивника відбивати засобами жарту, а жарти — засобами серйозності.

При складанні епілогу оратору необхідно: по-перше, постаратися викликати добре ставлення слухачів до себе і погане — до супротивника, по-дру-

ге, застосовувати перебільшення й применшення, по-третє, розпалити пристрасті слухачів, по-четверте, нагадати, для чого проголошено промову.

МАРК ТУЛЛІЙ ЦИЦЕРОН

Три трактати про ораторське мистецтво[1]

(фрагменти)

Про оратора. Хороших ораторів знайдеться набагато менше, ніж хороших поетів...

Важкість красномовства. Але це пояснюється тим, що красномовство є щось таке, що дається більш важко, ніж це здається, і народжується з багатьох знань і старань... Насправді, адже тут необхідно засвоїти найрізноманітніші знання, без яких швидкість у словах є безглуздою й смішною; необхідно надати красу самому мовленню, і не лише відбором, але й розташуванням слів; й усі порухи душі, якими природа наділила рід людський, необхідно вивчити до тонкощів, тому що уся міць і мистецтво красномовства полягають у тому, щоб або заспокоювати, або збуджувати душі слухачів. До всього цього мають приєднатися гумор і дотепність, освіта, достойна вільної людини, швидкість і стисліть як у відбитті нападу, так і у нападі, наповненому тонкою вишуканістю й благовихованістю. Крім того, необхідно знати всю історію давнього світу, щоб черпати з неї приклади; не можна також лишати знайомства з законами й цивільним правом... виконання вимагає стеження за рухами тіла, і за жестикуляцією, і за виразом обличчя, і за звуками та відтінками голосу...

Нарешті, що сказати мені про скарбницю усіх знань — пам'ять? Адже само собою зрозуміло, що коли наші думки й слова, знайдені й обдумані, не будуть доручені пам'яті на зберігання, то усі достоїнства оратора, хоч би якими вони були блискучими, пропадуть даремно.

Промова повинна розцвітати й розгортатися тільки на основі повного знання предмета; коли ж за нею не стоїть зміст, засвоєний та пізнаний оратором, то словесне її вираження уявляється пустою й навіть дитячою балаканиною.

...Істинний оратор... своїм впливом і мудрістю не лише собі пошукує почет, а й багатьом громадянам, та й усій державі загалом приносить щастя й добробут.

[1] Цицерон Марк Туллий. Три трактата об ораторском искусстве.— М., 1972.— С. 471.

...Досягти цього красномовством може тільки той, хто глибоко зрозумів людську природу, людську душу й причини, які примушують її спалахувати й заспокоюватися.

...Саме промова солідна, пишна, яка відповідає і почуттям, і думкам слухачів, становить невід'ємне надбання оратора.

...Оратору ніяк не можна відмовити у тій перевазі, що ті самі питання, про які філософи розбалакують безсило й блідо, він уміє поставити й обговорити з усією можливою виразністю й приємністю.

Але все ж таки залишаюсь при думці, що справжній і досконалий оратор абсолютно про всякий предмет зуміє говорити змістовно й різноманітно.

...Оратором... буде той, хто будь-яке... питання, яке вимагає словесної розробки, зуміє викласти доладно, стрункo, гарно, пам'ятливо та у достойному виконанні.

Адже між поетом і оратором багато спільного; правда, поет дещо більш скутий у ритмі й більш вільний у вживанні слів, проте багато інших способів прикрашання промови у них є схожими і рівнодоступними їм...

...Неможливо оволодіти мистецтвом слова, не вивчивши попередньо висновків філософії.

Говіркою тут я називаю таку людину, яка може досить розумно і ясно говорити перед пересічними людьми, керуючись загальновживаними поняттями, а красномовним — тільки того, хто будь-який обраний ним предмет може розкрити й прикрасити так, щоб він став разючішим і пишнішим, й усіх, хто засвоїв та запам'ятав усі ті знання, які можуть слугувати джерелами красномовства.

...Першою і неодмінною умовою для оратора є природне обдарування. Для красномовства необхідна особливого роду жвавість (гнучкість) розуму й чуття, яке сприяє швидкому знаходженню у промові будь-якого предмета і робить прикрашання чисельним, запам'ятовування — вірним і міцним. А наука може у кращому випадку розбудити чи зрушити цю гнучкість розуму: але викласти її, подарувати її наука безсила, бо усе це є дари природи... якості, дані людині від природи... — швидкий язик, звучний голос, сильні легені, міцна статура, склад і вигляд усього обличчя й тіла...

Я стверджую: нехай то є навіть найкращі оратори, навіть ті, хто вміє говорити дуже легко й гарно, але якщо вони розпочинають промову без боязкості і на початку не соромляться, то на мене вони справляють враження прямо-таки безсоромних нахаб. На щастя, це річ нечувана, бо чим оратор

кращий, тим більше лякає його трудність ораторських обов'язків, невпевненість в успіху промови, чекання публіки.

Це так, усі ви хвилюєтесь на початку промови...

По-перше; люди за природою і досвідом знають, що навіть у найкращих ораторів іноді промова виходить не такою, як хочеться... Друга причина... полягає у такому: якщо в інших мистецтвах будь-який досвідчений майстер з хорошим іменем випадково виконає свою справу гірше звичайного, то усі вважають, що він просто не захотів чи через нездоров'я не зміг показати своє уміння у повному блискові... Якщо в оратора підмітять якусь похибку, то її припишуть лише дурості; а для дурості вибачення немає, тому що не буває людина дурною від настрою чи через те, що живіт болить. Тим суворішому судові підлягаємо ми, оратори; і скільки разів ми виступаємо, стільки разів над нами здійснюється цей суд.

А оратор повинен володіти дотепністю діалектика, думками філософа, словами мало не поета, пам'яттю законодавця, голосом трагіка, грою такою, як у кращих лицедіїв.

Але хто до красномовства нездатний, того, я думаю, краще вже, за порадою Аполлонія, відсторонити від цього заняття й спрямувати на таке, до якого він найбільше здатний.

...(Ораторові необхідні)... ревність і захоплена любов до справи! Без цього у житті не можна дійти взагалі ні до чого великого, а тим більше до того, до чого ти прагнеш.

...Мета оратора — говорити переконливо... для всякого роду промови предметом служить або питання невизначене, без визначення осіб і часу, або ж одиничний випадок з відомими особами і у певний час. В обох випадках предмет спірний неодмінно міститься в одному з питань: чи відбулася дана подія? Якщо відбулася, то яка вона? І нарешті: під яке вона підходить визначення? До цього дехто додає: чи законна вона? Спірні пункти виникають також із тлумаченням письмового документа; тут можливі або двозначність, або протиріччя, або невідповідність між буквою і смислом; для кожного з цих випадків визначено особливий спосіб доказу.

Для кожного роду є певні джерела доказів: для судових промов — такі, де йдеться про справедливість; для дорадчих — такі, в яких головне — користь тих, кому ми подаємо пораду; для похвальних — такі, в яких все зводиться до оцінки даної особи. Усі сили й здібності оратора служать для виконання таких п'яти завдань: по-перше, він повинен підшукати зміст для своєї промови; по-друге, розташувати знайдене за порядком, зважившись і

оцінивши кожен доказ; по-третє, одягти й прикрасити усе це словами; по-четверте, зміцнити промову у пам'яті; по-п'яте, виголосити її достойно і приємно. Далі, я дізнався і зрозумів, що перш ніж розпочинати справу, слід на початку промови схилити слухачів на свою користь, далі пояснити справу, після цього з'ясувати предмет суперечки, потім довести те, на чому ми наполягаємо, потім відкинути заперечення; а у кінці промови все те, що говорить на нашу користь, розгорнути й звеличити, а те, що за супротивника, похитнути й позбавити значення. Далі, вчився я також правил прикрашання стилю: вони повідомляють, що висловлюватися ми повинні, по-перше, чисто й правильною латинню, по-друге, ясно й виразно, по-третє, гарно, по-четверте, доречно, тобто відповідно до достоїнства змісту...

Не красномовство, отже, виникло з науки, а наука — з красномовства.

...Краща у світі мета — стати хорошою людиною...

...Оратор — це просто людина, яка вміє користуватися у справах судових і громадських словами, приємними для слуху, і судженнями, переконливими для розуму.

...Ораторське мистецтво не повинно бути жалюгідним і блідим, а повинно бути приємним і розцвіченим найрізноманітнішими предметами, тому гарному ораторові слід багато про що почути, багато чого побачити, багато чого осмислити і засвоїти, а також багато чого перечитати, але не привласнювати це собі, а тільки користуватися з чужих запасів. Тобто я визнаю, що оратор повинен бути людиною бувалою, не новачком і не невігласом ні в якому предметі, не чужим і не стороннім у своїй галузі.

...Ніхто ніколи не міг ні пишності, ні переваги у красномовстві здобути без науки про промови і, що ще важливіше, без всебічної освіти.

...Красномовство, тобто мистецтво говорити доладно, складно й гарно, не має ніякої певної галузі, межі якої його б сковували.

...Нічого немає прекраснішого за досконалого оратора. Не кажучи вже про те красномовство, якому належить влада у всякій миролюбній та вільній державі, у самій здатності до слова, настільки привабливого, що нічого не може бути приємнішого для людського слуху чи розуму. Справді, які співи солодші, ніж помірна розмова? які вірші доладніші за художнім розташуванням слів? який актор, що наслідує правді, зрівняється з оратором, який захищає її? а що витонченіше, ніж маса гострих думок? що чарівніше, ніж пишність слів, яка освітлює справу? що є багатшим за промову, насичену змістом усякого роду? Немає такого предмета, який був би виражений гарно й достойно і не став би надбанням оратора!

Коли вирішуються найважливіші справи, оратор висловлює свою думку докладно й з достоїнством; в'ялий народ пожвавлює, нестримний — приборкує. Оратор здатний і злочинця привести до загибелі, і безвинного — до спасіння. Хто на шлях істини настановить полум'яніше, хто рішучіше відхилить від хиб, хто негідників викриє нещадніше, хто прекрасніше уславить благородних? Хто може з такою силою викривати й нищити пристрасті? Хто ніжніше потішить у скорботі?

А сама історія — свідок часів, світло істини, життя пам'яті, учителька життя, провісниця старовини? Чий голос, крім голосу оратора, здатний її збезсмертити?

Наші співвітчизники займаються красномовством тільки для того, щоб сяяти на форумі і в суді, тоді як у греків найкрасномовніші люди, відійшовши від судових виступів, присвятили себе іншим достойним справам, а особливо творенню історії.

У кожному мистецтві досить навчити найскладнішого — і тоді вчити іншого немає потреби, бо інше буде легшим або, в усякому разі, не складнішим.

...У судових дебатах це (ораторське слово — Г. С.) воістину велика й чи не найвеличніша з усіх людських праць. Там єдиною мірою ораторського достоїнства в очах нетямущих є кінцева перемога; там перед тобою озброєний супротивник, якого слід побивати й відбивати; там частенько той, кому належить вирішувати справу, є неприхильним і гнівним або навіть другом твоєму супротивникові і ворогом тобі; і ось тоді ти повинен своїм словом переконати його, заспокоїти чи схвилювати і взагалі усіма способами настроїти відповідно до обставин, перетворюючи в ньому ненависть у дружбу: ти повинен начебто за допомогою якоїсь механіки то напружити його душу аж до суворості, то розслабити до поблажливості, то збудити у ньому сум, то радість; повинен пускати у справу всю силу думок, всю вагомість слів. До цього має приєднатися виконання, що різноманітністю не припускає утоми, повне природності.

...Всю науку про слово вони (греки — Г. С.) поділяють на дві частини — на справи і на питання. Справою вони називають предмет дебатів і тяганини між сторонами, а питанням — предмет невизначений і абстрактний... красномовство вони розчленовують на п'ять розділів: знайти, що сказати, знайдене розташувати, потім прикрасити словами, потім закріпити у пам'яті і, нарешті, виконати й виголосити.

...У вступі вони вимагають допомогтися прихильності слухача, вдумливості й уважності; виклад слід будувати так, щоб він був правдоподібним, яс-

ним і коротким; потім зробити розподіл чи постановку питання; потім підтвердити свою точку зору доказами й доведеннями, а докази супротивника відкинути. Після цього вони розміщують кінцівку і начебто висновок промови, інші ж вимагають перед цим зробити відступ чи прикрашання або посилення промови, а потім уже переходити до висновку й кінцівки.

Обдарування оратора... Щоб виховати оратора, я насамперед постараюсь дізнатися точно, на що він здатний. Нехай у ньому відчувається наліт наукової освіти, нехай він буде в міру наслуханий і начитаний, нехай засвоїть навіть ці правила риторів; тоді-то й я спробую, наскільки він підходить до своєї справи, тоді випробую, на що здатний його голос, сила, дихання, язик. І якщо я знайду, що він здатний досягти довершеності, і якщо я побачу, що людина він достойна, тоді я не лише переконувати стану, але навіть благати, щоб він працював і далі; настільки велику окрасу усьому суспільству я вбачаю у видатному ораторові, якщо він одночасно і достойна людина.

...Слід вказати на взірець для наслідування, і нехай початкуючий усіма силами прагне вловити усе краще, що є у цьому взірці. За цим нехай ідуть вправи...

Отже, хто хоче шляхом наслідування досягти такої довершеності, той нехай досягає її безперервними й посиленими вправами, причому головним чином — писемними.

...Оратор багатий не лише словами, а й думками.

...Мій спосіб мовлення і здатність до проголошення промови засновані на трьох засадах: по-перше, привернути увагу слухачів; по-друге, научити їх; по-третє, збудити. Перше вимагає м'якості мовлення, друге — дотепності, третє — сили.

Талант мені потрібен оброблений, як поле, не один раз зоране, але двічі й тричі, щоб тим ліпшими й більшими були його плоди; а обробка таланту — це досвід, це звичка слухати, читати, писати...

...Для знаходження змісту ораторові необхідні три речі: проникливість, потім розуміння (або, якщо хочете так назвати, наука) і, по-третє, ревність (запопадливість). На перше місце я, звичайно, повинен поставити обдарування, але й саме обдарування збуджується до діяльності ревністю — ревністю, повторюю, яка, як і всюди, так і в захисті справ, має найбільшу силу.

Наука вказує тільки, де шукати і де знаходиться те, що ти прагнеш знайти; решта досягається старанністю, увагою, обдумуванням, пильністю, наполегливістю, працею, тобто, щоб сказати одним словом, все тією самою ревністю — ось достоїнство, в якому полягають усі інші достоїнства.

...У нашому суспільстві буде більш приємним і викличе більше довіри такий оратор, який виявлятиме якомога менше мистецтва і зовсім не виявлятиме ніякої грецької вченості.

...Наше слово повинно доходити до вух натовпу, повинно полонити й захоплювати серця, повинно пропонувати такі докази, які зважуються не на терезах золотих справ майстра, а начебто на ринковому безмежжі.

...Для оратора немає нічого важливішого при проголошенні промови, ніж прихилити до себе слухача і так його збудити, щоб він керувався більше якимось душевним пориванням і хвилюванням, ніж порадою і розумом. Люди ж значно частіше керуються у своїх рішеннях ненавистю, чи любов'ю, чи пристрастю, чи гнівом, чи горем, чи радістю, чи надією, чи боязкістю, чи оманою або іншим якимось душевним поривом, ніж справедливістю чи принципом, чи якимось правовим установленням, чи судовим рішенням, чи законами.

Отже, щоб досягти успіху, дуже важливо представити у хорошому світлі спосіб мислення, поведінку й життя провідників справи та їх підзахисних, а також виставити у негативному світлі їх супротивників, щоб залучити якомога більше прихильності суддів як до оратора, так і до підзахисного. Прихильність же досягається достоїнством людини, її подвигами і бездоганним життям; усі ці якості легше звеличити, якщо вони наявні, ніж видумувати, якщо їх немає. Але ораторові приходить на допомогу ще м'якість голосу, скромний вираз обличчя, ласкавість мовлення: якщо ж доводиться виступати різкіше, слід показати, що ти змушений це робити проти волі. Досить корисним буває виявити ознаки добродушності, благородства, лагідності, поштивості, відсутності жадоби й користолюбства; всі ці прикмети людини чесної й не зарозумілої, не різкої, не норовливої і не причепливої дуже сприяють прихильності до нього і відвертають від тих, хто цими якостями не володіє.

...Неможливо викликати у слухача ні жалю, ні ненависті, ні ворожнечі, ні страху, ні слів співчуття, якщо усі ці почуття, які оратор прагне викликати у судді, не будуть виражені або, краще сказати, випечені на його власному обличчі. Немає такої пломенистої речовини, щоб загоралася без вогню; немає й такого розуму, щоб він загорався від сили твоєї промови, якщо ти сам не будеш стояти перед ним, згоряючи й палаючи.

Засоби збудження пристрасті. Перш за все я дивлюся, чи вимагає цього справа. Бо ні з малозначущого приводу, ні перед такими слухачами, яких не пройме жодна промова, не слід застосовувати полум'яне красномовство, щоб не викликати або сміху, або відрази до себе, якщо ми будемо розігрувати трагедії з дрібниць або надумаємося викорінювати те, що і зрушити не-

можливо. Потім нам слід викликати промовою в душах суддів або будь-яких наших слухачів такі почуття, як любов, ненависть, гнів, обурення, співчуття, надія, радість, страх, досада.

...Як вступи повинні бути нешвидкими, так і висновки — повільними й затягнутими.

...Ті, хто говорять або коротко, або стримано, можуть суддю про щось повідомити, але не схвилювати: а вся справа у цьому.

...Ненависть приборкують доброзичливістю, озлоблення знищується співчуттям.

Дотепність, як відомо, буває двох родів: або рівномірно розлита через усю промову, або ядуча й яскрава. Так от першу древні називали жартівливістю, а другу — дотепністю... гумор і дотепність... приносять нам успіх у справах.

...Веселий жарт сам викликає прихильність до того, хто жартує, або тому, що кожного захоплює дотепність, яка міститься іноді в одному єдиному слові, звичайно при відпорі, але іноді й при нападі; або тому, що така дотепність розбиває, пригнічує, принижує й заперечує супротивника чи показує самого оратора людиною витонченою, освіченою, тонкою; але головним чином тому, що вона розганяє печаль, пом'якшує суворість, а часто й розв'язує жартом чи сміхом такі прикрі неприємності, які нелегко розплутати доказами.

ПЛУТАРХ

Про Демосфена і Цицерона[1]

Божество з самого початку, як мені вбачається, створило Демосфена і Цицерона за однією подобою, бо не лише характерам одного й другого надало багато схожих рис: і честолюбство, і вільнолюбство — це воно визначило їхню поведінку як державних діячів, і малодушність віч-на-віч з небезпеками та війнами, але додало ще й чимало випадкових збігів. Навряд чи можна знайти двох інших ораторів, які, бувши людьми незнатними і скромними, здобули б славу й могутність, вступили в бій з царями й тиранами, втратили дочок, були вигнаними з батьківщини, повернулися з пошаною, знову втікали і, спіймані ворогами, загинули саме тоді, коли вмерла свобода їхніх співвітчизників. І якби отак характер і випадок, немов художники, влаштували між собою змагання, то важко було б вирішити питання, в чому полягає схожість цих двох мужів: чи в особливостях їхньої вдачі, чи в життєвих перипетіях.

[1] Плутарх. Порівняльні життєписи...— К., 1991.— С. 312—374.

...Демосфен обладнав собі в підземеллі приміщення для вправ, яке, до речі, збереглося і понині, і, заходячи туди щоденно, вчився прийомів акторського мистецтва та зміцнював свій голос. Часто проводив він там по два, а то й по три місяці підряд, поголивши собі половину голови, аби було соромно показатися людям на очі, навіть якби дуже захотілося.

Але цим він не обмежився: будь-які зустрічі, бесіди, ділові переговори він використовував як привід і предмет для наполегливої роботи. Залишившись наодинці, він чимскоріше спускався в свою кімнату для вправ і там відтворював увесь хід розмов, а також докази, які йому довелось почути, він намагався відновити в пам'яті послідовність міркувань і мовні періоди. Крім того, придумував усілякі виправлення і способи іншого висловлення того, що сказав він сам або хтось інший. Звідси і взялася думка, начебто він був мало здібний від природи, і вся сила його вислову та майстерність здобуті тяжкою працею... а Пітей одного разу пожартував, що докази Демосфена тхнуть ґнотом. «Тільки ж твоя й моя лампи знають не одне й те саме», — ущипливо зауважив йому Демосфен.

...Він доводив, що той, хто готується до виступу, — справжній друг народу, бо така підготовка свідчить про повагу до народу, а цілковито не дбати про те, як люди сприймають промову, — властивість прихильника олігархії, який більше розраховує на насильство, аніж на словесне переконання.

Свої тілесні вади Демосфен намагався усунути різними вправами, про що повідомляє Деметрій Фалерський, посилаючись на слова самого оратора, вже тоді літньої людини. Нечітку, шепеляву вимову він виправляв у той спосіб, що у рот вкладав камінці і так виголошував уривки з творів поетів. Голос свій він зміцнював тим, що розмовляв на бігу чи підіймаючись на гору, або тим, що виголошував вірші чи якісь речення, не переводячи подиху. Вдома у нього було велике дзеркало, стоячи перед яким, він виконував свої вправи.

Демосфен обрав собі чудове поле діяльності державної — захист греків від посягань Філіппа на свободу Греції. Він з честю боровся проти Філіппа і скоро здобув гучну славу та привернув до себе увагу красномовством і відвагою, що ним захоплювалася вся Греція, цінував його сам великий цар, а при дворі Філіппа набагато більше було мови про нього, ніж про інших народних вожаків. Навіть його противники визнавали, що мають справу з видатною людиною. Так відзивалися про Демосфена його обвинувачувачі Есхін і Гіперид.

...Відомо, що він у політичній діяльності від самого початку обстоював ті самі погляди, і не тільки в житті не змінював своїх переконань, а навіть не пошкодував свого життя, щоб не зрадити їх.

...Вся його державна діяльність була, якщо можна так висловитись, настроєна на один, незмінний лад, зберігаючи завжди той самий тон. За твердженням філософа Панетія, і промови Демосфена переважно написані з тією думкою, що слід вбирати лише морально прекрасне і віддавати йому перевагу заради нього самого. Сюди належать такі промови, як «Про вінок», «Проти Аристократа», «Про звільнення від провинностей», «Філіппіки».

Демосфен загинув. Помер він так...

Дізнавшись, що Демосфен шукає захисту біля вівтаря храму Посейдона на острові Калаврії, Архій переправився туди з фракійськими списоносцями на невеликих суднах і почав намовляти Демосфена вийти з храму й разом поїхати до Антипатра, запевняючи, що йому не зроблять нічого поганого. Демосфен якраз напередодні вночі бачив дивний сон. Йому снилося, що він як трагічний актор змагався у грі з Архієм, і, хоч грав чудово і глядачі не шкодували йому оплесків, через слабку й бідну постановку його не нагородили. Отож у відповідь на улесливу мову Архія Демосфен, не підводячись із землі, поглянув на нього і сказав: «Архію, як на мене не справляла враження твоя гра, так тепер не переконують твої обіцянки». Тоді розлючений Архій пустив у хід погрози. На це Демосфен зауважив: «Ось вони, справжні віщування з македонського триніжка..., а раніше ти просто грав роль. Підожди-но трохи, я хочу написати рідним пару слів». З цими словами він відійшов у глибину храму, взяв аркуш, немов бажаючи писати, підніс до рота очеретяне перо і прикусив кінчик, як робив звичайно, коли над чимось замислювався перед тим, як написати. Деякий час він так сидів, потім закутався в плащ і похилив голову. Списоносці, які стояли за дверима, глузували з нього, гадаючи, що він дрижить від страху, обзивали його боягузом і нікчемою. Архій знову підійшов і переконував його встати, повторюючи попередні запевнення і обіцяючи помирити його з Антипатром. Демосфен, відчувши, що отрута вже почала діяти, відслонив обличчя, сміливо поглянув на Архія і сказав: «Ось тепер ти можеш зіграти роль Креонта з трагедії і кинути моє тіло без поховання. Я, добрий Посейдоне, виходжу з твого храму ще живим, але Антипатр і македоняни не побоялися осквернити навіть твоє святилище». Вимовивши ці слова, він попросив підтримати його, бо вже хитався і дрижав усім тілом. Ледве він устиг ступити кілька кроків і пройти вівтар, як упав і зі стогоном сконав.

... По якомусь часі афінський народ належно вшанував його пам'ять: він поставив бронзову статую Демосфена і відповідною постановою надав пра-

во найстарішому з його роду харчуватися в Пританеї. На п'єдесталі був викарбуваний усім відомий напис:

Мав би ти силу таку, Демосфене, як розум, могутню,
То македонський Арей влади в Елладі б не взяв.

II

...Маючи, як цього вимагає Платон, натуру жадібну до знань і схильну до філософствування, спроможний сприймати будь-яку науку й не гребувати ніяким видом знання чи освітнім предметом, Цицерон з особливою пристрастю тягнувся до поезії. Збереглась донині його невеличка поема «Главк Понтійський», яку він написав ще в дитячі роки терасетрами. З часом, удосконаливши свій поетичний талант і спробувавши своїх сил у різноманітних видах поезії, Цицерон уславився не лише як найвидатніший римський оратор, а й як визначний поет. Щоправда, слава ораторського обдарування Цицерона не поблякла понині, хоч у красномовстві з того часу відбулися чималі зміни, а поетична його творчість у зв'язку з появою багатьох талантів цілком утратила славу й пішла в забуття.

Голос він мав сильний і приємний, але різкий і не відшліфований. У промовах, які вимагали сили і пристрасті, голос його постійно підвищувався настільки, що, здавалося, ось-ось зірветься.

...Тіло його, загартоване вправами, стало здоровим, як у справжнього юнака, а голос, тепер уже вироблений, набрав приємного звучання й сили і відповідав фізичному станові.

Лише Аполлоній слухав його без виразного задоволення, а по закінченні промови довго сидів у задумі. Нарешті, помітивши, що Цицерон зніяковів, сказав: «Я хвалю тебе, Цицероне, і дивуюсь твоєму обдарованню, але мені жаль нещасної Греції, коли я бачу, як те єдине з прекрасного, що нам залишилось, — освіченість і красномовство — завдяки тобі переходять до римлян».

...Та коли Цицерон, честолюбний від природи і надто заохочуваний батьком і друзями, почав виступати в суді як захисник, він вийшов на перше місце не поволі, а відразу прославився, випередивши далеко всіх ораторів, що суперничали між собою на форумі. Кажуть, що в нього, як і в Демосфена, слабким місцем була акторська виразність, через те він наполегливо вчився в комічного актора Росція і трагічного — Езопа.

Особливою заслугою Цицерона є те, що він зумів показати римлянам, скільки привабливого й прекрасного таїть у собі красномовство. Він довів

їм, що справедлива справа непереможна, якщо її належно висловити, і що розумний державний діяч повинен завжди у своїх вчинках мати на оці істину, а не вдаватися до лестощів, уміти красномовством принести користь, не завдаючи болю.

...Йому учинили небачені досі почесті і присвоїли звання «батька вітчизни». На мою думку, Цицерону першому з-поміж римлян був присвоєний такий титул.

...Багато римлян недолюблювали його не через якийсь ганебний вчинок, а тому, що він відвертав від себе людей постійним самовихвалянням і самозвеличенням.

...Цицерон дошкульно глузував з людей просто заради сміху, за що його недолюблювали.

Цицерон повернувся на шістнадцятому місяці вигнання. Міста зустрічали його з такою бурхливою радістю, що навіть слова самого Цицерона, котрий згодом описав ці дні, виявляються не досить виразними. А сказав він, що вся Італія несла його на плечах і так внесла в Рим.

...Тим часом наспіли вбивці — центуріон Геренній і військовий трибун Попілій, якого Цицерон колись захищав, звинуваченого в батьковбивстві, а також їхні підручні. Знайшовши двері зачиненими, вони вдерлися в дім. Цицерона там не знайшли, а всі, хто був усередині, казали, що не знають, де він перебуває, лише якийсь молодик на ім'я Філолог, котрий одержав у Цицерона гарну освіту й виховання, вільновідпущеник його батька Квінта, сказав трибуну, що Цицерона понесли на ношах глухими тісними стежками до моря. Захопивши з собою кількох чоловік, трибун помчав до виходу з гаю окружною дорогою, а Геренній бігом гнав стежкою. Почувши тупіт, Цицерон наказав рабам зупинитися й покласти ноші на землю. Підперши, за звичкою, лівою рукою підборіддя, він безстрашно чекав на своїх катів, брудний, давно не голений, із змарнілим від журби обличчям. Більшість присутніх заплющила очі, коли Геренній вбивав його. Цицерон сам підставив шию під меч, і Геренній перерізав йому горло. Так загинув Цицерон на шістдесят четвертому році життя. Відповідно до наказу Антонія, Геренній відрубав йому голову й руки, якими він написав «Філіппіки». Цицерон сам назвав промови проти Антонія «Філіппіками», так вони називаються по сьогодні.

...Він (Цезар — Г. С.) сказав: «Вчений це був муж, дитино, вчений, до того ж любив батьківщину».

ПЛАТОН

Діалог «Горгій»[1]

Каллікл, Сократ, Херефонт, Горгій, Пол

Каллікл. У війні і в бою, Сократе, як кажуть, треба брати участь!

Сократ. А що, хіба ми й справді прийшли аж так пізно?

Каллікл. І ще ж на яке чудове свято запізнилися! Щойно перед нами виступав Горгій і промовляв прекрасно!

Сократ. Однак у всьому, Каллікле, винен наш Херефонт: він змусив нас забаритися на ринку.

Херефонт. Було б чим журитися, Сократе, бо я ж і виправлю становище. Горгій мій приятель, отже, він покаже нам своє мистецтво, якщо твоя воля, то й зараз або, коли бажаєш, — іншим разом.

Каллікл. Що-що, Херефонте? Сократ хоче послухати Горгія?

Херефонт. Та ми ж на те тут і з'явилися.

Каллікл. Тоді, якщо зібралися, приходьте до мене. Горгій зупинився у моїй домівці, і він виступить перед вами.

Сократ. Дуже добре, Каллікле. Але чи погодиться він завести з нами бесіду? Я ж бо хочу розпитати в цього мужа, яку силу має його мистецтво і в чому його суть, що він проповідує і чого навчає. А решту — виголошення промови, як ти й кажеш, нехай покаже іншим разом.

Каллікл. Немає нічого кращого, Сократе, ніж запитати його самого. Бо це була одна з умов його виступу. Він, власне, сам пропонував запитувати про те, кого що цікавить, і обіцяв на все дати відповідь.

Сократ. Чудово! Ну ж бо, Херефонте, запитай його!

Херефонт. Що саме запитати?

Сократ. Хто він такий?

Херефонт. Що ти маєш на увазі?

Сократ. Ну, ось коли б він випадково виявився виробником взуття, то, напевно, відповів би, що він швець. Невже ти не здогадуєшся, про що йдеться?

Херефонт. Розумію і починаю запитувати. Скажи мені, Горгію, чи правду каже Каллікл, що ти обіцяв відповісти на все, хоч би про що тебе запитали?

Горгій. Так і є, Херефонте. Щойно я саме це й пообіцяв і запевняю тебе, що ще ніхто жодного разу за багато років не поставив мені такого запитання, яке для мене було б несподіваним.

[1] Див.: Платон. Діалоги.— К., 1995.— С. 155—233.

Горгій. Спробуй-но пересвідчитись сам, Херефонте.

Пол. І справді, якщо бажаєш, Херефонте, випробуй мене! Адже Горгій, мабуть, уже змучився, бо тільки що виступав із довгою промовою.

Херефонт. Що ти, Поле! Ти гадаєш відповісти краще від Горгія?

Пол. Хіба тобі не все одно? Коли б тільки я давав вичерпні відповіді.

Херефонт. І справді так. Ну, що ж, коли хочеш, то відповідай.

Пол. Запитуй!

Херефонт. Отже ж, запитую. Коли б випадково сталося так, що Горгій виявив би тямущість у тому самому мистецтві, що й його брат Геродік, то як би нам годилося його називати? Чи не так, як і його брата?

Пол. Звичайно ж, так.

Херефонт. Отже, сказавши, що він лікар, ми б не помилились?

Пол. Аніскільки.

Херефонт. А коли б він був обізнаний і з тим мистецтвом, що й Аристофонт, син Аглаофонта, чи його брат, як би ми тоді його правильно назвали?

Пол. Зрозуміло, що малярем.

Херефонт. Тож на якому мистецтві розуміється Горгій і як би нам найкраще його назвати?

Пол. Любий Херефонте, люди володіють не одним мистецтвом, вдало винайденим завдяки досвіду, бо лиш знання робить так, що життя наше йде услід за мистецтвом, а незнання скеровує його за випадком. І з усіх цих мистецтв різні люди обирають для себе різне, але кращі віддають перевагу кращому. До них належить і наш Горгій, який причетний до найпрекраснішого із мистецтв.

Сократ. Як видно, Горгію, Пол справді добре підготовлений до розмови, але ж він не робить того, що обіцяв Херефонтові.

Горгій. Що ти маєш на увазі, Сократе?

Сократ. Мені здається, що він так і не відповів на запитання.

Горгій. Тоді, якщо хочеш, запитай його ти.

Сократ. Не хочу, але коли б ти сам забажав дати відповідь, то було б набагато приємніше запитувати тебе. Тому що із того, що Пол сказав, мені вже зрозуміло, що він більше вправляється у так званій риториці, ніж в умінні вести розмову.

Пол. А це ж чому, Сократе?

Сократ. А тому, Поле, що коли Херефонт запитав, із яким мистецтвом обізнаний Горгій, ти заходився вихваляти його мистецтво так, начебто його хтось ганив, але що це за мистецтво, ти так і не відповів.

Пол. Чи ж я не сказав, що воно найкраще?

Сократ. Так, сказав. Але ніхто й не запитував, яким є мистецтво Горгія, лиш запитали, що за мистецтво і як потрібно Горгія називати. Що ж до того, що спершу пропонував тобі Херефонт, ти відповідав йому і гарно, й коротко, тож так і тепер скажи, що це за мистецтво і як Горгій має називатися. Але краще, Горгію, сам поясни нам, як тебе йменувати і в якому мистецтві ти тямиш?

Горгій. У риториці, Сократе.

Сократ. Отже, тебе слід називати промовцем?

Горгій: Ще й добрим, Сократе. Якщо хочеш мене називати тим ім'ям, яким, за словами Гомера, я хвалюсь.

Сократ. Таки хочу.

Горгій. Тоді називай.

Сократ. Чи ж не скажемо ми, що й інших тобі до снаги зробити добрими промовцями?

Горгій. Саме про це я і повідомляю — і не лише тут, а й по інших місцях.

Сократ. Отже, чи не захотів би ти, Горгію, і далі вести розмову так, як вона зав'язалася, тобто питання — відповідь, а ту велемовну балаканину, яку розпочав був Пол, залишити для іншої нагоди?

Горгій. Так, хотів би.

Сократ. Ну, що ж, як обіцяєш це, то не обманюй і, будь ласка, давай короткі відповіді.

Горгій. Іноді трапляється, Сократе, що деякі відповіді доконче потребують багатьох слів. І все ж я постараюся відповідати якомога стисліше, бо, знову ж таки, це теж належить до моїх гордощів: ніхто не зможе висловитись про що-небудь коротше, ніж я.

Сократ. Це було б дуже до речі. Покажи-но мені свою ощадність у розмові, а багатослів'ям похизуєшся іншим разом.

Горгій. Так і зроблю, і ти скажеш, що ніколи не чув когось іншого, хто б перевершив мене у стислості вислову.

Сократ. Ну, добре. Ось ти запевняєш, що й сам тямущий у риториці і ще й іншого можеш зробити промовцем; але чим же, власне, з того, що існує, займається риторика? Бо, наприклад, ткацтво полягає у виготовленні полотна. Чи не так?

Горгій. Так.

Сократ. Як і музика — у творенні мелодій?

Горгій. Так.

Сократ. Присягаю богами, Горгію, я захоплений твоїми відповідями, тому що ти відповідаєш якомога коротше.

Горгій. Авжеж, Сократе, я гадаю, що роблю це так, як годиться.

Сократ. Твоя правда. Тоді відповідай мені так само й про риторику: в чому виявляється це мистецтво?

Горгій. У промовах.

Сократ. А в яких, Горгію? Чи не в тих, які навчають хворих, як належить жити, щоб одужати?

Горгій. Ні.

Сократ. Отже, риторика охоплює не всі промови?

Горгій. Звичайно, ні.

Сократ. Однак вона робить із учнів добрих промовців?

Горгій. Так.

Сократ. Заодно навчає розмірковувати про те, про що вчить вести мову?

Горгій. Чом же ні?

Сократ. Тоді й мистецтво лікування, про яке, власне, ми щойно згадували, чи не дає і воно вмінням думати й говорити про хворих?

Горгій. Без сумніву, дає.

Сократ. У такому разі й мистецтво лікування, очевидно, займається промовами?

Горгій. Так.

Сократ. Тобто промовами про недуги?

Горгій. Дійсно так.

Сократ. Тож і гімнастика займається промовами — про здоровий і хворобливий стан тіла — хіба ні?

Горгій. Ясна річ.

Сократ. Але ж і з іншими мистецтвами, Горгію, те саме: кожне з них займається тими промовами, які торкаються суті справи, до якої кожне з цих мистецтв причетне.

Горгій. Це очевидно.

Сократ. Чом же тоді ти не називаєш риторичними інші мистецтва, які також мають справу з промовами, якщо риторика для тебе — мистецтво, що промовами якраз і займається?

Горгій. Тому, Сократе, що в інших мистецтвах усе знання, якщо коротко сказати, пов'язане з ручною працею та іншою подібною діяльністю, а в риториці немає ніякої ручної праці, тут уся діяльність і всі твердження полягають у промовах. Через те я думаю, що мистецтво риторики — це мистецтво промов, і, як на мене, думаю правильно.

Сократ. Чи ти вважаєш, що я вже розумію, чому ти його так називаєш? А втім, зараз з'ясую. Ну ж бо, відповідай! Для нас очевидно, що існують мистецтва, правда?

Горгій. Правда.

Сократ. На мою думку, в усіх мистецтвах є щось визначальне: для одних основа основ — це робота, і мова тут постільки-поскільки, а деякі взагалі не потребують жодного слова, бо їхню мету можна осягнути і в повному мовчанні, як, наприклад, живопис, скульптура та багато інших. Мені здається, ти ведеш мову про них, коли твердиш, що вони не належать до риторики. Чи не так?

Горгій. Звичайно, ти не помиляєшся, Сократе.

Сократ. Але є й інші мистецтва, що виконують своє призначення за допомогою слова, і в тому, сказати коротко, ніякої дії не потребують або ж потребують дуже мало, як, приміром, арифметика, мистецтво лічби, геометрія, ба навіть гра в шашки та багато інших мистецтв, серед яких окремі використовують майже рівну кількість слів і діянь, а в інших — їх більшість — слова переважають дії. І вся сила і суть таких мистецтв передовсім виявляється у слові. Як видається мені, після усього сказаного тобою, ти відносиш до них і риторику.

Горгій. Істинно так.

Сократ. Але ж я думаю, що жодне із щойно згаданих мистецтв ти не збираєшся називати риторикою, хоча, між іншим, ти сказав, що мистецтво, суть якого виявляється у слові, є риторика, і я міг би припустити, якби захотів прискіпатись до твоїх слів, що ти, Горгію, вже й арифметику відносиш до риторики. Проте я впевнений, що риторикою ти не назвеш ні арифметику, ні геометрію.

Горгій. Слушна думка, Сократе, й справедлива.

Сократ. Тоді й доведи до кінця відповідь на моє запитання. Оскільки риторика виявляється одним із тих мистецтв, які користуються переважно словом, і коли вже існують й інші подібні мистецтва, то спробуй визначити, у чому полягає суть промов, які притаманні риториці. Адже якби хтось запитав мене про одне з тих мистецтв, яке я щойно згадував, наприклад: «Сократе, що то за мистецтво арифметика?», — я відповів би йому так, як недавно ти, що це одне з тих мистецтв, яке досягає своєї мети словом. А коли б мене знову запитали, до чого ті слова скеровують, я сказав би, що до пізнання парних і непарних чисел, хоч би якої величини вони були. Проте, коли б мені знову поставили запитання: «Що ти називаєш мистецтвом лічби?», — я дав би відповідь, що й воно із тих мистецтв, які всього досягають

за допомогою слова. І коли б поцікавились далі, якого саме, то відповів би так, як на Народних зборах подають пропозиції, що в усьому іншому арифметика й мистецтво лічби є однаковими, займаються одним і тим самим, тобто парними й непарними числами. Відрізняються ж лише тим, що мистецтво лічби намагається в парних і непарних числах визначати величини і самі собою, і у взаємовідношеннях з величинами інших чисел. А коли хто-небудь запитав би про астрономію, і я відповів би, що й вона всього досягає словом, і мені сказали б: «Але ж, Сократе, на що спрямовані слова астрономії?» — я дав би відповідь, що на рух зірок, Сонця й Місяця і на те, у якому відношенні одна до одної перебувають їхні швидкості.

Горгій. І це було б правильно, Сократе.

Сократ. Тепер про тебе, Горгію. Отже, риторика — одне з тих мистецтв, які всього досягають за допомогою слова? Чи не так?

Горгій. Так і є.

Сократ. Скажи ж, у чому воно полягає. Що з того всього, що існує, є підставою для слів, яких уживає риторика?

Горгій. Із людських справ, Сократе, воно найважливіше і найкраще.

Сократ. Але ж, Горгію, ти говориш про це туманно й не зовсім зрозуміло. Мабуть, на великих бенкетах тобі доводилось чути застільну пісню, у якій співаки перераховують так: найкраще бути здоровим, після того — гарним, а вже потім, як каже творець пісні, бути багатим без обману?

Горгій. Ну, звісно, чув. Але до чого ти все це ведеш?

Сократ. А до того, що тобі відразу ж учинили б спротив творці тих благ, які прославив той, хто склав застільну пісню, тобто лікар, учитель гімнастики й ділок, і перший заговорив би лікар: «Сократе, та ж Горгій обманює тебе! Бо не його мистецтво творить найбільше добро для людей, а моє». І коли б я і запитав його: «Хто ж ти такий, що так заявляєш?»,— він, напевно, відповів би: «Лікар». — «Тоді про що ти ведеш мову? Невже справа твого мистецтва є найбільшим добром?» — «А ти ж як думав, Сократе, — мабуть, промовив би він, — ідеться ж бо про здоров'я. А що є більшим добром для людей від нього?». Але коли після лікаря подав би голос учитель гімнастики: Направду, здивувався б і я, Сократе, якби Горгій зміг тобі довести, що своїм мистецтвом він робить більше добро, ніж я — своїм, — то я запитав би його: «А хто ж ти будеш, чоловіче добрий, і коло якої справи ходиш?» — Я учитель гімнастики, — сказав би він,— а моєю справою є робити людей гарними й сильними тілом». А потім обізвався б ділок, виповнений, як мені здається, зневагою до всіх підряд:

«Ну ж бо, подумай, Сократе, чи знайдеш у Горгія чи в когось іншого добро більше, ніж багатство?». Тоді ми поцікавилися б: «Як розуміти це? Чи ти і є творцем отого добра?» — «Авжеж, що так». — «То що ж, — скажемо ми, — чи ти вважаєш, що багатство є найбільшим добром для людей?» — «Певна річ!», —відповість він. Але ось Горгій не погоджується з цим, бо вважає своє мистецтво джерелом більшого добра, ніж твоє, — заперечили б ми. Тоді він, очевидно, відразу ж запитав би: «А що то є за добро? Нехай Горгій скаже». Отож вважай, Горгію, що тебе запитували і вони, і я, тому дай відповідь: що ти маєш на увазі, про яке ти говориш найбільше для людей добро, творцем якого ти є?

Горгій. А те, Сократе, що і справді є найбільшим добром і водночас джерелом влади для кожного з них у своєму місті.

Сократ. Про що, нарешті, твоя мова?

Горгій. Про можливість переконувати за допомогою слів і суддів у суді, й радників у раді, і народ на Народних зборах та й на будь-яких інших зібраннях, які проводять громадяни. І воістину, за допомогою такої сили ти триматимеш у рабстві й лікаря, і вчителя гімнастики. А той ділок, як виявиться, наживає добро не для себе самого, а для іншого — для тебе, який володів словом і вмінням переконувати великі юрмиська народу.

Сократ. Тепер, як мені здається, Горгію, ти найближче підійшов до з'ясування, яке мистецтво є риторикою і що ти під ним розумієш. І, коли я не помиляюсь, ти кажеш, що риторика — творець переконування, у тому виявляється її суть і задля того звершується її праця. Чи ти хочеш сказати, що риториці до снаги щось більше, аніж вселяти в душі слухачів переконання?

Горгій. Ні в якому разі, Сократе! Навпаки, гадаю, ти достатньо визначив це поняття. Бо якраз у тому і є його суть.

Сократ. Тоді слухай, Горгію. Бо я глибоко переконаний, і ти це добре знаєш, що якщо вже хтось заведе з кимось бесіду, бажаючи збагнути саме те, про що зав'язалася мова, то я один із них. І хотів би, щоб і ти був таким.

Горгій. До чого це, Сократе?

Сократ. Зараз відповім. Ти говориш про переконання, яке з'являється завдяки риториці, але що це за переконання і в яких справах воно дає себе знати — хай тобі буде відомо, я так і не знаю до кінця, однак, як мені здається, я здогадуюсь, про що ти говориш і що саме маєш на увазі. І все ж, опріч того, запитаю тебе, про яке переконання з допомогою риторики ти щойно згадував і в чому воно виявляється? Хоча навіщо розпитувати тебе, а не сказати, що сам думаю, коли все одно здогадуюсь? Не заради тебе, а за-

ради нашої бесіди, щоб вона таким чином посувалася вперед, якнайкраще з'ясовуючи те, що нас хвилює. А втім, дивись, чи тобі доречним видається моє випитування. Отже, коли б, приміром, я запитав тебе, хто цей маляр Зевксид, а ти відповів би мені, що він маляр істот, які живуть, то чи ж доречним було б моє наступне запитання — яких істот і як намальованих?

Горгій. Цілком доречним.

Сократ. А чи не тому, що є й інші малярі, які малюють багатьох інших істот?

Горгій. Так.

Сократ. Але якби ніхто інший не малював, тільки Зевксид, чи добре звучала б твоя відповідь?

Горгій. А чом би й ні?

Сократ. Тепер так само скажи-но мені про риторику. Чи не гадаєш ти, що сама риторика творить переконання, чи й інші мистецтва роблять те саме? Як на моє розуміння, коли хтось навчає якої-небудь справи, чи переконує він у тому, чого навчає, чи ні?

Горгій. Чом же ні, Сократе, переконує краще від інших.

Сократ. Тоді згадаймо знову про ті мистецтва, про які вже вели мову. Чи арифметика не навчає нас того, що стосується чисел, і людина, яка володіє цим мистецтвом, — також?

Горгій. Обов'язково.

Сократ. Отже, і переконує?

Горгій. Так.

Сократ. Таким чином, і арифметика виявляється творцем переконання?

Горгій. Виходить, так.

Сократ. Тож коли хтось нас запитає, якого саме переконання і про що, ми, очевидно, дали б відповідь: такого, що повчає про парні й непарні числа та їхню суть. І інші мистецтва, про які ми недавно говорили, назвемо творцями переконання, вказавши навіть якого і про що, чи не так?

Горгій. Так.

Сократ. Отже, творцем переконання є не тільки риторика?

Горгій. Цілком правильно.

Сократ. А коли так, оскільки не вона одна виконує ту справу, а й інші мистецтва також, то ми могли б справедливо запитати співрозмовника, як уже запитували про маляра: мистецтвом якого переконування і в чому є риторика? Чи, може, нові запитання видаються тобі не зовсім доречними?

Горгій. Ні, не видаються.

Сократ. Тоді відповідай, Горгію, коли й ти так само думаєш.

Горгій. Я кажу про те саме переконування, Сократе, яке має місце і в судах, і на різних інших зібраннях (як я тільки-но згадував), а суть його ось у чому: що є справедливе, а що — несправедливе.

Сократ. Звичайно ж, я здогадувався, Горгію, що ти саме про таке переконування ведеш мову і що саме на те, на твій погляд, воно й призначене. Однак, щоб ти не дивувався, коли трохи пізніше я тебе щось запитаю про те, що, здавалося б, цілком очевидне, але я все ж запитаю. Бо я ще раз кажу, що ставлю запитання заради послідовного розвитку розмови, а не задля тебе, а також щоб ми не звикали уривати один одному мову й нав'язувати свої погляди, і щоб ти свої розмірковування довів до кінця, керуючись власними намірами й бажаннями.

Горгій. Добра думка, Сократе.

Сократ. Тоді погляньмо ще й на це. Чи ти знаєш, що означає слово навчитися?

Горгій. Знаю.

Сократ. А повірити?

Горгій. Також.

Сократ. Тоді чи не здається тобі, що навчитися і повірити, тобто «знання» й «віра» — це одне й те саме, чи між ними є якась відмінність?

Горгій. Я думаю, Сократе, що є.

Сократ. Добре думаєш. А доказ випливає ось із чого. Якби тебе хтось запитав: «Горгію, чи є віра істинна й хибна?», ти, намою думку, сказав би, що є.

Горгій. Звичайно,

Сократ. А далі? Знання буває істинним і хибним?

Горгій. Ні!

Сократ. Тоді виходить, що вони різні?

Горгій. Правду кажеш.

Сократ. Але ж переконанням володіють і ті, які навчилися, й ті, які повірили!

Горгій. Так воно і є.

Сократ. Тож чи ти хочеш, щоб ми визначили два види переконання, з яких одне дає віру без знання, а друге — саме знання?

Горгій. Звичайно, так.

Сократ. Тоді яке переконання творить риторика в судах і на інших зібраннях стосовно того, що є справедливе, а що несправедливе? Чи те, з якого віра народжується без знання, а чи те, із якого знання розпочинається?

Горгій. Зрозуміло, Сократе, що те, яке дає віру.

Сократ. Отже, риторика, Горгію, на мій погляд, є творцем переконання, яке вселяє віру, а не повчає, що справедливе, а що несправедливе.

Горгій. Очевидно.

Сократ. Отже, красномовця, який виступає в суді й на інших численних зборах, не можна назвати вчителем науки про справедливе й несправедливе, а лише таким, який вселяє віру. Бо неможливо за короткий час навчити того велике юрмисько народу.

Горгій. Що ні, то ні.

Сократ. Ану ж, придивімось, що ми, власне, розуміємо під риторикою. Бо я і сам ще як слід не можу збагнути того, про що веду мову. Коли в місті проводяться збори для обрання лікарів, або будівничих кораблів, або будь-яких інших майстрів, чи буде тоді красномовець щось радити? Звичайно ж, не буде, тому що в кожному випадку слід обирати найздібнішого у своїй справі. Також не буде він роздавати поради, коли йдеться про будівництво кораблів, пристаней чи корабелень, бо лишень будівничі мають на це право. Так само не втручатиметься він і тоді, коли радяться, кого обрати стратегом, чи про тактику боїв проти ворога, або про захоплення фортець: тоді потрібне слово не ритора, а людей, обізнаних із мистецтвом воєн. Чи як ти гадаєш, Горгію? Бо коли ти сам заявляєш, що є ритором, й інших берешся навчити риторики, то, зрозуміло, було б справедливо саме від тебе дізнатися про прикмети твого мистецтва. І будь певний, я дбаю тут і про твої інтереси. Бо може трапитись так, що хтось із присутніх тут захоче стати твоїм учнем. Зокрема, я вже декого, а може, й доволі багатьох, бачу сам, але вони, мабуть, не мають відваги турбувати тебе своїми запитаннями. Тоді нехай тобі здається, що моїми словами тебе запитують і вони: Що за користь нам із того буде, Горгію, якщо ми прислухаємось до твоїх повчань? Про що ми зможемо радити державі? Чи лише про те, що справедливе й несправедливе? Чи також і про щойно мовлене Сократом? Постарайся ж їм відповісти.

Горгій. А я ж і хочу, Сократе, виявити тобі всю силу риторики. Бо ж ти сам спрямував мене на добру дорогу. Ти, звичайно, знаєш, що й ці корабельні, і ті мури довкола Афін, і пристані були споруджені за порадою Фемістокла, а поява довгих стін зобов'язана Периклові, а не пораді майстрів будівничої справи.

Сократ. Є такі розмови, Горгію, про Фемістокла, а Перикла чув я на власні вуха, коли він радив нам поставити внутрішні стіни.

Горгій. І коли виникає потреба вибору того, про що ти щойно згадував, Сократе, то бачимо, що ритори також дають поради й нерідко перемагають у суперечках.

Сократ. Із цього й дивуюся, Горгію, і тому знову запитую: що ж то за сила прихована у риториці? Якою ж божественною вона мені видасться, коли думаю про ту її велич!

Горгій. Коли б ти, Сократе, знав геть усе, що можна сказати! Адже вона ввібрала́ і тримає під своєю владою силу всіх мистецтв. Я наведу тобі переконливий доказ. Не раз і не двічі зі своїм братом та іншими лікарями я ходив до не одного хворого, який або не хотів заживати ліків, або не дозволяв лікареві зробити розріз чи припікання, і жоден лікар не міг його до того намовити, а я намовляв, і не яким-небудь іншим мистецтвом, а лишень своєю риторикою. Я навіть заявляю, що коли б до якого завгодно міста прибули ритор і лікар і коли б їм довелося у словесному двобої на Народних зборах чи на якомусь іншому зібранні доводити, кого із них слід обрати лікарем — красномовця чи зцілителя, то лікар для громадян не мав би ніякої ваги, а обрали б того, хто вміє промовляти, було б лишень його бажання. І в боротьбі з будь-яким іншим майстром своєї справи ритор зумів би переконати, що саме він вартий обрання більше, ніж хто б там не був. Бо ж не існує речі, про яку красномовець не сказав би перед численним зібранням народу більш переконливо, ніж який завгодно майстер своєї справи. Ось якою великою силою і якими властивостями наділене це мистецтво. Однак користуватися красномовством, Сократе, треба так, як і будь-якою іншою боротьбою. Бо й інші види боротьби є не для того, щоб застосовувати їх проти всіх людей лишень з тієї причини, що хтось навчився бути кулачним бійцем, панкратіастом, володіти важкою зброєю, ставши сильнішим від друзів і недругів, адже це не привід для того, щоб бити друзів, колоти їх чи вбивати. Ні, присягаюсь Зевсом, якщо хтось, часто відвідуючи палестру, добре загартував тіло й набув управності для кулачного бою, а потім побив батька й матір чи когось іншого з родичів або друзів, то через це не слід ненавидіти вчителів гімнастики й тих, які навчають володіти зброєю, та виганяти їх за межі країни. Адже вони готували учнів на те, щоб ті справедливо використовували своє уміння проти ворогів і злочинців, для захисту, а не для нападу. А учні, все поставивши з ніг на голову, вживають свою силу і своє мистецтво для неправедної мети. Отже, ані вчителі не є поганими, ані мистецтво з цієї причини не можна вважати поганим; негідниками ж, на моє

глибоке переконання, є ті, хто тим мистецтвом зловживає. Те саме маємо і з риторикою. Бо ритор може промовляти за всіх і проти всього так, що переконає натовп швидше від будь-кого іншого, якщо, звичайно, захоче. Але ні в якому разі з цієї причини не можна відбирати славу в лікарів (хоча ритор міг би це зробити), ні в інших майстрів своєї справи, тому й риторикою треба користуватися справедливо, як і таємницями боротьби. Коли ж хтонебудь, ставши ритором, робить шкоду набутими силою й мистецтвом, то, на мою думку, не вчителя слід ненавидіти й виганяти з країни, тому що він навчає задля справедливих діянь, а учень використав своє уміння з цілковито протилежною метою. Отже, було б справедливо ненавидіти, виганяти й страчувати саме зловмисника, а не його вчителя.

Сократ. Я вважаю, Горгію, що й ти вже не раз переконувався у тому в численних розмовах, бо не міг не помітити ось чого: людям не так уже й легко, зав'язавши бесіду, взаємно навчаючи й повчаючи один одного і розійшовшись у поглядах, на тому й завершити розмову. Навпаки, якщо вони заперечаються і один скаже, що другий висловлюється неправильно чи туманно, то вже обидва впадають у гнів, і кожний думає, що інший перечить із ненависті, й тоді вони уперто наполягають на своєму, а не дошукуються істини, заради якої завели суперечку. Деякі ж обривають розмову найогиднішим чином, ганьблячи один одного, наговоривши про іншого й наслухавшись про себе такого, що навіть присутні сердяться, звичайно, на самих себе, що умудрилися стати слухачами таких людей. А навіщо я про все це згадую? Бо, як мені здається, ти розмірковуєш тепер про риторику не цілком відповідно, ба навіть протилежно тому, що говорив спочатку. І мені страшнувато тебе поправити, щоб ти часом не подумав, ніби я виступаю не з приводу справи, аби з'ясувати її до кінця, а лишень проти тебе. Отож, якщо ти й справді належиш до тих же людей, що й я, то я охоче продовжив би свої розпитування, а якщо ж ні, то на цьому волів би зупинитись. До яких же людей я належу? До тих, котрі охоче вислуховують спростування, якщо сказали що-небудь помилкове, й так само охоче спростовують, коли хтось відходить від правди, однак їм більша приємність слухати спростування, а не спростовувати. Я схиляюсь до думки, що перше є більшим добром, настільки більшим, наскільки краще самому звільнитися від величезного зла, ніж звільнити іншого. Але, як мені здається, немає для людини зла небезпечнішого за помилкову думку про те, про що ми, власне, допіру вели мову. Отже, якщо й ти вважаєш себе саме за таку людину, тоді бесідуймо далі. А якщо тобі здається, що в цьому відпала потреба, тоді розійдімось, і хай усе буде як є.

Горгій. А хіба ж я не кажу, Сократе, що й сам такий, як ти оце змалював? Однак годилось би зважити й на бажання присутніх. Бо ще перед вашим приходом я довго промовляв перед ними, а тепер, очевидно, ми дуже затягнемо нашу бесіду, якщо будемо її продовжувати. Тож треба подумати й про людей — чи не затримуємо ми когось із них, хто має інші наміри?

Херефонт. Ви ж самі, Горгію і Сократе, чуєте голосне схвалення цих мужів, які хочуть і далі слухати вашу розмову. Принаймні для мене не існує жодної потреби, настільки важливої, що б я залишив таку розмову й таких співрозмовників ради іншої, нехай і корисної, справи.

Каллікл. Присягаюсь богами, Херефонте, я також був присутній при багатьох розмовах і не пам'ятаю, щоб колись відчував таку радість, як сьогодні. Отже, й мені було б тільки приємно, хоч би ви забажали розмовляти навіть протягом дня.

Сократ. Ай справді, Каллікле, з мого боку немає жодних перешкод, тільки б захотів Горгій.

Горгій. Бачиш, Сократе, для мене було б ганебно не дати згоди, адже я сам наполягав, щоб мене розпитували про все, що хто захоче. І оскільки, як мені здається, думка присутніх одностайна, то продовжуй розмову й став запитання, які лиш бажаєш.

Сократ. Тоді послухай, Горгію, що дивує мене у твоїх словах. Хоча, може бути, ти говорив правильно, а я неправильно зрозумів. Ти заявляєш, що можеш зробити красномовцем кожного, хто захоче в тебе вчитися?

Горгій. Так.

Сократ. І навчиш викликати довіру натовпу, причому робити це не повчаючи, а переконуючи?

Горгій. Саме так.

Сократ. І тому ти запевняв, що й у справах, які торкаються здоров'я, красномовцеві більше віритимуть, ніж лікареві?

Горгій. Так і сказав — у натовпі.

Сократ. Коли в натовпі, то це означає, що тільки серед невігласів. Тому що між обізнаними він не викличе до себе більшого довір'я, ніж лікар.

Горгій. Твоя правда.

Сократ. Отже, якщо його слова звучатимуть переконливіше від слів лікаря, то йому й більше віритимуть, ніж тому, хто є знавцем своєї справи?

Горгій. Авжеж.

Сократ. Хоч він і не лікар, так?

Горгій. Так.

Сократ. Але ж той, хто не лікар, і справді не знає того, що відомо лікареві!

Горгій. Певна річ.

Сократ. Отож невіглас матиме більше довіри серед невігласів, ніж людина знаюча, адже красномовцеві виявлятимуть більше довіри, ніж лікареві. Так випливає з цього, чи тут щось інше?

Горгій. Саме так.

Сократ. Таким чином і перед всіма іншими мистецтвами ритор і риторика перебувають у точно такому ж виграшному становищі. Бо нічого не треба знати про саму справу, треба тільки знайти якісь засоби переконування, щоб видатися невігласам більшим знавцем, ніж ті, хто справді знає.

Горгій. То хіба ж це не велика вигода, Сократе, коли, не навчившись інших мистецтв, а тільки цього одного, усе ж не поступатимешся ні в чому навченим саме тієї чи тієї справи людям?

Сократ. Поступається чи не поступається красномовець іншим, невдовзі побачимо, якщо це буде потрібно для нашої розмови. Тепер же спочатку розгляньмо, чи трапляється так, що ритор рівно стільки розуміє у справедливому й несправедливому, огидному й прекрасному, доброму й злому, скільки у здоров'ї, і в усьому іншому, що охоплює решта мистецтв? Тобто, не знаючи суті справи: що, власне, є добре, а що погане, що прекрасне, а що огидне, що справедливе, а що несправедливе, — однак переконує так майстерно, що сам бувши невігласом, видається іншим невігласам таким, ніби знає більше, ніж справді обізнаний. Чи, може, такі знання справді необхідні, і той, хто приходить до тебе з наміром опанувати мистецтво риторики, повинен навчитися цього всього заздалегідь? Якщо ні, то ти, як учитель риторики, прибульця нічого з того не навчиш, бо це не твоя справа, одначе зробиш так, що він, нічого про те все не знаючи, на багатьох справлятиме враження знавця, видаватиметься добрим, не маючи в собі нічого доброго? Чи, може, тобі взагалі не до снаги навчити його риторики, коли він задовго до зустрічі з тобою не знатиме істини про всі ці речі? Чи тут ідеться про інше, Горгію? Заради Зевса, скажи ж, нарешті, як, власне, й обіцяв: у чому сила риторики?

Горгій. Я гадаю, Сократе, що коли хтось випадково чогось не знатиме, то надолужить навчанням у мене.

Сократ. Постривай-постривай! Чудово сказано! Якщо ти когось зробиш ритором, то доконче потрібно, щоб він знав, що справедливе, а що несправедливе або заздалегідь, або ж навчившись цього від тебе?

Горгій. Звичайно.

Сократ. Що ж виходить? Той, хто вчився будівництва, — будівничий? Чи ні?

Горгій. Будівничий.

Сократ. Як і той, хто навчився музики, — музикант?

Горгій. Так.

Сократ. А хто навчився мистецтва лікування, — лікар? І так само в усьому іншому? Кожний, хто чогось навчився, є таким, яким його здатне зробити набуте знання?

Горгій. Безперечно.

Сократ. Тому, якщо йти за цією думкою, хто навчився справедливості, той справедливий?

Горгій. Ну, звісно.

Сократ. Тож справедливому й діяти справедливо?

Горгій. Так.

Сократ. Виходить, що риторові необхідно бути справедливим, а справедливому — прагнути лише до справедливих учинків?

Горгій. Видається, що так.

Сократ. Отже, справедливий ніколи не захоче скоїти несправедливість?

Горгій. Ніколи.

Сократ. А риторові також необхідно бути справедливим у словах?

Горгій. Так.

Сократ. Таким чином, ритор ніколи не захоче вчинити несправедливість?

Горгій. Звичайно ж, ні.

Сократ. То чи пригадуєш собі те, що говорив невдовзі перед цим,— що не можна ні звинувачувати, ні виганяти з країни вчителів гімнастики, якщо кулачний боєць несправедливо користується своїм умінням? І точно так само, якщо красномовець несправедливо користується риторикою, то не слід ні обвинувачувати, ні виганяти з країни його вчителя, а лише того, хто сіє зло, вживає своє мистецтво задля несправедливої мети. Було так сказано чи ні?

Горгій. Було.

Сократ. А тепер з'ясовується, що той красномовець взагалі ніколи не зможе повестися несправедливо. Чи не так?

Горгій. Здається, так.

Сократ. Десь на початку розмови, Горгію, сказано було, що красномовство бажане при розмірковуванні про справедливе, а не про парні й непарні числа. Хіба ні?

Горгій. Так, звичайно.

Сократ. Отож коли я слухав твої слова, то думав, що риторика ніколи не може бути несправедливим умінням, якщо у ній завжди йдеться про справедливість. Коли ж трохи пізніше ти сказав, що ритор здатний скористатися цим мистецтвом і з неправедною метою, я здивувався й вирішив, що в твоїх словах не все сходиться, і тому заявив ось таке; коли ти схильний вбачати в нашій суперечці таку саму користь для себе, як і я, то варто продовжувати розмову, коли ж ні, то краще розпрощатися. І коли б ми саме так продовжували своє розмірковування, то ти й сам дійшов би переконання, що ритор не може ані несправедливо користуватися риторикою, ані прагнути діяти всупереч справедливості. Тож як насправді все це виглядає? Присягаюсь собакою, Горгію, потрібна ой яка некоротка розмова, щоб обміркувати все як годиться.

Пол. Схаменись, Сократе! Невже ти так і думаєш про риторику, як оце говориш? Так, Горгій не посмів не погодитися з тобою в тому, що людина, досвідчена в риториці, знає і справедливе, й прекрасне, і добре, і коли випадково хтось прийде до неї без того знання, вона сама його навчить, ну, може, з цього й постала в розмові якась суперечність, а ти вже й тішишся, заплутавши співрозмовника такими запитаннями! Ще й гадаєш, що хтось визнає, що він і сам не знає справедливості, й іншого не навчить? Але якщо так вести бесіду — то це ж дуже спрощувати її!

Сократ. Любий мій друже Поле, для того ж ми й набуваємо друзів і синів, щоб, коли постаріємо і почнемо помилятися, ви, молодші, допомагали виправляти слова і вчинки нашого життя. Ось і тепер, коли ми з Горгієм, ведучи бесіду, у чомусь схибили, ти ж поруч, поправ нас. Маєш-бо таке право! І якщо з того, у чому ми вже дійшли згоди, щось видасться тобі не досить доведеним, я заберу назад будь-які слова, правда, лише за однієї умови.

Пол. Що ти маєш на увазі?

Сократ. Коли відмовишся, Поле, від багатослів'я, яким ти відразу ж почав зловживати.

Пол. Як це? Мені не можна буде говорити, скільки заманеться?

Сократ. Звичайно, було б тобі дуже прикро, мій дорогий друже, якби, прибувши до Афін, де на всю Елладу найбільша свобода слова, ти один на все місто був тої свободи позбавлений. Але ж подумай і про інше. Коли б ти довго говорив і не хотів відповідати на запитання — чи ж не мені тоді вважати себе нещасливцем, якби я не міг піти й не слухати тебе? Але якщо тобі до вподоби розмова, яка допіру велася, і ти хочеш, як сказав, поправи-

ти її, навертаючи до думок, які тобі видаються слушними, то, своєю чергою, запитуй і відповідай на запитання, як ми з Горгієм, заперечуй і вислуховуй заперечення. Ти ж бо, звичайно, стверджуєш, що й сам у всьому обізнаний незгірш від Горгія? Чи не так?

Пол. Так.

Сократ. Тому ти й пропонуєш, щоб тебе також щоразу запитували, що хто хоче, оскільки знаєш, як дати відповідь на запитання?

Пол. Само собою зрозуміло.

Сократ. Тоді вибирай, яким із двох способів ти хотів би скористатися — питати чи відповідати?

Пол. Хай буде так, але дай відповідь, Сократе. Якщо Горгій, на твою думку, трохи заплутався у тому, що стосується риторики, то що ти сам скажеш про неї, чим вона є?

Сократ. Тобто ти запитуєш, що я думаю про це мистецтво?

Пол. Так.

Сократ. Якщо сказати правду, Поле, мені здається, що це ніяке не мистецтво.

Пол. Але що ж тоді, на твою думку, риторика?

Сократ. Річ, яку ти в своєму творі наблизив до мистецтва; я недавно цей твір прочитав.

Пол. І що ти скажеш на те?

Сократ. Ідеться про певну вправність.

Пол. Тобто, на твою думку, риторика — це вправність?

Сократ. Так, коли тебе це влаштовує.

Пол. У чому ж ця вправність?

Сократ. У творенні певної приємності і втіхи.

Пол. Отже, риторика видається тобі прекрасною і могутньою тому, що вона може подарувати людям радість?

Сократ. Що ти, Поле! Хіба ти вже дізнався від мене, що саме я розумію під риторикою, щоб після цього запитувати — чи прекрасна вона, на мою думку, чи ні?

Пол. А хіба я не дізнався, що ти вважаєш її певною вправністю?

Сократ. Тож чи не хочеш, коли вже так багато для тебе важить радість, принести невелику радість і мені?

Пол. Я не проти.

Сократ. Тоді запитай, що це, на мій погляд, за мистецтво куховарство?

Пол. Я вже запитую: що це таке — куховарське мистецтво?

Сократ. А його не існує, Поле.

Пол. А що ж є? Скажи!

Сократ. Відповідаю — набута вправність.

Пол. У чому? Кажи ж бо!

Сократ. Відповідаю — у твореннi приємності і втіхи, Поле.

Пол. Отже, куховарство — це те саме, що й риторика?

Сократ. Ні, тільки частина одного й того ж заняття.

Пол. Про яке заняття ти згадуєш?

Сократ. Мабуть, простіше було б сказати правду. Я ж не відважуюсь на це через Горгія, щоб він не думав, ніби я беру на глузи його справу. Бо я так і не знаю, чи риторика, якою займається Горгій, є та сама, яку я маю на увазі, адже до цього часу наша розмова так і не з'ясувала, що ж він, власне, про те думає, але що я називаю риторикою, так це — частина заняття, яке аж ніяк не зарахуєш до прекрасних.

Горгій. Якого, Сократе? Кажи, не остерігаючись мене.

Сократ. Добре, Горгію. Мені здається, що це заняття — не мистецьке, воно тільки прикмета душі винахідливої, сміливої, наділеної даром спілкування з людьми. Головною ж суттю цього заняття є підлабузнювання. На мою думку, те заняття складається з багатьох частин, однією з яких і є куховарство, що лише здається мистецтвом, але, на моє переконання, ним не є; це — тільки вправність і навичка. Частинами одного й того ж заняття я називаю і красномовство, і вміння оздоблювати тіло, й софістику. Ці чотири частини відповідають чотирьом різним заняттям. Тож якщо Пол хоче запитувати, нехай запитує. Адже він ще не дізнався, якою частиною підлабузнювання, на мій погляд, є риторика, — про це я ще не говорив, але Пол не взяв цього до уваги й запитує мене, чи вважаю, що риторика є чимось прекрасним. Але я йому відразу не буду відповідати, чи вважаю риторику прекрасною або огидною, аж доки спочатку не дам відповідь, у чому її суть. Бо це було б несправедливо, Поле. Коли ж ти хочеш дізнатися, якою частиною підлабузнювання я вважаю риторику, то запитуй.

Пол. Я ж і запитую, а ти відповідай — якою частиною?

Сократ. Але чи зрозумілою буде тобі моя відповідь? Бо риторика, на мою думку, є маревом однієї з частин мистецтва політики.

Пол. Що ж далі? Якою ти її вважаєш — прекрасною чи огидною?

Сократ. Звичайно, огидною. Бо всіляке зло я називаю огидним. Мушу тобі відповідати так, немов ти вже знаєш, про що саме я кажу.

Горгій. Присягаюсь Зевсом, Сократе, навіть я нічого не розумію з того, про що ти говориш.

Сократ. Не дивина, Горгію, бо я ще нічого й не з'ясував. Але ось цей Пол у нас молодий та настирний — і справді, як лошачок.

Горгій. Але ж облиш його! Краще скажи мені, що ти розумієш під тим, що риторика є маревом однієї з частин мистецтва політики?

Сократ. Я спробую пояснити, що я розумію під риторикою. А коли щось буде не так, то ось Пол — він поправить мене. Ти, очевидно, розрізняєш тіло й душу?

Горгій. Ще б пак!

Сократ. І вважаєш, що як і тіло, так і душа можуть перебувати у стані благополуччя?

Горгій. Звичайно.

Сократ. Що ж? Виходить, буває і вдаване благополуччя, а не справжнє? Наведу такий приклад: багатьом здається, ніби тіло в них здорове й навряд чи хто з їхнього вигляду легко визначить, що вони нездорові, хіба якийсь лікар чи хтось із учителів гімнастики.

Горгій. Правду кажеш.

Сократ. Я кажу саме про те, що є і в тілі, й в душі, завдяки чому вони видаються здоровими, але насправді такими не є.

Горгій. Слушно.

Сократ. Тепер, якщо зможу, більш докладно поясню тобі те, що маю на увазі. Я стверджую: коли існують два предмети, то повинні бути й два мистецтва. Те, яке належить до душі, я називаю політичним, а те, яке до тіла, то я не можу тобі визначити одним словом, і хоч воно одне — мистецтво турботи про тіло, — все одно, у ньому, на мій погляд, є дві частини: гімнастика й мистецтво лікування. В політиці гімнастиці відповідає законодавство, а мистецтву лікування — правосуддя. Обидва мистецтва, що складають цю пару, взаємопов'язані — мистецтво лікування з гімнастикою і правосуддя із законодавством, оскільки вони займаються однією і тією ж справою. Водночас між ними є й відмінності. Тобто усього їх чотири, і вони завжди задля добра плекають: одні — тіло, інші — душу, а підлабузнювання, спираючись на чутки, а не на знання, тобто тільки на здогади, розділяється на чотири частини, ховається за кожне з чотирьох мистецтв і видає себе за те мистецтво, за яким заховалось, однак зовсім не переймається думками про добро, а лиш ловить у свої тенета нерозумних, постійно зваблюючи їх очікуваними великими насолодами, і так пошиває в дурні, що видається володарем найбільших

чеснот. Таким чином, куховарство заховалося під мистецтво лікування так майстерно, ніби знає найкращу для тіла поживу, що коли б куховарові й лікарю перед дітьми або перед нерозумними мужами, котрі також як діти, довелося розв'язувати суперечку, хто з них краще розуміється на корисній і шкідливій їжі — лікар чи куховар — то лікар, напевно, помер би з голоду. Ось що я називаю підлабузнюванням і кажу, що воно огидне, Поле. Тому й звертаюсь до тебе, наголошуючи, що підлабузнювання жене наосліп до насолоди, забуваючи добро. І я визнаю його не мистецтвом, а вправністю, бо ж у нього немає справжнього розуміння того, з приводу чого воно дає поради, і як воно саме не може визначити природу своїх пропозицій, так і не може пояснити причину своїх дій. Тому я ніколи не назву мистецтвом тієї справи, яка є нерозумною. Але якщо ти з цим не погоджуєшся, я готовий захищатися словом. Також під мистецтвом лікування, як я вже казав, притаїлось куховарське підлабузнювання, а під гімнастикою, у той же самий спосіб, — оздоблювання тіла, що є заняттям шкідливим, облудним, неблагородним і рабським, таким, що вводить в оману всілякими прикрасами, барвами, гладкістю шкіри, вбранням так, що змушує присвоювати чужу красу, не турбуючись про власну, яку дає гімнастика. А втім, щоб не бути багатослівним, я хочу сказати тобі мовою геометрії — може, вона буде для тебе зрозумілішою, — що: як оздоблювання тіла відноситься до гімнастики, а софістика — до законодавства, так і куховарство — до мистецтва лікування, а риторика — до правосуддя. Однак я вже наголошував на тому, що за природою вони всі відрізняються між собою. Але оскільки водночас і близькі одне до одного, то від цього софісти й красномовці перебувають у цілковитому сум'ятті, й ні самі не знають, чим і в чому вони можуть бути корисними, ні іншим людям це не відомо. І справді, коли б не душа панувала над тілом, а воно саме над собою, і коли б не нею пізнавали й розрізняли куховарство й мистецтво лікування, коли б тіло саме визначало те, керуючись приємними відчуттями, то слова Анаксагора тоді повністю справдилися б, друже мій Поле (вони відомі тобі): всі предмети ураз перемішалися б, а те, що стосується здоров'я і лікування, було б неможливо відрізнити від справ куховарських. Отже, що я думаю про суть риторики, ти почув. Це начебто те, що відповідає куховарському мистецтву для душі, а не для тіла. І, може, я зробив недоречно, що не дозволив тобі виголошувати довгі промови, а сам говорив аж ніяк не коротко. Але мені варто вибачити. Бо коли б я промовляв стисло, ти б мене не зрозумів і не мав би ніякої користі з відповіді, яку б я тобі дав, нічого б із почутого не сприйняв і вимагав би пояснень. Отже, коли і я не матиму з твоїх

відповідей того, що мені потрібно, ти можеш і далі розвивати свою думку, а якщо матиму, то хай так і буде. І це справедливо. А тепер, коли знаєш, як скористатися із цієї відповіді, говори.

Пол. То що ж ти кажеш? На твою думку, риторика — це підлабузнювання?

Сократ. Ні, звичайно, я ж сказав: тільки частина підлабузнювання. Чи ти не пам'ятаєш, і це в такому віці, Поле? Що ж ти далі будеш робити?

Пол. Тож виходить, на твій погляд, що добрих красномовців ніби називають у місті поганими підлабузниками?

Сократ. Ти ставиш мені запитання чи це вже початок нової розмови?

Пол. Запитую.

Сократ. Тоді, як я гадаю, вони взагалі не мають ніякої поваги.

Пол. Як це не мають? Чи ж не вони володіють великою силою у своїх містах?

Сократ. Ні, хіба що ти думаєш, що благом для сильного є бути сильним.

Пол. Саме так і думаю.

Сократ. Тоді, на мій погляд, у своїх містах красномовці мають найменшу силу.

Пол. Як же це? Чи ж вони, як тирани, не вбивають того, кого схочуть, і не відбирають майно, і не виганяють з держави кожного, хто їм аж надто не до вподоби?

Сократ. Присягаюсь собакою, Поле, що сумніваюсь у кожному твоєму слові: чи ти сам ведеш про це мову і висловлюєш свою думку, чи мене запитуєш?

Пол. Безперечно, тебе запитую.

Сократ. А хіба це не ти щойно вимовив, що ритори, як тирани, вбивають того, кого схочуть, і відбирають майно, і виганяють з держави кожного, хто їм аж надто не до вподоби?

Пол. Мої слова.

Сократ. Тому я тобі й кажу, що це два різні запитання, і я відповім тобі на кожне з них. Я заявляю, Поле, що як красномовці, так і тирани мають найменше сили у своїх містах — я повторюю це ще раз. Бо, якщо сказати коротко, роблять вони не те, що хочуть, а тільки те, що, на їхній погляд, є найкраще.

Пол. А хіба це не означав мати величезну силу?

Сократ. Ні, як стверджує Пол.

Пол. Я стверджую? Я ж кажу якраз протилежне!

Сократ. Присягаюсь богами, хіба ж не ти щойно говорив, що благом для сильного є мати велику силу?

Пол. Так, говорив.

Сократ. Отже, ти гадаєш, що благо — це якщо хтось робигь те, що йому видається найкращим, не знаючи суті справи? І це ти називаєш мати велику силу?

Пол. Звичайно, ні.

Сократ. Тоді, може, доведеш мені, що красномовці мають розум і красномовство — мистецтво не підлабузнювання, і цим спростуєш мої слова. Але якщо ти не зумієш переконливо заперечити мені, то, виходить, ні красномовці, які роблять у своїх містах те, що їм подобається, ні тирани ніякого добра з того мати не будуть, коли сила, як ти стверджуєш, це благо, а діяти без розуму, як заманеться — це зло, як ти й сам визнав. Хіба не так?

Пол. Так.

Сократ. Тоді як можуть ритори чи тирани у своїх містах мати велику силу, якщо Пол не переконав Сократа, що вони роблять те, що хочуть?

Пол. Цей чоловік...

Сократ. Я не визнаю, що вони чинять так, як хочуть. Тож спростовуй мене.

Пол. Чи ж не ти щойно погодився, що вони роблять те, що їм видається найкращим?

Сократ. І тепер це визнаю.

Пол. Тож не роблять вони того, що хочуть?

Сократ. Ні.

Пол. Хоча діють за своїм уподобанням?

Сократ. Так.

Пол. Казна-які нісенітниці говориш, Сократе!

Сократ. Не лайся, шановний Поле, щоб я не відповів тобі твоїм же робом. Але якщо ти хочеш мене запитувати, то доведи, в чому я помиляюсь, а якщо ні, то відповідатимеш на мої запитання.

Пол. Я хочу відповідати, щоб, зрештою, зрозуміти, про що ти ведеш мову.

Сократ. Як, на твій погляд, діючи, люди кожного разу хочуть того, що роблять, чи того, заради чого вони це роблять? Як, наприклад, ті, що п'ють ліки за приписами лікарів, вони, на твою думку, хочуть того, що роблять, а саме вживати ліки й терпіти біль? Чи іншого — щоб бути здоровими, заради чого і п'ють?

Пол. Зрозуміло, що заради того, щоб бути здоровими.

Сократ. Так само й мореплавці чи ті, що іншими способами нарощують своє майно, — хіба кожного разу вони хочуть того, що роблять? Хто ж бо хоче плавати й зазнавати небезпеки чи завдавати собі зайвих турбот? Але

існує те, заради чого вони плавають, — багатство. Це ж заради нього вони й вирушають у плавання.

Пол. Що так, то так.

Сократ. Те саме бачимо і в усьому іншому: якщо хтось щось робить заради певної мети, то він хоче не того, що робить, а того, заради чого робить.

Пол. Згоден.

Сократ. А тепер скажи, чи є щось таке на світі, що не було б або добрим, або поганим, або середнім поміж ними, тобто ані добрим, ані поганим?

Пол. Це ж неможливо, Сократе!

Сократ. І тому ти стверджуєш, що добро — це мудрість, здоров'я, багатство і таке інше, а погане — все, що протилежне їм?

Пол. Звичайно.

Сократ. З чого випливає, що ані добрим, ані поганим ти називаєш те, що іноді бере участь у доброму, а іноді — у злому, часом — у жодному, як, наприклад: сидіти, ходити, бігати, плавати, або ще: каміння, дрова і тому подібне. Хіба не так? Чи ти називаєш щось інше ані добрим, ані поганим?

Пол. Ні, саме це.

Сократ. Тож коли хтось щось робить, то чи робить він середнє заради добра, чи добро заради середнього?

Пол. Без сумніву, середнє заради добра.

Сократ. Отже, ми шукаємо добро і в ходінні, коли йдемо, думаючи, що так буде краще, і навпаки — у стоянні, коли стоїмо з тієї ж причини, заради добра, чи не так?

Пол. Так.

Сократ. Значить, і вбиваємо, якщо когось доводиться убити, і виганяємо, й забираємо майно, думаючи, що для нас краще те зробити, ніж щось інше?

Пол. Звичайно, так.

Сократ. Тож ті, що так роблять, роблять усе це заради добра?

Пол. Безперечно.

Сократ. Отож ми дійшли згоди, що хочемо не того, що робимо, а того, заради чого це робимо?

Пол. Так є.

Сократ. Отже, ми не хочемо ані вбивати, ані виганяти когось із міста, ані забирати майно без причини. Але коли це корисне, хочемо так робити, коли ж шкідливе — не хочемо. Бо ж хочемо добра, як ти сам стверджуєш; того ж, що ні добре, ні погане, не хочемо, ані поганого також. Чи ж не так? На твою думку, Поле, правильно я кажу чи ні? Що ж ти не відповідаєш?

Пол. Правильно.

Сократ. У такому разі, коли вже дійшли згоди в тому, якщо хтось когось убиває, чи виганяє з міста, чи забирає майно — хоч би хто він був: тиран чи ритор, — при цьому гадаючи, що так для нього буде краще, а насправді виявляється, що гірше, то він, звичайно, робить те, що йому подобається? Чи, може, не так?

Пол. Так.

Сократ. То чи робить він те, що хоче, якщо мимоволі воно призводить до гіршого? Чом же ти не даєш відповіді?

Пол. Мені здається, що він не робить того, що хоче.

Сократ. Тож чи можлива це річ, щоб така людина мала велику силу в державі, коли, за твоїм визнанням, мати велику силу — це неабияке добро?

Пол. Мабуть, неможлива.

Сократ. Виходить, правда за мною, коли я сказав, що цілком імовірно, що людина, яка діє у місті так, як вважає за потрібне, все одно великої сили не має і не робить того, що хоче?

Пол. Ніби ти, Сократе, нізащо не погодився б мати волю робити в місті те, що тобі заманеться (швидше навпаки), і не заздрив би тому, хто або вбиває, кого вважає за потрібне вбити, або позбавляє майна, або ж заковує у кайдани!

Сократ. І справедливо він робить чи несправедливо?

Пол. Хоч би що він робив, хіба ж не варто позаздрити йому?

Сократ. Говори, та не забалакуйся, Поле.

Пол. Це ж як?

Сократ. Тому що не годиться заздрити ані тим, хто не гідний заздрощів, ані нещасливим: їм можна хіба поспівчувати.

Пол. Що-що? Чи тобі здається, що в такому ж становищі перебувають і люди, про яких я веду мову?

Сократ. А чом же ні?

Пол. Отже, той, хто вбиває, кого лиш захоче, хоч і робить це справедливо, видається тобі нещасним і не вартим співчуття?

Сократ. Та ні, але й заздрощі тут направду недоречні.

Пол. Чи ж не ти щойно твердив, що він нещасний?

Сократ. Той, хто несправедливо, друже, вбиває, не лише нещасний, а до того ж і жалюгідний, однак той, хто робить це справедливо, — заздрощів не заслуговує.

Пол. Мабуть, той, кого вбили несправедливо, також жалюгідний і нещасний?

Сократ. Меншою мірою, ніж той, хто вбив, Поле, і меншою, ніж той, хто покараний смертю справедливо.

Пол. Це як розуміти, Сократе?

Сократ. А так, що найбільшим лихом з-поміж лих є творення несправедливості.

Пол. І справді найбільшим? Хіба не більшим злом є терпіти несправедливість?

Сократ. Ніскільки.

Пол. Тобто ти віддав би перевагу терпінню несправедливості перед творенням несправедливості?

Сократ. Я, звичайно, не хотів би ні першого, ні другого. Але коли б виникла необхідність або несправедливо діяти, або несправедливо терпіти, то я з більшим бажанням обрав би несправедливо терпіти, ніж самому коїти несправедливість.

Пол. Тоді ти не зміг би прийняти, якби тобі запропонували, владу тирана?

Сократ. Ні, якщо під владою правителя ти розумієш те саме, що й я.

Пол. Я, звичайно, кажу те, про що тільки-но згадував, а саме: що йому можна робити в державі все, що знайде за потрібне — вбивати, прирікати на вигнання, — тобто поводитись так, як підказує власний розум.

Сократ. Любий ти мій, ось я зараз говоритиму, а ти на свій розсуд заперечуй. Уяви, приміром, коли б я, приховавши ніж, на велелюдній площі промовив до тебе так: Поле, у мене щойно з'явилась сила і нечувана влада. Тому якщо мені видасться, що хтось із тих людей, яких ти бачиш, повинен негайно померти, то помре той, кого я виберу, а якщо мені заманеться комусь із них розбити голову, то вона й справді відразу буде розбита, а якщо вирішу комусь роздерти плащ, то таки роздеру. І якби ти не повірив моїм словам, а я показав тобі ножа, то, побачивши його, ти, мабуть, сказав би мені: Сократе, так усі можуть набути великої сили, й тому подібним чином згорів би будинок, на який упав би твій вибір, й афінські корабельні, і трієри, і всі човни, державні та приватні маєтки. Отже, робити те, що заманеться, ще не означає мати велику владу й силу. Чи як ти гадаєш?

Пол. І справді ні.

Сократ. А ти можеш сказати, за що ганьблять таку силу?

Пол. Тому що того, хто так робить, необхідно покарати.

Сократ. А покара — хіба не зло?

Пол. Звичайно, зло.

Сократ. Отже, дивна ти людино, поглянь, що в тебе виходить з великою силою. Якщо хтось, діючи так, як вважає за потрібне, робить для себе корисну справу, то це добро, і в тому, очевидно, велика сила. А тепер поглянь-мо на ще одне. Чи не погодились ми на тому, що інколи краще робити те, про що ми недавно згадували — вбивати й виганяти людей, відбирати маєтки, а інколи краще цього не робити?

Пол. Саме так.

Сократ. Як видається, ми тут дійшли обопільної згоди.

Пол. Так.

Сократ. Тож коли, на твою думку, краще так робити? Скажи, як ту межу визначити?

Пол. Ні, Сократе, сам дай відповідь на ці запитання.

Сократ. Отож я й відповідаю, Поле, якщо для тебе більш прийнятне послухати мене. Краще — коли все це хтось робить справедливо, а гірше — коли несправедливо.

Пол. Важко перечити тобі, Сократе, але тут, мабуть, і дитина тебе переконала б, що ти помиляєшся.

Сократ. То я буду вельми вдячний цій дитині і так само тобі, коли переконаєш мене й позбавиш хибних думок. Але не втомлюй людини добрими намірами, переконуй вже!

Пол. Очевидно, Сократе, тебе не треба переконувати згадками про будь-які давні події. Бо те, що сталося вчора й недавно, цілком достатнє для того, щоб спростувати твої помилкові судження й довести, що багато людей, які діють несправедливо, почуваються щасливими.

Сократ. Які події маєш на увазі?

Пол. Невже ти не бачиш Архелая, сина Пердікки, володаря Македонії?

Сократ. Хоч і не бачу, але чую,

Пол. А він, на твою думку, щасливий чи нещасний?

Сократ. Не знаю, Поле, адже тієї людини я ніколи і в очі не бачив.

Пол. Як же це? Якби зустрівся з ним, то знав би, а так навіть не можеш припустити, що він щасливий?

Сократ. Присягаюсь Зевсом, що ні.

Пол. Очевидно, Сократе, ти навіть про Великого царя скажеш, що не знаєш, чи він щасливий!

Сократ. І скажу правду. Я ж бо не знаю як слід ні про його виховання, ні про його справедливість.

Пол. То й що? Невже у тому і є все щастя?

Сократ. На мою думку, так, Поле. Я стверджую, що гарна добра людина — чоловік чи жінка — завжди щаслива, а людина несправедлива і зла — нещасна.

Пол. Отже, із твоїх слів випливає, що Архелай нещасний?

Сократ. Так, мій друже, якщо він несправедливий.

Пол. Але чом же він не мав бути несправедливим! У нього ж не було ніяких прав на державну владу, яку тепер має, бо народився він від жінки, яка була невільницею Алкета, брата Пердікки, і, згідно із законом, він мав зостатися рабом Алкета, і, коли б хотів діяти справедливо, то служив би своєму господареві, й, за твоїми словами, почувався б щасливим. А він натомість став нещасним, оскільки — припустився неймовірних несправедливостей. Для початку він запросив до себе свого господаря й дядька, пообіцявши повернути йому владу, яку в нього відібрав Пердікка; пригостивши й добряче впоївши Алкета і його сина Олександра, свого двоюрідного брата, майже ровесника, поклав обох на віз, вивіз посеред ночі в поле й зарізав, а тіла надійно сховав. Скоївши це зло, він навіть не подумав, що став найнещаснішим із людей, і не покаявся, а трохи пізніше не використав можливості стати щасливим, бо не виховав по-справедливому свого брата, рідного сина Пердікки, хлопчика років семи, якому законно належала державна влада і якої він йому так і не передав, а вкинув малого в криницю і втопив, матері ж його, Клеопатрі, сказав, що хлопчик, ганяючись за гускою, впав у воду й загинув. Відтак, як один із найзлостивіших у Македонії, тепер він і найнещасніший з усіх македонців, а зовсім не найщасливіший, і, можливо, не один в Афінах, від тебе першого починаючи, волів би бути на місці будь-кого з македонців, тільки не Архелая.

Сократ. Десь на початку розмови, Поле, я похвалив тебе за добру, як на мій погляд, підготовку в риториці, сказавши, проте, що мистецтво вести бесіду ти занедбав. Ось тепер і запитую тебе: хіба це той доказ, яким і дитина мене переконала б і завдяки якому, на твою думку, мені доведено, що той, хто чинить несправедливо, може бути щасливим? Як же так, ласкавий ти мій? Я не можу згодитися ні з одним твоїм словом із того, що ти сказав.

Пол. Бо не хочеш, хоч і думаєш так само, як я.

Сократ. Любий мій, ти силкуєшся мене переконати по-риторськи, неначе ті, що в судах виголошують промови. Бо й там одні намагаються спростувати інших, коли для підтвердження своїх слів виставляють багато відомих свідків, а супротивна сторона — хіба когось одного або й взагалі жод-

ного. Але такий доказ не має ніякої ваги у з'ясуванні правди. Бо ж інколи хтось міг би стати жертвою брехливого свідчення багатьох, і навіть знатних, людей. І тепер ще відносно того, про що ти говориш, — ледь не всі афіняни й чужинці потягнуть руку за тобою, коли ти захочеш виставити проти мене свідків, і заявлять, що я кажу неправду. Будуть свідчити за тебе, якщо забажаєш, Нікій, син Нікерата, і брати разом з ним, три ніжники яких один біля одного стоять у храмі Діонісія, або, якщо хочеш, — Аристократ, син Скеллія, багата пожертва якого прикрашає храм у Піфії, і, якщо буде твоя воля, то весь рід Перикла чи інша тутешня людина, яку забажаєш вибрати. Але я, навіть один-однісінький, не погоджуся з тобою. Бо ти не переконуєш мене доказами, а, виставивши багатьох брехливих свідків, намагаєшся випхати з істинності й правди. Я ж, поки тебе самого не виставлю за свого єдиного свідка, котрий підтвердить те, що я кажу, вважатиму, що нічого важливого для себе в нашій розмові не досяг. Я також міркую, що й тобі не світить успіх, якщо тільки я сам не посвідчу за тебе, а з усіма іншими свідками можеш спокійно попрощатися. Отже, існує і такий спосіб наведення доказів, відомий тобі, але є й інший, відомий мені. То порівняймо їх і погляньмо, наскільки вони один від одного відрізняються. Бо ж дуже можливо, що те, за що ми сперечаємось, зовсім не є дрібницею, а чимось таким, про що знати — прекрасніше від усього, а не знати — дуже ганебно. Тут-то суттєвим є знання або незнання того, хто щасливий, а хто ні. Для прикладу спочатку повернімось до того, про що тільки-но йшлося. Ти вважаєш, що людина, яка чинить злочин і несправедливість, може бути щасливою, коли думаєш, що Архелай несправедливий, зате щасливий. Так ми тебе зрозуміли чи ти щось інше мав на думці?

Пол. Саме так і зрозуміли.

Сократ. А я вважаю, що це неможливо. Тут ми розходимось у поглядах. Ну гаразд. Однак чи буде щасливий той, хто діє несправедливо, коли його спіткає справедлива покара?

Пол. Аж ніяк. Тому що тоді він був би найнещаснішим на світі.

Сократ. Отже, якщо творець несправедливості не дістане покарання, то, на твою думку, він буде щасливий?

Пол. Так.

Сократ. Мені ж видається, Поле, злостива і несправедлива людина завжди нещасна, однак ще нещасніша тоді, коли в нечесний спосіб уникає і справедливості, й заслуженої кари, і навпаки — менш нещасна, коли сприйме покару, одержану від богів і людей.

Пол. Якісь нісенітниці починаєш говорити, Сократе.

Сократ. Я ж намагаюся зробити, щоб і ти, мій друже, як і я, говорив те саме. Бо вважаю тебе за товариша. Саме тепер ми підійшли до того, за що й виникла суперечка. Ось поглянь. Раніше я стверджував, що робити несправедливість гірше, ніж несправедливо терпіти.

Пол. Цілком так.

Сократ. А ти — що гірше несправедливо терпіти.

Пол. Так.

Сократ. І ще я сказав, що несправедливі є нещасні, а ти це заперечив.

Пол. Присягаю Зевсом, так і було!

Сократ. Така твоя думка, Поле?

Пол. Поза всяким сумнівом.

Сократ. Але ж ти також сказав, що ті, хто чинить зло, щасливі, якщо уникнуть покарання.

Пол. Так, звичайно.

Сократ. Але я кажу, що вони найнещасніші; ті ж, що зазнають покарання, менш нещасні. Хочеш і це спростувати?

Пол. Та це, Сократе, ще важче заперечити, ніж попереднє.

Сократ. Не тільки важче, Поле, це неможливо заперечити. Бо правди ніколи не обійти.

Пол. Про що мова? Якщо хтось, замисливши зло, буде спійманий, коли захоче вбити тирана, і, схоплений, піде на тортури, і буде скастрований, і очі йому випалять, і катуватимуть багатьма неймовірно великими всілякими муками, та ще й змусять дивитися, як знущаються з його дружини та дітей, а потім розіпнуть на хресті або, викачаного у смолі, спалять — то чи буде він щасливіший, ніж тоді, коли б йому вдалося цього всього уникнути, й самому стати тираном, і проживати володарем у державі, робити те, що заманеться, викликаючи заздрість і почуваючись щасливцем між своїми громадянами й між чужинцями? Цього, кажеш, не можна спростувати?

Сократ. Ти знову страхаєш, благородний Поле, а не переконуєш. А недавно ж покликувався на свідків. Однак нагадай-но мені дещо: «Якщо хтось, замисливши зло, коли захоче вбити тирана...» — це ж твої слова?

Пол. Так.

Сократ. Тоді ніколи жоден з них не буде щасливішим — ані той, хто несправедливо взяв у свої руки тиранію, ані той, хто зазнав покарання, бо з-поміж двох нещасних жодного не можна назвати щасливішим. Однак нещаснішим буде той, хто уникне покарання й стане тираном. Що це, Поле,

ти смієшся? Чи це ще один спосіб спростовування: коли хтось щось говорить, висміювати його, а не заперечувати?

Пол. А хіба тобі не здається, Сократе, що тебе вже спростовано, коли говориш таке, чого жодна людина не скаже. Ось запитай кого завгодно з присутніх.

Сократ. Поле, я не належу до політиків, і, коли минулого року мені дісталося членство в Раді й наша філа головувала, а мені, як голові, треба було провести голосування, я всіх насмішив, бо не знав, як це робиться. Тож і тепер не змушуй мене збирати голоси присутніх, але коли не маєш сильніших доказів, ніж дотепер, то, як я вже казав, поступися, як вимагає чергові сть, місцем мені й ознайомся із тим запереченням, котре, на мій погляд, тут доречне. Бо я, ведучи про що-небудь мову, можу виставити лише одного свідка — власне саме того, з ким розпочав бесіду, а всім іншим просто даю спокій, звертаючись до думок лише однієї людини, бо з багатьма розмовляти не маю наміру. Отож, дивись, чи ти своєю чергою готовий на щось подібне, відповідаючи на мої запитання. Бо я гадаю, що і я, і ти, й інші люди — всі ми вважаємо, що гірше чинити несправедливість, ніж несправедливо терпіти, а не зазнати покари гірше, ніж бути покараним.

Пол. Як на мене, то ані я, ані жодна інша людина так не думає. Невже тобі самому краще було б несправедливо терпіти, аніж творити несправедливість?

Сократ. І тобі, і всім іншим також.

Пол. От що ні, то ні: ні мені, ні тобі, ні жодному іншому.

Сократ. Виходить, не хочеш відповідати?

Пол. Звичайно, хочу. Мені дуже цікаво знати, про що ти тепер поведеш мову.

Сократ. Тоді відповідай так, ніби своїми запитаннями я розпочав нашу розмову спочатку. Що, на твій погляд, Поле, гірше — творити несправедливість чи несправедливо терпіти?

Пол. Несправедливо терпіти.

Сократ. А що ганебніше? Творити несправедливість чи несправедливо терпіти? Відповідай.

Пол. Творити несправедливість.

Сократ. Отже, це й гірше, якщо ганебніше?

Пол. Аж ніяк!

Сократ. Розумію. Ти, як бачу, не за одне й те ж саме вважаєш прекрасне й добре, погане та огидне.

Пол. І справді ні.

Сократ. Ну гаразд. Усе, що прекрасне, наприклад, тіло, колір, обриси, голоси, життєві звички, ти щоразу називаєш прекрасним, ні на що не зважаючи? Чи, може, передусім ти говориш, що гарне тіло є таким або відповідно до користі, яку йому призначено принести, або відповідно до певної втіхи, якщо його вигляд дарує радість тим, хто на нього дивиться? Чи можеш ще щось, крім цього, сказати про красу тіла?

Пол. Нічого.

Сократ. Отже, і все інше також — образи, барви — ти називаєш прекрасними з причини або певної втіхи, або користі, або втіхи й користі водночас?

Пол. Безумовно.

Сократ. Чи ж не так само і звуки, й все інше, що належить до музики?

Пол. Так.

Сократ. Невже і в праві та в життєвих звичках не знайти іншої краси, окрім тієї, яка вимірюється чимось корисним або приємним, або першим і другим разом?

Пол. Здається, ні.

Сократ. Із красою наук виходить те саме?

Пол. Звичайно. Ось тепер, Сократе, ти навів дуже гарне визначення, окресливши красу через приємність і корисність.

Сократ. Отже, огидне визначимо через протилежне — тобто через біль і зло?

Пол. Без сумніву.

Сократ. Виходить, коли з двох прекрасних речей одна прекрасніша за іншу, то вона переважає її в одній або в обох якостях відразу — в приємності чи корисності, чи в приємності й корисності водночас?

Пол. Само собою зрозуміло.

Сократ. А коли з двох огидних речей одна огидніша, то вона огидніша тому, що переважає іншу в стражданнях і злі. Чи це не доконче так?

Пол. Доконче.

Сократ. А тепер пригадаймо собі, як було сказано про несправедливі вчинки і несправедливе терпіння. Чи не казав ти, що несправедливо терпіти гірше, а спричиняти несправедливість — ганебніше?

Пол. Казав.

Сократ. Отже, якщо чинити зло — огидніше, ніж несправедливо терпіти, то чи насправді перше є більш болісним, переважаючи друге або в стражданнях, або в злі, або в усьому цьому разом, і чи є воно огиднішим від другого? Це також доконче чи ні?

Пол. Звичайно, доконче.

Сократ. А зараз погляньмо, чи справді творення несправедливості має перевагу в стражданнях над терпінням несправедливості й чи ті, що коять зло, більше страждають від тих, які несправедливо терплять.

Пол. Як на те пішло, Сократе, то ніколи!

Сократ. Отже, у стражданнях перше не має переваги перед другим?

Пол. Ні.

Сократ. Виходить, якщо не переважає у стражданні, то й у стражданні та злі водночас тим більше?

Пол. Певно, що так.

Сократ. Тож перевага залишається в другому?

Пол. Так.

Сократ. У злі?

Пол. Скидається на те.

Сократ. Але оскільки творення несправедливості переважає у злі, то воно тоді гірше, ніж несправедливо терпіти?

Пол. Звичайно.

Сократ. Чи ж не погодився ти недавно з думкою багатьох людей, що творити несправедливість огидніше, ніж несправедливо терпіти?

Пол. Було таке.

Сократ. Тепер же з'ясувалось, що це ще й гірше.

Пол. Не перечу.

Сократ. То ти віддав би перевагу ще гіршому й ще огиднішому перед таким же меншим? Не барися з відповіддю, Поле. Шкоди ж бо ніякої не матимеш. А щиро так, як лікареві звіряючись у бесіді, відповідай на моє запитання або ні, або так.

Пол. Але ж я не хотів би, Сократе.

Сократ. А хто-небудь інший?

Пол. На мою думку, після таких слів — ніхто.

Сократ. Виходить, я говорив правду, що ні я, ні ти, ні жоден інший з людей не віддав би перевагу творенню несправедливості перед терпінням несправедливості, тому що творити несправедливість гірше.

Пол. Зрозуміло.

Сократ. Отже, ти переконався, Поле, що обидва наведені докази при порівнянні виявились нікчемними, хоча з тобою погодилися всі, окрім мене. Мені ж достатньо, щоб лише ти один зі мною погодився й засвідчив правду моїх слів, а я, покликаючись лише на твій голос, маю можливість не позбав-

ляти спокою всіх інших. Але покінчімо з цим! Час повернутися до іншого, про що ми також сперечалися. Чи найбільше зло є для того, хто повівся несправедливо, якщо він буде покараний (це ти так вважаєш), чи ще більше зло уникнути кари (а це вже моя думка)? Поміркуймо ось над чим. Бути покараним і зазнати справедливої кари — чи для тебе це одне й те саме?

Пол. Як на мене, так.

Сократ. Тож чи можеш ти тоді сказати, що все, що справедливе, є прекрасним, оскільки воно справедливе? Перш ніж відповісти, подумай добре.

Пол. Здається, можу, Сократе.

Сократ. А тепер поміркуй ось над чим. Якщо хтось щось робить, то чи обов'язково повинен існувати предмет, який терпить від такої дії?

Пол. На мою думку, так.

Сократ. Тоді чи він терпить те, що робить той, хто робить, і зазнає такої дії, яку той здійснює? Я це так розумію: якщо хтось завдає ударів, то чи обов'язково, щоб їх хтось діставав?

Пол. Обов'язково.

Сократ. А якщо він б'є сильно й швидко, чи той, кого б'ють, так само це й відчуває?

Пол. Так.

Сократ. Отже, у битого є такий біль, що його викликає той, хто б'є?

Пол. Цілком так.

Сократ. Таким чином, якщо хтось робить припікання, то обов'язково існує й тіло, яке припікають?

Пол. Авжеж!

Сократ. І якщо припікання сильне й болюче, то тіло так і припікається, як той, хто це робить, припікає?

Пол. Звичайно ж, так.

Сократ. Отже, якщо хтось робить розріз, то маємо те ж саме? Бо існує ж і тіло, яке ріжуть.

Пол. Очевидно.

Сократ. І якщо розріз великий, чи глибокий, чи болючий, то і в тілі такий самий розріз, який робить той, хто ріже?

Пол. А який же іще?

Сократ. А тепер дивися, чи ти взагалі погоджуєшся з тим усім, про що я допіру говорив: як дію здійснюють — так само її й відчувають?

Пол. Звісно, погоджуюсь.

Сократ. Коли ми в цьому дійшли згоди, то зазнавати кари — означає щось терпіти чи діяти?

Пол. Без сумніву, Сократе, терпіти.

Сократ. Але терпіти від когось?

Пол. Звичайно. Від того, хто карає.

Сократ. А той, хто карає по заслузі, карає справедливо?

Пол. Так.

Сократ. Справедливо він діє чи ні?

Пол. Справедливо.

Сократ. Отже, той, хто покараний, терпить справедливо, зазнаючи справедливої кари?

Пол. Очевидно, так.

Сократ. Але ж ми вже визнали, що справедливе є прекрасним.

Пол. Повністю.

Сократ. Виходить, один з них творить прекрасне, а другий те терпить — тобто зазнав покарання?

Пол. Так.

Сократ. Отже, якщо прекрасне — то це благо? Адже прекрасне або приємне, або корисне.

Пол. Певна річ.

Сократ. Таким чином, покараний терпить благо?

Пол. Здається, так.

Сократ. І має з того користь?

Пол. Так.

Сократ. Знаєш, про яку користь я думаю? Людина стає краща душею, якщо її карають справедливо.

Пол. Це зрозуміло.

Сократ. Виходить, зазнавши покарання, людина вивільняє душу від розпаскудження?

Пол. Так.

Сократ. То чи не позбавляється вона найбільшого зла, яке тільки є? Подумай добре. Чи у справах майнових тобі вбачається якесь інше зло для людини, окрім бідності?

Пол. Ні, лише бідність.

Сократ. А стосовно турбот про тіло? Ти, напевно, назвав би злом слабість, хворобу, потворність і таке інше?

Пол. Звичайно.

Сократ. Отже, ти гадаєш, що й у душі може бути розпаскудженість?

Пол. А чом би й ні?

Сократ. І називаєш її несправедливістю, невіглаством, боягузтвом і тому подібним?

Пол. Авжеж.

Сократ. Тобто для трьох сущих речей — майна, тіла й душі — ти визначив три різні біди: вбогість, хворобу, несправедливість?

Пол. Так.

Сократ. І яка ж із них найогидніша? Може, несправедливість і загалом розпаскудженість душі?

Пол. Саме вона і є.

Сократ. Але коли найогидніша, то й найгірша?

Пол. Про що ти говориш, Сократе?

Сократ. А ось про що. Найогидніше завжди є тому найогидніше, що спричинює або найбільше страждання, або найбільшу шкоду; або і перше, й друге відразу, про що раніше ми вже дійшли згоди.

Пол. Що правда, то правда.

Сократ. А хіба тільки-но ми не зійшлися на тому, що найогиднішою є несправедливість і взагалі розпаскудженість душі?

Пол. Авжеж, що погодились.

Сократ. Отже, вона найболючіша з усього, а відтак і найогидніша тому, що переважає все інше якраз стражданнями або завданою шкодою, або ж першим і другим разом?

Пол. Без сумніву.

Сократ. Тоді бути несправедливим, безкарним, боягузливим, темним — це болісніше, ніж мучитися від убогості та хвороб?

Пол. Мені здається після наших розмов, Сократе, що ні.

Сократ. Але оскільки з усіх пороків найогиднішим є розпаскудженість душі, то вона зухвало перемагає всі інші як величезною шкодою, так і небувалим злом, але, за твоїми словами, не болем.

Пол. Це зрозуміло.

Сократ. Але ж те, що переважає у найбільшій шкоді, є, мабуть, і найбільшим злом на світі?

Пол. Так.

Сократ. Тоді несправедливість, свавільність і загалом будь-яка розпаскудженість душі — це найбільше зло з усього, що існує?

Пол. Очевидно.

Сократ. Може, скажеш, яке мистецтво звільняє від убогості? Чи ж не мистецтво наживи?

Пол. Так.

Сократ. А від хвороби? Чи ж не мистецтво лікування?

Пол. Безперечно.

Сократ. А від розпаскудженості й несправедливості? Якщо не можеш швидко відповідати, то запитаємо інакше: куди й до кого ведемо хворих тілом?

Пол. До лікарів, Сократе.

Сократ. А куди несправедливих і свавільних?

Пол. Скажеш — до суддів?

Сократ. Чи ж не для того, щоб віддати покаранню?

Пол. Саме для того.

Сократ. Отже, ті, що карають, чи ж не користуються вони правосуддям, якщо карають справедливо?

Пол. Це ж очевидно.

Сократ. Отже, мистецтво наживи вивільняє від бідності, мистецтво лікування — від недуги, а правосуддя — від свавільності й несправедливості?

Пол. Здається, так.

Сократ. Тоді що ж серед них найбільш прекрасне?

Пол. Про що саме ти говориш?

Сократ. Про мистецтво наживи, лікування, правосуддя.

Пол. З-поміж того, Сократе, дуже вирізняється правосуддя.

Сократ. Отже, воно приносить або найбільшу втіху, або користь, або те й те водночас, якщо є найкращим?

Пол. Так.

Сократ. А чи приємно лікуватися, чи відчувають втіху ті, що лікуються?

Пол. Навряд.

Сократ. Але ж воно корисне, хіба не так?

Пол. Так

Сократ. Бо вивільняє від великого зла, тому корисно перетерпіти біль і стати здоровим.

Пол. Згоден.

Сократ. Отже, з огляду на тіло — людина була б найщасливіша, коли б лікувалася чи коли взагалі не знала б хвороби?

Пол. Зрозуміло, коли б не хворіла.

Сократ. То, очевидно, щастя полягає не у звільненні від зла, а в тому, щоб не зіткнутися з ним ніколи?

Пол. Суща правда.

Сократ. Підемо далі. Кого з двох, хто має хворобу чи в тілі, чи в душі, можемо назвати нещаснішим: чи того, хто лікується і вивільняється від зла, чи того, хто не лікується, і залишає все без змін?

Пол. Думаю, що того, хто не лікується.

Сократ. Отже, зазнати покарання — означає дістати звільнення від найбільшого зла, тобто від розпаскудженості?

Пол. Так.

Сократ. Таким чином, правосуддя навертає до розуму й робить найбільш справедливим, стаючи мистецтвом лікування від розпаскудженості?

Пол. Так.

Сократ. Отже, найщасливіший той, у кого немає зла в душі, оскільки саме це і є найбільше зло.

Пол. Без сумніву.

Сократ. А другим, звичайно, назвемо того, кого вивільнено від зла.

Пол. Здається, що так.

Сократ. А це ж та людина, яку вмовляннями навернули до розуму, яка терпіла ганьбу й зазрала покарання.

Пол. Так.

Сократ. Виходить, найгірше живе той, хто зостається несправедливим і не вивільняється від зла.

Пол. Безумовно.

Сократ. Як не глянь, а це якраз та людина, яка до кінця творить найбільшу несправедливість, не турбуючись ані вислуховуванням повчань, ані справедливою покарою, як це вдається, за твоїми словами, Архелаю та іншим тиранам, і красномовцям, і володарям.

Пол. Мабуть, що так.

Сократ. Але ж вони, мій найкращий, перебувають приблизно у тому ж становищі, в якому опинився б і хворий, коли б він був уражений найтяжчими недугами, а перед лікарем справжню картину тілесних вад приховував, не лікувався, боячись, наче дитина, болю від припікання й вирізання. Чи, може, тобі так не здається?

Пол. Ні, здається.

Сократ. Очевидно, він не знає, що таке здоров'я і міць тіла. Бо після того, з чим ми тепер погодились, ті, хто уникав покарання, Поле, підлягають небезпеці діяти в такий самий спосіб, тобто зважати лише на біль, а до користі бути сліпими й навіть не здогадуватись, наскільки жалюгіднішим від

нездорового тіла є зв'язок із нездоровою душею, розпаскудженою, несправедливою та безбожною. Для того й роблять усе так, щоб не підпасти під покарання і не вивільнитись від найбільшого зла: нагромаджують статки, заводять друзів, вчаться переконливих промов. І якщо, Поле, ми справді дійшли згоди, то чи думаєш ти про те, що випливає з нашої розмови? Чи ти хочеш, щоб ми зробили висновок іще раз?

Пол. Коли на те твоя воля.

Сократ. Тож чи виходить із того, що найбільше зло — це бути несправедливим і чинити несправедливо?

Пол. Певна річ.

Сократ. А звільнення від того зла, з'ясовується, — бути покараним?

Пол. Напевно.

Сократ. А безкарність — це укорінення зла?

Пол. Так.

Сократ. Отже, чинити несправедливо — це є друге за величиною зло. Якщо ж той, хто діє несправедливо, уникає покарання, то це буде з усіх зол за природою найбільшим і найпершим.

Пол. Здається, так.

Сократ. Тож чи не про те, друже, ми засперечалися, що ти заявив, ніби Архелай щасливий, хоч і скоює найнесправедливіші вчинки, однак не зазнає ніякого покарання, а я стверджував протилежне, вважаючи, що коли Архелай чи хтось інший з людей, сподіявши несправедливість, залишився непокараним, то стає тоді найнещаснішою людиною? Чи ж завжди той, хто чинить несправедливо, нещасніший від того, хто несправедливо терпить, а непокараний є нещаснішим від покараного? Чи не про те я говорив?

Пол. Про те.

Сократ. І вже доведено, що так воно і є?

Пол. Авжеж.

Сократ. Добре. Але якщо це так, Поле, то яка ж тоді велика користь від риторики? Бо після того, як ми дійшли згоди тут, треба понад усе остерігатися, щоб не скоїти якоїсь несправедливості, тому що вона породжує велике зло. Чи не так?

Пол. Цілком так.

Сократ. Але якщо хтось робить несправедливий вчинок — чи сам, чи хтось інший, про кого він турбується, — то нехай якнайскоріше добровільно йде туди, де зазнає покарання, тобто до судді, наче до лікаря, поспішаючи, щоб застаріла хвороба несправедливості не розпаскудила душі до решти. Чи

маємо про інше говорити, Поле, коли попередня згода лишається в силі? І чи не повинні обидва наші висновки узгоджуватися між собою саме так, а не інакше?

Пол. То до чого ж ми дійдемо, Сократе?

Сократ. Виходить, для виправдання власної несправедливості або несправедливості батьків, друзів, дітей або батьківщини, риторика нам без будь-якої користі, Поле. Хіба що хтось думає інакше — що передусім найбільше обвинувачувати треба самого себе, а потім родичів чи всіх інших, хоч би хто припустився несправедливості, й не приховувати, а виводити лиходійство на чисту воду для того, щоб винуватець був покараний і став здоровий. Переконувати і себе, й інших, не боячись, а робити це мужньо та безоглядно, наче віддаючись лікареві для різання й припікання, прагнучи до доброго й прекрасного, не звертаючи уваги на біль; і якщо за злочинство заслужив на биття — нехай б'ють, якщо на в'язницю — нехай ув'язнюють, якщо на грошовий штраф — плати, якщо на вигнання з батьківщини — іди у вигнання, якщо на смерть — помирай, і сам будь першим обвинувачем самого себе та своїх близьких, і не жалій нікого, й на те використовуй красномовство, аби повністю виявити злочин, аби винні звільнилися від найбільшого зла — несправедливості. Так маємо думати, Поле, чи ні?

Пол. Мені це видається безглуздям, Сократе. Однак із попередньо сказаним це все-таки узгоджується.

Сократ. Отже, або попереднє треба відкинути, або це, не вагаючись, прийняти?

Пол. Так і має бути.

Сократ. Тепер повернімо все навпаки — от, скажімо, треба комусь заподіяти зло, чи ворогові, чи будь-кому ще, але коли від нього самого ти ніяк не потерпів, чого слід остерігатися. Але якщо ворог робить зло іншому, то треба всіма засобами — і словом і ділом — старатися, щоб він не був покараний і до судді не пішов. А якщо й піде, то необхідно так майстерно все обставити, щоб ворог викрутився й не зазнав покарання, і коли награбував багато грошей, нічого б не віддав, а маючи їх, витрачав би несправедливо та безбожно на себе й на своїх; коли ж учинив злочин, який заслуговує смертної кари, то щоб не вмер, і, якщо можливо, — ніколи (нехай буде безсмертним, залишаючись негідником); коли ж ні, то хай живе якомога довше таким, як є. Ось для чого, на мій погляд, потрібна, Поле, риторика, хоча для того, хто не має наміру діяти несправедливо, користі від неї, як мені здається, небагато, а якщо ж і є якась користь, то попередня розмова її ніде не виявила.

Каллікл. Скажи-но мені, Херефонте, Сократ це серйозно говорить чи жартома?

Херефонт. Мені здається, Каллікле, навіть дуже серйозно. Однак немає нічого кращого, як запитати його самого.

Каллікл. Присягаюсь богами, цього ж я і хочу. Скажи мені, Сократе, як нам вважати, ти тепер правду говориш чи жартуєш? Бо якщо твої слова серйозні і все, що ти говориш, правда, то чи не було б тоді людське наше життя поставлене з ніг на голову, й чи не поводилися б ми завжди протилежно тому, як годилося б?

Сократ. Каллікле, коли б одне й те саме відчуття різні люди сприймали по-різному — одні так, інші інак, а хтось і зовсім би відрізнявся від інших, то нелегко було б пояснити комусь свої відчуття. Кажу це, знаючи, що я і ти тепер одне й те ж відчуваємо, бо обидва закохані, й кожний — у двох відразу: я — в Алківіада, сина Клинія, і в філософію, а ти — в афінський народ і сина Пірилампа. І ось щоразу я помічаю, хоч ти й тямуща людина, але хоч би що сказали твої улюбленці, хоч би якого погляду дотримувались, ти не можеш їм заперечити, а викручуєш свою думку на всі боки, та й на Народних зборах, коли ти щось запропонуєш, а люд афінський відповість відмовою, ти відразу ж робиш поворот і проголошуєш уже те, чого від тебе сподіваються, і так само ти поводишся і з тим гарним юнаком, сином Пірилампа. Ти ж бо не вмієш чинити опір порадам і наполяганням своїх улюбленців, отже, якби хтось подивувався, що кожного разу ти виплітаєш їм на догоду, і сказав, що слова твої якісь недоладні, ти, мабуть, відповів би, якби захотів бути правдивим, що коли хтось не відверне твоїх улюбленців від думок, які вони обстоюють, то й ти також промовляти інакше ніколи не будеш. Тому повір, що й мені доводиться тих обох голосів слухати, й не дивуйся, що я в цьому признаюся, а краще зроби так, щоб філософія — моя улюблениця — про це перестала говорити. Бо ж вона твердить, друже мій, завжди те, що в мене тепер на язиці, і з-поміж двох улюбленців вона найменш легковажна зі мною. Адже син Клинія одного разу так говорить, іншого — інакше, а філософія завжди одне й те саме каже — те, з чого ти тепер так дивуєшся, хоч і був при цій розмові од самого початку. Тож, повторюю знову, або заперечуй її і доведи, що чинити несправедливість і при цьому залишатися безкарним — далеко не найбільше на світі зло, або, коли ти залишиш це неспростованим, то, присягаюсь собакою, богом єгиптян, із тобою, Каллікле, не погодиться Каллікл, і протягом усього життя він не порозуміється сам із собою. А я думаю, найкращий ти мій, нехай ліпше ліра у мене розладнається і звучить погано й не голосно, не-

хай хор під моєю орудою співає не в лад, нехай більшість людей зі мною не погоджується і сперечається, тільки б не порушити злагоди самого з собою та не перечити самому собі.

Каллікл. Сократе, мені здається, в бесіді ти витворяєш такі зухвальства, неначе справдешній політичний красномовець. І ось тепер так розбалакався, що з Полом сталося те саме, що, як він стверджував, із твоєї ласки спіткало й Горгія. Адже коли ти запитував Горгія, якщо до нього прийде хтось, хто хоче навчитися риторики, але не знає, що таке справедливість, і чи витлумачить йому це Горгій, — то він збентежився і, за людським звичаєм, відповів, що навчить, оскільки люди обурилися б, якби відповідь звучала інакше. Проте через ту згоду він був змушений суперечити сам собі, що тобі й дало таку втіху. Тому, як мені здається, Пол не без причин посмішковувався із тебе. А тепер із ним самим трапилося те саме, і я не схвалюю Пола, бо він поступився тобі, погодившись, що чинити несправедливо є огидніше, ніж терпіти несправедливість. Отож після цього визнання, заплутаний тобою до решти, він онімів, не сміючи висловити свою думку. Та й коли сказати правду, Сократе, ти, вдаючи, що дошукуєшся істини, наводиш на такі низькі й примітивні речі, які прекрасні не за природою своєю, а завдяки законові. Здебільшого ж вони суперечать одне одному, природа й закон. Тому коли хтось соромиться і не наважується сказати те, що думає, то змушений говорити протилежне. І ти, зрозумівши цю премудрість, використовуєш її у доволі непоганий спосіб: якщо хтось говорить, маючи на увазі закон, ти запитуєш з огляду на природу, якщо йдеться про природу, ти ведеш мову про закон. Так, зокрема, сталося і в розмові стосовно понять несправедливо чинити й терпіти несправедливість, коли Пол розмірковував, що огидніше, згідно з законом, а ти наводив заперечливі докази, підміняючи закон природою. Бо, згідно з природою, все, що гірше, і є огидніше, а отже, таким є і несправедливо терпіти, але за законом огидніше діяти несправедливо. І ко͡ли ти поваги гідний муж, то не будеш терпіти страждання і не зостанешся глухим до несправедливості, — це відповідає рабові, якому краще вмерти, ніж жити, який змирився з несправедливістю і, геть затоптаний у болото, не може ні себе захистити, ні іншого, хто під його опікою. Але, я гадаю, якраз люди немічні і встановлюють закони, а таких більшість. Для себе й для своєї вигоди заводять вони закони, розсипаючи направо й наліво похвалу та хулу. Відлякуючи людей сильніших, тих, які здатні піднятися над ними, щоб позбавити їх спромоги вивищитись, вони стверджують, ніби підноситися над іншими — огидно й несправедливо, і що саме це й означає творити несправедливість,

тобто старатися бути вище й мати більше від інших. Самі ж вони, як звичайні нікчеми, я думаю, втішалися б, коли б мали однакову з усіма свою частку.

Ось чому, згідно із законом, говориться, що несправедливо й ганебно мати більше від багатьох, і називається це створенням несправедливості. Але сама природа, на мою думку, переконує, що це справедливо, коли кращий вивищується над гіршим, а сильніший — над слабшим. Що це так, видно повсюдно, як між тваринами, так і між людьми; цілі держави й народи справедливість так розуміють: сильніший панує над слабшим і має більше від нього. Бо ж керуючись яким правом, Ксеркс пішов війною проти Еллади, а його батько — проти скіфів? І таких прикладів можна навести безліч. Я гадаю, що такі люди діють згідно з природою закону і, присягаюсь Зевсом, згідно із законом природи, однак, звичайно, не за тим законом, який ми свавільно вигадуємо і за яким витворюємо з-поміж нас найкращих та найрішучіших, відбираючи їх змалку, наче левенят, і заклинаннями та чаклуваннями робимо з них невільників, переконуючи, що всі повинні бути рівними й що це, власне, і є прекрасним та справедливим. Але ж, я гадаю, коли з'явиться людина, сильна за своєю природою, котра, все те подолавши й розбивши кайдани, звільниться й розтопче наші писання, і чаклунства, й заклинання, та всі супротивні природі закони, і, звівшись, постане перед нами володарем наш невільник — ось тоді й засія природна справедливість. Мені здається, що й Піндар те саме, що я кажу, доводить у пісні, в якій наголошує:

Закон усього є володар,
Що смертним є і безсмертним.
І далі:
Веде силоміць рукою всевишньою,
Правда за ним,
Свідчу ділами Геракла: непідкупних... коли...

— приблизно так у нього звучить, я ж напам'ять не знаю пісні. Ідеться там про те, що ані не купивши, ані не отримавши в подарунок від Геріона, Геракл усе ж викрав корів, оскільки це було його природним правом, тому що й корови, і всі інші статки слабших та гірших повинні належати кращим і сильнішим.

Отже, так виглядає правда, і ти це сам зрозумієш, коли займешся чимось серйозним і даси спокій філософії. Бо філософія, Сократе, і справді не позбавлена чару, якщо хтось до міри займається нею в молодості. Коли ж хтось довше, ніж треба, на ній затримається, то вона стає згубною для людей. Бо

якщо хто-небудь дуже талановитий, але має справу з філософією у віці вже далеко не молодечому, то він неминуче мусить бути недосвідченим у всьому, що конче треба знати кожному, хто хоче бути людиною доброю, гарною і шанованою. І, власне, такі стають нетямущими в законах своєї держави і в розмовах, які треба вміти провадити приватно й на людях, а також і в утіхах та бажаннях людських, і взагалі, вони зовсім не знають звичаїв. Отож коли візьмуться за якусь приватну чи політичну справу, то стають смішними, так само, як, гадаю, смішними є політики, коли втручаються у ваші філософські заняття та розмови. Бо наслідком буває те, що Еврипід сказав:

Кожний є у тому славний і до того прагне,
День майже весь для того витрачаючи,
Щоби найкращим бути серед інших.

А в чому він слабкий, того уникав і те ганить, а інше вихваляв заради свого самолюбства, гадаючи, що таким чином творить хвалу й собі. Я ж вважаю, що найдоцільнішим було б не цуратися ні першого, ні другого. Бо філософія є прекрасною настільки, наскільки нею займаються заради освіти, і немає нічого ганебного, коли нею цікавиться юнак. Але коли філософує людина уже в зрілому віці, то це виглядає смішно, Сократе, і я, споглядаючи таких філософів, відчуваю щось подібне до того, коли б споглядав дорослих, які, бавлячись, мов діти, белькочуть нісенітниці. Бо коли при вигляді дитини, якій ще личить ось так розмовляти, пустотливо щебетати різні дурниці, я маю велику втіху, і мені все те видається приємним, вільним і таким, що притаманне дитячому вікові, то, коли чую дитя, яке висловлюється по-дорослому мудро й чітко, це, на мою думку, справляє прикре враження й ріже мені слух, бо віє від цього, як мені здається, чимось рабським. Але коли доводиться чути, як лепече казна-що доросла людина, чи бачити, як по-дитячому вона розважається, то це виглядає сміховинно, зовсім не по-чоловічому й заслуговує на побиття палицею. Отже, таке саме відчуття я маю і до тих, хто відданий філософії. Коли бачу, що нею захоплюється молодий хлопець, я радію, бо вона, на мою думку, пасує йому; я впевнений, що ця людина є вільною, а того, хто цурається філософії, вважаю невільником, який і сам ніколи не матиме себе за гідного ані гарної, ані благородної справи. Однак, коли помічаю вже старшого віком чоловіка, який ще досі заглиблений у філософію і гадки не має відійти від неї, то, здається мені, Сократе, без палиці тут не обійтися. Через це я, власне, й казав, що така людина, нехай і цілком доросла, може ставати легкодухою, уникаючи середини міста, площ для Народних зборів, де,

за словами поета, мужі прославляються; вона животіє до кінця життя, заховавшись у якийсь кут і перешіптуючись із трьома чи чотирма хлопчаками, а вільно, голосно й зухвало не промовить уже ніколи.

Я ж, Сократе, ставлюсь до тебе доволі прихильно. Мені навіть здається, що тепер я в такому самому становищі, що й Зет, який звертався до Амфіона в Еврипідовому творі, про який я вже згадував. Бо ж мені спадає на думку сказати тобі щось подібне до того, що Зет говорив братові: Сократе, ти не переймаєшся тим, що потребує твоєї уваги; наділений з природи благородною душею, ти не позбувся досі ні дитячого вигляду, ні дитячої поведінки, відтак на суді ти не можеш дати розумної поради, ані промовити вагомого слова, ані, на відміну від інших, прийняти сміливого рішення. Однак, мій друже Сократе, не прогнівайся на мене, бо кажу це, бажаючи тобі добра. Чи ж не здається тобі ганебним те становище, у якому ти, на мою думку, опинився, як і інші філософи, котрі собі щось подібне дозволяють? Адже коли б тебе сьогодні хтось схопив — тебе чи когось іншого з таких, як ти,— й кинув до в'язниці, звинувачуючи у злочині, якого ти не вчиняв, то більш ніж вірогідно, що ти нічого не зміг би сказати на свою оборону, ти з переляку втратив би мову, витріщив очі, не знаючи, що сказати, а прийшовши ж на суд і зустрівшись там із дуже негідним і мерзотним обвинувачем, помер би, коли б той захотів присудити тобі смертну кару. То хіба ж це мудро, Сократе, коли якесь мистецтво, полонивши обдарованого мужа, робить його гіршим, таким, що не може ні собі самому допомогти, ні врятувати від найбільшої небезпеки себе чи когось іншого в той час, як вороги грабують його майно, а він живе в місті у тяжкій неславі? Такому, хоч це й грубувато звучить, варто й поза вуха дати безкарно. Але ж, друже мій, послухайся мене, годі вести самі дослідження! Набувай освіченості і в практичних справах, зокрема, уміння в тому, де думаєш бути розумним, залишаючи іншим усі викрутаси (чи, може, краще б це назвати блазнюванням або нісенітницею), внаслідок яких твій дім був би спустошений до решти; бери приклад не з тих мужів, які порпаються в пустопорожніх балачках, а з тих, у кого є багатство, слава та всілякі інші блага.

Сократ. Коли б душа у мене, Каллікле, виявилась золотою, чи не думаєш ти, що я з радістю знайшов би котрийсь із тих каменів, якими визначають пробу золота, а може, й найкращий з-поміж них, і приклав би до нього душу, і, коли б він підтвердив, що душа моя в доброму стані, чи міг би я знати напевно, що так воно і є та що жодного іншого пробного каменя мені не потрібно?

Каліккл. До чого це, Сократе?

Сократ. Зараз скажу. Мені здається, що, зустрівшись із тобою, я знайшов саме такий скарб.

Каллікл. Як це?

Сократ. Я добре знаю, що коли ти поділяєш думки, якими хвилюється моя душа, то це вже і є чиста правда. Я ж бо розумію, що той, хто хоче належно випробувати душу — праведно вона живе чи ні,— повинен, звичайно, мати для цього знання, доброзичливість і цілковиту відвертість, а тобі в цих трьох якостях не відмовиш. Я зустрічаюся з багатьма людьми, які не можуть мене випробувати через те, що їм бракує твоєї мудрості. А інші хоч і мудрі, але не хочуть сказати правду, бо не піклуються про мене так, як ти. Ті ж чужинці, Горгій і Пол, мудрі й люб'язні зі мною, але їм бракує достатньої відвертості й вони аж надто сором'язливі. Хіба цього не видно? Вони ж бо до такої сором'язливості дійшли, що через неї кожний з них не соромиться сам собі суперечити — і це перед багатьма людьми, і в справах надзвичайно важливих. Ти ж маєш усе, чого в інших не знайти. Достатньо освічений, що, очевидно, визнало б багато афінян, і до мене прихильний. Які на те докази? Я тобі скажу. Знаю, Каллікле, що вас було четверо товаришів, які займалися філософією: ти, Пісандр із Афідни, Андрон, син Андротіона, і Навсикід із Холарга. І якось, як я чув, коли ви радилися, до яких меж можна вправлятися в мудрості, між вами, наскільки мені відомо, запанувала думка, що, філософуючи, не варто занурюватися в глибини істини, а навпаки, треба остерігати один одного, щоб, ставши мудрими понад міру, не завдати собі шкоди. Отож коли я чую таку твою пораду, яку ти давав своїм найближчим друзям, то це для мене достатній доказ твоєї невдаваної прихильності. А що ти можеш говорити щиро й не соромлячись, то сам у цьому признався, і твоя промова, яку ти щойно виголосив, цілком узгоджується із твоїми словами. Тож наша бесіда тепер виглядатиме так. Якщо в розмові ти з чимось погоджуватимешся зі мною, то це вже буде достатньо випробувано нами обома і вже не потрібно буде вдаватися до іншого пробного каменя. Інакше ти б ніколи не поступився ані через брак мудрості, ані через надмір сором'язливості і, звичайно ж, не погодився б зі мною заради обману. Бо ти мій друг, як сам заявляєш. Отже, воістину наша з тобою згода буде остаточним завершенням правди. Але найпрекраснішим у нашому розгляді, Каллікле, є те, за що ти мене ганьбив, тобто якою потрібно бути людині, якою справою їй займатися і до якого часу — у старшому чи в молодшому віці. І коли я щось неправильно робив у своєму житті, то не сумнівайся, що помилявся я не з умислу, а через мою неосвіченість. Тож, коли вже взявся, повчай мене, і не потроху, а поясни мені якомога переконливіше,

що це є за заняття, якому я повинен присвятитися, і в який спосіб я міг би засвоїти його тонкощі, і коли зловиш мене на тому, що нині з тобою ми щось узгодили, а пізніше я не робитиму того, на що дав згоду, то вважай тоді мене тугодумом і надалі ніколи вже не повчай як людину, що не варта труду. Повтори ж мені ще раз, що ти й Піндар вважаєте за природну справедливість? Щоб могутніший силоміць забирав власність слабших, щоб кращий панував над гіршими, а знатніший більше мав від простих смертних? Добре я запам'ятав чи ти щось інше називаєш справедливістю?

Каллікл. Ні, саме це говорив тоді й тепер кажу.

Сократ. Але чи одного й того ж ти називаєш кращим і сильнішим? Тому що тоді я не зміг відразу зрозуміти, про що ти говориш. Чи сильніших ти називаєш могутнішими, й чи потрібно слабішим підкорятися сильнішим, про що, на мій погляд, ти й говорив, доводячи, що великі міста, згідно з природною справедливістю, нападають на малі, тому що могутніші й сильніші, отже, могутніше, сильніше та краще — це одне й те саме? Чи навпаки, можна бути кращим, але переможеним і немічним, або могутнішим — але гіршим? Чи не різняться між собою поняття кращого й сильнішого? Ти мені дохідливо розтлумач: тим самим є сильніше, краще й могутніше чи не тим самим?

Каллікл. Кажу тобі цілком ясно: тим самим.

Сократ. Тоді, згідно з природою, більшість сильніша від одного? Вона ж і закони творить для того одного, як ти недавно говорив?

Каллікл. Звичайно, так.

Сократ. Закони більшості є законами сильніших?

Каллікл. Авжеж.

Сократ. Виходить, і кращих? Бо сильніші, за твоїми словами, це водночас і кращі.

Каллікл. Звичайно.

Сократ. Отож їхні закони прекрасні з природи, як закони сильніших?

Каллікл. Так.

Сократ. Але ж хіба більшість не вважає, як ти щойно запевняв, що справедливість полягає в тому, аби мати порівну, й що чинити зло є ганебніше, ніж несправедливо терпіти? Так чи ні? Тільки пильнуй, коли б і тобі не піймatися тут, як присоромленому! Думає більшість чи не думає, що справедливість — це мати порівну й що чинити зло є ганебніше, ніж несправедливо терпіти? Не відмовляй мені, Каллікле, у відповіді на це запитання, тому що коли ти зі мною погодишся, я почуватимусь упевненіше, оскільки буду заодно з людиною, що розуміє істину.

Каллікл. Атож, більшість саме такої думки.

Сократ. Отже, не лише за законом чинити зло ганебніше, ніж несправедливо терпіти, і справедливість — це мати порівну, а й за природою також. Виявляється, ти перед цим неправду сказав і без причини обвинувачував мене, запевняючи, що закон і природа супротивні одне одному і що я, добре про це знаючи, підступно користаюся з того в розмовах: коли хтось розмірковує у відповідності з природою, я відповідаю, виходячи із закону, а коли співбесідник має на увазі закон, я покликуюся на природу.

Каллікл. Ця людина молола б язиком скільки завгодно! Скажи мені, Сократе, невже тобі не сором ось у такому віці ловити когось на слові і, якщо хтось згрішить, висловлюючись, вважати те своїм виграшем? Чи ти збираєшся щось іншого повідати на тему, що є сильніше, а що кращe? Хіба я не сказав тобі відразу, що краще і сильніше, на мою думку, одне й те саме? Або, може, ти вважаєш, ніби я кажу, що коли збереться юрба невільників і всіляких людей, які, окрім того, що сильні тілом, не мають інших вартостей, і коли вони щось проречуть — то це вже й буде законом?

Сократ. Чудово, премудрий мій Каллікле! Такої ти думки?

Каллікл. Авжеж, що не інакшої.

Сократ. Але я, дивовижний чоловіче, вже й сам давно здогадуюсь, що саме ти називаєш сильнішим, а розпитую, бо хочу знати докладніше, про що ти ведеш мову. Бо ти, звичайно, і сам не вважаєш, що двоє кращі за одного і що твої раби кращі за тебе, тому що в них міцніше тіло. Але вернімось до початку. Скажи, кого ти називаєш кращими, якщо це не те саме, що бути сильнішими? І, будь ласка, диваче отакий, повчай мене якось лагідніше, щоб я не дременув від тебе геть.

Каллікл. Береш мене на глузи, Сократе?

Сократ. Та ні, Каллікле, присягаюся Зетом, з допомогою якого ти кпив із мене, скільки твоїй душі забажалось. Але ж усе-таки скажи, кого ти називаєш кращими?

Каллікл. Звичайно ж, найгідніших.

Сократ. Ось бачиш, що ти сам лише розкидаєшся словами, але нічого не доводиш? Чи не скажеш: кращими й сильнішими ти називаєш розумніших чи когось іншого?

Каллікл. Так, присягаю Зевсом, саме розумніших і називаю, і навіть наголошую на цьому.

Сократ. Отже, часто один розумний виявляється, на твою думку, сильнішим від багатьох нерозумних, і треба, щоб він і керував, і щоб були ті, яки-

ми керують, і щоб володар мав більше від своїх підданців. Ось що, як мені здається, ти хочеш сказати — і я нікого не ловлю на слові, — якщо той один сильніший від багатьох.

Каллікл. Саме це я й кажу. Саме це, на мій погляд, і є природною справедливістю, щоб кращий та розумніший і керував, і мав більше від менш гідного.

Сократ. На цьому зупинімось! Яким буде твоє слово тепер? Скажімо, якщо в одному місці зібралося нас чимало, як і нині, і на всіх людей удосталь є різноманітних страв і напоїв, а ми ж усі різні: одні сильні, інші слабкі, а один з-поміж нас виявився б найрозумнішим у тому становищі, бо ж лікар, і буде він, зрозуміло, від одних дужчий, а від інших — слабший, то, як найрозумнішого, чи можна його вважати найкращим і найсильнішим у цьому випадку?

Каллікл. Звичайно ж.

Сократ. Отже, з тих страв він повинен одержати більше від нас, тому що кращий, чи, як володар, мусив би все поділити, але у споживанні й взагалі у використанні їди для власних потреб щоб не мав ніяких переваг ні перед ким із народу, інакше зазнав би покарання, чи, може, все-таки порівняно з іншими хай одержує від одного більше, а від другого — менше? Але якщо найкращим виявиться найслабший від усіх, то що, Каллікле, йому й найменше має дістатися? Чи не так, мій друже?

Каллікл. Що ти все кружляєш у бесіді довкола страв, напоїв, лікарів та всіляких дурниць! Я ж не про це кажу.

Сократ. Але хіба ти не вважаєш кращим розумнішого? Скажи-но, так чи ні?

Каллікл. Так.

Сократ. А хіба не треба, щоб кращий мав більше?

Каллікл. Але ж не страв і напоїв!

Сократ. Розумію, тоді лише йдеться про одяг: щоб найкращий ткач мав найбільше вбрання і ходив найбагатше і найкраще вбраний?

Каллікл. Який іще одяг!

Сократ. А стосовно взуття, то треба, без сумніву, щоб перевага була за найрозумнішим і найкращим під тим оглядом. Отже, кому ж як не шевцеві прогулюватись у найбільших і найгарніших сандалях!

Каллікл. Які сандалі? Що за дурниці ти верзеш!

Сократ. Але ж якщо ти не про те говориш, то, може, ось про що: наприклад, візьмемо хлібороба, котрий знає, як ходити коло землі і є гарним та добрим господарем; тоді, очевидно, треба, щоб він мав якнайбільше збіжжя і якнайгустіше засівав свою землю?

Каллікл. Та скільки можна одне й те саме товкти, Сократе?

Сократ. Не тільки одне й те саме, а з одного й того ж приводу.

Каллікл. Присягаюсь богами, ти весь час говориш про шевців, сукновалів, куховарів, лікарів, і немає тобі спину, начебто про них наша розмова.

Сократ. Тоді ти сам, нарешті, скажи, внаслідок чого сильніший і розумніший переважає інших. Чи ані не дозволиш, щоб я висловився, ані сам не поясниш як слід?

Каллікл. Я вже давно про те кажу. І насамперед, коли йдеться про сильніших, я не маю на увазі ані шевців, ані різників, а лише тих, хто мудрий у справах держави, хто знає, в який спосіб можна нею добре керувати, і такі люди не лише розумні, а й відважні, спроможні виконати те, що задумали, і не зупиняться ні перед чим через слабкість душі.

Сократ. Ось бачиш, мій дорогий Каллікле, що ти мене не в тому ж звинувачуєш, що я тебе. Бо ти стверджуєш, ніби я постійно кажу одне й те саме, тому й докоряєш мені. Я ж — навпаки: що ти ніколи не говориш про те саме однаково, а спершу кращих і сильніших визначив як наймогутніших, потім як найрозумніших, тепер же знову ведеш мову про щось зовсім інакше — сильнішими й кращими вже називаєш і найвідважніших. Але ж, друже, скажи насамкінець виразно: кого ти вважаєш кращими й сильнішими і через що?

Каллікл. А я сказав уже, що мудрих у справах держави й відважних. Бо саме їм належить вершити державні справи, й справедливість тут така: щоб вони більше мали від інших можливостей для державного керівництва, тобто вивищувались над підлеглими.

Сократ. Як це? І над собою також, друже?

Каллікл. Кого ти маєш на увазі: тих, хто керує, чи тихі, якими керують?

Сократ. Я розмірковую про те, наскільки кожен з них зумів керувати сам собою. Чи, може, цього не потрібно, щоб самим собою керувати, а тільки іншими?

Каллікл. Як ти це розумієш — владу над собою?

Сократ. Нічого немає тут мудрого, лише, на думку багатьох, треба бути поміркованим, обдарованим умінням володіти собою і панувати над своїми прагненнями та потягом до насолод.

Каллікл. Ну й потіха з тебе! Дурнів називаєш розумними!

Сократ. Тобто? Кожному, хто присутній тут, зрозуміло, що я кажу про інше.

Каллікл. Тобі так здається, Сократе. Бо як же загалом може бути щасливою людина, якщо вона комусь служить? Що таке краса й справедливість

від природи, то я тобі зараз скажу відверто: хто хоче прожити життя добре, повинен дати повну волю своїм жаданням, а не стримувати їх, і, хоч би якими ті були непогамовними, все одно слід удовольняти їх за допомогою відваги й розуму, наситивши будь-яку пристрасть, хоч би з якого приводу вона спалахнула. Але, гадаю, більшості людей це не до снаги. Через те вони ганьблять таких, соромлячись власного безсилля і приховуючи його, і, як я вже згадував перед цим, називають нестриманість ганебною і намагаються кращих від природи зробити невільниками; самі ж, неспроможні вдовольнити свої пристрасті, хвалять розсудливість, справедливість і власну несміливість. Але для тих, кому випала можливість народитись синами царів чи від народження обдарованих необхідною здатністю здобути якусь владу-тиранію або будь-котру іншу форму панування, що ж насправді було б для тих людей ганебніше й гірше, ніж стриманість? Ті, кому вільно насолоджуватися благами й для кого не існує ніяких перешкод, мали б самі собі заводити володаря, тобто закон, ухвали та дорікання натовпу. І як же не мали б вони бути нещасними з ласки «краси» справедливості й поміркованості, коли, навіть керуючи державою, не могли б обдаровувати своїх друзів більше, ніж недругів? І якщо, Сократе, сказати правду, котру ти, за твоїми словами, завжди шукаєш, то ось вона. Розкіш, нестриманість і свавілля, якщо їм сприяти, — це і є доброчесність та щастя. А всі інші додатки: прекрасні слова, протиприродні умовності — дурниці, які не мають ніякої вартості.

Сократ. Що ж, Каллікле, нападаєш ти хоробро й відверто говориш. Бо ясно висловив те, що інші мають на думці, але мовчать. Отож я прошу тебе нізащо не попускати мені, щоб можна було справді прояснити, як жити далі. Проте скажи мені: ти стверджуєш, що пристрасті не треба стримувати, коли хтось хоче бути таким, яким має бути, а навпаки, слід дати їм розпалитися чимдужче й всіляко задовольняти їх і що це, власне, і є досконалість?

Каллікл. Так, я стверджую це.

Сократ. Отже, тих, які нічого не потребують, щасливими називають несправедливо?

Каллікл. Таким же чином каміння й мерці були б найщасливіші.

Сократ. Але ж то неймовірна річ, що ти розумієш під життям! Я аж ніяк не здивувався б, коли б Евріпід пророк правду, сказавши ось такі слова:

Хто скаже, знає хто, чи смерть не є життя,
Життя — не смерть?

А може, ми й справді мертві? Мені вже довелось почути від котрогось із мудреців, що ми теж — мертві й що тіло є нашою домовиною, але та частина душі, в якій гніздяться пристрасті, здатна до намов і до корінних перемін згори донизу, за що котрийсь із оповідачів міфів, спритний чоловік, сицилієць, а може, й італік, граючись співзвуччям слів, назвав її, занадто вже легковірну й мінливу, порожнім глеком, а людей, не просвітлених розумом, такими, які нічого не можуть у собі втримати, тобто малорозумними; про ту ж частину душі непросвітлених розумом, у якій вирують пристрасті, він сказав, що вона розбещена, ненадійна і за ненаситністю її можна порівняти з дірявим глечиком. Однак, на відміну від тебе, Каллікле, він доводить, що серед тих, хто замешкує підземне царство — йдеться-бо про невидимий світ, — найнещасніші якраз малорозумні, котрі раз по раз носять воду до продірявленого глека знову ж таки дірявим посудом — решетом. А решето, як пояснив мені напередодні мого виступу той мудрець, є душа. Душу ж непросвітлених розумом він порівняв із решетом тому, що вона дірчаста, неспроможна нічого затримати в собі через непостійність свою і забудькуватість. Це, звичайно, звучить трохи дивно, однак сприяє розумінню того, що я силкуюся тобі довести, сподіваючись переконати тебе, аби ти змінив свою думку й замість ненаситного та розпусного життя обрав життя поміркування, постійно узгоджене із живими обставинами. Але чи переконав я тебе хоч у чомусь і чи пристанеш ти хоч трохи до думки, що помірковані щасливіші від розпусників? Чи хоч би я іще багато розповідав такого небуденного, ти все одно не зміниш свого переконання?

Каллікл. Останнє ближче до правди, Сократе.

Сократ. Стривай-но, розкажу тобі тепер уже іншу притчу з того ж самого ряду. Дивись-бо вже, чи те саме скажеш про життя двох людей, поміркованого й розпусного, коли б кожен із них мав по багато глеків, і в одного вони були по вінця повні вина, меду, молока та всілякого іншого добра, а джерела того достатку скупі й скроплені потом важкої праці. Отож, наповнивши свій посуд, та людина вже не потребувала б доливати його, не мала б пов'язаних із цим ніяких турбот, тобто з огляду на це — була б спокійною. А друга людина, як і перша, також мала б джерела, які могли давати пожизні рідини, однак глечики в неї були б пошкоджені, з дірками, тому вона мусила б день і ніч наповнювати їх і жити в тяжкій зажурі. Тож коли є таке життя двох людей, то яке з них, на твою думку, щасливіше — розпусне чи порядне? І чи переконую я тебе бодай трохи, що слід погодитися з думкою, що скромне життя краще від розпусного, чи не переконую?

Каллікл. Не переконуєш, Сократе. Адже той, хто наповнив свої глечики, не має ніякої втіхи, і це, власне, вже є тим, про що я недавно говорив: жити наче камінь, тобто коли глеки повні-повнісінькі, то вже ані радощів, ані суму. А радість життя якраз у тому й полягає, щоб наливання було безперервним.

Сократ. Отже, щоб безперервно наливати, необхідно, щоб безперервно й витікало та щоб дірки для цього були чим більші?

Каллікл. Безперечно.

Сократ. Але ж тоді ти про життя ненажерливого птаха говориш, а не про мерців чи каміння. Скажи-но мені, ти, очевидно, маєш на увазі голод і тамування голоду їжею?

Каллікл. Так.

Сократ. Чи спрагу й тамування спраги питтям?

Каллікл. Так. І всі пристрасті, які є в людини: коли хтось може їх задовольнити й відчуває з того втіху, то він живе щасливо.

Сократ. Чудово, мій найкращий! Так і продовжуй, коли вже почав, та не соромся. Бо, як на те, чого б ти мав передо мною ніяковіти! Але передусім скажи мені: страждаючи коростою і відчуваючи сверблячку (а чухатися можна скільки завгодно), так ось, якщо робити це впродовж усього життя, чи означає це жити щасливо?

Каллікл. Що за дивацтва, Сократе! Говориш так, немов промовляєш перед юрбою.

Сократ. Саме тому, Каллікле, мені вдалося збити з пантелику й збентежити Пола і Горгія; тебе ж, як бачу, ані спантеличити, ані збентежити. Бо ти сміливий. Тоді відповідай!

Каллікл. А я й відповідаю, що й той, хто чухається, живе приємно.

Сократ. Отже, коли приємно, то й щасливо?

Каллікл. Сповна.

Сократ. Чи тільки тоді, коли одну голову чухає, чи ще щось... Але, може, краще вкусити себе за язика? Подумай, Каллікле, що б ти відповів, коли б хтось запитував тебе і про все інше, по порядку! І зрештою, найголовніше — про життя паскудників, чи не страшне воно й не огидне, не нікчемне? Чи, може, ти наважишся назвати їх щасливими, оскільки вони мають багато з того, що потребують?

Каллікл. Чи не стидовище тобі, Сократе, на щось таке навертати розмову?

Сократ. Хіба це я до неї навертаю, добрий чоловіче, а не той, хто навпростець називає кожного, хто радіє, хоч би з якої причини він тішився,

щасливим і не розрізняє між тими радощами, які з них добрі, а які погані? Але й тепер не пізно сказати, чи ти думаєш, що все приємне водночас і добре, чи, може, є щось приємне, що не назвеш добрим?

Каллікл. Щоб не було в моїй розмові суперечностей, коли я визнаю якісь відмінності, скажу, що те все є одне й те саме.

Сократ. Ти, Каллікле, порушуєш нашу попередню домовленість і вже не зможеш разом зі мною дошукуватися повноти істини, якщо й надалі будеш говорити супроти власного переконання.

Каллікл. А ти хіба інакше робиш, Сократе?

Сократ. Звичайно, винен і я, якщо справді так чиню, — однаково з тобою винен. Але, друже мій, зваж, може, не всяка радість є завжди те саме, що благо? Адже з цього випливає виразно, що, коли так, то й те, про що я натякнув, як і все інше, не менш огидне, може бути благом.

Каллікл. Це на твій погляд, Сократе.

Сократ. Ти, Каллікле, і справді твердо стоїш на тому?

Каллікл. Звичайно.

Сократ. Тож розпочнемо обговорення, якщо ти цілком поважно говориш?

Каллікл. Я готовий.

Сократ. Коли тобі так видається, то розберися ось у чому. Ти називаєш щось знанням?

Каллікл. Певна річ.

Сократ. А хіба не заявляв ти зовсім недавно, що, крім знання, існує і сміливість?

Каллікл. Заявляв.

Сократ. Отже, ти назвав їх двома іменами, адже сміливість і знання — це різні речі.

Каллікл. Справді, так є.

Сократ. Міркуймо далі: радість і знання — це одне й те саме чи різне?

Каллікл. Без сумніву, різне, о наймудріший!

Сократ. І сміливість є щось інше, ніж радість?

Каллікл. А чом же ні?

Сократ. Постривай-но, щоб ми запам'ятали собі, що сказав Каллікл Ахарнієць: приємне й добре — це одне й те саме, а знання й сміливість відмінні як одне від одного, так і кожне зокрема від блага.

Каллікл. А Сократ із Алопеки не погоджується з нами. Чи погоджується?

Сократ. Не погоджується. Гадаю, що навіть і Каллікл не погодиться, коли уважно вдивиться в себе самого. Скажи ж бо мені, чи люди щасливі, на твою думку, зазнають тих самих відчуттів, що й безталанні, чи, може, якихось інших?

Каллікл. Звичайно ж, інших.

Сократ. Виходить, коли ті відчуття протилежні одні одним, то з ними все виглядає так само, як і з хворобою та здоров'ям. Бо, звичайно, не водночас людина буває здоровою і хворою і не відразу позбувається здоров'я чи хвороби.

Каллікл. Про що твої слова?

Сократ. Наприклад, вибери собі яку завгодно частину тіла й розглядай окремо. Чи хворіє часом людина на очі, й це називається запаленням очей?

Каллікл. Скажімо...

Сократ. Але ж тоді її очі не можна відразу назвати й здоровими?

Каллікл. Ніяк!

Сократ. Ну, а коли людина позбувається хвороби очей, то що, тоді позбувається і здоров'я очей і врешті-решт опиняється і без першого, й без другого разом?

Каллікл. Зовсім ні.

Сократ. Дивно ж воно виходить, на мою думку. Ще й безглуздо. Хіба не так?

Каллікл. Так.

Сократ. Чи ж не поперемінно людина кожне з того то дістає, то втрачає?

Каллікл. Згоден.

Сократ. Отже, і силу, й слабість таким самим чином?

Каллікл. Цілком так.

Сократ. І швидкість, і повільність?

Каллікл. Так.

Сократ. То й добро, і щастя, і супротивні їм зло й нещастя почергово дістає і за чергою позбувається кожного зокрема?

Каллікл. Дійсно так.

Сократ. Отже, якщо ми щось таке знайдемо, від чого людина звільняється і чого набуває в один і той же час, то, очевидно, це не буде ні добром, ні лихом. Чи згоден ти з цим? І спершу добре подумай, а потім відповідай.

Каллікл. Я повністю з тобою згоден.

Сократ. Гаразд, тоді вернімося до того, із чим ми згодилися раніше. Як ти скажеш, голодувати приємно чи нестерпно? Я маю на увазі лише голодування.

Каллікл. Таки нестерпно.

Сократ. Однак, коли голодний, то їсти приємно?

Каллікл. Авжеж..

Сократ. Я теж такої думки і розумію тебе, але голодування саме собою нестерпне, хіба ні?

Каллікл. Так.

Сократ. Тож і мати спрагу нестерпно?

Каллікл. Звичайно.

Сократ. Тоді мені запитувати далі, чи ти вже згоджуєшся, що всяка потреба і всяке жадання для людини нестерпні?

Каллікл. Чого ж, погоджуюсь.

Сократ. Отже, пити, коли маєш спрагу, хіба не кажеш ти, що це приємно?

Каллікл. Кажу.

Сократ. Чи випливає з цього, за твоїми словами, що «спрагло пити» означає «пити, страждаючи»?

Каллікл. Так.

Сократ. А пиття, це заспокоєння нутрощів, є джерелом утіхи?

Каллікл. Так.

Сократ. Іншими словами, п'ючи, людина втішається?

Каллікл. Звичайно.

Сократ. Хоч і відчуває спрагу?

Каллікл. Так.

Сократ. А коли є спрага, то є і страждання?

Каллікл. Авжеж.

Сократ. То чи втямки тобі, що з цього випливає? Коли ти говорив, «спраглий тамує спрагу», ти стверджуєш, що той, хто страждає, одночасно й утішається. І чи не відбувається це все разом і відразу, тобто в один і той самий час та в одному й тому самому місці (душі або тіла — це все одно)? Так чи ні?

Каллікл. Так.

Сократ. Але ж ти сказав, що неможливо бути відразу щасливим і нещасним.

Каллікл. Правильно.

Сократ. Однак погодився, що той, хто страждає, може водночас і втішатися.

Каллікл. Здається.

Сократ. Таким чином, радіти — це не є щастя, а страждати — ніяке не нещастя. Отже, приємне — не те саме, що добре.

Каллікл. Не розумію твоїх мудрувань, Сократе.

Сократ. Розумієш, але тільки прикидаєшся, Каллікле. А втім, продовжуймо далі наші теревені, щоб ти пересвідчився, як мудро мене повчаєш. Скажи, чи не разом зі спрагою кожен з нас водночас позбувається і насолоди від пиття?

Каллікл. Ну, ніяк не второпаю, до чого все це!

Горгій. Навіщо ти так, Каллікле? Відповідай хоч задля нас, розмову ж потрібно якось закінчити.

Каллікл. Але ж такого ще пошукати, як Сократ! Він знову й знову розпитує про дрібниці, не варті уваги, і тільки те й робить, що заперечує.

Горгій. А тобі те шкодить? Хіба то твоя турбота, Каллікле? Ти ж обіцяв Сократові, що він може заперечувати тобі, отже, нехай і робить, як хоче.

Каллікл. Гаразд, Сократе, розпитуй і далі про ті дрібниці й нісенітниці, якщо Горгію це до вподоби.

Сократ. Щасливий ти, Каллікле, коли Великі таїнства швидше пізнаєш, ніж Малі. Я ж гадав, що таке не можна. Отож відповідай від того місця, де зупинився: чи не одночасно в кожного з нас зникають спрага й насолода?

Каллікл. Таки одночасно.

Сократ. А голод і всі інші бажання також водночас із насолодою зникають?

Каллікл. Так.

Сократ. Отже, людина водночас позбувається і страждання, й насолоди?

Каллікл. Так.

Сократ. Але ж добро й лихо, з чим ти погодився, полишають людину не разом. Чи ти вже не згоджуєшся з цим?

Каллікл. Згоджуюсь, однак що з того?

Сократ. А те, друже, що не одним і тим самим є добро й насолода та зло й страждання. Бо від одних звільняєшся відразу, а від інших — ні, тому що вони цілковито інакші. Тож як насолода може бути тим самим, що й добро, а страждання — тим самим, що зло? Проте, гадаю, цей погляд тобі не вельми сподобається. А втім, вирішуй. Чи не називаєш ти добрих добрими саме тому, що в них є щось від добра, як і гарними тих, що не позбавлені краси?

Каллікл. Тільки так.

Сократ. І що ж? Невже добрими мужами будеш величати дурнів і боягузів? Звісно, що ні. Однак сміливих і розсудливих добрими таки називав. Чи, може, мав на увазі когось іншого?

Каллікл. Ні-ні, лише тих, про яких ти сказав.

Сократ. Гаразд. А чи доводилось тобі бачити нерозумного хлопчину, який радіє не знати з чого?

Каллікл. Доводилось.

Сократ. А зрілого мужа, хай і не вельми великого розуму, але в радощах також бачив?

Каллікл. Та нібито. Але до чого це?

Сократ. Вважай, що просто так. Твоя справа — відповідати.

Каллікл. Бачив.

Сократ. Ось і добре. А того, хто має розум, доводилося спостерігати в смутку і в радощах?

Каллікл. Було таке.

Сократ. І котрі з них дужче радіють і сумують — розумні чи ті, що не дуже?

Каллікл. Мені здається, особливої різниці нема.

Сократ. Досить і цього. Скажи, чи бачив ти на війні боягуза?

Каллікл. А чом же ні?

Сократ. І що ж? Коли ворог відступає, хто, на твою думку, більше тішиться: боягузи чи сміливці?

Каллікл. Як на мене, то в цьому вони не відстають одні від одних. Якщо ж якісь відмінності і є, то майже непомітні.

Сократ. Отже, відмінностей нема. Таким чином, і боягузи втішаються?

Каллікл. Ще й як!

Сократ. І не вельми розумні — також?

Каллікл. Так.

Сократ. А ось коли ворог наступає, тривожаться лише боягузи чи, може, й сміливці?

Каллікл. І перші, й другі.

Сократ. Однаково?

Каллікл. Мабуть, боягузи більшою мірою.

Сократ. А коли ворог відступає, чи не більше вони й утішаються?

Каллікл. Схоже на те.

Сократ. Отже, тривожаться і втішаються майже однаково що перші, що другі — розумні й не вельми мудрі, боягузи й сміливці, а боягузи, за твоїми словами, навіть більше від сміливців?

Каллікл. Авжеж.

Сократ. Але ж розсудливі й сміливі — добрі, а боягузи й не вельми мудрі — погані?

Каллікл. Так.

Сократ. Виходить, добрі й погані страждають і втішаються майже однаково?

Каллікл. Виходить, що так.

Сократ. Тоді чи не однаково добрими й поганими є добрі й погані, ба навіть, чи не є погані добрішими?

Каллікл. Присягаюсь Зевсом, ніяк не збагну, куди ти хилиш!

Сократ. Невже не можеш збагнути, що, як сам визнаєш, добрі є добрими завдяки наявності в них добра, а погані поганими — через властиве їм зло? І потім, утіха є добром, а страждання — лихом?

Каллікл. Звичайно.

Сократ. Отже, ті, що втішаються, мають добро, тобто насолоду, коли відчувають утіху?

Каллікл. А чом же ні?

Сократ. Тоді чи не завдяки добру добрі ті, що тішаться?

Каллікл. Так.

Сократ. Ну, а в тих, хто страждає, хіба немає лиха, тобто страждання?

Каллікл. Є.

Сократ. Ти стверджуєш, що погані є поганими через наявність у них зла Чи вже не стверджуєш цього?

Каллікл. Таки стверджую.

Сократ. Отже, добрими є ті, що втішаються, а поганими — ті, що страждають?

Каллікл. Саме так.

Сократ. Виходить, хто більше, ті більш добрі чи погані, хто менш — ті менш, а коли однаково — то й вони однакові?

Каллікл. Так.

Сократ. А хіба ти не стверджуєш, що розумні й не вельми мудрі втішаються і страждають однаково? Як і боягузи та сміливці? Чи боягузи ще більшою мірою?

Каллікл. Певно, що так.

Сократ. Тепер подумай разом зі мною, що ми маємо з того, у чому вже дійшли згоди. Кажуть-бо, що і двічі, й тричі прекрасно говорити й роздумувати про прекрасне. Ми ствердили, що добрим є розумний і сміливий. Хіба не так?

Каллікл. Так.

Сократ. А злим — не вельми мудрий і боягуз?

Каллікл. Цілком правильно.

Сократ. Знову ж, добрим є той, хто втішається?

Каллікл. Так.

Сократ. А недобрим — той, хто страждає?

Каллікл. Без сумніву.

Сократ. Але ж однаково страждають і втішаються добрий і поганий, а може, поганий ще й більше?

Каллікл. Так.

Сократ. Отож чи не однаково з добрим поганий є поганим і добрим, а може, ще й більш добрим? І чи не саме таке випливає з цього, коли стверджувати, що приємне й добре — це одне й те ж? Чи не доконче так, Каллікле?

Каллікл. Я вже давно прислухаюсь до тебе, Сократе, з усім погоджуючись і думаючи про те, що коли хтось поступається тобі хоч би й задля жарту, ти все одно тішишся, як дитина, оскільки, здається, гадаєш, що я або й будь-хто інший з людей не знає, що насолоди є різні — одні — кращі, інші — гірші.

Сократ. Еге-ге, Каллікле, ти, виявляється, добрячий крутій! Поводишся зі мною, наче з дитиною, розважаючись тим, що говориш то так, то інак. Мені ж і на думку спочатку не спадало, що тобі забагнеться поводити мене за носа, адже я мав тебе за друга! Тепер бачу, що піддався на твій обман і, здається, як у тій давній приказці, мені доведеться вдовольнитися тим, що є, і брати те, що дають. Отож ти тепер стверджуєш, що одні насолоди бувають добрі, а інші — погані. Хіба не так?

Каллікл. Так.

Сократ. Очевидно, добрими є корисні, а поганими — шкідливі?

Каллікл. Авжеж.

Сократ. І корисні — це ті, що творять якесь добро, а погані — ті, що спричиняють зло?

Каллікл. Звичайно.

Сократ. Тож про які насолоди ти ведеш мову? Може, про ті, що стосуються тіла й про які ми недавно говорили, що вони пов'язані з їжею і питтям? Але ж одні з них роблять тіло здоровим, сильним або витворюють у ньому іншу досконалість, отже, є добрими, а ті, що спричиняють протилежну дію,— поганими?

Каллікл. Саме так.

Сократ. Отже, і неприємні почуття такі самі: одні — добрі, а інші — погані?

Каллікл. Без сумніву.

Сократ. І, мабуть, добрі — як приємні, так і неприємні — почуття треба цінувати насамперед і вміти їх у собі викликати?

Каллікл. Аякже.

Сократ. А з поганими інакше?

Каллікл. Це очевидно.

Сократ. Тож усе має робитися заради добра, як ми вже з'ясували, коли пам'ятаєш, — ми з Полом. А ось ти пристаєш до думки, що метою всіх діянь є добро і задля нього потрібно робити все інше, а не навпаки, тобто добро творити задля чогось іншого? Чи ти, як третій, погоджуєшся з нами двома?

Каллікл. Звичайно.

Сократ. Отже, заради добра треба робити все інше, у тому числі й приємне, а не добро заради приємного?

Каллікл. Справді так.

Сократ. Але чи це справа кожної людини вибирати, які з приємностей добрі, а які погані, чи, залежно від випадку, щоразу потрібен той чи той знавець?

Каллікл. Це було б доречно.

Сократ. Пригадаймо ж собі дещо з того, що я принагідно говорив Полові й Горгію. А говорив я, якщо ти пам'ятаєш, що бувають справи, спрямовані до насолод, і вони лише їх витворюють, не розрізняючи, що краще, а що гірше; інші ж розрізняють, що добре, а що погане. До тих, які створюють насолоди, я відніс і куховарство — як набуту вправність, а не мистецтво; між тими ж, які існують заради добра, я назвав мистецтво лікування. І присягаюсь покровителем дружби, Каллікле: ані сам не думай, що наді мною можна піджартовувати, ані не давай відповідей, що розбігаються із твоєю думкою, ані не сприймай мене так, наче я жартую. Бо ж темою нашої розмови є те, чим навіть не дуже розсудлива людина повинна перейматись: як треба жити? Чи так, як ти мене закликаєш, узятися за справді чоловічу справу — виступати перед народом у ролі красномовця, вправлятися у риториці, брати участь у керівництві державою в той самий спосіб, що й ви, чи присвятити своє життя філософії? І чим один вибір відрізняється від іншого? Але, мабуть, найкраще буде, як я вже, власне, й зробив: почати з відмінностей між ними, порізнивши їх і погодившись, що маємо справу з двома способами життя, розглянути, чим один із них відрізняється від іншого й до котрого нам слід прихилитися. Однак, можливо, ти ще не збагнув, про що йдеться?

Каллікл. На жаль.

Сократ. Дарма, зараз скажу докладніше. Коли вже ми з тобою погодилися, що існує добро, й існує також насолода, і що насолода відрізняється від добра, і що для осягнення їх потрібні особливі зусилля й праця, тобто

одна справа — полювати за насолодою, а зовсім інша — за добром... Однак спочатку підтверди свою згоду зі мною в цьому. Чи підтверджуєш?

Каллікл. Так.

Сократ. Тепер стосовно того, що я говорив до них обох, скажи, чи не здається тобі, що я мав слушність? А говорив я про те, що куховарство, на мою думку, не мистецтво, а вправність, на противагу, скажімо, мистецтву лікування, яке звертає увагу й на природу того, що лікує, і на причину власних дій і може́ сказати все про кожне з того зокрема. А куховарство, що кероване до насолоди, про яку лише й дбає, поривається до неї зовсім не по-мистецьки, не відчуваючи потреби розглянути ані природу, ані причину насолоди, тобто робить своє, так би мовити, цілком безглуздо, нічого не підраховуючи та не вирізняючи, покладаючись тільки на вміння й досвід, на збережену пам'ять про дії, які, власне, й викликають насолоду. Отже, зважай насамперед, чи достатньо переконливою видається тобі ця думка, і, може, погодишся з тим, що існують і ще якісь інші заняття, котрі так чи інакше торкаються душі: одні з них дбають про найбільше добро для неї, а інші — нехтують тим добром і, як у випадку з куховарством, дбають лише про насолоду для душі, причому в будь-який спосіб, ніскільки не турбуючись, котра з насолод краща, а котра гірша, тобто маючи на думці лише одне — догоджати душі, не беручи до уваги, що їй вийде на добре, а що на погане. Мені ж бо здається, Каллікле, що такі заняття існують, і я називаю щось подібне до них підлабузнюванням як перед тілом, так і перед душею чи ще перед чимось іншим, коли хто-небудь схиляється перед насолодою, не розрізняючи кращого й гіршого. Скажи, ти поділяєш мою думку щодо цього чи будеш заперечувати?

Каллікл. Ні, не поділяю, однак і не заперечую, щоб ти вже, нарешті, закінчив своє розмірковування і цим зробив Горгію неабияку приємність.

Сократ. Сказане стосується лише однієї душі, чи, може, двох, або й більше?

Каллікл. Ні, двох і більше.

Сократ. Отже, можна догоджати відразу багатьом, не переймаючись тим, що для них було б найкращим?

Каллікл. Гадаю, так.

Сократ. І ти можеш сказати, які заняття цьому присвячені? Або краще, якщо бажаєш, я ставитиму запитання, і коли котресь, на твій погляд, буде правильним, ти говоритимеш «так», а коли ні — то «ні». Передовсім пригляньмось до мистецтва гри на флейті. Чи не здається тобі, Каллікле, що воно якраз із того ряду: квапиться лише за нашою втіхою, а про щось інше й гадки не має?

Каллікл. Звичайно, здається.

Сократ. Виходить, і всі інші подібні заняття також, наприклад, гра на кіфарі під час змагань на ігрищах?

Каллікл. Так.

Сократ. Хіба? А виступи хорів і творення дифірамбів — невже вони не те ж саме? Чи ти гадаєш, що Кінесій, син Мелета, прагне виповісти щось таке, що зробило б його слухачів кращими? Чи, може, він гризеться лише одним — як сподобатися збіговиську глядачів?

Каллікл. Це ж очевидно, Сократе, принаймні коли йдеться про Кінесія!

Сократ. Хіба? А його батько Мелет? Невже, на твій погляд, із думками про найбільше добро він грає на кіфарі? Хоча й у намаганні принести найвищу насолоду його не запідозриш: своїм співом він тільки гнівив слухачів. Придивись лишень. Чи не здається тобі, що й сама гра на кіфарі та поезія дифірамбів вигадані для насолоди?

Каллікл. Здається.

Сократ. Гаразд, а візьми трагічну поезію, шановану й вражаючу? Яку мету вона переслідує? Чи всі її наміри спрямовані на те, щоб усолоджувати глядачів, — як ти гадаєш? — чи, може, і на боротьбу з ними, коли щось їм видається приємним і милим, але є поганим, то щоб не говорити того? Коли ж, можливо, щось неприємне, але корисне, то це словом і співом передавати, без огляду на те, подобається це комусь чи ні? Отож, на твою думку, до чого більше тяжіє трагічна поезія?

Каллікл. Зрозуміло, Сократе, що вона віддає перевагу гонитві за втіхою та прихильністю глядачів.

Сократ. А хіба щойно щось подібне ми не назвали підлабузнюванням, Каллікле?

Каллікл. Було таке.

Сократ. Ну, а коли б хтось відібрав у поезії загалом мелодійність, ритм і розмір, то що б від неї зосталося, окрім слова?

Каллікл. Нічого іншого.

Сократ. Отже, ті слова звернені до великого натовпу, до народу?

Каллікл. Так.

Сократ. Виходить, мистецтво поезії якоюсь мірою є мистецтвом говорити з народом?

Каллікл. Нібито.

Сократ. У такому випадку вона є риторикою для народу. Чи ж не здається тобі, що поети в театрі вправляються у красномовстві?

Каллікл. Здається.

Сократ. Тобто тепер ми виявили особливий різновид красномовства для народу, який, до речі, складається із дітей, жінок і мужів — невільників і вільних, і ми до того красномовства не маємо ніякого пошанування. Бо ж з'ясували вже, що воно є підлабузнюванням.

Каллікл. Справді так.

Сократ. Добре. А в чому ж, власне, полягає те красномовство для афінського народу й для інших вільних людей у вільних державах? Чим воно саме є для нас? Чи не здається тобі, що красномовці завжди промовляють задля добра, сподіваючись, що громадяни завдяки їхнім промовам стануть кращими? Чи й вони прагнуть лишень до того, щоб сподобатися співвітчизникам і заради власного добра нехтують загальним, розмовляючи з людьми, неначе з дітьми, намагаючись їм у всьому догодити, але чи стануть вони від того кращими чи гіршими — про те зовсім не думають?

Каллікл. Те, про що ти питаєш, не така вже й проста річ. Бо ж є красномовці, які, турбуючись про громадян, відверті у своїх промовах, а є й такі, про яких ти кажеш.

Сократ. Достатньо й цих твоїх слів. Бо коли риторика двоїста, то одна її частина є підлабузнюванням, ганебною балаканиною для народу, а друга — прекрасна, яка прагне до того, аби душі громадян стали чим кращими, і яка завжди захищатиме в промовах те, що справді найкраще, незалежно від того, приємно це буде слухачам чи ні... Але ж такого красномовства ти ще й не бачив! А якщо все-таки можеш назвати когось подібного з красномовців, то не барися й скажи мені, хто ж то такий?

Каллікл. Присягаюсь Зевсом, про жодного з нинішніх риторів цього сказати не можу.

Сократ. Невже? А з давніх можеш назвати бодай одного, завдяки якому афіняни стали кращими, ніж були до його промов? Тому що я, наприклад, не знаю, кого ти маєш на увазі.

Каллікл. Як же це? Ти не чув ні про Фемістокла, що він був доброю людиною, ні про Кімона, ні про Мільтіада, ні про Перикла, який, до речі, помер недавно й промови якого ти сам слухав?

Сократ. Це все так, Каллікле, але тільки в тому разі, коли доброчесність, як ти вже стверджував раніше, і справді полягає в потуранні бажанням — своїм і чужим. Коли ж це не так, коли, як ми дійшли згоди пізніше, потурати треба лише тим бажанням, які, сповнившись, роблять людину кращою, і

погамовувати ті, які йдуть на шкоду, і це — мистецтво, то чи можеш сказати, що котрийсь із названих тобою мужів був саме таким?

Каллікл. Не знаю, що й відповісти.

Сократ. Але якщо добре постаратися, то відповідь знайдеш. Чи був хтось із них таким, побачимо, коли спокійно розміркуємо. Отож гідний муж, промовляючи задля добра, не говоритиме будь-що і будь-як, а матиме перед собою певну мету. Так само, як і всі інші майстри, беручись за свою справу, діють не наосліп, безтямно приєднуючи все, що до справи приєднується, а дбають про те, щоб діло, за яке вони взялися, мало належний вигляд. Наприклад, поглянь, якщо хочеш, на живописців, на будівничих, на корабелів і всіх інших майстрів, хоч би кого ти взяв, то побачиш, як кожний із них дотримується певного порядку у своїй роботі, припасовує одну її частину до іншої, щоб усе взаємовідповідало й гармонувало, аж поки вся справа укладеться до ладу й постане в усій своїй красі. Тож й інші майстри, про яких ми недавно вели мову, тобто ті, що мають справу з тілом — учителі гімнастики й лікарі, — так само роблять тіло гарним і приводять його до порядку. Погодилися ми, що це так, чи ні?

Каллікл. Нехай буде так.

Сократ. Отже, будинок, у якому лад і порядок, був би добрим, а той, що не має порядку, — поганим?

Каллікл. Так.

Сократ. І корабель так само?

Каллікл. Так.

Сократ. І тіла наші, про які ми говорили?

Каллікл. Звичайно.

Сократ. А що ж душа? Буде доброю, охоплена безладом, чи коли в ній лад і гармонія?

Каллікл. Без сумніву, з того, в чому ми дійшли згоди, випливає, що останнє.

Сократ. Тож як називається стан тіла, яке перебуває в порядку й гармонії?

Каллікл. Можливо, ідеться тут про здоров'я і силу.

Сократ. Так. А як тоді назвати стан душі, у якій панує лад і гармонія? Постарайся підібрати назву й скажи, як уже це щойно зробив.

Каллікл. Чом же ти сам не скажеш, Сократе?

Сократ. Ну, що ж, якщо тобі це більш до вподоби, то й скажу. А ти, коли вважатимеш, що я маю слушність, підтакуй. А коли ні, то заперечуй і не попускай. На мою думку, порядок тіла називається «здоровістю», з чого

виникає і саме здоров'я та інші речі, які зумовлюють добрий стан тіла. Це так чи ні?

Каллікл. Так.

Сократ. Порядкові й гармонії душі відповідають назви «право» й «закон», через що вони стають справедливі й моральні. А це і є справедливістю й поміркованістю. Так чи ні?

Каллікл. Так.

Сократ. Отже, зважаючи на це, зугарний і добрий красномовець, хоч би які промови виголошував, звертаючись до людської душі, хоч би які вчинки здійснював і дарунки їй підносив (коли вже дає, то дає, коли відбирає, то відбирає), так ось цей красномовець завжди турбуватиметься, щоб у його громадян воскресла в душах справедливість, а несправедливість звідти відступилася, щоб гору взяла поміркованість, а розпусність щезла, щоб прижилися там усі чесноти, а зло розвіялося. Погоджуєшся з цим чи ні?

Каллікл. Погоджуюсь.

Сократ. Яка ж бо користь, Каллікле, змученому й хворому тілові давати багато їжі, і то найсмачнішої, чи напої, чи будь-що інше, яке йому більш не допоможе, а навпаки, коли справедливо розміркувати, тільки зашкодить? Хіба не так?

Каллікл. Скажімо, що так.

Сократ. Та й не варто, на мою думку, жити людині з недугою тіла. Це ж очевидно, що жити так дуже погано. Хіба ні?

Каллікл. Згоден.

Сократ. Вдовольняти ж бажання — наприклад, голодному їсти те, що хочеться, а спраглому — пити, — лікарі, звичайно, здоровому не забороняють, а хворому, сказати коротко, до того всього зась. Ти згоден із цим?

Каллікл. Так.

Сократ. А з душею, мій дорогий, хіба ж не те саме? Доки вона погана — нерозумна й розпусна, несправедлива та безбожна, то не треба йти на повідці в її бажань, потурати у всьому; дозволяти ж можна лише те, що зробить її кращою. Так чи ні?

Каллікл. Так.

Сократ. Бо ж так буде краще для самої душі?

Каллікл. Авжеж.

Сократ. Отже, стримувати її від того, до чого вона прагне, означає карати її, тобто приборкувати?

Каллікл. Так.

Сократ. Виходить, покара є для душі кращою від безкарності, хоч ти недавно стверджував протилежне?

Каллікл. Я не розумію, про що ти ведеш мову, Сократе. Запитай-но когось іншого.

Сократ. Що за людина: уникає користі для себе й сам не хоче одержати те, про що йдеться, тобто про покарання!

Каллікл. Усе, хоч би про що ти говорив, мені байдуже, і тільки заради Горгія я давав тобі відповіді.

Сократ. Нехай і так. Але що далі? Так посередині й закінчимо нашу розмову?

Каллікл. Тобі видніше.

Сократ. Але ж це недобре, уривати розмову посередині, їй потрібно дати голову, щоб не тинялася безголовою. Тому відповідай і далі, аби і наше розмірковування не зосталося без голови.

Каллікл. Який-бо ти причепа, Сократе! Послухай-но мене, дай уже тій розмові спокій або з кимось іншим продовжуй її.

Сократ. А є бажаючі серед інших? Не полишати ж розмови, не довівши її до кінця!

Каллікл. Може, ти сам завершив би її або виголошенням промови, або відповідаючи на власні запитання?

Сократ. Щоб для мене справдились слова Епіхарма: «Що раніше двоє людей говорили, на те мене одного досить»? Однак ризикну, оскільки є доконечна потреба. І якщо так зробимо, то, я гадаю, нам усім до одного треба намагатися зрозуміти, що в наших розмірковуваннях правда, а що брехня. Адже це спільне добро для нас усіх, це ж очевидно. Тож я говоритиму про все так, як, на мій погляд, воно і є. Якщо ж комусь із вас буде здаватися, ніби я сам собі суперечу, коли йдеться про правду, то спростовуйте мене, не погоджуйтесь. Бо ж я говоритиму, достеменно не знаючи про що, — просто разом із вами я дошукуватимусь істини. І якщо мій суперник скаже щось правдивого, то я перший із ним погоджусь. Однак я промовлятиму лише тоді, коли ви вважаєте, що розмову треба довести до кінця. Коли ж не хочете цього, попрощаймось і розійдімось.

Горгій. Але ж мені не здається, Сократе, що нам треба розійтися; навпаки, я хочу, щоб ти продовжив своє розмірковування. І, як я бачу, цього ж чекають і всі інші. Бо мені, наприклад, страшенно хочеться почути, як ти поведеш свої роздуми далі.

Сократ. Бачиш, Горгію, я і сам залюбки продовжив би розмову з Калліклом, аж поки віддав би йому слова Амфіона замість слів Зета. Якщо ж ти, Каллікле, не хочеш разом зі мною завершити бесіду, то хоч слухай і заперечуй мені, коли, на твою думку, я щось не так скажу. І якщо ти мене спростуєш, я не гніватимусь на тебе, як ти на мене, а навпаки — будеш ти в мене записаний як найбільший добродійник.

Каллікл. Та ні, мій друже, промовляй уже сам, сам і закінчуй.

Сократ. Тоді слухай, бо я все повторю спочатку. Отже, насолода й добро — це одне й те саме? — Ні, як ми вже з Калліклом погодились, не одне й те саме. — Чи потрібно прагнути насолоди заради добра чи добра заради насолоди? — Насолоди заради добра — Насолода — це те, наявність чого дарує нам радість, а доброта — те що своєю присутністю робить нас добрими? — Дійсно, так є. — Але ж добрими стаємо і ми, і все інше, що буває добрим, через наявність якогось достоїнства? — Вважаю, що це обов'язково, Каллікле. — А достоїнство кожного творіння — знаряддя, й тіла, й душі, і якої завгодно живої істоти не набувається будь-як, а за допомогою впорядкованості, приналежності й мистецького вміння, яке кожному з них відповідне. Хіба не так? — Гадаю, що так. — Отже, достоїнство кожного облаштоване й прикрашене завдяки порядку? — Я сказав би, що так. — А порядок, притаманний кожному з творінь і для кожного з них окремий, робить добрим кожне створіння? — Мені здається, що так. — Так і душа, яка має свій порядок, краща від тієї, що без порядку? — Безперечно. — Але ж душа, що має порядок, — це поміркована душа? — Чом же ні? — А коли поміркована, то й стримана? — Звичайно. — Стримана ж душа є доброю? До цього я не можу додати нічого іншого, мій любий Каллікле. Ти ж, коли можеш, додай.

Каллікл. Говори далі, чоловіче добрий.

Сократ. Отож я й кажу, що коли поміркована душа добра, то та, що наділена протилежними якостями, — погана. А саме такою виявилась душа нестримана й розпусна. — Не заперечую. — Поміркована ж людина порядно поводиться і з богами, і з людьми. Бо не була б вона поміркованою, якби чинила інакше. — Це, без сумніву, так. — А той, хто порядно поводиться з людьми, робить справедливо, а коли з богами — побожно. І хто дотримується справедливості й побожності, той, безперечно, справедливий і побожний? — Авжеж. — Він же, без сумніву, й відважний. Бо не властиво поміркованому мужеві ані гнатися за тим, що непорядне, ані ухилятися від того, що порядне, а навпаки, і добиваючись чогось, і чогось уникаючи, він виходитиме з найвищої потреби, хай справа торкатиметься людей чи речей, втіх чи

печалей, і, де належить, чинитиме спротив, залишатиметься мужнім, як велить обов'язок. Отже, Каллікле, як ми вже з'ясували, поміркована людина, бувши справедливою, відважною і побожною — це справді добра людина, а добра завжди добре й гідне чинить, хоч би за що взялася, і, здійснюючи добрі вчинки, вона щаслива й блаженна, тоді як погана людина, чинячи мерзенні справи, нещаслива... І противагою порядній людині якраз і є вона, розпусна, що ти її вихваляв. Так я це собі уявляю і стверджую, що це — правда. А коли це правда, то необхідно, щоб той, хто, як годиться, мріє бути щасливим, привчав себе до стриманості, прагнув до неї, а від розпусти втікав щодуху і взагалі так влаштовував своє життя, щоб не було ніякої потреби улягати покаранню, але коли така потреба з'явиться чи для нього самого, чи для когось із його близьких, чи для окремого громадянина, чи для всього міста, то треба визначити покару і прийняти її, якщо, звичайно, винний хоче бути щасливим. Це і є, як мені здається, тією метою, дивлячись на яку, треба жити й співвідносити з нею всі свої та державні справи, аби справедливість і поміркованість утвердилися в кожному, хто прагне щастя; і потрібно так спрямовувати свої діяння, щоб не давати розпусним пристрастям волі, приборкувати ті з них, які породжують зло, змушують людину вести життя розбійника. Бо такий не був би милий ані людям, ані Богові, адже він не здатний до спілкування. У кому немає товариськості, в тому не знайти й дружби. А мудреці кажуть, Каллікле, що небо й землю, богів і людей пов'язують спілкування й дружба, порядність і поміркованість і, звичайно, справедливість — через це наш Всесвіт і називають порядком (космосом), а не хаосом чи розпустою. Ти ж, як мені здається, на те, попри всю свою мудрість, не зважаєш, цілковито випускаючи з уваги, що геометрична рівність і між богами, й між людьми має велику владу. Чомусь ти гадаєш, ніби вправлятися належить у користолюбстві, а про геометрію не турбуєшся. Ну, та гаразд. Треба або спростувати ту нашу думку, що завдяки справедливості й поміркованості щасливі є щасливими, а через розпусність нещасливці стають нещасними, або, коли ця думка правдива, поглянути, що з неї випливає. А випливає, Каллікле, усе попереднє з того, про що ти мене запитував: чи серйозні мої слова, коли я кажу, що у випадку скоєння несправедливості треба звинувачувати кожного причетного до неї, хоч би хто він був, — і себе самого, й сина, і товариша, якраз і використовуючи при цьому риторику. Істиною виявилось і те, у чому Пол, як ти гадав, погодився зі мною, недоречно засоромившись: що творити несправедливість гірше, ніж несправедливо терпіти, і настільки гірше, наскільки й ганебніше. А хто хоче стати гарним крас-

номовцем, то повинен бути справедливим і добре знати, що таке справедливість, — на що уже Пол заявив, що й Горгій погодився зі мною через недоречну засоромленість.

Коли це так, то погляньмо, що ж є тим, чим ти мені дорікаєш? Чи справедливо сказано, чи ні, що я нібито ні собі самому не можу допомогти, ні будь-кому з друзів і близьких, ані вирятувати з найбільшої небезпеки, а перебуваю, немов засуджений, у чиїхось руках, під владою першого-ліпшого, котрий, коли захоче, може вліпити мені ляпаса, як ти різко висловився, або відібрати майно, або вигнати з міста, або, зрештою, вбити. І немає нічого ганебнішого, як перебувати в такому становищі, — це ж твої слова. А яка моя думка, я казав уже не раз, але не шкодить повторити її ще раз. Я не погоджуюсь, Каллікле, що з усього найганебнішим є несправедливо дістати ляпаса або зазнати тілесної чи майнової кривди. Навпаки, бити мене, піддавати несправедливій нарузі — грабувати, забирати в неволю, руйнувати мій дім — є гіршим і ганебнішим для того, хто кривду чинить, аніж для мене, хто терпить несправедливість. Як з'ясувалося в попередній розмові, те, про що я кажу, спирається на міцні підвалини, бо пов'язане, якщо можна для більшої переконливості так висловитись, залізними й непохитними доказами, принаймні так мені видається, і коли ти їх не спростуєш, або хтось інший, завзятіший від тебе, цього не зробить, то неможливо, щоб той, хто з цього приводу інакше міркує, ніж я, мав слушність. Моя ж думка завжди одна й та сама: як усе є насправді, я не знаю, але ніхто з тих, кого я зустрічав, у тому числі й сьогодні, не міг би сказати супротивного, не опинившись у смішному становищі. Тому я вважаю, що правда за мною. І якщо це так, якщо несправедливість — найбільше лихо для того, хто її творить, і якщо це найбільше лихо стає ще більшим, коли можна, коячи несправедливість, уникати покарання, то яку ж допомогу має подати собі людина, аби не потрапити у смішне становище? Чи ж не ту, яка відвертає від неї найбільшу шкоду? Але, поза всяким сумнівом, найганебнішою є неспроможність допомогти, коли ти не можеш подати допомоги ні собі самому, ні своїм друзям і близьким; услід за цією неспромогою піде безсилля порятуватися від другого лиха, потім — від третього... і пішло-поїхало. Якої величини кожне лихо, відповідно така сама й слава, якщо в тому чи тому випадку ти здатен захиститися від нього, коли ж ні, то й відповідна ганьба. Чи то інакше виглядає, ніж я кажу, Каллікле?

Каллікл. Не інакше.

Сократ. Отож із двох лих, які є: творити несправедливість і несправедливо терпіти, більшим лихом ми назвали творення несправедливості, а мен-

шим — терпіння несправедливості. То що ж повинна набути людина, щоб так собі допомогти, аби обидві користі мати — від незаподіяння несправедливості і від нетерпіння несправедливості? Сила їй потрібна чи добра воля? Я ось про що запитую: якщо хтось не хоче, то не буде несправедливо терпіти, чи аж коли збереться на силі, щоб несправедливо не терпіти, то не терпітиме несправедливості?

Каллікл. Зрозуміло, що потрібна сила.

Сократ. А що ти скажеш про того, хто сіє несправедливість? Чи якщо хтось не хоче чинити несправедливо, то цього достатньо? І він уже не творитиме зла? Чи й тут необхідні сила і якесь уміння, якого слід навчитися і яке треба розвивати, аби не скотитися до несправедливих діянь? Може, даси на це відповідь, Каллікле? Як, на твій погляд, ми з Полом добре зробили чи ні, коли раніше змушені були погодитися з тим, що ніхто добровільно несправедливості не чинить, а той, хто коїть несправедливі вчинки, робить це супроти власної волі?

Каллікл. Нехай уже буде, як ти кажеш, Сократе, лишень доводь до кінця цю розмову.

Сократ. Отже, саме для того, очевидно, й слід здобутися на якусь силу і вміння, щоб стримати себе від несправедливого вчинку?

Каллікл. Справді так.

Сократ. Тож за допомогою якого вміння ми будемо в змозі або взагалі не зазнавати несправедливості, або терпіти від неї якомога менше? Дивись-но, чи такої ж ти думки про це, як і я. А думка моя така: потрібно або самому керувати державою, ба навіть стати тираном, або бути прибічником того ладу, який у державі склався.

Каллікл. Ось бачиш, Сократе, що я ладен і похвалити, якщо слова твої мудрі: те, що ти щойно сказав, на мій погляд, заперечень не викликає.

Сократ. Тоді, якщо тобі здається, що я не помиляюсь, послухай, що далі скажу. Я вважаю, що кожний іншому може бути щирим другом лише тоді, як говорили давні мудреці, коли йдеться про рівного з рівним. Ти поділяєш таку думку?

Каллікл. Поділяю.

Сократ. Таким чином, якщо де-небудь тираном є володар дикий і неосвічений, і якщо в тій державі живе людина, набагато краща від нього, то тиран, мабуть, боявся б її і щирого приятелювання між ними ніколи не склалося б?

Каллікл. Безперечно.

Сократ. І так само не склалося б, якщо хтось був набагато гірший від нього. Бо таку людину тиран зневажав би і навряд чи ставився б до неї, як до приятеля.

Каллікл. І це правда.

Сократ. Лишається лиш один, вартий уваги друг, який має однакові з тираном погляди, те саме гудить чи вихваляє, а тому охоче кориться своєму володарю. Очевидно, він матиме в тій державі велику владу, його ніхто не зможе безкарно скривдити. Хіба не так?

Каллікл. Так.

Сократ. А якщо хтось із молодих людей тієї держави ставить собі запитання: «Яким чином я міг би здобути велику владу, щоб не зазнавати ніяких кривд?», — для нього, з усього судячи, зостається лише одна дорога: від ранньої молодості звикати до тих самих радощів і гризот, що й деспот їх має, і поводитись так, щоб якомога більше бути до нього подібним. Хіба ні?

Каллікл. Звичайно, так.

Сократ. Отже, саме йому і вдалося б стати недосяжним для несправедливості і, як ви вважаєте, здобути в державі великий вплив? Каллікл. Безперечно.

Сократ. І так само не чинити несправедливості самому? Чи на це годі й сподіватися, якщо він буде схожий на несправедливого можновладця і матиме біля нього велику силу? Якраз навпаки, бо всі його намагання, я переконаний, будуть скеровані на те, щоб мати якнайбільше можливостей для несправедливих учинків, а коячи їх, уникати покарання. Хіба не так?

Каллікл. Можливо.

Сократ. Отже, його спіткає найбільше лихо — він сам спаскудиться душею і стане негідником через наслідування деспота й власну силу.

Каллікл. Ніяк не зрозумію, Сократе, як ти щоразу ставиш розмову з ніг на голову. Хіба тобі невтямки, що той, хто наслідує тирана, коли захоче, позбавить життя того, хто цього не робить, і привласнить його майно?

Сократ. Це я знаю, дорогий Каллікле, бо ж я не глухий і часто чув щось подібне не тільки від тебе, а й від Пола та від інших людей, ледве не від усього міста. Але ж і ти послухай мене: убити він уб'є, коли захоче, але ж людину справді гарну й добру, а сам усе одно зостанеться негідником.

Каллікл. І це викликає обурення?

Сократ. Ні, як на здоровий глузд, що й доводить наша бесіда. Чи ти гадаєш, що людина повинна дбати, аби чим більше часу прожити й досягти досконалості в тих мистецтвах, які нас завжди порятують від небезпеки, зок-

рема, як ти мені радиш, вдосконалитися у риториці, що приходить на допомогу в судах?

Каллікл. І присягаюсь Зевсом, даю добру пораду!

Сократ. Гаразд, шановний. А ось уміння плавати, на твою думку, — важлива справа?

Каллікл. Присягаюсь Зевсом, ні!

Сократ. А воно ж, до речі, рятує людей від смерті, коли вони потрапляють у таку халепу, де потрібне це вміння. Однак, якщо воно тобі видається не вартим особливої уваги, то назву інше, важливіше уміння — корабельного керманича, яке не лише душі, а й наші тіла та майно наше рятує від найбільших небезпек, достоту мов риторика. А воно, між іншим, невибагливе й скромне, не чваниться, вдаючи, ніби вчинило щось надзвичайне, але, впоравшись із тим самим завданням, що й риторика в суді, наприклад, доставивши нас без пригод із Егіни сюди, гадаю, скаже заплатити лише два оболи; коли ж добираємось із Єгипту чи з Понту, то дуже вже велику плату візьме за це справді велике благодійництво, зберігши, як я вже казав, і нас самих, і наших дітей, і майно, й жінок, і заробивши на цьому аж дві драхми, коли корабель зайде в гавань. А той, хто володіє цим умінням і хто звершив усю справу, зійшовши з корабля, лиш скромно проходжується понад морем, непомітний серед інших людей. Як мені здається, йому до снаги розмірковувати, що невідомо, кому з тих, що пливли разом з ним, він був корисний, не давши втопитися у морі, а кому зашкодив, знаючи, що висадив їх на берег ані на крихту не кращими ні тілом, ні душею порівняно з тим, якими вони зійшли на його корабель. Він, керманич, гадає, що коли хтось, обтяжений великими й невиліковними тілесними хворобами, не втопився, то той нещасна людина, бо не вмер і не дістав від нього, керманича, ніякої користі. Коли ж хтось мав багато невиліковних хвороб у душі, яка достойніша від тіла, то йому не варто й жити, якщо не приносить користі порятунок від морських хвиль, від суду чи будь-якої іншої небезпеки, адже керманич добре знає, що негідникові жити погано, що життя його неминуче обернеться животінням.

Ось чому керманич не мав такої звички чванитися, хоч і рятує нас від біди. І так само будівничий воєнних машин, який, шановний ти мій, іноді незгірш не тільки від керманича, а й від стратега чи будь-кого іншого може порятувати. Трапляється, що й цілі міста вирятовує від загибелі. Чи не здається тобі, що його можна прирівняти до судового витії? І справді, Каллікле, коли б він захотів говорити так, як ви, вихваляючи свою справу, то засипав би вас словами, переконуючи й намовляючи до того, що слід ставати будів-

ничими воєнних машин, оскільки все інше — ніщо. І доказів у нього було б більш ніж достатньо. А ти, попри це, зневажаєш його та його вміння, будівничий воєнних машин у твоїх вустах прозвучало, немов наруга, ти не схотів би віддати заміж за його сина свою доньку, ані взяти його доньку для свого сина. Але на якій же справедливій підставі ти вихваляєш власну справу, а гудиш уміння будівничого воєнних машин та інших, кого я щойно називав? Так, знаю, ти, напевно, скажеш, що кращий від них і маєш кращих батьків. Але коли краще — не те, про що я кажу, коли воно саме є тією доброчесністю, що виявляється у порятуванні себе й усього свого, то стає смішним твоє поганьблення і будівничого воєнних машин, і лікаря, і всіх інших умінь, які заради рятування, власне, й існують. Але ж, щасливцю, пригляньсь, може, благородство й добро все ж не в тому, щоб рятувати й рятуватися? То правда, життя для нас — найприємніша річ. Але скільки воно повинне тривати — хіба то клопіт істинного мужа, хіба він повинен за нього чіплятися? Адже йому належить думати про інше: поклавшись на Бога й повіривши жінкам, що судженої долі нікому не минути, він мусить одним гризтися: яким чином час, відпущений йому для життя, прожити найгідніше і чи варто пристосовуватися до того державного ладу, за якого живе? І якщо варто, то й ти повинен уподібнитись людові Афін, коли хочеш бути його улюбленцем і мати в місті велику владу. Тільки роздивися, мій любий, чи буде з того тобі й мені користь, і щоб ми не здобулися на ту славу, яку мають фессалійки, що заклинають місяць. Адже здобуття влади в місті пов'язане із втратою того, що може виявитися для нас найдорожчим. Коли ж ти гадаєш, що хтось із людей спроможний навчити тебе мистецтва, з допомогою якого ти дістанеш велику владу в місті, не уподібнившись до його громадян, до установлених у них порядків (на краще чи на гірше, то вже інша річ), ти, як мені здається, глибоко помиляєшся, Каллікле. Бо не треба бути наслідувачем — треба народитись таким, як вони, коли маєш намір і справді зробити щось до вподоби афінському людові, а також, присягаюсь Зевсом, і синові Пірілампа. Тож хто зробить найподібнішим для них, той і допоможе тобі сповнити своє бажання — стати політиком і красномовцем. Адже всі тішаться, коли чують промови, що їм до душі, і сердяться — коли почуте не до шмиги. Чи, може, ти інакшої думки, мій дорогий друже? Хотів би щось сказати на те, Каллікле?

Каллікл. Навіть не знаю, з якої причини, але мені здається, що ти маєш слушність, Сократе. Однак сказав би те саме, що й усі інші. Повністю ти мене ще не переконав.

Сократ. Бо любов до юрби, Каллікле, вкорінилася у твоїй душі й чинить мені опір. Але якщо ми ще кілька разів і докладніше це розглянемо, тоді ти переконаєшся по-справжньому. А поки що, пригадай собі, що ми дійшли згоди, що є два види занять, призначених для обслуговування кожного зокрема, тобто тіла й душі: одні служать насолоді, інші — найвищому добру, при цьому не догоджаючи, а сперечаючись і лаючись. Чи не так ми тоді це визначили?

Каллікл. Дійсно так.

Сократ. Отже ж, одне із них, що служить насолоді, є неблагородним і нічим іншим, як підлабузнювання. Так?

Каллікл. Хай буде, як тобі дуже хочеться.

Сократ. А друге пильнує того, щоб предмет його піклування ставав якнайкращим, незалежно, про що йдеться, — про тіло чи про душу?

Каллікл. І справді так!

Сократ. Таким чином виявляючи турботу про державу й громадян, чи не повинні ми робити громадян якомога кращими? Адже без того, як ми вже з'ясували раніше, не буде жодної користі від будья-кого добродійництва, коли хід думок тих, хто прагне розбагатіти, здобути владу чи спромогтися на іншу силу, не виявиться гарним і добрим. Чи можемо вважати, що так воно і є?

Каллікл. Звичайно, якщо тобі це приємно.

Сократ. Отже, коли б ми, Каллікле, захотіли взяти участь у державних справах, заохочуючи один одного до будівництва оборонних мурів, чи корабелень, чи храмів — тобто якихось великих споруд, то чи потрібно нам приглянутись самим до себе й з'ясувати, по-перше, чи знаємо ми те мистецтво, тобто архітектуру, чи не знаємо, коли ж не знаємо, то від кого могли б навчитися? Потрібне це чи ні?

Каллікл. Звичайно.

Сократ. А тепер по-друге. Чи доводилось нам коли-небудь приватно будувати будинок — для когось із друзів чи для себе самого, — і коли так, то який же він у нас вийшов — гарний чи неоковирний? І коли б, роздивившись, ми виявили, що вчителі у нас були добрі й славні і що разом з ними ми спорудили багато прекрасних будівель, що не менше таких самих споруд звели самі, пішовши від своїх учителів, то, виходячи з цього, було б розумним і виправданим присвячувати себе суспільним справам. Але коли б ми не могли похвалитися ані нашим учителем, ані будівлями — чи жодним, чи ж багатьма, однак нічого не вартими, — тоді й справді було б чистим безглуздям братися за справи громадські й заохочувати до них один одного. Як на твій погляд, можна так сказати чи ні?

Каллікл. Звичайно, можна.

Сократ. Отже, так само і в усьому іншому, і коли б ми, наприклад, вирішивши присвятитись державним справам, заходилися переконувати один одного, ніби ми — обдаровані лікарі, то, очевидно, передусім взаємно приглянулися б: ти — до мене, а я — до тебе. Заради всіх богів, яке ж тілесне здоров'я у самого Сократа? І чи вже хто-небудь — раб чи вільний — з його допомогою позбувся якоїсь недуги? І коли б ми не з'ясували, що завдяки нам хтось став кращий: тілом — чи з-поміж чужинців, чи із співгромадян, чи чоловік, чи жінка, — присягаюсь Зевсом, Каллікле, становище наше виявилося б воістину смішним: люди дійшли до такої дурості, що, не випробувавши своїх сил у якийсь приватний спосіб (спочатку навмання, а потім багато й успішно вправляючись у своєму мистецтві), беручись за діло, мов той гончар, про якого кажуть, що він починає учитися гончарної справи з барильця, — тож ці люди не тільки самі пнуться обійняти громадські посади, а й інших, таких, як вони самі, до того ж підбивають! Чи ж не здається тобі безглуздям так робити?

Каллікл. Здається.

Сократ. А тепер, найдостойніший із людей, коли ти вже сам починаєш займатися, власне, державними справами й мене до них намовляєш та ганьбиш за те, що я уникаю їх, то чи не придивитися нам уважно один до одного? Ну, що, Каллікле, чи вже зробив ти кого-небудь із громадян кращим? Чи є хоч хтось, хто спочатку був би поганою людиною — злим, несправедливим, розпусним і немудрим, а з твоєю допомогою став порядним і добрим — хоч би хто він був: чужинець чи громадянин міста, невільник чи вільний? Скажи мені, Каллікле, коли б хтось поставив тобі таке запитання, що б ти відповів? Про котру людину можеш сказати, що вона стала кращою від твоїх промов? Чому ж ти не відповідаєш: чого ти домігся як приватна особа, перш ніж заходитися коло суспільних справ?

Каллікл. І задирливий же ти, Сократе!

Сократ. Але ж я не від задерикуватості тебе запитую, а тому, що й справді хочу знати, як саме, на твою думку, нам слід займатися політикою. Чи про якусь іншу користь буде дбати той, хто береться до державних справ, а чи про те, щоб ми були якнайкращими громадянами? І хіба ми вже не погоджувались — і то не раз, не два, — що саме про це й повинен дбати політик? Погоджувались чи ні? Відповідай! Погоджувались. (Це вже я за тебе відповідаю). Отже, якщо чесна людина саме так розуміє обов'язок перед державою, то під цим оглядом згадай про тих, кого ти недавно вже на-

зивав, — про Перикла, Кімона, Мільтіада та Фемістокла, — і скажи, чи ти й зараз вважаєш, що вони були добрими громадянами?

Каллікл. Так, вважаю.

Сократ. Отже, коли добрими, то зрозуміло, що кожний із них робив співгромадян кращими, тобто до зустрічі з ним вони були гіршими. Робив чи ні?

Каллікл. Робив.

Сократ. Виходить, коли Перикл уперше почав виступати на народних зібраннях, афіняни були гіршими, ніж тоді, коли він з'явився перед ними востаннє?

Каллікл. Мабуть.

Сократ. Тільки не «мабуть», дорогий друже, а «обов'язково», як це випливає з того, в чому ми дійшли згоди, якщо він таки був добрим громадянином.

Каллікл. Ну то й що?

Сократ. Нічого. Але скажи мені ще таке: як прийнято вважати — афіняни завдяки Периклові стали кращими чи, навпаки, через нього розбестилися? Бо ж я принаймні чув, що Перикл, уперше запровадивши плату за державну службу, зробив афінян лінивими, боягузливими та сріблолюбивими.

Каллікл. Напевно, ти чув це від тих, кому позакладало вуха, Сократе.

Сократ. Але ж ось цього я не чув, а достеменно знаю, як і ти, що спочатку Перикл мав добру славу серед афінян і вони не присуджували йому жодного принизливого покарання, поки були гіршими. Коли ж завдяки йому стали гарними й добрими — наприкінці життя Перикла, — то звинуватили його у злодійстві й мало не засудили на смерть, очевидно, вважаючи, що він був поганим громадянином.

Каллікл. Ну то й що? Хіба це причина, щоб визнати Перикла поганим?

Сократ. Бачиш, доглядач віслюків, коней і волів виявився б таки поганим, коли б прийняв тварин спокійними, які б не хвицали його, не кололи рогами, не кусали, а потім під його опікою здичавіли б і почали б ось таке виробляти. Чи тобі не видається поганим той доглядач — хоч би хто він був і хоч би яких тварин пильнував, — який, прийнявши їх лагідними, дуже швидко перетворив би на майже диких? Видається чи ні?

Каллікл. Так — тільки щоб тобі догодити!

Сократ. Тоді догоди мені й у цьому, відповівши: людина належить до тварин чи ні?

Каллікл. Без сумніву.

Сократ. Чи не людей доглядав Перикл?

Каллікл. Так.

Сократ. Що ж виходить? Чи не випливає з цього, як ми щойно погодилися, що вони мали б стати справедливішими під його керівництвом, якщо він справді був добрим у тому, що стосується державних справ?

Каллікл. Цілком так.

Сократ. Відомо, що справедливі ласкавими є, як сказав Гомер. А ти що скажеш? Погодишся з ним?

Каллікл. Так.

Сократ. Але ж Перикл зробив їх дикішими, ніж прийняв, причому на шкоду собі, чого найменше хотів.

Каллікл. Мабуть, хочеш, щоб я погодився з тобою?

Сократ. Якщо, на твою думку, я кажу правду.

Каллікл. Нехай буде так.

Сократ. А якщо вони стали дикішими, то й відповідно несправедливішими й гіршими?

Каллікл. Можна погодитись.

Сократ. Отже, як випливає з нашої розмови, Перикл не був вправним у державних справах?

Каллікл. Принаймні ти заперечуєш це.

Сократ. Присягаюсь Зевсом, і ти також — після того, як зі мною погодився. Але звернімося тепер до Кімона. Хіба ті, ким він опікувався, не піддали його остракізмові, аби упродовж десяти років не чути його голосу! А з Фемістоклом чи ж не так само повелися, покаравши його вигнанням? І Мільтіада, переможця при Марафоні, хіба не вирішили скинути в прірву, й зробили б це, коли б не втручання голови? Та були б вони справді добрими людьми, як ти запевняєш, то ніколи б такого не зазнали. Так не буває, щоб добрі візники спершу не випадали з возів, а коли виплекали коней і набрали більшого досвіду в своїй справі, ні з того ні з сього почали випадати. Цього не трапляється ні у візництві, ні в жодному іншому людському занятті. Чи як, на твою думку?

Каллікл. Згоден з тобою.

Сократ. Очевидно, ми мали слушність, коли раніше в цій розмові сказали, що не знаємо жодного мужа в нашому місті, який би виявився вправним у державних справах. А ти погодився, що коли йдеться про сучасників, то так воно і є, але в давніших часах було інакше, і вирізнив названих діячів. Однак з'ясувалося, що вони такі самі, як і теперішні, а якщо й були красномовцями, то не володіли ані справжнім красномовством (бо не зазнали б тоді вигнання чи іншої наруги), ані навіть підлабузнюванням.

Каллікл. І все-таки, Сократе, теперішнім далеко до того, щоб облагоджувати такі справи, які були до снаги кожному з тих, кого я назвав.

Сократ. Вельмишановний, я ж не ганьблю їх як слуг держави, навпаки: вони й мені видаються здібнішими на своєму місці, ніж теперішні, бо вміли краще задовольняти потреби держави. Але коли йдеться про спрямування тих бажань на добру дорогу, а не про потурання їм (де намовою, а де й примусом, аби тільки громадяни ставали кращими), тут колишні від теперішніх майже нічим не відрізняються. А це ж бо єдиний обов'язок доброго громадянина! Кораблі ж, оборонні мури, корабельні й таке інше, тут я з тобою погоджуюсь, — колишні до цього були вдатніші, ніж теперішні. Одначе трохи смішно виходить у нашій розмові. Бо весь час, відколи ведемо бесіду, крутимось довкола того самого й не розуміємо слів один одного. Як мені здається, ти вже кілька разів погоджувався й визнавав, що турбота про тіло, як і про душу, є якоюсь двоїстою: одна послужлива, вона може забезпечити страву, коли тіло голодне, напої, коли воно спрагле, а коли йому холодно, то одяг, постіль, сандалі й все інше, хоч би чого тіло забажало. Я навмисно вдаюся до одних і тих самих порівнянь, щоб тобі було легше мене зрозуміти. А оскільки забезпечити це все може або шинкар, або купець, або творець якихось із тих речей — тобто пекар, кухар, ткач, швець або чинбар, — тож і не дивно, що кожний із них видається й самому собі, й іншим людиною, яка доглядає тіло, а надто тим, хто не знає, що, окрім цих занять, існують ще й мистецтва гімнастичне та лікарське, покликанням яких і є справжнє плекання тіла і яким випадає повелівати всіма іншими заняттями й використовувати те, що вони дають, оскільки їм одним відомо, що добре, а що погане в тих стравах і напоях і яка від них користь чи шкода тілові; інші ж у цьому всьому нічого не тямлять. Саме тому і вважаємо ті заняття підлабузницькими, прислужницькими й підлесницькими у справі догляду тіла, а гімнастику й мистецтво лікування, виходячи із справедливості, називаємо їхніми володарками. Коли я кажу, що все це слушно й стосовно душі, ти, як мені здається, мене розумієш. І погоджуєшся із моїми словами, нібито повіривши, що я маю слушність. Однак трохи пізніше стверджуєш, ніби якісь-то люди стали добрими й гідними громадянами в нашій державі. А коли я запитую, які саме, ти починаєш називати мужів, вельми обізнаних, на твою думку, в державних справах, а це все одно, якби на моє запитання про гімнастику: які майстри з плекання тіла були тут раніше або й сьогодні є, — ти відповів би мені без найменшої тіні жарту «Пекар Теарюн, Мітайк, який описав сіцілійське куховарство, та шинкар Сарамб, оскільки всі вони стали дивовижними піклуваль-

никами тіла: один постачає незвичайні хліби, другий — приправи, а третій — вина». Може, ти й не розгнівався б, якби я на це тобі відповів, що ти, чоловіче, анітрохи не розумієшся в гімнастиці. Ти говориш мені про прислужників і тих, хто вдовольняє наші бажання, але ж вони не тямлять, які з них прекрасні й добрі, і тільки б нагода, наситять понад міру людські тіла, дістався за це всіляку хвалу від тих самих людей, але врешті-решт завдадуть їм непоправної шкоди. А жертви їхнього піклування через власне невігластво назвуть винними у своїх недугах і тілесному виснаженні не тих, хто вдовольняв їхні примхи, а тих, хто в таких випадках опиняється поруч і намагається щось порадити. І коли набута повнота через багато років принесе їм хворобу, оскільки ще нікого здоров'ям не обдаровувала, то винними вони назвуть других, і ганьбитимуть, і чинитимуть їм зло, яке тільки зможуть, а перших, які є справжніми винуватцями їхніх нещасть, всіляко вихвалятимуть. І ось тепер, Каллікле, ти діеш таким самим чином. Ти славословиш людей, які пригощали афінян, тішачи їх тим, чого їм тільки забагнеться, і про яких ще слава, що вони зробили державу могутньою. А того, що саме через них, колишніх правителів, у державі почалися розклад і гниття, ніхто й не бачить. Бо це ж вони, забувши про розум і справедливість, переповнили місто причалами, корабельнями, оборонними мурами, податками та іншими дурницями. Але коли станеться напад хвороби, то звинувачувати тоді кинуться порадників, які в ту хвилю опиняться під рукою, а Фемістокла, Кімона й Перикла — справжніх призвідців лиха — возвеличуватимуть і, без сумніву, коли втратять усе, що мали напочатку, крім того, що набули, то закличуть до відповідальності й тебе, якщо не остережешся, і мого товариша Алківіада, хоч ви й ніякі не винуватці тієї біди, а щонайбільше — спільники винуватців. Бачу, яка безглузда справа коїться в нас на очах, хоч чував, що й давніше таке бувало з державними мужами. Знаю, що коли держава когось із політиків піддасть покаранню за скоєну ним несправедливість, той гнівається і нарікає, що незаслужено терпить, мовляв, стільки добра зробив для держави, а тепер вона прирікає мене на несправедливу загибель — хіба ж не такі їхні слова? Але ж це суцільна брехня! Бо жоден правитель держави ніколи не був несправедливо страчений тією ж державою, яку очолював. Видається, що горе-політиків підстерігає та сама біда, що й софістів. Бо ж і софісти, таки й справді мудрі, не уникають подібного безглуздя. Хоч їх і називають учителями мудрості, софісти часто звинувачують своїх учнів, ніби ті їм чинять кривду, не даючи винагороди та не виявляючи інших знаків вдячності за науку та добре ставлення. І що може бути більш безглуздого, коли люди, ставши добрими й спра-

ведливими, позбавившись із допомогою вчителя несправедливості й набувши справедливість, усе ж поводяться несправедливо через ту несправедливість, якої в них уже нібито нема? Чи не здається тобі, друже, те дуже вже недоладним? Ось бачиш, Каллікле, не бажаючи відповідати, ти змусив мене стати справжнім красномовцем.

Каллікл. А ти б не міг промовляти без того, щоб тобі хто-небудь неодмінно відповідав?

Сократ. Здається, міг би. А що тепер я вдаюсь до таких довгих роз'яснень, то це тому, що ти не хочеш мені відповідати. Але ж, друже, скажи мені заради Бога Дружби, чи не здається тобі нісенітницею — казати, ніби щось когось зробило доброю людиною, і водночас ганьбити те щось за те, що ставши завдяки йому добрим і залишаючись таким, той хтось усе одно негідник?

Каллікл. Здається.

Сократ. Тож хіба ти не чув, що так говорять і ті, котрі хваляться, буцім виховують у людей доброчесність?

Каллікл. Чув. Але чому ти згадуєш про тих, що не варті уваги?

Сократ. А ти чому згадуєш тих, які аж роздуваються від пихи, мовляв, вони правителі держави й силкуються зробити її якнайкращою, а коли обставини випадково змінюються, звинувачують її у всьому найгіршому? Чи ти гадаєш, що одні від других відрізняються? Ні, любий ти мій, софіст і красномовець — це одне й те саме, різниці між ними ніякої, або майже ніякої, як я вже пояснював Полові. Але ж ти від невідання гадаєш, що одне з них, тобто риторика, надзвичайно гарне, на друге ж дивишся із зневагою. Насправді ж софістика краща від красномовства, і то настільки, наскільки законодавство краще від судочинства, а гімнастика — від мистецтва лікування. На мій погляд, лише риторам та софістам не випадає ганьбити ту справу, якій вони самі присвячуються, ніби вона є поганою для них, тому що таким чином вони ганьбили б і самих себе, оскільки ніякої користі не принесли тим, про кого кажуть, начебто були їм корисними. Хіба не так?

Каллікл. Так.

Сократ. І, мабуть, робити послуги без оплати личило б тільки їм, якби вони були правдивими у своїх словах. Бо прийнявши яку-небудь іншу послугу, наприклад, завдяки вчителеві гімнастики набувши швидкості, хтось і справді не відчув би вдячності, коли б учитель задарма приділяв йому увагу й не брав умовленої оплати грошима відразу ж, як навчив легко бігати. Бо причина несправедливих вчинків, як мені видається, не в забарливості, а в несправедливості. Правда?

Каллікл. Без сумніву.

Сократ. Отже, якщо учитель усуває названу причину, тобто несправедливість, то для нього вже не існує небезпеки зіткнутися з несправедливим поводженням учня; навпаки, саме такі послуги він єдиний і може надавати, не вимагаючи за них грошей, якщо, звичайно, йому до снаги робити людей кращими. Так чи ні?

Каллікл. Так.

Сократ. Тож очевидно, що всі інші поради давати за гроші, наприклад, коли мова йде про будівництво чи про інші ремесла та види мистецтв, — аж ніяк не ганебно?

Каллікл. Здається, так.

Сократ. Що ж до того, в який спосіб жити найправедніше і як найкраще господарювати у своєму домі або в державі, то вважається ганьбою, якщо хтось заявить, що не буде давати стосовно цього порад, коли йому за це не заплатять. Хіба не так?

Каллікл. Так.

Сократ. І, очевидно, причина в тому, що з усіх послуг лиш ця одна призводить до того, що той, хто спізнав добро, прагне взаємно відповісти добром, тож, напевно, це добрий знак, коли людина, яка сподіяла добру справу, дістає потім належну віддяку. Коли ж не дістає, то доброго тут нічого нема. Правда?

Каллікл. Авжеж.

Сократ. Тож до якої державної діяльності ти мене закликаєш, скажи мені? Чи боротися з афінянами, щоб вони стали якомога кращими, як це робить лікар, чи прислуговувати і догоджати задля їхньої прихильності? Скажи мені правду, Каллікле! Як почав відверто говорити зі мною, так і викладай до кінця усе, що думаєш, і це буде цілком справедливо. Отже, й тепер відповідай чесно і щиро.

Каллікл. Чому ж, скажу: потрібно прислуговувати.

Сократ. Таким чином, мій благородний друже, ти заохочуєш мене до підлабузнювання?

Каллікл. Авжеж, коли тобі більш до вподоби мізійця називати мізійцем, бо якщо того не зробиш...

Сократ. Тільки не повторюй уже вкотре, що мене може вбити перший зустрічний, аби я тобі знову не відповідав, що негідна людина погубить гідну. Також не кажи, що перший-ліпший відбере в мене майно, щоб мені знову не довелось заперечувати тобі, бо хто відбере, не матиме з відібраного ніякої ко-

ристі, тому що як несправедливо відібрав, так несправедливо й використовуватиме, а якщо несправедливо — то й ганебно, а якщо ганебно — то погано.

Каллікл. Як мені здається, Сократе, ти зовсім не боїшся, що тебе може зачепити та чи інша біда, ніби ти живеш далеко звідси й тобі не загрожує можливість опинитися перед судом через позов якого-небудь викінченого негідника!

Сократ. Я був би й справді несповна розуму, Каллікле, якби не вірив, що в нашому місті таке могло б статися із ким завгодно. Але я добре знаю одне: якщо коли-небудь я стану перед судом, остерігаючись того, про що ти, власне, сказав, то звинувачувати мене буде котрийсь негідник. Тому що жодна чесна й порядна людина не притягла б до суду невинного. І не було б нічого дивного, коли б мені винесли смертний вирок. Може, хочеш, щоб я пояснив чому?

Каллікл. Обов'язково!

Сократ. Мені видається, що я — один із тих небагатьох афінян (щоб не сказати навіть — єдиний), які по-справжньому займаються політичним мистецтвом, і з них усіх сьогодні — єдиний добрий політик. І оскільки ніколи не виголошую таких промов, щоб комусь сподобатися, а завжди, коли розмовляю, маю на оці найвище добро, а не усолодження слуху співрозмовника, і оскільки не хочу прислухатися до твоїх порад і вдаватися до хитромудрих викрутасів, то, звичайно, ж, не знатиму, як боронитися на суді. Чомусь мені спадають на гадку слова, що я сказав Полові: судитимуть мене так, як судили б діти лікаря, на якого подав би позов кухар. Подумай, що міг би відповісти обвинувачуваний, ставши перед судом, якби позивач заявив: «Діти, цей чоловік завдав багато зла і вам самим, і наймолодшим із вас, бо ріже підопічних ножем і припікає вогнем, виснажує вас, душить і доводить до відчаю, приписуючи щонайгірші ліки — напої, змушуючи терпіти голод і спрагу, — зовсім не так, як я, бо ж я догоджаю вам стількома різноманітними ласощами!» І що, на твою думку, міг би відповісти лікар, потрапивши в таку халепу? Чи, коли б сказав правду: «Я ж роблю те все заради вашого здоров'я, діти!» — ти можеш уявити, який би галас здійняли ті судді? Чи не можеш?

Каллікл. Можу. Коїлося б щось неймовірне.

Сократ. Отож, на твою думку, він потрапив би в нелегке становище, бо не міг би належно зосередитися для відповіді?

Каллікл. Звичайно.

Сократ. Впевнений, що те саме сталося б і зі мною, коли б я опинився в суді. Бо ж я не можу назвати жодної втіхи, яку б вони від мене не дістали (а в тому, на їхню думку, саме й полягає призначення послуг і добродіянь).

Адже я не заздрю ані тим, хто догоджає, ані тим, кому догоджають. І якщо хтось закине мені, буцім я псую молодь, роблячи її ні до чого не здатною, буцім прикрими словами ображаю старих — чи в домашньому колі, чи на Народних зборах, — то я не зможу відповісти правду, що робив усе те задля справедливості й згідно з вашими бажаннями, високошановні судді, й нічого іншого не робив. Отож знай: хоч би що випало на мою долю, все витерплю.

Каллікл. То, може, тобі, Сократе, здається, що людині, котра потрапляє в таке становище і не може собі нічим допомогти, добре у своїй державі?

Сократ. За умови, Каллікле, коли вона володіє захистом, який ти неодноразово визнавав, тобто коли вона оборонила себе тим, що ані про людей, ані про богів жодного поганого слова не сказала й жодного несправедливого вчинку супроти них не вчинила. І ми з тобою часто погоджувались, що ця допомога — найкраща з усіх, які людина може надати сама собі. Але якби ти довів мені, що я не можу допомогти ні собі, ні комусь іншому, мені було б соромно — незалежно від того, чи зганьбили б мене на велелюдних зібраннях чи на малих, ба навіть віч-на-віч, — і якби мене засудили через оте безсилля, то я відчував би велике обурення. Але коли б причиною моєї загибелі стало невміння користуватися підлабузницькою риторикою, то я певен, що ти побачив би на власні очі, з якою легкістю я зустрічаю смерть. Тому що самої смерті ніхто не боїться — окрім тих, звичайно, нерозважних і малодушних, кого лякає скоєна несправедливість. Бо ж лихом із лих є для душі прийти до Аїду переповненою гріхами багатьох несправедливих учинків. Якщо маєш бажання переконатися, що це справді так, послухай-но мою розповідь.

Каллікл. Гаразд, якщо ти з усім іншим уже покінчив, то йди до кінця й тут.

Сократ. Слухай же, як кажуть, прекрасну оповідь, що тобі, либонь, видасться міфом, а я маю її за щиру правду. Тому й розповідатиму так, як розповідають про те, що справді було. Отож, як твердить Гомер, Зевс, Посейдон і Плутон розділили між собою владу, яку успадкували від свого батька. А за Кроноса побутував закон про людей, яким і по сьогодні користуються боги, що той із людей, хто справедливо, й побожно прожив своє життя, коли вмирає, відходить на острови Блаженних і там проживає у повному щасті, вільний від щонайменшого лиха, а той, хто жив неправедно й грішно, потрапляє до місця покути й кари, до в'язниці, яку називають Тартаром. Суддями ж за владарювання Кроноса, та ще й недавно, на початку панування Зевса, були живі, які вершили суд над живими того дня, коли підсудні мали померти. Але суди погано справлялися із своїми обов'язками. І ось Плутон та наглядачі з островів Блаженних прийшли до Зевса й поскаржились, що і

в Тартар, і на острови Блаженних приходять люди, яким там не місце. І Зевс відповів: «Я нарешті покладу тому край! Тепер суди судять погано. Але ж чому? Та тому, — каже, — що людей судять одягнутими Тому, що судять їх живими. Багато з них, — каже, — мають погані душі, але вбрані у прекрасні тіла, в благородне походження, в багатство, і коли розглядається їхня справа, сходиться багато свідків, щоб засвідчити, що ті прожили своє життя у згоді із справедливістю. Судді від того всього розгублюються, до того ж і самі вони одягнуті — душа їхня прикрита очима, вухами та й узагалі усім тілом. Усе це їм стоїть на заваді — і власні одіння, і вбрання підсудних. Отже, насамперед, — каже Зевс, — треба так зробити, щоб людям більш не провіщали смерті, як нині, коли вони знають про її день заздалегідь. Тому я вже звелів Прометеєві, щоб він цьому поклав кінець. Потім необхідно, щоб людей судили роздягненими. Тому судити їх треба лише після смерті. І суддя повинен бути роздягнений, тобто померлий, аби лише душею вдивлявся в душу кожного небіжчика — душу, яка знагла позбулася всіх близьких і залишила на Землі всі свої прикраси, — і лиш тоді суд буде справедливий. Я знав про це ще до того, як ви мені поскаржились, і тому настановив суддями своїх синів: двох від Азії — Міноса й Радаманта, і одного від Європи — Еака. Коли вони помруть, то судитимуть на лузі біля роздоріжжя, звідки ведуть дороги — одна до островів Блаженних, а друга — до Тартару. І тих, що прибуватимуть із Азії, судитиме Радамант, а тих, що з Європи, — Еак. Міносові ж дам право вирішального голосу на той випадок, коли котрийсь із двох суддів завагається, — аби присуд, на яку дорогу стати, був справедливий». Цю розповідь, Каллікле, я чув на власні вуха її вірю в її правдивість. А з неї, на мою думку, випливає ось що. Смерть, видається мені, є нічим іншим, як розділенням двох речей: душі й тіла. І коли вони відділяються одна від одної, кожне з них зберігає той стан, який мало й за життя людини, наприклад, тіло — свою природу, всі властивості й прикмети, які впадали в око. Отже, якщо чиєсь тіло було велике за життя — чи від природи, чи від надміру їжі, чи від обох причин відразу, — то великим воно зостанеться й після смерті, а якщо товсте — то так і залишиться товстим, і так далі. І коли хтось старанно доглядав своє волосся, то і в небіжчика воно буде розкішним, а якщо хтось був негідником і за життя мав сліди від покарань — рубці на тілі від батога чи від якихось інших пошкоджень, — то й після смерті їх можна побачити на небіжчику. І якщо за життя у когось були поламані чи вивихнуті члени тіла, то це видно й на мертвому тілі. Одне слово, який хто був тілом за життя, таким він зостанеться і в смерті: всі або

майже всі характерні ознаки можна буде побачити упродовж певного часу й на неживій плоті. На мою думку, те саме стосується й душі, Каллікле. Коли вона вивільняється від тіла, у ній видно все: і її природні властивості, й сліди, які залишає в людині кожна з її справ. Отже, коли померлі приходять до судді, ті, що з Азії — до Радаманта, то Радамант, поставивши їх перед собою, розглядає душу кожного, не знаючи, кому вона належить, але часто, дивлячись на перського царя або на якого-небудь іншого володаря чи повелителя, бачить, що нічого здорового в тій душі немає, що вся вона знівечена, повна струпів від брехливих присяг і несправедливих учинків, тобто всі діяння людини закарбувалися на її душі, і викривлена та душа брехнею і зарозумілістю, і немає в ній нічого правдивого, тому що виховували її, забувши про правду. А ще він бачить, що душа та через свавілля переповнена розпустою, пихатістю, розгнузданістю й гидотністю. Роздивившись усе це, він з ганьбою відсилає ту душу мерщій до в'язниці, де вона повинна зазнати страждань, яких заслужила.

Кожному, хто підданий покаранню, якщо його покарали справедливо, належить або самому стати кращим і мати з того певну користь, або послужити прикладом для інших, щоб вони, бачачи страждання, які він терпить, сповнилися страхом і змінилися на краще. Котрі зазнали покари від богів і людей, заслуговують на порятунок, бо скоєні ними гріхи можна виправити спокутою. Але шлях до їхнього порятунку лежить тільки через страждання та біль і на Землі, і в Аїді. Інакше-бо неможливо очиститися від неправедних учинків. А котрі у своїх злочинствах дійшли до краю й припустилися невигойних гріхів, ті правлять за взірець; і хоч самі з того не мають ані найменшої користі (бо ж невиліковні!), зате інші мають, споглядаючи їхні довічні найбільші, найгіркіші й найтяжчі муки, — наочний взірець, виставлений у підземній в'язниці для огляду й повчання усім, хто туди прибуває. Одним із них, я переконаний, буде і Архелай, якщо Пол каже правду, і всякий інший, хто є подібним до нього тираном. Гадаю також, що найбільше тих прикладів виявиться серед тиранів, царів, володарів і державних правителів. Саме вони через своє свавілля вдаються до найтяжчих і найбезбожніших учинків. Про це свідчить і Гомер. Він описує царів та володарів, навічно покараних у Аїді: тут і Тантал, і Сизиф, і Титій. А Терсита, як і будь-котрого іншого несправедливого чоловіка з простих смертних, ніхто не зображає у вигляді невиправного грішника, обтяженого справедливою покарою. Причина ж, гадаю, та, що в нього не було влади. Тому він був щасливіший, ніж ті, хто міг свавільно нею користуватись. Отож, Каллікле, з-поміж могутніх володарів

багато вийшло дуже поганих людей. Але це, звичайно, не означає, що й між них не можуть з'явитися достойні мужі, які варті нашого великого пошанування. Тому що дуже важко, Каллікле, і на велику похвалу це заслуговує, — володіючи безмежними можливостями для лиходійств, усе ж прожити своє життя справедливо. І таких небагато. Проте якщо вони є — і тут, і де інде — то, гадаю, і будуть — гарні й порядні люди, чесноти яких полягатимуть у тому, щоб справедливо вершити справу, яку їм довірили. Один із них найбільше уславився серед еллінів — це Аристід, син Лісимаха. І все ж, мій друже, більшість володарів — лихі люди.

Отож, як я уже сказав, коли Радамант дістане під свою владу такого небіжчика, він нічого про нього не знає: ані хто він, ані якого роду, бачить лишень одне, що той — негідник. І тому відсилає його до Тартару, зазначивши, виліковним він йому здається чи безнадійним. А грішник, прибувши туди, терпить покару, на яку заслужив. Часом же суддя бачить іншу душу, яка прожила життя без гріха й дотримуючись правди, — душу людини простої або якої-небудь іншої, найчастіше, я думаю, Каллікле, філософа, який за життя займався своїми справами і не втручався в чужі, — тоді Радамант тішиться і відсилає його на острови Блаженних. Так само робить і Еак. Кожен із них судить, тримаючи в руці скіпетр. А Мінос, наглядаючи за ними, сидить один, маючи золоте берло, як розповідає гомерівський Одіссей, що його бачив:

Був там прекрасний Мінос, що Зевсу доводиться сином,
З берлом в руці золотим над мертвими суд учиняв він.

Отож я, Каллікле, у ті розповіді вірю й пильную того, аби душа моя постала перед суддею якомога здоровішою. Збайдуживши до почестей, за якими так ганяються люди, зважаючи лише на істину, я справді намагаюся стати якомога кращим і так жити, а коли випаде смертна година, то так і померти. Я намовляю і всіх інших людей, наскільки це в моїх силах, а надто ж тебе заохочую — у відповідь на твій заклик — до того життя й до тієї боротьби, якій віддаю першість перед усіма земними змаганнями, й докоряю тобі за те, що ти не зможеш сам собі допомогти, коли надійде час твого суду й присуду, про що, власне, я вже згадував, бо ж, прийшовши до судді, сина Егіни, який схопить тебе своєю рукою, ти тільки заціпеніло роззявиш рота й перелякаєшся там не менше, ніж я тут, і, ймовірно, з великою ганьбою надають тобі ляпасів і всіляко принизять багатьма способами. Цілком можливо, що моя розповідь видається тобі байкою, наче оповідкою для дітей, і ти слухаєш її із зневагою. І не дивиною було б зневажати, якби, шу-

каючи, ми дійшли до чогось кращого й правдивішого за те, що ти почув. А тепер бачиш сам, що ви троє, наймудріші серед нинішніх еллінів — ти, Пол і Горгій, — не можете довести, що жити треба якимось інакшим життям, ніж те, яке й на тому світі приносить користь. А з-поміж усіх доказів, які заперечували один одного, лише один зостався незахитаним: що треба більше остерігатися скоєння несправедливості, ніж несправедливого терпіння, й що людина повинна не здаватися доброю, а бути такою насправді, як у домашньому колі, так і на людях. І якщо хтось під будь-яким оглядом стане поганою людиною, то повинен зазнати кари. І коли погодимось, що бути справедливим — це перше добро, то друге — це стати справедливим через покарання і віддання себе в руки справедливості. Всілякого ж підлабузнювання — і до себе самого, й до інших людей, окремих чи багатьох, — слід уникати, а красномовством треба користуватися лише задля справедливості, втім, як і кожним іншим заняттям.

Отже, послухавши мене, рушай до мети, осягнувши яку, будеш щасливий і за життя, й після смерті, як і повчає ця оповідь. І нехай хтось зневажає тебе, як нерозумного, і ганьбить, коли заманеться, але ти, заради Зевса, мужньо витерпи ті підступні удари. Бо нічого страшного не зазнаєш, коли ти достойна й добра людина, віддана добродіянню. Лише потім, коли ми обидва набудемо в цьому вправності, і, коли після того вважатимемо за потрібне, візьмемося за державні справи, й зможемо дати ту чи ту пораду, бувши тоді значно кращими порадниками, ніж тепер. Бо соромно нам, отакими, як ми є, сьогодні чванитися, ніби ми чогось варті, і в той же час постійно змінювати свою думку, та ще й про особливо важливі речі. Ось до якого невігластва ми докотилися! Тож як поводирем скористаймось щойно почутою розповіддю, яка повчає нас, що цей спосіб життя — найкращий: стверджуючись у справедливості та в інших чеснотах, жити і вмирати. Прислухаймося й інших заохочуймо до цього заклику, а не до того, до якого ти прихилився сам і мене намовляєш так зробити. Він цілковито безвартісний, Каллікле!

V. МАРГАРИТ

Стародавні українські риторики

Я світла слава й розумна сила.
Сказання про сім вільних мудрощів

Я — риторика добрословного й яснозрящого разума, мной грамматика исполняется и диалектика украшается.

Наречение

...якою повина бути та сила, котрій міг би підкоритися дух? Напевне такою (силою) є красномовство.

Багато благ як громадських, так і приватних, а також божественних, вигід людського життя походять з красномовства.

Феофан Прокопович

Хай не буде в тебе софістичних прикрас у слові... промов гордовитих і рішучих, але у всьому відсікай величність, будь добрим з другом, не злопам'ятни́м до зухвалих, людинолюбним до смиренних, утішай злощасних, відвідуй хворих, зовсім ні до кого не стався презирливо, вітай з приємністю, відповідай зі світлим обличчям, до всіх будь прихильним, доступним, не хвалися сам, не змушуй інших говорити про тебе, приховуй, скільки можеш, свої переваги, а в гріхах сам себе звинувачуй та не чекай звинувачень від інших. Не будь тяжким у виговорюваннях, звинувачуй не скоро і не з пристрасним рухом, бо це — ознака зарозумілості; не засуджуй за малозначуще, ніби сам ти суворий праведник...

Василь Великий

Сказання про сім вільних мудрощів[1]

(фрагменти)

Риторика:

Бачать мене багато хто, та не слухають мене, але я, як благий і мудрий друг, усіх з добротою люблю і усіх в красу бажання мого закликаю. Але ви мене, чесної науки, віддаляєтесь і звикнути до мене не бажаєте...

...Всюди й завжди, коли пишете або говорите, то все це мною здійснюєте й прикрашаєте...

...Коли що у письменах, або у віршах, чи в посланнях, або у якихось бесідах і розмовах без моєї риторичної пристрасті створюється, тоді ви і самі не можете зрозуміти сказаного, оскільки зневажаєте мене, свою мудрість — риторику, яка може вас краще єлею умастити, й краще червленици прикрасити, і краще рослинних квіток і благовонних ароматів здивувати ваш розум моїм вченням.

Бо мною Демостен, давньогрецький чесний філософ, прославився, оскільки перший мене знайшов і здобув, а після нього — й інші ритори, які з'явилися людям чудовим розумом і були главами «хитромовленню» (красномовству), — вони ж мене риторикою і назвали, бо «риси» по-еллінськи значить мовлення або говоріння, а той, хто у мені вправляється, називається ритор.

...Бо я є чесна й велика вільна мудрість, риторикою прозиваюсь, тобто джерело красномовства. А тому прийміть мене з любовним бажанням, я ж дамся вам із швидким світломовленням, бо я — мудрість солодкомовного говоріння, я — солодощі чудового й стрункого сказання, я — доброта не зменшуваного багатства, я — скарб неокраденої корисливості, я — велемовність, яка не обтяжує слух, я — від людей ворогування темне відгоню і замість нього світлу любов в них вселю. Я гнів відганяю й лайку відкидаю, благостиню ж ввожу й посаду складаю, я нещирі слова відсікаю й неправду викриваю, лестощі відсікаю, а чесноту стверджую. Я — світла слава й розумна сила.

Хто шукає мене, не стомиться, а хто знайшов, скоро без печалі буде. Бо я молодих навчаю й старих умудряю... оскільки у всі думки порядок слова

[1] Спафарий Николай. Эстетические трактаты.— Л., 1978.— С. 144—145.

виливаю, щоб знали й уміли у всіх практичних і духовних справах і на судах — за звичаями й законами держави, де хто народився, ясно розповідати й до всякої промови світлості словесної додавати, наповнити промову солодощами й здивувати всіх слухачів жвавістю суджень...

РИТОРИКА[1]

(1620 р., автор невідомий, фрагменти)

Риторика єсть яже (та, что) научает пути правого и жития полезнаго добрословия.

...Сию науку называют также сладкогласие и краснословие, поскольку она учит красиво и удобно говорить и писать.

«Про винайдення справ»

(фрагменти)

Рисис по-грецькому означає мовлення або висловлювання, грецькі ж мудреці називають риторикою течію слів. Латинські мудреці також називають цю науку риторикою, а від неї почав йменуватися ритор, тобто вчитель благословія. Ця наука була чудовим способом прикрашена мистецьким у промовах грецьким ритором Демосфеном і главою латинського красномовства («начальником латинського хитрословія») Марком Туллієм Цицероном. І тому цією наукою ніхто з філософів не нехтував, через те що від неї виникав незліченний розум.

Ритор... досить мистецький у науці мовлення... (вміє говорити) доречні й похвальні промови в справах і на міських судах за звичаєм і законом тієї держави, де народився (добирає) необхідні слова до усякої справи... безславної чи слави достойної, багатої чи бідної, праведної чи нечестивої... великі справи стислими словами... (щоб були присутні) світліть й сяяння словесне...

Пам'ять створюється вивченням і читанням божественного писання, а також літописів — для зміцнення розуму мовця й слухача.

Гласомірна промова (мовлення) буває поширеною чи стислою: в одних випадках вона подібна до того, як приховуване світлом на середину винесли й виявили, а других же — за ревністю ораторів, мовлення розгорається,

[1] Див.: Аннушкин В. И. Первая русская «Риторика».— М.: Знание, 1989.

наче світлоповітряне полум'я від іскри; інша промова (мовлення) пливе, наче корабель морем; або — виливається, наче якесь джерело чи солодкопивна ріка; або — наче мед, усолоджує і світлорозумно просвіщає; і то розширюється, то скорочується і багато мисленого розуміється.

Скільки є родів справ?

Чотири: навчальний, судовий, дорадчий, показовий.

Навчальний рід («научающий») описує способи й прийоми навчання, чого також діалектика вчить... навчальний рід промов є метод (спосіб) навчання чи тлумачення простих питань і цілих фраз, чого навчає діалектика.

Рід судовий описує суперечки чи спірні промови двох суперників на суді.

Рід дорадчий («рассуждающий») вчить дбати й радити комусь у справах, а також відмовляти від протилежного, щоб чогось недоброго й недоречного не вийшло.

Рід показовий («показующий») має похвальні справи чи хулу.

Що є збудження? Збудження є показ обставин справи, які збуджують милосердя чи гнів або якесь інше почуття. Збудження виникає від різних бажаних місць: від честі, користі, безчестя, шкоди або благі й корисні люди домагаються милості й любові, безчесних же і огидних за природою, несправедливих і шкідливих люди ненавидять і гребують. Милосердя ж збуджують злидні, бідність, доля, важка не по літах і не відповідна походженню, звернення до доброчинностей.

«Про прикрашання слова»

(фрагменти)

Прикрашена промова представляє й показує справи ясно, зрозуміло й солодкомовно... створюється на трьох речах: 1) на мовленні граматичному; 2) на фігурах мовлення («воображениях»); 3) на примноженні речі й справ (лат.: ампліфікація).

Граматичне мовлення знаходиться у словах необхідних і цілком узвичаєних, яким слід бути з'єднаними необхідним способом за правилами граматики — за подобою до тих риторів, які говорили латинською мовою гарно, правильно й недокучно. Такими були Теренцій, Цицерон, Цезар, Лівій та інші.

...Фігури мовлення... — щось нове, вигадкою й мистецтвом створений вираз у мовленні.

Три роди мовлення («глаголания»):

«смиренний» рід, який не повстає над звичаєм повсякденного мовлення;

«високий» рід,.. прикрашений метафорами й порівняннями, розмножений від далеких речей...

«мерний» рід (середній)... у примноженні (ампліфікації) будь-якої промови його не можна обминути... це Овідіуш (Овідій — Г. С.), і листи, грамоти і глаголи (промови) Кикеронові (Цицеронові — Г. С.).

«Наречение»

(російський оригінал)

Я — риторика добрословного й яснозрящего разума, мной грамматика исполняется и диалектика украшается. Связуясь с этими ученнями, я научаю витийской мудрости й вразумляю, как ясно составлять благие речи.

Мною пространное рассуждение сокращается, скрытое говорится ясно, а ясное или явное может быть сказано сокрыто. От меня многие риторы и витии называются и наставляются к высокому разумению, поскольку каждое разумение (мысль) разделять и разделенное собирать научаю, многоразличное соединяю и в соединении показываю многое разумение (смысл).

Я подаю словесним мужам большую силу в речи и украшаю их светлоречием, умудряю притчами и различными предложениями, указываю многомудрыми рассуждениями на признаки и обстоятельства разбираемого дела, на познание истины и ей противоположного и наилучшее понимание дела.

Оттого многие тщетно пытаются понять мои пределы, поскольку в косных и нерадивых едва вмещаются мои высокие указания, разделения и соединения.

Києво-Печерський патерик[1]

(фрагменти)

«...Факт залишається фактом. Не «Слово о полку Ігоревім», не «Закон і благодать», не «Літопис», а «Патерик» став тим вічно відновлюваним, поширюваним, а з початком нашого друкарства — безупинно передруковуваним твором старого нашого письменства, «золотою книгою» українського письменного люду...[2]»

[1] Києво-Печерський патерик.— К.: Час, 1991.— С. 278.

[2] Грушевський М. Історія української літератури.— Т. 3.— С. 113—114.

З післямови «Золота книга українського письменного люду» В. І. Крекотеня[1]

«Києво-Печерський патерик» — видатний твір письменства Київської Русі і його спадкоємців — давніх письменств братніх східнослов'янських народів. За жанром він належить до макрожанрів, жанрів-циклів, жанрів-ансамблів агіографічної літератури (від грецьких слів «агюс» — святий і «графо» — пишу), себто творів, які описують життя святих.

Назва походить від грецького слова «патер» — отець, застосовуваного до подвижників, зокрема аскетів-відлюдників, які своєю поведінкою виражали суперечливість між ідеалами християнства й узвичаєним побутом пізньоантичного суспільства. Водночас їхня поведінка протистояла офіціалізації церкви після визнання християнства панівною релігією. Чернець-відлюдник став популярним народним героєм.

Термін «патерик» утвердився в грецькому словосполученні «патеріка бібліа» — «книга отців». Головною темою оповідань, що входили до такої книги, були подвиги уславлених аскетів, а характерними особливостями — відносна короткість, виразність із причинної послідовності життя героя, імітація враження оповідача від побаченого і почутого — отже, умовно кажучи, новелістичність.

Водночас ці оповідання є типовими легендами. Легенда — суто християнський літературний жанр. Щоправда, в нові часи зміст самого терміна розширюється. Легендами стали називати оповідання фантастичного характеру, пов'язані з будь-якими релігійними віруваннями, оповіді про фантастично забарвлені народною уявою або просто не підтверджені документально історичні події чи випадки з життя видатних людей.

Цей термін походить від новолатинського legandum — «уривок, призначений для читання». Форма ця первісно вживалася для позначення сукупності уривків Святого Письма, «житій» та «страстей» святих, що їх зачитували під час церковної відправи або монастирської трапези.

Згодом термін «легенда» стали використовувати для позначення коротких релігійно-дидактичних розповідей, що переказували окремі епізоди чудесних подій, які начебто відбувалися з небожителями або з людьми, тваринами, рослинами та неживими предметами з волі Бога, Богородиці, святих, добрих і лихих демонів чи під впливом магічної дії християнських емблем.

[1] Києво-Печерський патерик.— К.: Час, 1991.— С. 274—278.

Слід сказати, що фантастичність подій, про які йшлося в легендах, є об'єктивною, суб'єктивно ж слухачі (читачі) сприймали ці події як реальні, історичні.

«Києво-Печерський патерик» як цільний твір і система легендарних новел, в основі яких лежать перекази XI—XII ст., склався на початку XIII ст. Цю систему оформили послання Києво-Печерськогоченця Симона, який з 1214 р. став єпископом у Суздалі й Володимирі на Клязьмі (помер 22 травня 1226 р.), та розповіді києво-печерськогоченця Полікарпа, записані у 1223—1233 рр. Всі легенди об'єднані прагненням довести особливу святість Києво-Печерського монастиря.

«Києво-Печерський патерик» упродовж віків залишається однією із найпопулярніших книг давньої літератури східнослов'янських народів.

«Слово 38»

(уривок)

Милостию Божию и пречистыа его матере и помощію святых преподобных отець наших Антоніа и Феодосіа Печерьскых написана бысть сіа книга, глаголемаа Патерикь, в дому пречистыа Богородица, еже есть лавра преподобных отець наших Антоніа и Феодосіа, у манастыри Печерьском, у богоспасаемом градѣ Киевѣ, при державѣ великаго короля Жикгимонте Августе, при благородном князи Феодоре Глъбовичи Пронскомъ, въеводѣ Киевском, при митрополите Киевском и Галицком и всея руси кирѣ Макаріи, пречестном архимандрите Печерском кирѣ Иларионъ, поевлением и замислом старца Печерскаго, инока Алексъя Вълынца. А написася в лѣто 7062, индикту 12, мѣсяца Марта, 2, рукою многагрѣшнаго и хужшаго во человьцѣх дьячка Нестерца. Где сь буду, отьци свитии, описалъ, а хто будеть по нѣи говорити, и но Бога ради вседрьжителя и пречистыя его матери мене за то не клените, но исправляй своим добрым разумом, а моєму безумию не поноси, бо есми грѣшный, мало умеенъ былъ. А хто будеть клясти, тому судить вседрьжитель милостивый Богь и пречистыа его мать, и преподобнии Антоніеи Феодосіе Печерскыи. А мнѣ грѣшному по (мо)им злым делом и такъ будет мучитися съ душами грѣшными у муках вѣчных, есть ли не буду туне помилованъ от милостиваго вседрьжителя Бога, господа нашого Исусъ Христа. Но Бога ради исправляйте, а мене грѣшного не клинъте. А пысалъ дьячок Нестерец с сокалья мѣский сынъ Лукьяновъ.

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ

ПРО РИТОРИЧНЕ МИСТЕЦТВО[1]

(фрагменти)

Книжок 10 для навчання української молоді, що вивчає одне і друге красномовство на благо релігії і Батьківщини, викладені преподобним отцем Феофаном Прокоповичем у Києві у славній православній Могилянській Академії року 1706.

Вступ

Молоді оратори! Поступивши до школи красномовства, знайте, що ви прагнете до такої почесної справи, яка сама по собі справді настільки корисна, що її належить викладати не лише для вашого добра, а й на благо релігії і Батьківщини. Вважаю, що при цьому не менше треба мені думати про мою галузь навчання, ніж вам про ваші здобутки. Бо це є та цариця душ, княгиня мистецтв, яку всі вибирають з уваги на достоїнство, численні бажають з огляду на користь, а лише деякі осягають, як внаслідок нерівних сил таланту, так і через обсяг самого предмета, а про власні похвали цього останнього поговоримо ширше в самій праці.

Про навчання, завдяки якому хтось може оволодіти риторичним мистецтвом, я тверджу: потрібно, щоб ми намагалися вкласти працю і зусилля, рівні тому подиву, котрий кожний має перед красномовством. А цього ми слушно не можемо дозволити і довірити талантові. Якщо його не вдосконалювати, вправляючись наполегливо у наслідуванні (кращих зразків), та талантові нічим не допоможе щастя. Але ви, кандидати красномовства, подаєте мені міцну надію, бо ви так своєчасно зійшлися тут такою громадою, що здається, наче ви не зійшлися, а злетілися. А це, гадаю, треба приписувати не якимсь веслам чи вітрилам, не прудкості та швидкості коней, а палкому вашому бажанню.

Я вітаю себе з таким початком, з якого можна робити висновок, що я привітав вас і себе з добрим успіхом.

Отже, якщо ви почали, старайтеся з кожним днем бути наполегливішими; а щоб вам кінець був кращий, ніж початок, то до цих перших зусиль ви додавайте ще більші, принаймні, рівні (з попередніми).

[1] Прокопович Феофан. Філософські твори.— К., 1979.— Т. 1.— С. 511. (Переклад В. П. Маслюка та І. І. Андрійчука).

Адже ясно, що кожний має віддаватись такій справі з великою ретельністю. Вас закликає на громадські наради Батьківщина, що так часто зазнавала спустошень; церква, яка не раз вела боротьбу з єресю, благає вас узяти участь у полемічних дискусіях; сама слава кличе кожного з вас передати своє ім'я нащадкам, а цього успіху можна домогтися тільки за допомогою красномовства.

Я теж докладу всіх зусиль, щоб стати вам провідником на цьому прекрасному шляху, або, принаймні, постараюся бути побратимом і товаришем у праці. Увéсь цей твір за обсягом матеріалу ми вирішили поділити на десять книжок, яких порядок і зміст тут коротко подаю:

Книжка I. Подає загальні вступні настанови.

Книжка II. Про підбір доказів і про ампліфікацію.

Книжка III. Про розташування матеріалу.

Книжка IV. Про мовно-стилістичне оформлення.

Книжка V. Про трактування почуттів.

Книжка VI. Про метод писання історії і про листи.

Книжка VII. Про судовий і дорадчий рід промов.

Книжка VIII. Про епідиктичний, або прикрашувальний, рід промови.

Книжка IX. Дещо про священне красномовство.

Книжка X. Про пам'ять і виголошування.

Порядок розділів книжки

1. Про похвалу красномовству і, передусім, про його переваги.

2. Про корисність красномовства.

3. Поняття риторики, визначення, предмет, мета і завдання оратора.

4. Що робить оратора знаменитим.

5. Про вади зіпсованого красномовства, передусім, про високопарність, невдале наслідування, байдужість, недоречність, бундючну патетичність.

6. Про шкільне, поетичне, емоційно-насичене або алегоричне, низьке, просте тощо мистецтво.

7. Про причини зіпсованого красномовства.

8. Про троякий рід красномовства або про стиль високий, поважний, середній або квітчастий, низький або буденний.

9. Про допоміжні засоби красномовства, передусім, про талант, науку і вправність.

10. Про наслідування, кого і як наслідувати, де є похвали Цицеронові і Златоустові.

11. Перераховуються інші латинські оратори і святі отці однієї й другої мов.

12. Перед початком самостійної праці ораторові подаються загальні настанови.

Про похвалу красномовству і, передусім, про його переваги

Кожне мистецтво, що займає гідне місце в громадському житті, треба оцінювати, беручи до уваги, по-перше, чи воно почесне, а далі, чи корисне. Коли немає одного з цих чинників, то (таке мистецтво) можна допустити, якщо жодного — ні. Інакше-бо практичний досвід вбивання мух, який, подейкують, мав Доміціан, міг би зараховуватись до мистецтва.

Пригляньмося, чи справді ці похвали належать красномовству. І дійсно, його достоїнство можна вбачати в тому, що воно приносить людині дивну приємність, бо говорить про найважливіші справи. Воно надзвичайно могутнє і має в собі велику силу, адже всі сприймають його оплесками і завжди будуть наділяти найвищими почестями.

Бо що можна уявити собі принаднішим, приємнішим, солодшим, ніж красномовство, яке, немовби забувши про себе, приковує і захоплює людські душі.

Усі інші справи, що навіть найбільше радують почуття людей дуже швидко приносить пересиченість і перестають подобатися: чарівність місцевостей, де ми коротко розглядаємося в задумі чи проходимо мимо; найбільш вишукані страви стають огидними для нас, якщо ми переїлися або страждаємо морською хворобою; звук музичного інструмента, хоч би він був найприємніший, якщо продовжується довше, перестає подобатися скоріше, ніж перестаємо його слухати. Єдина промова, прикрашена словами і думками, з приємністю сприймається слухачами, і навіть якщо вона довго триває, то здається, що не може наситити нас.

І як коли ми переживаємо щось прикре, то скаржимося, що навіть короткий час — надто довгий, так, навпаки, злагіднені приємною мовою красномовних мужів, ми не помічаємо найдовших годин і не відчуваємо того, що вони проминули. Навіть більше, ми якось не пам'ятаємо і про (свою) природу: забуваємо про тіло, не відчуваємо спраги, голоду тощо. Ось скільки треба, щоб наситити слухачів.

Якщо йдеться про оратора дуже видатного у своєму мистецтві, то, як зауважив Сенека про Красса, «слухачі часто бояться, щоб він не перестав говорити». Звідси мужа, обдарованого знанням красномовства (якщо нема са-

мої заздрості), всі мимоволі приймають, захоплюються ним, люблять, добровільно заводять з ним дружбу, часто до нього звертаються, залюбки біля нього сідають, оглядають його обличчя і помічають його мову. Якщо він почав щось говорити, затиха гамір і шум, мимоволі припиняються розмови, всі в напруженні звертають увагу на його слова. Переважно буває так, що слухачів вражає чар промови, і вони під впливом несамовитого захоплення починають аплодувати, пристрасно вигукують. Читаємо, що це траплялося під час промови Златоуста, Цицерона та багатьох інших. Навіщо багато говорити? Це спокушує мене до того, щоб я вважав, що приємність красномовства — це якась тінь і образ тих розкошів, про які віримо, що вони будуть у там тому вічному щасті, а ми, ними насичені, і майже досить сп'янілі, не зможемо ніколи ні насититися, ні впитися.

Отож, якби за те, про що ораторові випадає говорити, довелося брати нагороду за ораторське мистецтво, то можливо було б достатнім чином оцінити його. Адже ж він турбується і проводить найважливіші справи на форумі, в суді, курії, сенаті, царському палаці, у священних храмах і найсвятіших церквах. Він розкриває і переслідує злочини, дискутує про чесноти і достоїнства, відкриває таємниці природи, нарікає на нестійкість долі, говорить про виникнення і загибель царств і про суєтну мінливість речей, ставить перед очі подвиги героїв і царів, величаво прикрашає мужів, що здобули славу, тлумачить священні справи трисвятого і найбільшого Бога, виголошує похвали, викладає народові накази і закони. Одним словом, все, що тільки є у природі речей, може бути предметом (промов) оратора... Він замикає в межах свого слова всі важливі справи. Що ж можна сказати, щоб гідно оцінити його могутність? Нічого не значила б зброя, нічого не значили б великі війська, якби за допомогою красномовства не проганявся страх, не подавалась надія і велика відвага, а заохочуванням не запалювались війни. Навпаки, якщо хтось бачить, що на нього наступають, він вибиває їм зброю з рук і відважних робить боягузами, хоробрих — безсильними, шаліючих — лагідними і спокійними.

Бо що ж, скажіть, будь ласка, є могутнішим і більш нездоланним, ніж людський дух? Якщо він твердий і хоробрий, то не зможе пом'якшитись вогнем і не дозволить зломити себе залізом. Стріли, мечі, тарани та інші види зброї можуть мати владу над тілом, можуть підривати мури, але не можуть подолати загартованого духу. Отже, якою повинна бути та сила, котрій міг би підкоритись дух? Напевне такою (силою) є красномовство. Бо яким чином раніше згадані оратори стільки зробили, як не цією неймовірною силою і могутністю? Вона легко проникає в душу і відводить її звідки хоче, захоплює і

жене куди хоче, робить якою хоче, викручує, обертає, зміцнює, запалює гнівом, хвилює обуренням, дотикає любов'ю, спонукає до сліз, розвеселяє, наповнює зворушенням чи страхом. Але ті самі емоції, якщо захоче, виполює й викорінює без зусиль. Справді, гравець не так досконало володіє м'ячем, як оратор душею людини. Ніхто на великих зборах не має такої влади над незчисленними учасниками, на яких він може впливати. Оратор одночасно розгромлює і ранить усіх тією самою зброєю і одним і тим самим ударом, і справді дивно: стоїть велика юрба, серед якої товпляться грамотні і неписьменні, полководці і найхоробріші герої, а однак їх виловлюють слова однієї людини і вони бліднуть, червоніють, відчувають у собі дивну зміну. І навіть самі царі стають рабами промовця, в душі йдуть за його промовою і дозволяють вести себе, куди б він не захотів. Що ж сильніше за це мистецтво?

І справді, почесті, які здобуло красномовство, мають таке значення, що я починаю побоюватися, щоб несправедливо не применшити його можливостей, оскільки зважуюсь їх перераховувати. Однак скажу тільки дещо, бо всього не можна охопити навіть думкою. Отже, як красномовство вважається і зображається як цариця всіх наук, так дуже часто воно мало славу, рівну царям, і завжди заслуговувало її. А що про самих ораторів думала вчена старожитність — про це найкраще свідчать дари, які приносили для них. Бо їм ставили статуї Сирен (зокрема на могилі Ісократа) і тим відзначали чарівність і дотепність промов. Їм дарували сопілки, як це зробив Веррес для Гортенсія, чим відзначали мудрість тих, хто у промовах пояснював таємні та божественні речі. Пальмові галузки, що були нагородою переможців, були також і нагородою ораторів, як це засвідчує Марціал (Епіграми, кн. VII), звертаючись до Фуска:

Так хай дивуються форуми, хай тебе хвалять палаци, численні пальми нехай двері вкрашають твої!

А що ж інше означа це, як не ту переможну силу красномовства? Почесть ставити статуї для красномовців була так поширена, що, як передають історики, Горгієві Леонтійському була поставлена не позолочена, а золота статуя, а Деметрієві Фалерському було споруджено в Афінах триста шістдесят статуй. Ересія римський народ вшанував знаменитою статуєю і водночас преславним написом: «Цар речей, Рим — проконсулові Ересієві, цареві красномовства».

Ось це такі дари, а що ж говорити про здійснення найкращих громадянських подвигів і про управління провінціями? Почесть державних посольств була довірена і майже повністю належала ораторам...

Що ж більше піднесло Цицерона, якому докоряли походженням з незнатного роду, до найвищих почестей у нащадків у римській республіці? Що інше піднесло Златоуста до першосвященства царської столиці?

Ось які почесті красномовству. Чи треба ще говорити про їхню славу подиву гідну! Так, за свідченням Іероніма, щоб побачити Тита Лівія, численні смертні прибували з віддалених околиць; римський імператор, аби почути Гермогена, звернув з дороги і вступив до ораторської школи, а Траян, як передає Філостґрат, узяв Діона Хризостама з собою на золотий віз і в присутності народу сказав йому кілька разів так: «Я не знаю, що ти говориш, але я люблю тебе не менше, ніж себе самого». Це і йому подібне, здається, виходить за межі ймовірності.

...Це не тільки найкорисніша справа людського життя, а й вона єдина доводить те, що цим людина перевищує тварин, тим самим ми перевищуємо інших людей, як це розумно говорить Туллій.

Про корисність красномовства

Багато благ як громадських, так і приватних, а також божественних, і вигід людського життя походять з красномовства. Суспільна його користь така: передусім завдяки красномовству люди відокремились від тваринного і дикого життя, і далі, об'єднавшись в єдиній общині, заснували міста та встановили тверді закони.

Про це прекрасно говорить Цицерон у першій книжці «Про підбір матеріалу». А оскільки його слова дуже витончені, я їх тут наводжу:

«Був, каже, час, коли люди блукали полями, як тварини, і підтримували своє життя дикими плодами, і ніхто не виконував своєї роботи за обдуманим планом, а переважно фізичними силами. Тоді ще не була в пошані ні віра в Бога, ні почуття людського обов'язку; ніхто не бачив законного подружжя, ані не чекав законних дітей; ніхто не знав, яку користь приносить справедливе право. І тому внаслідок блукання і незнання сліпа і нерозважна володарка душі — жадоба, щоб наситити себе, зловживала фізичними силами, своїми найнадійнішими помічниками. В той час якийсь, очевидно, великий і розумний муж пізнав, яка сила і яка можливість виконувати найбільші завдання приховується в душі людини. (Справа полягає тільки в тому), щоб її можна було розкрити і вдосконалити шляхом навчання. І ось цей муж зігнав в одне місце розпорошених по полях і захованих в лісових колибах людей, зібрав докупи і примусив їх виконувати якусь корисну та почесну роботу.

Спочатку люди опиралися, бо справа була для них незвичною, а згодом, прислухаючись уважніше до розумної мови, стали лагідними і покірними. Але мені здається, що цього не могла зробити ані мовчазна мудрість, ані мудрість, яка позбавлена мови. Вона не могла відірвати раптово людей від звички і звернути (їх) на інший шлях життя. Справді гарно! Після заснування міст люди навчилися шанувати вірність, зберігати справедливість, добровільно підкорятися іншим і брати на себе не лише труди, а й вважати, що треба віддавати й життя заради загальної користі; неможливо ж, щоб люди не могли силою слова обгрунтувати того, що вони винайшли своїм розумом. Дійсно, хто, крім зворушеного переконливою і приємною промовою, захотів би підкоритися праву без застосування сили, якою міг досягти більшого, бути рівним з тими, серед яких він міг виділятися і добровільно відступати від найприємнішої звички, що внаслідок давності стала для нього природною. І спершу, справді, так і народилась і поступово далі розвивалась красномовність, яка й пізніше в найважливіших справах миру і війни принесла людям найбільше користі». Це сказав Цицерон.

...Отже, в час миру велика користь красномовства, каже Арістотель у першій книзі «Риторики», полягає в захисті справедливості, який є немаловажною справою для справжніх хоч і малих талантів, бо вони зовсім не зворушюються голими аргументами, а відстоюють високохудожню і багату промову.

Силами красномовства допомагаємо друзям, відбиваємо зазіхання ворогів, захищаємо невинних, засуджуємо нечесних, викриваємо засідки, перешкоджаємо розрухам безпутників, відвертаємо шкоди і небезпеки. Потім цим шляхом нав'язуємо і зберігаємо дружбу, ним же потішаємо пригноблених в нещасті, даємо розраду в дуже важких становищах, викорчовуємо ненависть, здобуваємо прихильність, втихомирюємо сварки і незгоди.

Мудро говорить Платон у «Федоні», що дар переконливої мови є той самий, що і дар лікування, бо лікування допомагає тілові, а переконлива мова лікує душі, в нещасті є захистом, у щасті — найбільшою прикрасою, особливо, коли прославляються хоробрі або мудрі мужі. Адже ж чеснота, якщо її хвалити, збільшується і росте не лише в душі однієї людини, а й інших, закликає до наслідування. Крім того, хіба ж усі інші галузі мистецтва і науки, й навіть сама дослідниця речей — філософія, не потребує сприяння і підмоги красномовства? Якби вона їх не мала, не змогла б вийти на денне світло, а замикалася б у вузьких межах розуму однієї людини. Бо чим допоміг би нам розум, коли б ми не могли висловити нашої думки? Тому Туллій у творі «Частини промов» слушно називає красномовство супутником і слугою мудрості.

І це під час миру. А що ж під час війни? Хіба ж плани вождів не викладаються красномовством? Хіба ж не потрібно красномовного заохочування, коли сум або відчай охопив пригнічених, або найшов страх на воїнів, коли вони побачили ворогів, або кволість охопила душі, або невигідність місцевостей, або трудність і довжина доріг відлякує від розпочатого діла, або коли загрожує бунт, або коли, нарешті, малодушність і жадоба не дають змоги завершити перемогу.

Отже, ясно́, що зброя мало допомагає, якщо воїнський дух не підбадьорюється промовою красномовної людини чи то до нападу, чи до відігнання ворога. Тому Філіпп Македонський, як свідчить Плутарх, звичайно говорив: «Красномовство Демосфена скоріше рятує Афіни, ніж відвага Фемістокла». І в Гомера Агамемнон вимагав для взяття Трої не десять Аяксів, але десять Несторів.

Це суспільні блага, а приватні такі: за допомогою красномовства ти можеш здобути найбільшу прихильність, найміцнішу дружбу, найбільшу відданість, адже часто незнатні люди, що народились у неславному місці, стають дуже славними і домагаються й досягають найвищих щаблів почестей, і як вони звикли відвертати кривди від інших, так можуть і від себе самих відвернути, що той, хто навчився допомагати іншим порадою, у великих ділах не забуде і про себе самого. І нарешті й тому, що красномовство, як каже Цицерон у «Бруті», — це прекрасне світило таланту, яке робить нас здатними до красномовства і підготовленими до навчання.

Сюди ж належить прекрасна вказівка Корнелія Таціта, або, як це вважають інші, Фабія Квінтиліана. Таціт (сказав) у «Діалозі про ораторів»: «Отже, сила і користь красномовства забезпечують притулок і опіку іншим, коли вони добре живуть. Коли ж з'явиться небезпека над твоєю власною головою, тоді, їй-богу, панцир і меч не є певнішою обороною в бою, ніж краєномовство для звинуваченого і підданого загрозі, — ця оборонна і водночас наступальна зброя, якою можеш однаково відбивати удари і наступати: буде це в трибуналі, чи в сенаті, чи перед імператором». Стільки (сказав) Таціт, і цілком слушно, бо хто захищається зброєю, той не може стримати беззаконня і не може захистити невинність, а силою красномовства він робить одне і друге, тобто силою відбиває силу. Бо хоч він і підкориться силі тиранів або ворогів, однак, зможе довести всім, що цього не заслужив, і не тільки у знайомих і земляків, а навіть в іноземців і, що більше, у пізніших нащадків викличе ненависть до своїх противників і заслужить на співчуття.

Отже, ті, які приступають до вивчення цього мистецтва, найдостойнішого і найкращого, хай найперше навчаться бути чесними і корисними для людського життя. Нехай вони знають, що оратори, як і воїни, одержують від вождя мечі не на те, щоб переслідувати чесноту, а щоб відбивати вади, — щоб відстоювати справедливість, щоб нести допомогу невинності, щоб сміливо захищати Батьківщину і церкву. Бо й Христос проповідував, що нам колись доведеться звітувати не лише за свої вчинки, а й за слова. І якщо за порожні, хоч і менше шкідливі, слова нас притягають до відповідальності, то наскільки більше ми повинні боятися, щоб нас колись не судили за те, що ми погано використали таку сильну зброю, як промови.

...Хибне уявлення сучасників, які вбачають призначення красномовства і витрачають сили для оволодіння ним на те тільки, щоб вміти люб'язно вітати гостей, на бенкетах складати сердечні побажання друзям або володарям і в святкові дні протягом року сердешно їх вітати. Все це я не вилучаю з практики ораторського мистецтва, але заявляю, що це надто маловажні теми для виступу, і водночас кажу, що є набагато важливіші, які ми можемо розглянути...

1. Скільки є в нас визначних громадян і керівників, які, коли добре і розумно керують державною, коли хоробро ведуть справу на війні, дають нам матеріал для того, щоб виголошувати їм похвали, щоб їхня хоробрість не впала в забуття і щоб інших спонукати до подібних вчинків.

2. Потім, оскільки наш вік зайнятий війнами більше, ніж якийсь інший, яке, на твою думку, матиме значення для військової справи те, що і вожді і численні воїни будуть озброєні зброєю красномовства і вмітимуть відповідною промовою запалити інших до діяльного виконування завдання?

3. Коли здається, що воїни, збуджені незаконністю або розгнуздані неприборканим свавіллям, хочуть зчинити бунт і повстання (що в нашому народові з його буйною вдачею часто трапляється), то чи не більше, скажи, будь ласка, треба бажати того, щоб ця пожежа погасилася якоюсь безкровною перемогою, ніж кровопролиттям? Тому, якщо зброєю не можна так легко запобігти їхньому бунтові, то яка ж тут потрібна сила, як не красномовство?

4. А чи вузеньке поле розкривається перед нами при писанні листів?

5. А оскільки в нашої держави такий великий авторитет і широка територія, що потрібно посилати посольства майже до всіх народів, то запитую, як ми змогли б захищати нашу гідність, коли б не було красномовних мужів, яким можна безпечно доручити думку володаря, які в союзників здобули б допомогу Батьківщині, а у ворогів — зберегли б авторитет держави і так по-

вели доручені їм справи, що б не залишити їх невиконаними або щоб інші не були змушені справляти за них ці справи силою.

6. І ще, невже не здається, що наша Батьківщина навіть мовчки благає допомоги красномовства, бо так багато її преславних подвигів поминається глибокою мовчанкою і тільки дещо, що тепер вона зробила, передано пам'яті нащадків. Але все полишене на забуття є настільки значним, що здатне затьмарити найбільшу славу. Отже, не було письменства і не було таких, які б закріпили це в історичних пам'ятках.

7. З другого боку, церква правомірно домагається допомоги красномовних мужів.

8. Треба також проповідувати хвалу Богу трисвятому і найбільшому, і хоч не може їй дорівнювати жодна вимова, однак, якщо не вбивати проповіддю цього частіше в притуплені і зіпсовані гріхом людські душі, вони (ці похвали) здаються малими або просто невідомими. Варто також показувати народові чесноти святих людей і особливо пресвятої Богородиці для наслідування або захоплювання ними.

9. Не може бракувати тут місця і для писаного красномовства: потрібно описувати життя святих людей, а передусім тих, кого породила Русь...

10. Справді, це великий обов'язок, що накладається на єпископів та інших священиків: добре навчати ввірений їм народ тайн віри, викривати злочинців і навертати їх до кращого, до доброчинності. Як же вони здолають таке велике завдання, якщо самі будуть без'язикі і позбавлені дару слова? Не можна сказати, на яку небезпеку наражають вони своє спасіння, яку втрату завдають іншим ті, що, не навчені цього мистецтва, домагаються священного сану, тобто це становище вони вважають не чим іншим, як торгівлею, призначеною для тілесної наживи і найганебнішого прибутку. Що за сліпота, о Боже бесмертний! Яка темрява затемнила душі цих людей! Українські юнаки! Батьківщина, а водночас і церква, щоб не обманути вашого довір'я, сумлінності, зусиль і праці для осягнення цих незчисленних благ, просить вас: переможіть огиду, здолайте труднощі, не жалійте якусь хвилинку часу посвятити цій дуже приємній праці, бо це мистецтво настільки почесне і корисне, що якби воно було заховане за океаном, на самому кінці світу, то однак його треба б шукати. Адже воно своєю цінністю перевищує всякі труднощі і працю. А тепер, коли воно добровільно само напрошується, то чому ж ми не прагнемо всім запалом, всім старанням набути його?

VI. ІЗМАРАГД

З історії ораторського мистецтва XVII—XX ст.

Філософія розпізнає доброчинності, корисні
з точки зору моральної й громадянської,
красномовство створює їм славу.

С. Шамфор

Благословіть почати щирий труд,
що відчинив їм далину, як двері.
Довірте недостойному перу
достойне слово ставить на папері.

Ю. Яновський

Мистецькі твори треба складати
в пам'ять мертвих і в ім'я ненароджених.
Тільки таким чином ми замикатимем життєве коло,
беручи участь в тім, що було, є і буде.

О. Довженко

МИХАЙЛО ЛОМОНОСОВ

КОРОТКЕ КЕРІВНИЦТВО ДО КРАСНОМОВСТВА (1748 р.)[1]

(фрагменти)

Красномовство є мистецтво про всяку дану матерію красно (добре) говорити і тим самим схиляти інших до своєї про це думки. Пропонована до цього мистецтва матерія називається мовленням, або словом.

Для набуття цього потрібні п'ять також засобів: перше — природні обдарування, друге — наука, третє — наслідування авторів, четверте — вправи у творенні, п'яте — знання інших наук.

Природні обдарування розподіляються на душевні й тілесні. Душевні обдарування, а особливо гострий розум і пам'ять для опанування цього мистецтва настільки необхідні, як добра земля для сіяння чистого насіння, бо як насіння на неплідній землі, так і вчення в поганій голові марне і некорисне... Тілесні обдарування: голосний і приємний голос, довгий дух і міцні груди, а особливо у вимові слова мовцям дуже потрібні; також дородність і осанкуватий вигляд пристойні, якщо слово перед народом говорити слід.

Наука полягає у пізнанні потрібних правил, які показують істинний шлях до красномовства.

Після вивчення правил йде вивчення авторів, у красномовстві славних, яке учням чи не більше потрібне, ніж найкращі правила.

Наслідування вимагає, щоб часто вправлятися у творенні різних слів... Такими є промови, які без підготовки перед народом виголошені, які називалися божественними, бо вони здавалися вищими за сили людські.

Матерія риторична є все те, про що говорити можна, тобто усі відомі речі у світі, звідки видно, що, коли хто має більше знань нинішніх і минулих

[1] Див.: Ломоносов М. В. Полн. собр. соч.— Т. VII.— М., 1952.

речей, тобто чим є майстернішим у науках, у того більший є достаток матерії до красномовства.

Хоча докази і достатніми бувають для свідчення про справедливість пропонованої матерії, однак творець слова повинен зверх того слухачів збудити до пристрастей.

А щоб це з добрим успіхом йшло до діла, то слід грунтовно знати натуру людську, слід самим мистецтвом через ретельне спостереження і філософську дотепність віднайти, від яких уявлень та ідей кожна пристрасть збуджується, і зазнати через повчання всю глибину сердець людських.

Пристрастю називається сильне чуттєве бажання або небажання, поєднані з незвичайним рухом крові і життєвих духів, причому завжди буває усолодження або нудота. У збудженні й заспокоєнні пристрастей, по-перше, три речі спостерігати належить: 1) стан самого ритора; 2) стан слухачів; 3) саму до збудження слугуючу дію й силу красномовства.

Що до стану самого ритора належить, то багато чого сприяє збудженню й заспокоєнню пристрастей: 1) коли слухачі знають, що він добросердна й совісна людина, а не легковажний облесник і лукавець; 2) якщо його народ любить за його заслуги; 3) якщо він сам ту саму пристрасть має, яку у слухачів збудити хоче, а не удавано їх пристрасними зробити прагне, бо він тоді не лише словом, але і виглядом і рухами діяти буде; 4) якщо він знатний породою або чином; 5) з важливістю знатного чину й породи разом немало допомагає старість, якій честь і владність певним чином дає сама натура.

Вдача людська настільки відмінна і настільки є відмінним стан речей, що того й сказати неможливо. Тому розумний ритор ретельно спостерігати повинен хоча б головні слухачів властивості, тобто: 1) вік, бо малі діти до приємних і ніжних речей звертаються і прихильніші до радості, милосердя, страху й сорому, дорослі легше приведені можуть бути на радість і на гнів, старі люди перед іншими пристрастями більше схильні до ненависті, до любочестя і до заздрості, пристрасті в них збудити й заспокоїти складніше, ніж у молодих; 2) стать, бо чоловіча стать до пристрасті краще схиляється і швидше їх залишає, але жіноча стать, хоча і швидше збуджується, проте довго в них перебуває й важко залишає; 3) виховання, бо хто до чого звик, від того відвернути складно; 4) наука, бо в людей, навчених у політиці та багатьом знанням і мистецтвам важливим, належить збуджувати пристрасті з помірною жвавістю та з благочинною бадьорістю, пропозиціями важливого вчення виконаними; навпаки, у простаків і грубих людей слід стримувати всю силу стрімких і прикрих пристрастей, тому що ніжні й плачливі настільки в

них дійсні, наскільки лютна у ведмедів. При усьому тому слід стежити за часом, місцем і обставинами. Отже, розумний ритор при збудженні пристрастей повинен чинити, як майстерний боєць: поцілювати у те місце, яке не прикрите, а особливо за тим спостерігати, щоб збуджувати пристрасті, кому що більше треба, пристойно й корисно.

За цим слідує головна справа, тобто сама сила до збудження чи заспокоєння пристрастей і дія красномовства. Вона повинна бути великою, стрімкою, гоєтрою і міцною, не першим тільки прагненням, щоб ударяти і потім спадати, але без перестанку зростати і зміцнюватись. Тут приєднати слід міцність голосу й напруження грудей...

Найбільше слугують до руху й збудження пристрастей жваво представлені описи, які дуже по почуттях б'ють, а особливо коли начебто дійсно у баченні відображаються. Глибокодумні міркування й доведення не такі вразливі, і пристрасті не можуть від них загорітися... Майстерний ритор при збудженні й заспокоєнні пристрастей повинен дбати, аби подібні випадки так жваво, яскраво слухачам у слові зобразити, щоб вони пропоновану справу, як перед очима, ясно бачили.

Прикрашання є винайдення ідей пристойними і вибраними виразами зображення. Складається із чистоти стилю, течії слова, пишності і сили цього.

Перше належить від досконалого знання мови, частого читання хороших книг і від спілкування з людьми, які говорять чисто. Першому сприяє ретельне вивчення правил граматичних, другому — вибір з книг хороших виразів, приказок і прислів'їв, третьому — прагнення до чистої вимови при людях, які красу мови знають і спостерігають.

Сила в прикрашенні риторичному є такою, якою є пристойні рухи, погляди й промови прекрасної особи, дорогим одягом та іншими шатами прикрашеної... без пристойних рухів, поглядів і промов вся краса й велич є ніби бездушними...

Вступ є частина промови, через яку ритор слухачів чи читачів готує до решти промови, щоб вони прихильно, старанно й свідомо його слухали або читали. Для першого ритор повинен шанобливо й прихильно їм свою справу представити, для другого оголосити, що він буде говорити про речі важливі, потрібні й корисні, для третього ясно висловити свою тему або саму матерію, про яку він говорити чи писати хоче.

Вступ скласти може ритор: 1) від місця чи часу, розкриваючи, що йому у міркуваннях цих говорити необхідно, пристойно, слушно, складно тощо; 2) від характеру і властивостей, які слухачі мають, схвалюючи їх доброчинності;

3) від своєї особи, оголошуючи брак сил своїх до того слова (промови), вибачаючи себе потребою й користю цього; 4) від самої теми, коли ритор її докладно запропонує; 5) від похвали автора, тобто якщо тема є сентенцією святої чи вченої людини, тоді можна у самому вступі її похвалити; 6) від прикладів, гасел та прислів'їв; 7) від закликання на допомогу собі Бога або святих його; 8) від раптового приступу до самої речі, тобто коли ритор починає саму пропоновану матерію від якоїсь сильної й стрімкої фігури. Так розпочав Цицерон промову свою проти Катіліни: «Допоки будеш, Катіліно, у зло навертати терпіння наше?» Усякий вступ повинен бути прикрашений тропами й сильними фігурами, щоб слухачі або читачі, ними насолодившись, самій матерії вчувалися й уважно слухали. При цьому слід стерегтися, щоб вступ був не дуже довгий, і завжди пам'ятати, що він, чим коротший, тим кращий.

Після вступу пропонується тема — коротко і ясно. А потім, якщо вона є щось історичне або інше щось, що вимагає тлумачення, тоді приєднується тлумачення, яке складене буває з поширених ідей за правилами третьої глави першої частини. У тлумаченні слід триматися: 1) стислості промов, і для цього слід дбати про те, щоб періоди були короткими, але при цьому ясними й зрозумілими; 2) ясності, і для цього слід більше вживати слів властивих, ніж тропів; 3) ймовірності, до чого служать свідчення і самі обставини пропонованої речі. Для цих трьох слід остерігатися того: 1) щоб не домішати дрібних і до промови непристойних обставин; 2) щоб не відступити від промови до іншої сторонньої матерії; 3) щоб промови не були без міри закручені та ідеї, які повинні бути разом, не були одна від одної далеко розкидані; 4) щоб багато різних речей не стискати докупи і тим самим не обтяжувати розуміння слухачів; 5) щоб не подавати того, що слухачам неймовірним, смішним і підступним здатися могло; 6) щоб тлумачення не дуже просте й низьке було, і незв'язане промовами, і, досить багато разів повторене тими самими словами, не нудним здавалося.

Остання частина промови є заключення, в якому доведена тема подається у показовому роді — з похвалою чи хулою, у дорадчому — з порадою чи відрадою, причому слід повторити викладені у третій частині докази, але дуже коротко й метиковано, для чого слугують правила, запропоновані у п'ятій главі першої частини.

Більше тренування (вправляння), ніж теорії й приписаних правил, вимагає вимова, яка має велику силу у пропозиції промови, коли багатьма задумами сповнений розум на язик, очі, обличчя, руки й на всю поставу ритора красу свою виливає і свою розкіш почуття слухачів ясно представляє...

Промову виголошувати слід голосом чистим, безперервним, не грубим, середнім, тобто не дуже крикливим, або дуже низьким, рівним, тобто не слід вигукувати раптом досить голосно і раптом донизу опускатися, а, напроти, непристойно вимовляти одним тоном, без усякого підвищення або зниження, але, як вимовляючий розум вимагає, помірно підвищувати і знижувати слід і голос. У запитальних, в окличних та в інших сильних фігурах належить його підносити з деяким устремлінням і прагненням. У витлумаченні та в ніжних фігурах слід говорити рівніше і дещо нижче; радісну матерію веселим, сумну гордим, сердиту вимовляти гнівним тоном. Отже, голосом управляти повинен ритор відповідно до стану і властивостей пропонованої матерії.

Кожний період слід вимовляти окремо від інших, тобто, закінчивши його, трохи зупинитися; частини його, відокремлені двокрапками й комами, відокремлювати малою зміною голосу і ледь помітною зупинкою: кожну фразу, склад і літеру вимовляти чисто і ясно; і в один дух зайве не хапати, бо це спонукає часто у непотрібному місці зупинятися або, кілька складів недоговоривши, проминати. Не слід дуже поспішати або зайву протяжність використовувати, тому що від першої промови буває слухачам незрозуміло, а від другої — нудно.

Щодо положення частин тіла, то під час звичайної промови, яка не збуджує ніякої пристрасті, стоять вправні ритори прямо й майже ніяких рухів не вживають, а коли що сильними доказами доводять і стрімкими чи ніжними фігурами промову свою пропонують, тоді зображують її разом руками, очима, головою й плечима...

А щоб при проголошенні не спотикнутися або й зовсім не зупинитися, для того повинен ритор промову свою твердо напам'ять вивчити...[1]

МИХАЙЛО СПЕРАНСЬКИЙ

Правила вищого красномовства[2]

(фрагменти)

Основою красномовства... є пристрасті. Сильне почуття і жваве уявлення для оратора необхідні абсолютно. І у зв'язку з тим, що ці дари залежать від природи, то, власне кажучи, ораторів стільки ж народжується, як і поетів.

[1] Див.: Ломоносов Михайло. Избранная проза.— М., 1986.— С. 542.

[2] Сперанский М. М. Правила высшего красноречия.— М., 1795.

...Красномовство є дар потрясати душу, переживати в них свої пристрасті і віддавати їм образ своїх понять. Першим наслідком цього визначення є те, що, власне кажучи, навчати красномовства неможливо, бо не можна навчити мати пишну уяву й сильний розум. Але можна навчати, як користуватися цим божественним даром; можна навчати... яким способом це дорогоцінне каміння, чисте породження природи, очищати від їхньої кори, примножувати шліфуванням їхнє сяяння. І ось, що, власне, називається риторикою.

Ми помічаємо, що й сама річ при певному думок розташуванні діє на нас сильніше, а при іншому — слабше... Таким-то способом попередній стан душі сприяє чи шкодить дійсному враженню. Ви хочете вирвати із слухачів сльози — схиліть серце їхнє поступово до суму, приготуйте їх до цього і не робіть їм раптових переломів. І ось в чому лежить справжнє підґрунтя вступу. Воно є вступом чи приготуванням душі до тих понять, які оратор хоче їй навіяти, або до тих пристрастей, які в ній він хоче збудити, звідти самі собою випливають усі правила для вступу.

1. Він повинен бути простим, бо мудрувати у підготуванні не є пояснювати свої поняття, але затемнюючи їх, не є вводити слухача в матерію, або тягти його туди силою... слід перш за все познайомитися із своїми слухачами, привчити їх слідувати за собою.

2. Горацій сміється над цими пишними і багатообіцяючими вступами... Справді, зробити досить пишний початок — це зобов'язатися показати щось потім ще більше. Але взагалі помічено, що примусити багато чого від себе чекати є вірний спосіб упасти.

Але слід наважитися зневажати дурних або відмовитися від похвал освічених. Люди із етичним смаком знаходять свої красоти як у простому, так і у величезному. Кидайте риси легкі, вводьте поняття ясно, пропонуйте їх стилем плинним, ступайте іноді по квітах, але завжди оглядайтесь, чи іде за вами ваш слухач.

Докази, говорить Роллен, у слові є те саме, що й кістки й жили у тілі. Округлість, білизна, жвавість членів становить красу тіла, але не силу й твердість. Але слід визначити точніше роди доказів і показати, який із них найбільш властивий церковному слову. Філософи помітили (визначили), що, власне кажучи, одна може бути у світі істин. Усі інші є лише її гілки, вони всі прикріплені до одного спільного кореня. Спускаючись поступово, дійти до цього кореня значить довести істину. Такою є природа істин взагалі...

Отже, моральні істини можуть бути доведені двояко: 1) розв'язанням їх на загальний початок істини; 2) приведенням їх до почуття.

Отже, доводити моральну істину у проповіді значить відкрити ті стосунки, якими вона з'єднується з нашим серцем, значить знайти такі таємні нитки, якими вони з ним зв'язуються. Ясно, що потрясіння, яке дається нам, передасться серцю і створить те, що, власне, й називається пристрастю. І ось джерело пристрасного у слові... слід знати природу пристрастей, їх хід і їхню мову...

1. Усі докази, занадто тонкі й метафізичні, є порочні (зіпсуті) в істинному краснoмовстві.

2. Докази, занадто звичайні, є порочними (зіпсутими) в істинному красномовстві... Справа хорошого оратора — повернути предметам власну їх важливість і красу.

3. Необхідно, щоб один доказ не тільки не зашкодив іншому, але і підтримував його.

Під пристрасним у слові я розумію ті місця, де серце оратора промовляє серцю слухачів, де уява запалюється уявою, захоплення породжується захопленням... Оратор повинен бути сам пронизаний тією пристрастю, коли хоче її породити у слухачів. «Плач сам, якщо хочеш, щоб я плакав», — говорить Горацій. Душа, спокійна зовсім, інакше дивиться на предмети, інакше мислить, інакше звертається, інакше говорить, ніж душа, яка збурена пристрастю. Читай, роздумуй, роздрібнюй, розсікай на частини кращі місця, вивчи всі правила, але, якщо пристрасть у тобі не дихає, ніколи слово твоє не оживиться, ніколи не запалиш уяви твоїх слухачів, і твій холодний ентузіазм зобразить більшу розумову несамовитість, ніж пристрасть. Це тому, що щирий хід пристрастей може пізнати одне тільки серце і що вони особливу свою мають мову, якої не навчаються, але отримують разом із ними від природи...

Отже, я розрізняю головні частини у нашому плані: частину логічну, або філософську, в якій оратор повинен говорити розумові, і частину красномовства, в якій він повинен говорити пристрасті.

ПРО ВИГЛЯД ОРАТОРА

Про обличчя

Хто відчуває, й відчуває сильно, того обличчя є дзеркалом душі... Звідси виходить, що мова обличчя завжди була визнана найточнішим тлумачем по-

сувань душевних. Часто один погляд, одне опускання брови говорить більше, ніж усі слова оратора, а тому він повинен вважати найістотнішою частиною свого мистецтва вміння настроювати обличчя відповідно до мовлення; а особливо око — орган душі настільки сильний, наскільки й виразний, як і мова, — повинно слідувати за усіма його рухами і передавати слухачам почування його серця. Найпрекрасніша промова руху стає мертвою, коли не оживлюється її обличчя... таким-то способом набуває він (оратор Арист. — Г. С.) необмежену владу над умами й стає маленьким тираном сердець.

...Покласти за правило спрямовувати думку, кожен порух обличчя на одного кого-небудь із передстоячих, щоб здавалося, що він самому йому говорить. До цієї перестороги слід приєднати ще іншу, щоб розділити спрямування погляду поперемінне до усіх, щоб кожна думка відносилася до одного із слухачів, але щоб ціла промова не стосувалася одного й того самого, а розподілена була усім на певні частини.

Про голос

Щасливий той, кому природа дарувала гнучкий, сильний, чистий, який ллється, і дзвінкий голос. Древні настільки поважали це обдарування, що винайшли науку робити його приємним. Часті вправи, напруження грудей і смак до музики можуть доповнити або приховати недоліки природи. Але ми занадто мало турбуємося про всі ці зовнішні обдарування оратора, можливо, тому, що занадто мало знаємо серце людське і занадто мало погоджуємося з тією істиною, що сутність красномовства заснована на пристрастях і, отже, на пересуді, а тому більшою мірою на зовнішньому вигляді.

Ті помиляються, говорить один оратор із найновіших, які плутають напруження голосу з його ключем, або тоном. Можна говорити зрозуміло й низьким тоном, бо гучність голосу не залежить від підвищення його, а тільки від напруження.

Про вимову

Язик твердий, який виливає кожне слово, не стрімко, не повільно, який дає кожному звуку належний наголос, є частина, необхідна для кожного оратора. Часто ми слухаємо людину, що розмовляє, із задоволенням лише тому, що язик її рухомий і вимова тверда... Хто має справу з людьми, той необхідно повинен мислити добре, але говорити ще краще. Усі правила ви-

мови є у цій думці: «язик швидкий, але не стрімкий; спокійний, але не уповільнений» (лат.: promptum sit es, non preceps moderatum, non lentum).

Про рухи

Роздумуючи про вигляд оратора взагалі, ми відкрили істинний початок рухів руки і побачили зв'язок, який існує між ним і словом. Ми знайшли, що рука доповнює думки, які не можна виловити, і, відповідно, рух її тоді лише потрібен, коли оратор більше відчуває, ніж може сказати, коли серце його зігріте пристрастю і коли язик його не може іти за швидкістю його почуттів. Звідси можна вивести важливе правило, що рука тоді тільки повинна діяти, коли слід доповнювати поняття. Холодний розум не повинен до неї торкатися; для нього досить одного органу; одна тільки пристрасть може рухати усіма частинами тіла оратора і надавати рух руці... рука рухається тільки тоді, коли вдарить у неї серце, тобто у місцях пристрасних, гарячих і жвавих (живих). У решту часу вона може лежати спокійно.

...Щоб у ній (риториці. — Г. С.) себе удосконалити, немає іншого способу, як помічати з всім напруженням уваги недоліки й досконалості ораторів, а для цього слід мати цей тонкий і швидкий удар очей, який уловлює з першого погляду Горацієве: «те, що личить обставинам» (лат.: «quid deceat in rebus»).

ОЛЕКСІЙ МЕРЗЛЯКОВ

Коротка риторика[1]

(фрагменти)

Слово мовлення у вузькому розумінні означає міркування, складене за правилами мистецтва і призначене для усного вимовляння.

Завидний талант складати такого роду твори, поєднаний із здатністю промовляти їх приємно й переконливо, називається взагалі красномовством; той, хто володіє всіма обдарованнями, для цього необхідними, йменується оратором.

Промови за їх змістом і намірами бувають різних родів. Головний зміст промови може бути або загальним, або частковим. Загальне буває теоретич-

[1] Див.: Мерзляков А. Ф. Краткая риторика.— М., 1821.— С. 91—108.

ним чи практичним. Часткове має ще багато видів. За цими відношеннями є промови духовні, в яких пропонуються істини й обов'язки релігії; є промови політичні, в яких оратор міркує про вигоди, відносини й потреби суспільства; судові, де захищається безвинно ущемлений або викривається злочинець; похвальні, які містять у собі похвалу заслуг померлих чи живих відомих осіб; академічні промови, які стосуються учених предметів із природи чи наук. У древніх усі промови розділилися на три роди: похвальні, дорадчі й судові.

Оратор... прагне не тільки переконати розум, але особливо хоче вплинути на волю. Переконання розуму служить йому засобом для досягнення мети, до могутнього запалення пристрастей.

У слові чи розмові лежать три наміри оратора: научення, переконання і мистецтво зворушити слухача.

Мистецтво полягає не в одному лише запалюванні пристрастей, а й заспокоєнні їх, звичайно, тих, які є противними меті оратора... Часто досить одного смішного для відкидання найважливіших пропозицій; часто поважний, спокійний вигляд супротивника знищує усі шпильки досконалого оратора.

Стиль промов змінюється до безконечності, відповідно до їхнього змісту. Оратор використовує всі три головних види роду стилю, як-то: простий, або народний, — в поясненні своєї справи, у пропозиціях чи розгляді думок; середній — для того, щоб деякими пристойними прикрасами замінити сухий і нудний образ доказів та пояснень, щоб оживити його картинками, описами й роздумами; і, нарешті, високий — у тих місцях, де володарює пристрасть, де вживається усе, щоб запалити уяву й зворушити серце.

Між обдарованнями вродженими оратора повинні відрізняти: геній, проникливий погляд, швидку дотепність, смак, високість духу, уяву, пам'ять, силу почувань і, нарешті, силу, приємність і гнучкість голосу; між здібностями набутими — пізнання людської природи, філософію здорового глузду, відомості історії та всезагальної літератури, обізнаність у риторичних правилах і часті вправи у творенні промов та в усному їх проголошенні.

Виникнення красномовства відноситься до перших часів суспільного життя, хоча воно було тоді більше даром природи, ніж плодом мистецтва. Коли греки склали із красномовства науку, тоді з'явилися між ними так звані оратори, які використовували своє мистецтво або у справах державних, або у судових дослідженнях... Найславніші промови, які дійшли до нас, належать Демосфену, Есхіну, Лізіасу та Сократу.

...З російських найбільш відомі Феофан Прокопович, Ломоносов та інші.

КОСТЯНТИН ЗЕЛЕНЕЦЬКИЙ

Дослідження про риторику в її наукоподібному змісті та у відносинах, які має вона до загальної теорії слова та до логіки[1]

(фрагменти)

...Риторика як наука про слово може розраховувати на повне право громадянства у сфері наук точних, позитивних, може скинути свій схоластичний одяг і набрати вигляду більш природного, більш узгодженого з духом і зі спрямуванням нашого часу.

Шкільна риторика мала ще той шкідливий вплив, що розвивала думку і писемний дар слова не в їх самочинному і природному ході, а за формами одноманітними, умовними, вигаданими ззовні, а не взятими із сутності самого духу нашого.

Взагалі ми бачимо дві крайнощі: з одного боку, як у деяких французьких училищах, безумовне владування шкільної риторики, з мертвотним впливом на думку й вираження,.. з другого, — це трапляється всюди — відсутність усякої риторики при творенні писемного дару слова.

...Справа риторики не в одному красномовстві, а в тому, щоб показати перш за все загальні й необхідні умови й вимоги мовлення взагалі, а потім перейти до красномовства та його різних видів.

Справа теорії не в тому, щоб учити нас відшуковувати й винаходити думки, а потім розташовувати й розмішувати їх, не в тому, щоб нав'язувати розуму правила зовнішні, які не виходять із його сутності, а тому довільні; але у тому, щоб управляти природним і самовільним ходом і розвитком його дій, розвитком тих чи інших впливів, що виникли у ньому самому. Отже, теорія винайдення думок у старовинних курсах риторики не була зв'язана живим ланцюгом логічної єдності з теорією їх розташування. Обидві ці теорії повинні злитися в одну — в теорію логічного розвитку основної думки у творі.

Університет, академія — ось де освічується адвокат, оратор, красномовець; ось де місце для всього, що належить до морального, громадянського й політичного значення ораторства, до його сили переконувати уми й прихиля-

[1] Див.: Зеленецкий К. П. Исследование о риторике в ее наукообразном содержании и в отношениях, какие имееет она к общей теории слова й к логике.— Одесса, 1846.— С. 50 (Переклад наш — Г. С.).

ти серця. Це особливий, абсолютно частковий предмет і курс занять, який вимагає певної зрілості розуму й змужнілості почуття. Так, риторика повинна бути перетворена у наш час. Як та частина науки про слово, якій випала на долю найповніша його форма мовлення, вона повинна розв'язати всі ці питання.

Зв'язок логіки з наукою про слово стає очевидним. Оскільки всяка наука, як певна теорія, повинна бути вірним відображенням дійсності, буття реального, а слово є відображенням думки, то й наука про слово в усіх своїх частинах повинна зумовлюватися теорією мислення, логікою, повинна, так би мовити, відображати її у собі. Різниця між ними має полягати у тому, що перша розглядає думку в її зовнішньому, пластично-словесному вираженні, в її творенні й переході у форму слова, розглядає властивості, закони і дії слова, друга, тобто логіка, аналізує ту саму думку, але в її внутрішньому, чисто духовному вигляді, в її кореневих законах і діях, її суттєвих відношеннях до пізнаючого й пізнавального.

...Загальна риторика — це... дослідження побудови, властивостей і умов мовлення взагалі як остаточної, органічної форми слова людського.

Риторика як вчення про мовлення, тобто про повний розвиток думки за допомогою словесного вираження, повинна знаходитися у тісному зв'язку з логічною теорією розвитку думки, тобто теорією визначень, розподілу й доведень. Це зв'язок визначається у тій частині нашої науки, яка має назву теорії логічної побудови мовлення.

У паралель мовлення віршованого, яке поділяється на епічне, ліричне й драматичне, ми ввели чотири головних роди мовлення прозаїчного: описання, оповідь, ораторство і догматизм.

У загальній риториці була показана відмінність мовлення прозаїчного власне, періодичного й афористичного, відмінність у способі викладу монологічному, діалогічному й епістолярному і, нарешті, відмінність стилю.

А. П. ЧЕХОВ

Хороша новина[1]

(фрагменти)

Ми, російські люди, любимо поговорити і послухати, але ораторське мистецтво у нас у повному занепаді. У земських і дворянських зібраннях, уче-

[1] Див.: Чехов А. П. Хорошая новость // Соч.— Т. VIII.— СПб., 1893.— С. 499—501.

них засіданнях, на парадних обідах та вечерях ми соромливо мовчимо, або ж говоримо мляво, беззвучно, тьмаво, «понуривши бороди», не знаючи, що не вміємо говорити коротко й незнайомі з тією грацією мовлення, коли при найменшій витраті сил досягається відомий ефект — небагато (за кількістю), але про багато що (за змістом). Лат.: non multum sed multa. У нас багато присяжних повірених, прокурорів, професорів, проповідників, у яких за сутністю їхніх професій слід було б передбачити ораторську жилку, у нас багато закладів, які називаються «говорильними», тому що в них за обов'язками служби багато й довго говорять, але в нас зовсім немає людей, які вміють висловлювати свої думки ясно, коротко і просто. В обох столицях нараховується всього-навсього справжніх ораторів п'ять-шість, а про провінційних златоустів щось не чувати. На кафедрах у нас сидять заїки й шептуни, яких можна слухати й розуміти, лише пристосувавшись до них, на літературних вечорах дозволяється читати навіть дуже погано, тому що публіка давно вже звикла до цього, і коли читає свої вірші який-небудь поет, то вона не слухає, а лише дивиться. Ходить анекдот про якогось капітана, який начебто, коли його товариша опускали до могили, збирався прочитати довгу промову, але вимовив: «Бувай здоровий!», крякнув і більше нічого не сказав. Щось подібне розповідають про поважного В. В. Стасова, який кілька років тому у клубі художників, бажаючи прочитати лекцію, хвилин п'ять зображував із себе мовчанку, зніяковілу статую, постояв на естраді, пом'явся та з тим і пішов, не сказавши жодного слова. А скільки анекдотів можна було б розказати про адвокатів, які викликали своєю недорікуватістю сміх навіть у підсудного, про «жерців» науки, які мучили своїх слухачів і врешті збуджували до науки повну відразу. Ми люди байдужі, нудні, у наших жилах давно уже запеклась кров від нудьги, ми не ганяємося за насолодою й не шукаємо її, і нас тому ніскільки не тривожить, що ми, байдужі до ораторського мистецтва, позбавляємо себе однієї з вищих й найблагородніших насолод, приступних людині. Але якщо не хочеться насолоджуватися, то в усякому разі не завадило б згадати, що в усі часи багатство мови й ораторське мистецтво йшли поруч. У суспільстві, де зневажається істинне красномовство, панує риторика, святенництво слова або банальна балаканина. І у давні часи, і в новіші часи ораторство було одним із найсильніших важелів культури. Немислимо, щоб проповідник нової релігії не був водночас і захоплюючим оратором. Усі кращі державні люди в епоху процвітання держав, кращі філософи, поети, реформатори були водночас і кращими ораторами. «Квітами» красномовства був устелений шлях до всякої кар'єри, і ми-

стецтво говорити вважалося обов'язковим. Можливо, і ми коли-небудь дочекаємося, що наші юристи, професори й узагалі посадові особи, зобов'язані по службі говорити не тільки вчено, але й зрозуміло і гарно, не будуть виправдовуватися тим, що вони «не вміють» говорити. Адже в принципі для інтелігентної людини погано говорити повинно б вважатися такою ж непристойністю, як не вміти читати й писати, і у справі освіти й виховання навчання красномовства слід було б вважати неминучим.

А. В. ЛУНАЧАРСЬКИЙ

Промова, виголошена при відкритті Інституту Живого Слова в Петрограді 15 листопада 1918 року[1]

Товариші, я перебуваю у дещо невигідному становищі, завдяки тому, що я дещо запізнився на ці знаменні й симпатичні збори і, таким чином, я ризикую повторити у своїй короткій промові, яку я волію запропонувати увазі присутніх, ті думки й ті тези, які висувалися на перший план попередніми ораторами, промов котрих я не мав насолоди чути. І з цим ризиком я все-таки змушений сказати те, що я вважаю за необхідне у цей день і в цьому місці перед вами виголосити. Я думаю, що те завдання, яке ми тут розпочинаємо в малому і котре ми мусимо розширювати чим далі, тим більше, дійсно є одним з найважливіших і одним з найпрекрасніших серед того лісу завдань, котрі новий уряд і пробуджений звільнений народ з усіх боків оточують. Взагалі кажучи, перш за все, якщо ми соціалісти і якщо ми йдемо до здійснення великого соціалістичного ідеалу, ми не повинні забувати, що основою цього ідеалу і тим, що надає йому сутність одухотворену, є піклування про індивідуум. Лише постільки соціалістичний лад є високим, бажаним, священним, оскільки він випрямляє індивідуальності, які в малих устроях калічаться взаємною боротьбою. Ми у даний момент переживаємо період найгострішої боротьби, у якій особистості калічаться та навіть гинуть, але ми знаємо, що ця боротьба, яка провадиться за певний план, за певний устрій, що в міру того, як грунт удобрюється, в міру цього запановує соціалістичний світ, соціалістичний лад. Лише про це, про творчу сторону справи, але не про класову боротьбу, може нині йти мова, у крайньому випадку у

[1] Записки Института Живого Слова, вып. I, Пг., 1919 р. Примітка: українською мовою промова друкується вперше. Пор.: «Театр», 1968, № 9 — текст друкувався російською мовою.

цей момент багатообіцяючий. Пізніше, можливо, доведеться повернутися й до політичних бур, які нас оточують. Як я вже сказав, соціалістичний лад повинен турбуватися про те, щоб випрямляти різного роду каліцтва, убозтва, якими страждає переважна більшість, навіть усі люди, завдяки нормальному ладові, у якому раніше жило людство і найстрахітливішим проявом кого є капіталізм, особливо його імперіалістична ера. І ось нам перш за все впадає у вічі та сторона справи, саме те, що треба повернути людині її живе слово, це може бути зрозумілим усебічно, багатогранно. Само собою, що просте вивчення усякого роду хвороб мови повинно бути віднесено сюди; але це лише механічно, лише як дещо вищою мірою примітивне. У цьому відношенні значно складніше зробити людське мовлення, це й орган спілкування зі своїми близькими і значною мірою орган приведення до ладу своїх думок і почуттів, зробити це мовлення звучним, гармонійним, доцільним. Надати мовлення як доцільну зброю індивідууму, це означає прокласти правильні шляхи між внутрішнім людським світом і словесним його вираженням, включаючи в словесне вираження ту емоцію, ті фарби, той тембр, ритм, той акомпанемент, які входять як нероздільні явища в людське мовлення. Це означає не лише прокласти ці шляхи, ті стежки, які ведуть від мого внутрішнього світу до моїх органів мовлення і, таким чином, допомагають мені виразити те, що я відчуваю, але й те, що кожне слово, після того, як воно було вимовлене, вступає в особливий світ, у психіку іншої людини крізь його орган відчуття, воно знову одягається в ті самі начебто одежі і перетворюється в емоцію та ідеї внутрішнього світу того ближнього, до якого я звертався з промовою. Але в нас нема ніяких гарантій того, що слово, як об'єктивне явище в суб'єкті людей, до яких ми звертаємося, викликає правильні результати, що воно знаходять саме той резонанс, якого ми хотіли. І дуже часто щире слово, щира думка спотворюється на цьому шляху до надзвичайності. Воно може так чи інакше перекрутитися у недорікуватої людини, тому що в неї не налагоджені шляхи до вираження, воно може спотворитися після того, як із простої вібрації газових часточок воно перетворюється в складну, безконечно тонку вібрацію нервово-мозкової системи і, нарешті, таємничим шляхом знову перетворюється у явища духовні. Отже, нам треба привчити людину розуміти тих, хто слухає й оточує її, привчити простежувати долю слова не лише в повітрі, але й в душах тих, до кого слово звернене. Я наполягаю на тому, що з цієї точки мистецтво мовлення є глибоко психологічним і глибоко соціальним, що, не вивчаючи того суспільного й психологічного середовища, у якому слово лунає як духовний символ, а не як просте фізичне

явище, не можна, власне кажучи, сказати, що ти вмієш говорити. Ми всі добре знаємо, я, нарешті, добре знаю свою рідну російську мову. Можу не знати або погано висловлюватись якоюсь чужою мовою, це вже перешкода, але перешкода подвійна. Крім того, що вона заважає мені, якби я забажав би висловити свої думки й ідеали цією іноземною мовою, вона є повним розривом стосунків з тими особами, які лише цією іноземною мовою говорять. Власне, те, що називаємо «рідною мовою», є мова, якою розмовляють присутні, мова яких нам з дитинства є зрозумілою. Але буває й так, що люди розмовляють на одному наріччі, між тим про них говорять, що «вони говорять на різних мовах», хоча, повторюю, вони говорили тією самою. Усунути цю різномовність, надати можливість у суперечці, у доказах, у прагненні емоційно зворушити другу людину, розмірити вагу, силу, гостроту того слова, яке ти кидаєш, це є справжнє володіння мовленням. Те, що я знаю багато слів, що в мене багата вона була, або багатий голос, що я говорю не затинаючись, це не означає, що я вмію говорити. Вміє говорити та людина, яка може висловити свої думки з повною ясністю, обрати ті аргументи, котрі особливо пасують у даному місці або для даної особи, надають їм той емоційний характер, який був би у даному випадку переконливим і доречним. Звичайно, багато чого дається стихійно, людина народжується художником мовлення, але як і усе, так і це примітивне стихійне мистецтво потребує обробки. Людина, яка вміє говорити, тобто яка вміє максимальною мірою передати свої переживання ближньому, переконати його, якщо треба висунути аргументи або розсіяти його забобони й помилки, нарешті, вплинути безпосередньо на весь його організм шляхом збудження в ньому відповідних почуттів, — ця людина володіє повною мірою мовленням. Якщо ми таким шляхом будемо виходити з уявлення, що завершена індивідуальність звичайно повинна мати свої ноги, очі, вуха на місці, у найрозвиненіших формах наближаючись до ідеалу людського організму в його повному розквіті, тоді до цього ідеалу повинна бути включена й така властивість мовлення у тому глибокому й розширеному розумінні, яке я хотів підкреслити.

Коли я говорив, що соціалізм не може не потурбуватися про те, щоб поруч з фізичним, розумовим, етичним і естетичним вихованням людини не було забуте таке важливе й стосовне усіх чотирьох граней життя завдання, як завдання розвитку мовлення, тоді я повинен ще підкреслити, що для соціалізму це подвійно важливо. Це двічі важливо тому, що соціалізм передбачає максимум спілкування між людьми, він руйнує індивідуальні перегородки. Внутрішнє культурне значення соціалізму полягає не лише в тому, що при-

ватна власність відпадає, що ми стаємо об'єднаними господарями всього надбання, відпущеного нам природою. Ні, приватна власність є броня, яка, з одного боку, начебто захищає соціальну особу від зовнішніх нападів, а з другого боку, вона є причиною самостійності; нарешті, приватна власність має в собі щось таке, що розділяє на клітки, які обмежують одна одну, — свого роду раковини. Ці раковини будуть знищені разом із знищенням приватної власності. Тоді люди перестануть зустрічатися один з одним як конкуренти, і та проклята самотність, на яку жалілися кращі поети світу, жалілися й жахалися, і через яку кляли своє існування, та жахлива недовіра, з якою одна людина ставиться до другої («людина людині — вовк»), все це грунтується особливо на конфліктах майнового характеру; і в силу цього найбільш глибоким і отруйним коренем є приватна власність. Але, по-перше, знищення приватної власності не може йти з такою швидкістю, як це було б з культурної точки зору бажано; по-друге, результати її можуть залишатися ще тривалий час, і, по-третє, ніхто не може заперечувати того, що незалежно від цього зміцнюючого нашу самостійність фактора ми є самотніми ще й з другої причини: ніхто не може бачити безпосередньо моїх почуттів та моїх емоцій, які лише символічно я можу передати іншій людині. Кожний з нас фізично становить собою певне поєднання фізичних рухів, краси, визначеної зоровими просторовими вираженнями, які він на нас чинить. І навіть якщо ми йому розкриємо череп для того, щоб подивитись, що відбувається всередині його, все одно ми нічого не знайшли б для наших фізичних органів, лише одне зовнішнє, і не знайшли б нічого внутрішнього, бо завжди людська сутність повертається перед нашими очима лише своєю фізичною стороною; безпосередньою психологічною стороною вона не обертається. Говорять про безпосереднє читання думок, про безпосереднє спілкування навіть на відстані між окремими людьми; усе це, однак, не перевірене, ми не знаємо ще, наскільки ці факти науково встановлені. І ось, для цього спілкування між людьми, у нас є спосіб інший, у нас є живе мовлення. По суті кажучи, до поняття мовлення ми не повинні відносити абсолютно усі способи вираження своїх почуттів і це прагнення, поки ще, може бути, зародкове, повернутися до людини психологічною стороною. Правда, говорять, мовлення дається дипломатам для того, щоб приховувати свої думки, а не відкривати їх. При соціалізмі незрівнянно з більшою силою, більше, ніж будь-коли, виникає прагнення відкрити свою душу й відкрити для себе душу інших. Коли співробітництво замінить собою боротьбу, тоді саме стане можливим злиття окремих індивідуумів у один спільний потік думки й почуття. Спочат-

ку це стане глибокою тужливою потребою, а потім, в міру задоволення, все більше й більше буде ставати джерелом радості. Якщо ви звернете увагу на диференціалізм, котрий відбувається тепер повсюдно, на те, що кожна людина зобов'язана бути спеціалістом у якійсь галузі, інакше рух культури зупиниться, а щоб бути спеціалістом, — словом треба звужувати усе людство, — це більш за все впадає у вічі, — так от, для того, щоб людина залишилася людиною, необхідно, щоб вона скористалася психологічним складом, навичкою, пізнанням внутрішнім людей, спеціалістів у іншій галузі, для того, щоб ніщо людське не залишалося її чужим. Яким шляхом можна це зробити, як не шляхом мовлення? Якщо ми зображуємо музичний твір і ту сторону, яка переслідує не просте милування наших органів відчуття, а вираження певних емоцій та ідей, і по праву називаємо емоційним своєрідним ладом мовлення, з цього боку знову-таки впадає у вічі, що соціалізм, як це видно із самої його назви, суспільство ставить вище індивідуальності, і він зобов'язаний в особливості культивувати ту єдину форму реального спілкування між людськими душами, яку становить собою мовлення. Тому я б думав, що, при правильній постановці, це завдання є найсоціалістичним завданням, яке можна собі уявити; що саме на фундаменті мовлення, а фундамент повинен бути закладений у вивченні самих законів мовлення, базується людське єднання, і це єднання повинно бути домінуючим нашим завданням. Виходячи звідти, я сказав би, що ми маємо в результаті індивідуалістичної епохи, яку ми пережили, деяке відмирання деяких сторін такого роду взаємоспілкування людського. Толстой визначав мистецтво як спосіб зараження художником публіки своїми почуттями й настроєм; це, отже, є однією із зародкових форм мовлення. Усяке мовлення, яке є справжнім, істинним мовленням, яке нас потрясає, є мовлення художнє; воно переходить мимоволі в цю художню форму. Мовлення є художнім, якщо воно яскраве, якщо воно заражене вашим почуттям; навіть, коли ви не турбуєтесь про те, щоб збудити у ваших слухачів певне почуття, навіть тоді, коли наводите лише аргументи, — і тоді про ваше мовлення говорять, що це майстерна аргументація, що він художньо чітко довів; і навіть при розв'язанні геометричних завдань ми говоримо про художнє, витончене розв'язання цих завдань.

Стосовно мовлення у його цілісності, слід вважати, що на певній висоті воно не є мовленням, воно є лише спробою, і як тільки стає мовленням, воно тим самим перетворюється в художнє. Але з цього не випливає, що за цією смугою художності воно трималось на одному й тому самому рівні. Рівень різноманітний, і ми піднімаємося від однієї вершини до другої, піднімає-

мось на вершини того геніально-художнього обдарування, яким володіють лише декотрі. Дуже часто ці багатообдаровані мовленням люди, художники слова, самі не вміють звертатися до натовпу; вони (не) вміють сказати йому, яким чином вони думають і відчувають, вони можуть лише написати. І це вже є висока потворність по суті. Ми у своєму середовищі, протягом багатьох сотень років мали поетів і письменників, які, — чи тому, що їх голос був тихим, чи вони соромились (це жахлива соціальна хвороба), — не могли особисто виступати перед натовпом, а повинні були у тиші кабінету писати чорними карлючками на білому папері і потім лише через видавця, через посередність друкарні, лише через посередність письмен, звертатися до своїх ближніх. Це є певна потворність. Але гіршим є те, що існують люди, які й сприймати живого мовлення не вміють, яким, для того, щоб зосередитись, необхідно взяти книгу в руки, сісти де-небудь у куточок у крісло, спрямувати очі на цей листок і деякий час перебувати у тому стані, читаючи беззвучні значки й безпосередньо відтворюючи світ художній. Я знаю, що це прекрасно, я й не думаю заборонити читати книжки у себе в кабінеті, але це не є живе, справжнє мистецтво. Це, по суті, подібне до того, коли б композитори писали ноти, а ми б читали їх кожний у себе. Для чого тоді ставити концерти? Коли написана гармонія, я можу її прочитати. Якби сказати про це музиканту, то він би жахнувся. Він сказав би, що музичний твір у той момент, коли він не звучить, — він мертвий твір, його немає. Він оживає, існує лише тоді, коли народжується; це його тіло. Те саме справжнє художнє мовлення. Навіть великі епічні твори колишні завжди у живому мовленні відтворювалися. Навіть деякі романи, які, здавалося б, ні для чого й писати, насправді тільки й живуть у художньому читанні. Що стосується лірики, ліричних творів більш дрібних, а тому й зручніших для художнього відтворення, то тут можна категорично вимагати, щоб ми повернулися до художнього їх читання.

Я повністю переконаний, що сила-силенна художніх насолод, психологічних глибин, заповітних красот з'явиться перед тією культурою, яка буде культурою озвученої літератури, коли поети, як давні трубадури, будуть співати свої твори, коли написані повісті або романи будуть читатися на народних святах серед багатьох людей, котрі будуть певним чином на них реагувати.

Я кажу — багато заповітних глибин з'явиться — тому, що далеко не всі, котрі є письменними, вміють читати. По-моєму, людина, яка, взявши книгу, читає її про себе і яка не знає, що таке художнє читання, тому що його не чула або ним не цікавиться, а сама відтворити не може, — ця людина, власне кажучи, неграмотна в справі художнього мовлення. І вона не може зна-

ти Пушкіна, тому що по-справжньому не може читати Пушкіна. Відносно кожного вірша можна сказати, що він має тисячу нюансів, а тому й кожен вірш може бути виконаний на сто різних способів і бути при ньому сто разів художнім твором. І лише при такому дослідженні, при такому ставленні ви оволодієте дійсно поетом, а інакше ви маєте якийсь холодний застиглий залишок від того бенкету, яким насправді література повинна бути.

Якщо це так, тоді ми в школі повинні на це звертати увагу. Правда, в нас у школі є заучування напам'ять віршів і читання їх у класі, але я думаю, ви всі прекрасно знаєте, який разючий виняток становлять ті їхні відтворення, які могли б іти у паралель з тим, про що я говорю. Отже, слід звертати увагу на заучування напам'ять у школі; тут йдеться про свідоме ставлення до художнього твору. Все це слід дати понад того технічного удосконалення мовлення, яке необхідне, як фундамент, як базис.

І ще останнє, на чому я думаю зупинити вашу увагу. Я говорив, що доведеться повернутися до політичних бур. Я не знаю відносно соціалістичного ладу, коли він прийде остаточно. Чи не посядуть там перше місце питання економічні й питання культури? Я більше, ніж переконаний, що це так і буде. І питання економічні підуть у сухих знаках, це буде бухгалтерсько-інженерне завдання, яке повинні виконати своєрідною алгебраїчною мовою, абсолютно точною і не звертаючи при цьому увагу на художню сторону.

Що стосується культурної, чисто художньої сторони, то це збігається з тим, про що я говорив: тут відбудеться, зрозуміло, гігантський розквіт мовлення. Те, що називається політикою, відімре зовсім. І є люди, які ставляться до цієї політики зверхньо. Дійсно, політика займається часто політиканством, і тут мистецтво мовлення відіграє величезну і вищою мірою шкідливу роль. Люди, на плечі яких часто покладається відповідальність за цілу державу, або за цілі галузі культурно-освітнього життя, часто є хороші оратори. Політична школа, на якій демократія звикла розв'язувати свої долі, вимагає політичного й ораторського мистецтва. І коли якась країна вступає на шлях більшменш інтенсивного демократичного розвитку, як усі починають розуміти, яке хороше, хлібне ремесло — ремесло володіння словом. Одразу виникають школи софістики й одразу вчителі красномовства продають за дзвінке золото мистецтво чарувати слухача, водити його, що називається, за носа. Демагог стає паралельно до педагога й так само, як педагог, виховує народ. Начебто на це може претендувати демагог. Але чому ми слово педагог вимовляємо з симпатією і повагою, тоді як демагог є, швидше, слово лайливе? Тому, що таким водійством народу користувалися часто для того, щоб створити з цього, з цієї

чарівної влади слова над масою, створити п'єдестал для себе, створити корисливу зброю для себе. Але головним чином аристократичні прошарки, культура яких зруйнувала демократію до максимуму, взагалі претендували, що усякий верховода народу є демагог і значною мірою тому, що майстри цієї культури, які майже усі були аристократами, залишили для нас свідчення про пережиті революційні хвилювання. Від цього в нас, мабуть, доки ми не переживемо чогось подібного, є почуття певної відрази до політичних борців, які йдуть попереду народу, і є таке прагнення — у слові демагог прочитати політичний кар'єризм. Але скільки б таких шлаків не додавалося до чистого золота політичної роботи, — політичної роботи, яка веде народ вперед до світла, — у всякому випадку, ці шлаки не можуть компенсувати не лише остаточно, але навіть значною мірою, самого політичного завдання. Доки існують класи, доки існує боротьба між ними, яка знаходить усегрімкотливу луну й кривавий відбиток у боротьбі між націями, доти політика буде домінувати над життям. І тут говорили про те, що є форми політичної боротьби, за яких влада настільки є сильною й міцною і разом з тим настільки боїться цю силу й міцність зменшити, що накладає печать на вуста усіх. Є епохи, в яких свобода мовлення визнається остаточно або стає обов'язковою, хоча б їй довелося прокладати шлях через певні перешкоди, коли слово виявляється гострою зброєю боротьби, найдосконалішою, якою людина володіє, саме тому, що мистецтво заражати є мистецтво переконувати і тоді кожний прагне до того, щоб бути цим словом озброєним не лише для того, щоб провести свої ідеї, захистити свої інтереси й відбити чужий напад, а щоб брати участь у тому багатоголосому хорі, у який складається кінець кінцем цей хаос політичної боротьби у даного народу у даний час; брати участь, як рівноправному, який має свою певну партію. Людина, яка мовчить у епоху політичних криз, це напівлюдина. Вона зобов'язана говорити. Вона зобов'язана говорити навіть тоді, коли сказати повністю своє слово означає ризикувати. Вона не зобов'язана бути Дон Кіхотом, вона може обирати час, але громадянський обов'язок людини, обов'язок людини усяких переконань, від чорносотенця до анархіста включно, полягає в тому, щоб не мовчати у такий час, щоб не мовчати, коли маєш здатність висловлювати адекватно свої почуття, маєш здатність хвилювати й захоплювати. І звідти, в таку епоху, як наша, це значення мовлення набуває ще одну рису, яка владно вимагає від усякої людини потурбуватись про розвиток у собі цього дару мовлення. Зараз ми переживаємо саме такий момент, та іще довго будемо переживати його. Можуть бути різні зміни у цьому відношенні, але, без сумніву, що є необхідність змовитись зі своїми при-

бічниками, яких ви збираєте навколо себе, розкритикувати ваших супротивників, і, може, змовитися з вашими супротивниками, коли слід іти на певний компроміс. Усі ці форми політичної творчості йдуть через мовлення. Росія заговорила, і загаласувала навіть, й нам необхідно, щоб ця розмова набула якомога швидше чіткості, щоб по можливості було більше таких людей, які б говорили те, що вони думають, які вміли б впливати на свого ближнього і які вміли б паралізувати шкоду впливу, якщо цей вплив демагогічний, якщо це злі чари, завдяки яким той чи інший ритор побиває словом. Ось що я можу сказати як соціаліст і політик відносно виникаючого інституту. Я міг би говорити чимало й про моє ставлення як педагога. Мені здається, що, очевидно, про це вже йшлося. Якщо не говорилося, то буде йти розмова. Ми, як педагоги, вітаємо таку найвеличнішу організацію, такий інстутут. Ми вважаємо, що він буде розсадником, з одного боку, вчителів-спеціалістів цієї справи, з другого боку, він допоможе нам піднести загальний вчительський рівень. У цьому мета інституту — підготувати справжніх вчителів красного мовлення.

Я прагнув головним чином висвітлити ті сторони малого інституту, який ми засновуємо, які повинні зробити його великим і рідним перш за все для всякого соціаліста і для всякого демократа, для всякої дружної, вільної, напруженої творчої роботи в країні, яка ні в чому іншому не може виявитися, як у мовленні. Це, власне кажучи, все, що я мав намір сказати по суті справи. Я додам до цього моє щире побажання того, щоб інститут цей по можливості швидше знайшов широкий відгук. Я добре знаю, що та кількість слухачів, які записались, можливо, зустрінуть труднощі й відносно приміщення, і частково, можливо, в обмежених можливостях викладацького складу, між тим у майбутньому ми розраховуємо на безумовно більший успіх. Ця справа у такому масштабі повинна провадитись, щоб усе, що б не було конкретно зроблено, здавалося замалим. Треба вчити говорити увесь народ — від малого до старого. З цієї точки зору утішанням може бути та свідомість, що така школа є воістину тим гірчичним зерном чи шматочком ферменту, який шляхом зародження й брунькування буде поширюватися як у Петрограді, так і в інших містах нашої вітчизни.

Що стосується технічних труднощів, ми, звичайно, постараємося якомога швидше дати необхідну рамку для цієї важливої справи.

На жаль, я не зможу бути пристунім у подальшому ході вашого засідання, мене чекають на величезному мітинзі, на якому мені доведеться по змозі і ще без проходження тієї школи, яку ви будете проходити, показати взірець можливості впливати на своїх ближніх шляхом мовлення.

VII. АФОРИСТИЧНИЙ ЗОЛОТОСЛІВ

Мислителі давнього і сучасного світу про ораторське мистецтво

Джерело красномовства — у серці.
Дж. Мілль

Думай неухильно тільки про велике. Підніми природу всю до свого серця і серце своє високо неси.
О. П. Довженко

Та я сказав: що хочеш, Часе,
Усе віддам тобі по край —
І юність, й молодості чашу,
Життя сьогоднішнє й вчорашнє,
Лиш Слова мого не чіпай!
Микола Вінграновський

Про якості оратора[1]

Якщо хто вирішив оволодіти красномовством по-справжньому, він повинен бути людиною справедливою і тямущою у справах справедливості.

(Платон)

Обов'язок оратора — говорити правду.

(Платон)

Я стверджую, що якби у будь-яке місто прибули оратор і лікар і якби у Народному зібранні чи у будь-якому іншому зібранні зав'язалася суперечка, кого з двох обрати лікарем, то на лікаря ніхто і дивитися не схотів би, а обрали б того, хто володіє словом, — варто було б йому лише забажати...

Оратор здатен виступати проти будь-якого супротивника і з будь-якого приводу так, що переконає натовп швидше від усякого іншого... Але зовсім не слід з цієї причини віднімати славу ні у лікаря (хоча оратор і міг би це зробити), ні у решти знавців своєї справи.

(Платон)

...Оратор користується народною прихильністю лише тоді, коли завчасно продумує, що буде говорити: лише цим доводить він свою відданість народу, а той, хто не турбується, як буде прийнята його промова, діє... як людина, яка більше спирається на силу, ніж ~~на~~ переконання.

(Демосфен)

Ну а хто ж є обманник держави? Хіба це не той, хто говорить одне, а думає інше?.. А чи можна назвати ще інший злочин з боку оратора, який би заслуговував більш тяжкого звинувачення, ніж те, коли він для себе думає не те, що говорить на словах?

(Демосфен)

[1] Об ораторском искусстве.— М., 1980.— С. 110.

Ні, нічим не можна принести більшої шкоди, ніж повідомляючи брехню. Саме так, якщо ті люди, в яких державна діяльність полягає у промовах, не будуть казати правду, тоді хіба можна рятівно керувати державою?

(Демосфен)

Оратор повинен стояти, як озброєний воїн у лаві, розв'язувати справи великої важливості і завжди прагнути перемогти.

(Квінтиліан)

Оратор є красномовним тільки тоді, коли здається всім, що він говорить правду.

(Квінтиліан)

Я щиро скажу, що там немає прямого красномовства, де не видно жодної ознаки, за якою можна було б пізнати людину мужню й доброчинну.

(Квінтиліан)

Оратором є лише той, хто в змозі говорити по кожному питанню гарно, вишукано і переконливо, відповідно до важливості предметів, на користь часові і для задоволення слухачів.

(Таціт)

Не може бути оратором і ніколи ним не був той, хто, наче воїн, який вступає у всеозброєнні у битву, не з'являвся на форум, озброєний усіма знаннями.

(Таціт)

Найбільша цінність оратора — не тільки сказати те, що потрібно, але і не сказати того, чого не треба.

(Цицерон)

Найкращий оратор є той, хто своїм словом і повчає слухачів, і дає насолоду, і справляє на них сильне враження.

Вчити — обов'язок оратора, давати насолоду — честь, яка надається слухачу, справляти ж сильне враження — необхідно.

(Цицерон)

...Балакучих людей знав я декількох, а красномовну людину — досі жодної. Балакучою тут я називаю таку людину, яка може досить розумно і ясно гово-

рити перед пересічними людьми, керуючись загальновживаними поняттями, а красномовну — тільки ту, яка будь-який обраний нею предмет може розкрити й прикрасити так, щоб він став більш вражаючим і пишним, і яка засвоїла і запам'ятала всі ті знання, що можуть служити джерелом красномовства.

(Цицерон)

Що стосується вправ для розвитку голосу, дихання, рухів тіла й, нарешті, язика, то для них потрібні не стільки правила науки, скільки праця. Тут необхідно з великою суворістю відбирати собі взірці для наслідування; причому приглядатися ми повинні не лише до ораторів, а й до акторів, щоб наша невправність не вилилася в якусь огидну й шкідливу звичку.

(Цицерон)

Оратор, достойний уваги, є той, хто користується словами для думки, а думкою для істини й доброчесності.

(Ф. Фенелон)

Оратор говорить не з тим єдино, щоб його розуміли. Головний його намір, щоб переконати й схвилювати, у чому він не зможе перемогти, якщо не відшукає насолоди. Він хоче увійти у розум і серце, це він не інакше зможе зробити, як проходячи через уяву...

(Ш. Роллен)

Говорити багато й добре є дар гострого розуму, говорити мало й добре є властивістю мудрого, говорити багато й погано означає дурня, говорити мало й погано означає безумного.

(Ф. Ларошфуко)

Гонористість — найбільша перешкода істинному красномовству.

(К. Гільті)

...Оратор, проповідник також з'являються перед публікою власною персоною, подібно до актора... Але тут велика різниця. Оратор з'являється перед слухачами для того, щоб говорити, а не для того, щоб виставляти себе напоказ: він виступає у своєму власному вигляді, грає не когось іншого, а тільки себе самого, говорить від власного імені, висловлює чи повинен висловлювати тільки власні думки; оскільки людина і дійова особа тут єдині, він на своє-

му місці... Але актор на сцені, розігруючи чужі поняття, проголошуючи часто якусь фантастичну істоту, розчиняється і начебто щезає у своєму герої.

(Жан-Жак Руссо)

Нічого немає легшого, як відрізнити людину, яка добре відчуває, але погано говорить, від тієї, яка добре говорить і нічого не відчуває.

(Д. Дідро)

...Без відомих природних обдарувань оратором бути неможливо, але теорія покаже початківцю, як слід користуватися тими фізичними засобами, які дала йому природа, як слід впливати на розум і серце його слухачів.

(А. Левенстім)

Дар слова, як відомо, не часто поєднується із силою мислення.

(С. Моем)

Мовлення дається багатьом, але мудрість нечисленним.

(Катон Старший)

Бажаючий гарно говорити або писати повинен обов'язково добре роздумувати й хороший мати смак...

(І. Зульцер)

Красномовний софіст, який, проте, не любить логіки, порівняно з оратором-філософом — це те саме, що спритний фокусник порівняно з математиком.

(С. Шамфор)

Платон, поєднуючи мудрість із красномовством, майстерно схиляв до себе серця і дух своїх слухачів не блюзнірством і хитрощами, але найбільше силою істини.

(К. Віланд)

Говори з переконанням — слова й вплив на слухачів прийдуть самі собою.

(І. Гете)

Тільки забуваючи про самих себе, можемо ми захопитися якою-небудь справою і зробитися її апостолом. Політичний діяч захоплює маси, коли бо-

реться за дорогу для нього справу; оратор, коли виступає з промовою і турбується тільки про успіх тієї ідеї, яку він хоче викласти перед своїми слухачами; чим глибше у ній переконаний, чим більше захоплений нею, тим менше він буде думати про власну особу, про те, як він увійде, як поклониться аудиторії, чи про ефектне заключення, яке він приготував для закінчення своєї промови.

(П. Дюбуа)

Джерело красномовства — у серці.

(Дж. Мілль)

Не можна бути красномовним оратором без пристрасного прагнення добра й свободи.

(Е. Ренан)

Добре говорити — значить просто добре думати вголос.

(Е. Ренан)

Я не Хрущову належу. Я не його прикріплення. І не Україні одній я належу. Я належу людству як художник і йому я служу, а не кон'юнктурним намісникам України моєї і їх лизоблюдам і гайдукам п'яненьким.

Мистецтво моє — мистецтво всесвітнє. Буду творити в ньому. Скільки вистачить сил і таланту. Буду, хочу жити добром і любов'ю до людства...

(О. Довженко)

Сила й краса красномовства

Красномовство є мистецтво управляти умами.

(Платон)

Красномовство належить до тих мистецтв, які усе здійснюють і усього досягають словом...

Адже воно зібрало й тримає у своїх руках, можна сказати, сили усіх мистецтв!

(Платон)

Заговори, щоб я тебе побачив.

(Сократ)

Красномовству властиво захоплювати серця і хвилювати їх усякими способами. Воно то вривається в думки, то закрадається в них, сіє нове переконання, визволяє вкорінене.

(Цицерон)

Красномовство необхідне таке, яке відкидало б усяку нещирість й манірність, але яке, однак, мало б здоровий блиск і переймало красу від сил своїх. Бо у промові повинно бути те саме, що буває у тілі людському, яке бере свої істинні прикраси від доброї своєї будови.

(Ш. Роллен)

Красномовство — це мистецтво говорити так, щоб ті, до кого ми звертаємося, слухали не лише без труднощів, але із задоволенням, і щоб, захоплені метою й підбурені самолюбством, вони захотіли глибше у неї проникнути.

(Б. Паскаль)

Істинне красномовство — це уміння сказати все, що треба, і не більше, ніж треба.

(Ф. Ларофшуко)

Кінцева мета красномовства — переконувати людей...

(Ф. Честерфілд)

Істинне красномовство виникає самим природним способом із того, що говорять, про те, що думають і чим щоденно живуть, — з думок і уявлень, для нас цілком буденних.

(К. Гільті)

Красномовство — це дар, який дозволяє нам оволодіти розумом і серцем співрозмовника, здатність тлумачити чи навіяти йому все, що нам потрібно...

(Ж. Лабрюйєр)

...Завдяки красномовству нас може полонити людина, на яку ми звичайно не звертаємо уваги. Розум не лише одухотворює тіло, але певною мірою оновлює його; почуття й думки, які змінюють одне одного, оживляють обличчя і надають йому то один, то інший вираз; розумна промова надовго приковує увагу до однієї й тієї самої людини.

(Жан-Жак Руссо)

Красномовство давніх часів, тобто красномовство високе й пристрасне більше відповідає правильному смаку, ніж красномовство сучасне; воно є розумнішим і доказовішим, якщо ним правильно користуватися, воно завжди матиме великий вплив на людство... Якщо я не помиляюсь, наше сучасне красномовство належить до такого роду красномовства, яке критики давніх часів йменували красномовством античним, тобто помірним, вишуканим і тонким, яке більш повчало розум, ніж зачіпало почуття, і при якому промова йшла в тоні простої розмови й розвитку аргументації.

(Д. Юм)

Красномовство — це не що інше, як уміння надавати красу логічним побудовам.

(Д. Дідро)

Красномовство є вірний вираз істинного почуття.

(Ж. Лагарп)

Немає красномовства без думок... Але для красномовства недостатньо ще того, що заготовлений у вас достатній запас думок: вони надають тільки силу й служать основою. Відчуття становлять його чарівність. Вони лише надають творінню той цілющий теплотвір, який зігріває душу, полонить її й рухає нею... Стрімкість, яка є достоїнством красномовства, може бути плодом тільки душі полум'яної, чутливої й абсолютно прив'язаної до свого предмета.

(А. Тома)

Зброя красномовства вимагає мудрості й чесності. Красномовство однаково має свої небезпеки, як і користь: все залежить від вживання; воно може бути й щитом невинності, й мечем мужності, й кинджалом зломовності.

(Л. Сегюр)

Ораторське мистецтво користується всіма вигодами поезії й усіма її правами...

(І. Гете)

Я не знаю, чому красномовство відносять до розряду мистецтва. Воно за своєю метою і значенням повинно стояти значно вище.

(Ф. Вейсс)

Справжнє красномовство полягає у сутності, але зовсім не у словах.

(Ш. Сент-Бев)

Одне слово, сказане від щирого серця, діє на наш розум сильніше усяких найважливіших доказів і переконливіше усяких розмірковувань, а особливо, коли воно сказане саме тоді, коли треба...

(А. Амієль)

Слова — теж вчинки.

(А. Франс)

Красномовство — це теж вид мистецтва, і та обставина, що воно не розвивається саме як вид мистецтва, здавалося б, суперечить духові нашої епохи, епохи словесних битв... Можливо, слід передусім розширити коло людей, які виступають публічно, щоб красномовство знову могло воскреснути як вид мистецтва. Тоді ми побачимо, що ораторське мистецтво може виявитися у різноманітних формах і, скажімо, поряд із промовою на зборах, надмогильним словом тощо і доповідь чи лекція можуть стати твором мистецтва.

(І. Бехер)

Думай неухильно тільки про велике. Підніми природу всю до свого серця і серце своє високо неси.

(О. Довженко)

Про ораторське слово. Гармонія думки й слова, етосу й пафосу. Переваги живого слова

Немає нічого могутнішого за слова. Лави сильних доказів і високих думок неможливо прорвати. Слово вражає жорстоких і руйнує фортеці. Це невидима зброя. Без неї світ належав би грубій силі.

(А. Франс)

Перш за все слід пізнати істину стосовно будь-якої речі, про яку говориш чи пишеш.

(Платон)

Промови достойної людини завжди спрямовані до вищого блага, вона ніколи не буде говорити навмання.

(Платон)

...Тільки в промовах повчальних, які проголошуються заради повчання, у промовах про справедливість, красу й благо є ясність, досконалість, які варті старань.

(Платон)

Не слова й не звук голосу становлять славу оратора, але спрямування його політики.

(Демосфен)

Не те добре, коли кричать великим голосом, але те є велике, коли говорять добре.

(Демосфен)

Всяке слово, якщо за ним не буде справ, уявляється чимось даремним і пустим.

(Демосфен)

Ні красномовне слово не може приховати поганство діяння, ні хороше діяння не може бути заплямоване огудним словом.

(Демокрит)

Все, про що маєш намір ти сказати, розглянь в умі своєму, бо у багатьох язик випереджає й саму думку.

(Сократ)

Достоїнство стилю полягає в ясності: доказом цього служить те, що якщо промова не є ясною, вона не досягає мети. Стиль не повинен бути ні занадто низьким, ні занадто високим, але повинен відповідати предметові мовлення.

(Арістотель)

Загальний тон промови слід обирати такий, який найбільшою мірою утримує увагу слухачів і який не тільки їх усолоджує, а й насолоджує без пересичення... Хто в змозі довго пити чи їсти тільки солодке? А помірного сма-

ку їжа й пиття легко позбавляють нас від пересичення. Та у всіх випадках надмірна насолода межує з огидою.

(Цицерон)

Ми часто говоримо, що одне доречне, а друге недоречне, — адже ми часто висловлюємось так про будь-які слова і вчинки, малі й великі, і кожного разу буває видно, наскільки важливе це поняття. Адже «доречно» і «потрібно» — два різних поняття, і засади їхні різні. «Потрібно» означає обов'язковість безвідносну, якій слід наслідувати завжди і у всьому; «доречно» означає начебто відповідність і згідність із обставинами та особами. Це стосується як вчинків, так і власне слів, а також виразу обличчя, рухів, ходи; усе протилежне буде недоречним.

(Цицерон)

Промова буває трьох родів: деякі відрізнялись якимись окремим родом, але дуже мало хто у всіх трьох однаково. Були оратори, так би мовити, балакучі, які мали однаково величну поважність думок і пишність слів, сильні, різноманітні, пишні, поважні, здатні й готові хвилювати й полонити душі, причому одні досягали цього промовою різкою, суворою, грубою, незавершеною й незаокругленою, а другі — гладкою, трунною й завершеною. Були, навпаки, оратори сухі, вишукані, здатні все передати ясно без подробиць, промовою влучною, відточеною й стислою; промова цього роду у деяких була майстерною, але не обробленою і спеціально уподібнювалася ними до промови грубої й невмілої, а в інших при тій самій бідності досягала благозвучності й вишуканості, бувала навіть квітчастою і помірно пишною. Але також розташований між ними середній і начебто помірний рід промови, який не має ні вишуканості других, ні буремності перших, суміжний з обома, який входить до складу такого роду, як кажуть, тече єдиним потоком, нічим не виявляючись, крім легкості й рівномірності: хіба що щось вплете, як у вінок, декілька бутонів, прикрашаючи промову скромним убором слів і думок.

(Цицерон)

Не повинно бути у промові оратора жодного слова, зараженого начебто іржею, жодного смислу, зробленого важко й не плавно за прикладом наших літописців; нехай уника оратор бридких і низьких жартів, нехай вводить у вівтар свій різноманітність...

(Таціт)

Промова, яка турбується про істину, повинна бути простою і немудрованою.

(Сенека)

...Якщо правда, що невинність і красномовство одне й те саме, то на цій підставі я прямо й відкрито заявляю, що нікому у красномовстві не поступлюся. Хто ж, справді, виявиться у цьому випадку красномовнішим за мене, коли я ніколи не роздумував ні про що таке, чого б не наважився сказати голосно?

(Апулей)

Багато говорити і багато сказати не є те саме.

(Софокл)

Монети, які найбільше цінуються, — ті, які мають найбільшу вартість при найменшому об'ємі; так і сила промови полягає в умінні висловити багато чого кількома словами.

(Плутарх)

Або якомога коротше, або якомога приємніше.

(Плутарх)

Відчуйте передусім у собі ті пристрасті, які ви сподіваєтесь викликати в інших.

(Горацій)

Прекрасна справа — уміти у всіх випадках добре володіти словом, але найпрекраснішим уявляється мені таке уміння, коли того вимагає необхідність.

(Дж. Боккаччо)

Немає магії сильнішої, ніж магія слів.

(А. Франс)

Немає нічого красномовнішого, ніж глибокі роздуми.

(Н. Трюбле)

Красномовство повинно бути стрімким. Якщо воно таким не буде, тоді не стільки справить враження, та й не справить його взагалі, якщо надто довго буде зупинятися на одних відчуттях і одних думках.

(Н. Трюбле)

Справжній оратор прикрашає свою промову тільки світлими істинами, найблагороднішими почуттями, виразами сильними й відповідними тому, що бажає він навіяти; він мислить, відчуває, і слова йдуть. Людина, обдарована великою душею, з деяким природним хистом говорити... ніколи не повинна боятися браку виразів. Її найнезначніші промови матимуть взірцеві риси, яким високомовні красномовці не в змозі навіть наслідувати.

(Ф. Фенелон)

Більша частина людей, які хочуть зробити гарні речі, шукає всюди без розбору пишні вирази; вона гадає, що все зробила, якщо назбирала купу чудових і пустих думок: вона прагне тільки обтяжити свої промови прикрасами, подібно до поганих кухарів, які не вміють нічого приправити як належить, і, думаючи, як надати кращого смаку стравам, кладуть у них багато солі й перцю.

(Ф. Фенелон)

Є стиль засліплюючий, який приваблює пустим блиском виразів чи який ганяється безупинно за маловажними й дитячими думками, або який забрідає у загальні місця, позбавлені усякого смислу, або який сяє не знаю якими квіточками, які опадають, як тільки їх потрусять, або який, нарешті, підносить до хмар, щоб ухопити високе. Усе це не є істинне красномовство, але смішні пусті убори.

(Ш. Роллен)

Істотне повинне поєднуватися з приємним, але приємне слід черпати тільки в істинному.

(Б. Паскаль)

Ми повинні зберегти пам'ять не про одні тільки діяння людей, а й про їх слова..

Справді, не можна не погодитися, що промови людей, переповнених досвідом про важливі складні справи і обставини, настільки ж слугують до примноження знань, наскільки дають поживу красномовству.

(Ф. Бекон)

...Не такою вже є малою влада уяви в області переконання, яке здійснюється силою красномовства. Адже якщо майстерна промова здатна голубити, запалювати, полонити у будь-яку сторону розум людей, то все це відбувається завдяки активній діяльності уяви.

(Ф. Бекон)

Там, де переконання було головним засобом спрямування суспільства, де людей перше переконували, а потім закликали до дій, — там значно зростало красномовство.

(А. Шефтсбері)

Ніщо не є таким красномовним, як пристрасті наші, особливо коли йдеться про захист прав їхніх. Вони породжують дотепність, прикрашену красномовністю... Легко розрізнити можна людину, яка захищає істину, і людину, яка захищає предмет пристрасті своєї. Перший говорить коротко, ясно, спокійно, останній же говорить широко й довго, хитросплетено, з таким жаром і полум'яністю, що не важко побачити джерело красномовності його. Присутність духу першого походить від упевненості, а надмірний жар останнього — від невпевненості, яка всередині його живе.

(Е. Юнг)

Мовлення, яке я люблю, це безхитрісне, просте мовлення, таке саме як на папері, так і на вустах; мовлення соковите й гостре, стисле й щільне, не стільки тонке й пригладжене, скільки могутнє й суворе; швидше складне, ніж нудне; вільне від усякої набундюченості, невимушене, сміливе; кожний шматок його повинен виконувати свою справу...

(М. Монтень)

Але хіба не правда, що дзвінка цитата спокушає нас більше, ніж правдиве мовлення?

(М. Монтень)

Є галузі, в яких посередність є нестерпною: поезія, музика, ораторське мистецтво.

Які тортури слухати, як оратор пихато виголошує нудну промову або поганий поет з пафосом читає посередні вірші!

(Ж. Лабрюйєр)

Є такі люди, які говорять раніше, ніж подумають, є й такі, котрі, навпаки, втомливо уважні до того, що вони говорять... Страждаєш від тяжкої роботи їхнього розуму. Вони начебто навантажені фразами й різними зворотами. У них все продумане, навіть жести й постава; вони не ризикують ні найменшим слівцем, хоча б воно могло справити самий найкращий ефект, в них не вирветься нічого несподівано вдалого, мовлення їхнє не тече вільним потоком: вони говорять правильно й нудно.

(Ж. Лабрюйєр)

Великі інтереси — великі пристрасті. Ось джерело великих слів, повновагомих слів.

(Д. Дідро)

Хвилююче питання несподівано пробуджує красномовність у людині.

(Д. Дідро)

Хоч би якою високою була майстерність, без ідеалу немає істинної краси. Краса ідеалу вражає всіх людей без винятку, краса майстерності приваблює явище знавця... Істинне красномовство буде непомітним. Якщо я помічаю вашу красномовність, значить, ви не достатньо красномовні. Різниця між достоїнством майстерності й достоїнством ідеалу в тому, що одне полонить зір, а друге полонить душу.

(Д. Дідро)

Уміння ненароком зронити фразу — один із найважливіших секретів красномовства.

(С. Шамфор)

Філософія розпізнає доброчинності, корисні з точки зору моральної й громадянської, красномовство створює їм славу.

(С. Шамфор)

Промова, так само як і наші вчинки, створює сприятливе враження тільки тоді, коли вона сповнена невимушеності, простоти й щирості.

(Ф. Вейсс)

Дбай більше про істину слів, ніж про красу мовлення.

(К. Еккартсгаузен)

Сказати що-небудь ґрунтовне і в той же час дуже гарно — справа нелегка; у крайньому випадку у той момент, коли відчуваєш красу не завжди вловлюєш ґрунтовність.

(Г. Ліхтенберг)

Справжнє красномовство полягає у сутності, але зовсім не у словах.

(Ш. Сент-Бев)

Доки кожне слово вимовляється правдиво, дотi і мистецтво слова удосконалюється...

(Дж. Рескін)

Тільки щиро висловлюючись, ви можете навчитися думати.

(Дж. Рескін)

Як часто неправильно вжите слово породжує помилкові судження!

(Г. Спенсер)

Що може бути кращим за красномовство вченого? Воно спирається на самий істинний стиль — рішучий, цілком відповідний до того, що треба висловити; швидше навіть він спирається на логіку — єдине і вічне підґрунтя хорошого стилю. Це красномовство цілком тотожне до красномовства оратора, якому слово служить тільки для вираження думки, а думка — для вираження істини!

(Е. Ренан)

Слово... є певною мірою стимулом розуму. Але коли словом занадто захоплюються і відривають його від реальності, воно вже втрачає зв'язок з дійсністю і стає сильним засобом сп'яніння розуму...

Перший симптом — це незмінно велика кількість слів для вираження пустого й короткого змісту. Скоро постає другий симптом: базікання, яке не виражає ніякого змісту. У цьому випадку набір голосних і приголосних вражає уяву письменника, оратора, слова ллються потоком, розум збуджується безперервною вібрацією слухових перетинок. За цим настає явне ослаблення розуму... Вживаються слова заради задоволення, яке дається їхнім звучанням, без усякої поваги до тої частини людської природи, яка називається інтелектом.

(Т. Майореску)

Якою великою є перевага живого слова перед написаним! Люди зачаровуються жестом, голосом, усією навколишньою обстановкою... Якщо вони хоч трохи прихильні до мовця, вони спочатку захоплюються, а потім уже прагнуть зрозуміти, що він говорить... У письменника немає таких палких прихильників: його твір читають у вільний час в селі чи в тиші кабінету; люди не збираються разом, щоб йому аплодувати... хоч би якою хорошою була його книга, її читають із упередженою думкою, що вона є посередньою... це не звуки, які тануть у повітрі й забуваються: що написане, того не зітреш.

(Ж. Лабрюйєр)

Мабуть, в усне мовлення можна вкласти ще тонший смисл, ніж у писемне.

(Ж. Лабрюйєр)

Животворне слово людини справляє на нас таку дію, яку не справляють ні книги, ні роздуми; воно сильніше вражає душу, глибше вкорінює в неї враження.

(С. Пелліко)

...Писемне слово... все ж більш абстрактне й обмежене, менш вільне, ніж усне, якому всю його вагомість може надати безпосередньо присутня особа.

(Л. Фейєрбах)

Написане слово — це бідняк, який пробиває собі шлях у світ власними зусиллями, у той час як усне, живе слово досягає вищих посад завдяки рекомендаціям її світлості княгині фантазії та її камердинерів — очей та вух.

(Л. Фейєрбах)

Усне мовлення — одне із найсильніших знарядь людини... Між книгою прочитаною і книгою переказаною немає ніякої різниці в ідеях; але ці ідеї, які виходять із вуст натхненної ними людини, доходять до мозку натовпу за допомогою вуха, яке є широкою дорогою для чуття... Слово вимовлене має значення переважно апостолічне: його бачать, його відчувають, воно є животрепетним і схоплюється цілком, просякнуте враженнями й ширянням людського духу.

(П. Мантегацца)

Чимало скарбниць у світі відкривається, як Сезам казкового Алі-Баби, словесним ключем.

(Ван-Дайк)

Слова — єдине, що буде жити вічно.

(Гезлітт)

Немає нічого сильнішого за слово.

(Менандр)

Де не загинуло слово, там і справа ще не загинула.

(О. І. Герцен)

Ти постарайся знайти більше, ніж сказано в словах.

(Овідій)

Гнучкий язик людини; промов у ньому — край непочатий. Царство словесне невичерпне по усіх напрямках.

(Гомер)

Бесіда — мистецтво, в якому суперником людини виступає усе людство.

(Емерсон)

Велике діло — добре слово. Воно часом дорожче від усього, від усяких ліків, від багатств і потрібне людині, як хліб і мед, як жива вода.

(О. Довженко)

Слова — квіти, справа — плід.

(Аль-Харизі)

Про побудову промови. Композиція виступу

Усяка розмова повинна бути складена, наче жива істота, — у неї повинно бути тіло з головою й ногами, причому тулуб і кінцівки повинні пасувати одне одному і відповідати цілому.

(Платон)

У чому полягає мистецтво промов: вони не повинні бути ні довгими, ні коротким, але в міру.

(Платон)

Тільки розробка предмета робить промову захоплюючою: адже пізнати самі предмети зовсім не складно. Що ж є, отже, надбанням мистецтва? Створити вступ до промови, причому привернути слухача, збудити його увагу й підготувати його до своїх повчань, викласти справу коротко й ясно, щоб усе в ній було зрозумілим, обгрунтувати свою точку зору та спростувати протилежну і зробити це не хаотично, а за допомогою такої побудови окремих доказів, щоб загальні наслідки випливали із часткових доказів; нарешті, замкнути все це запальним або заспокійливим висновком.

(Цицерон)

...Бо у промові повинно бути те саме, що буває у тілі людському, яке має свої істинні окраси від гарної своєї будови.

(Ш. Роллен)

...Бійся одразу переходити до справи, якщо слухачі щось мають проти неї: щоб ліквідувати упередження, потрібні деякі непрямі шляхи, як потрібні зм'якшувальні припарки перед втиранням мазі.

(Ф. Бекон)

Форма, в яку одягнені думки оратора, збуджує увагу й захоплення натовпу.

(Ф. Честерфілд)

Як правило, людина здатна сприймати таку промову, тривалість якої в середньому становить три чверті години, після чого сприйняття падає. Починаючи з цього моменту, плюс, якого домігся оратор, нестримно перетворюється у мінус, і оратор повинен радіти, якщо при перевищенні середньої тривалості промови плюс і мінус ще знаходяться у стані рівноваги.

(І. Бехер)

Вступ до ораторської промови є те саме, що для тіла людського голова. Вступ є самою видною й відчутною частиною: його слухають з більшою уважністю, він привертає або відволікає увагу слухачів. Часто, якщо вступ

30 0-319

красномовний, слухачі у таке приходять засліплення, що огріхи в інших частинах промови ніким не бувають помічені; якщо ж він поганий, то хоч би якою решта твору була прекрасною, оратор приймається усіма без задоволення; настільки сильними є перші враження.

Вступ взагалі повинен бути скромним і простим; оратор, починаючи говорити шанобливо, може помалу закрадатися в розум своїх слухачів і після того зробитися абсолютним їхнім володарем.

(Г. Гайар)

...Звичайно приділяють більше уваги початку й вступній частині своїх промов, ніж їхньому висновку...

Потрібно не лише завчасно обдумувати заключення промови, яке стосується безпосередньо самої справи, але й подбати про ті слова, якими можна було б вишукано й дотепно завершити свою промову...

(Ф. Бекон)

Заключення, або завершення промови, справедливо можна назвати ораторським пробним каменем; ось тут він повинен зовсім подолати впертість недовірливих і упередженням переповнених слухачів...

(Г. Гайар)

Звичайно бояться вступу до промови, але я думаю, що ті, які вміло роблять відступи, подібні до довгоруких, — вони більше можуть захопити.

(Ш. Монтеск'є)

...Коли стала ясною головна, основна думка, ідея усієї промови, тоді чи не стає вона принципом і джерелом решти? Частковості, не пов'язані ні між собою, ні з головною думкою промови, хоч би як багато їх було, не становлять іще багатства думки: без внутрішнього зв'язку промова не може бути складена з них, і живий організм промови не сформується. Якщо знайдено ідею, сутність, то, хоча вона й проста, однак не тільки не викликає, але, навпаки, об'єднує й зв'язує усі частковості разом; тоді-то вони й цілком визначаються, вкладаючись і виступаючи у певному порядку.

(Оле-Ляпрюн)

Оратори, які ніяк не можуть зупинитися, — справжні мучителі слухачів; оплески, які лунають у довгоочікуваному кінці, сприймаються як зітхання,

як подяка за те, що нарешті прийшов кінець... Є оратори, майстри публічних виступів, які завчасно точно намічають кінець, щоб потім не шукати його і не знищити цими пошуками ефекту всієї промови.

(І. Бехер)

Загальні місця — це інваліди істини.

(А. Декурсель)

Довга промова так само не просуває справи, як довге плаття не допомагає ходінню.

(Ш. Талейран)

Розвиваючи думку у промові, слід спочатку схему її вкласти в розум слухача, потім у наочному порівнянні показати її уяві і, нарешті, на м'якій ліричній підкладці обережно покласти її на слухаюче серце, і тоді слухач — Ваш військовополонений і сам не втече від Вас, навіть коли Ви відпустите його на волю, залишиться слухняним Вашим слухачем.

(В. О. Ключевський)

Лекція, переобтяжена фактами, нагадує вогнище, настільки завалене дровами, що воно починає загасати.

(Д. І. Менделєєв)

Кінець — розв'язання всієї промови... Кінець повинен бути таким, щоб слухачі відчули (не тільки у тоні лектора, це обов'язково), що далі говорити нема чого.

(А. Коні)

Якщо думка стрибає з предмета на предмет, перекидається, якщо головне постійно переривається, тоді таку промову майже неможливо слухати. Слід побудувати план так, щоб друга думка випливала з першої, третя з другої тощо. Або щоб був природний перехід від одного до другого. Природна течія думки дає, крім розумової, глибоку естетичну насолоду.

(А. Коні)

Оратор і аудиторія. Контакт оратора з аудиторією

Усякому, хто творить промову, годиться прилаштовуватися до слухачів, хто не хоче слів на вітер кидати...

(Сократ)

Є три причини, які збуджують довір'я до мовця, тому що є рівно стільки речей, в силу яких ми віримо без доказів, — це розум, доброчесність і благоприхильність... крім цих (трьох причин) немає ніяких інших. Якщо таким чином слухачам здається, що оратор має усі ці якості, вони неодмінно проймаються до нього довір'ям.

(Арістотель)

Слухач завжди співчуває оратору, який говорить із почуттям, якщо навіть він не говорить нічого ґрунтовного; ось таким способом багато ораторів за допомогою тільки шуму справляють сильне враження на слухачів.

(Арістотель)

У той час, коли в інших мистецтвах вище всього якраз те, що далі всього віддаляється від думок і поглядів профанів, — в ораторському мистецтві було б найбільшою помилкою відхилятися від звичайних зворотів мови й від середнього людського розуміння.

(Цицерон)

Збуджувати сміх оратор має не тільки тому, що сама веселість, викликана оратором серед слухачів, робить їх доброзичливими до нього, не тільки тому, що всі дивуються дотепності, яка часто криється в одному слові, особливо коли вона сказана при сперечанні чи нападі. Але це необхідно й тому, що, збуджуючи сміх, оратор або розбиває, або заплутує, або принижує, або страхає, або втихомирює супротивника...

(Цицерон)

Змагання вимагає великих зусиль від оратора. Тут корисніша поміркованість, а іноді й терплячість.

(Квінтиліан)

Занадто вільні оратори не знають, що ненависть терпить більше дії, ніж лайка, бо збуджена нами ненависть робить ненависними нашого супротивника, а наша лайка робить ненависними нас самих.

(Квінтиліан)

...Красномовство полягає у вмінні встановлювати зв'язок між умами й серцями наших слухачів і нашими власними думками і словами, а це означає, що пе́редусім ми повинні добре вивчити людське серце, знати всі його пружини, лише тоді наша промова дійде до нього і його переконає. Станемо самі на місце тих, хто нас слухає, і перевіримо на самих себе, чи є вірною обрана нами форма, чи гармонує вона з темою, чи справляє на тих, хто зібрався, таке враження, що вони не в змозі їй протистояти. Слід по можливості зберігати простоту й природність, не перебільшувати дрібниць, не применшувати значного. Форма повинна бути вишуканою, але цього замало, вона повинна відповідати змістові й мати в собі усе необхідне, але тільки необхідне.

(Б. Паскаль)

Якби ми могли так само досконало говорити, як ми відчуваємо, тоді б оратори зустріли мало незговірних слухачів.

(Г. Ліхтенберг)

Відомо, що, проголошуючи промову, я повинен передусім потурбуватися про те, щоб переконати своїх слухачів... Найсильніше ж переконання — обіцянка сказати нові й дуже важливі речі, щоб привернути увагу аудиторії.

(А. Данте)

Одна справа земля на початку весни, готова до прийому в себе насіння трав і квітів, інша — взимку; різні пори року по-різному схильні до прийому насіння... Тому й слова, які начебто насіння дій, мають досить обережно вживатися, щоб добре були сприйняті й дали плоди. Тому час має бути передбачений як мовцем, так і тим, хто має слухати: справді, якщо перший висловлюється, будучи далеко не прихильним до цього, тоді слова його найбільше приносять шкоди, а якщо слухач зовсім не прихильний до сприйняття, тоді слова сприймаються погано, хоч би якими хорошими були.

(А. Данте)

Є люди, які говорять гарно, але пишуть далеко не так. Це буває тому, що місце, слухачі тощо схвильовують їх і видобувають з їхнього розуму більше, ніж вони могли б дати без цього тепла.

(Б. Паскаль)

Якщо хочеш переконати, прагни перш за все сподобатися, прагни, щоб твій голос звучав гармонійно, щоб кожний склад твій був ясно відбитий, щоб головні пункти у твоїй промові та її висновок звучали сильно й голосно. Все повинно захоплювати. Якщо ти говориш не так, тоді краще не говори зовсім...

(Ф. Честерфілд)

Краса стилю й заокругленість періодів справляють на слухачів надзвичайно сильне враження. Надай їм і своїй промові хоча б два заокруглених благозвучних періоди, які вони могли б запам'ятати й повторити, і вони підуть додому настільки ж задоволені, як і ті, які, повертаючись із опери, всю дорогу наспівують одну чи дві мелодії, що вразили їхній слух і втримались у пам'яті...

(Ф. Честерфілд)

Оратор, який виступає перед певною аудиторією, повинен враховувати рівень її здібностей, інтересів і забобонів; у противному випадку він даремно буде розраховувати на вплив серед її слухачів і на їх прихильність. Якщо в аудиторії є якісь упередження проти нього, то, хоч би якими необгрунтованими вони були, він не повинен проходити повз цей несприятливий факт і, перш ніж приступити до предмета свого виступу, він повинен намагатися прихилити до себе аудиторію й домогтися її прихильності.

(Д. Юм)

Оратор, який виступає на громадських зборах і який бажає прикувати слухачів, повинен говорити з чистим серцем і відкритою душею; він повинен бути завжди однаково настроєним відносно своєї аудиторії. Він повинен показати, що усі, хоч би яким способом вони розходились з окремих питань, насправді переслідують одну мету — істину.

(Е. Фукс)

Щоб стати переконливим оратором, головне правило, здається, полягає у тому, що людина повинна бути завжди впевнена у тому, в чому вона інших переконати наміряється.

(Х. Блер)

...Якщо хочемо ми когось навчити чи розучити, необхідно спочатку сподобатися: у цьому-то й криється найголовніша пружина, за допомогою якої приводиться в дію уся машина розуму й серця людського.

(Г. Гайар)

Це великий ораторський прийом — вміти іноді тільки вговорити людей, коли їх можна було б переконати. Потім вони часто думають, що їх переконали, між тим як їх просто вговорили.

(Г. Ліхтенберг)

Оскільки оратор прагне до живого практичного впливу промов, він перш за все повинен враховувати місце, де він виголошує промову, ступінь освіченості, рівень розуміння, характер слухачів, щоб не втратити бажаного практичного результату, помилившись у виборі тону, який підходить саме для цієї хвилини, людей і місця.

(Г. Гегель)

Учися подобатися... вдалим вибором слів і точною зміною голосу. Той, хто вміє приємно говорити, прихиляє своїх слухачів, і тому, коли прийде час спонукати їх до чогось доброго чи відхиляти від будь-чого злого, він матиме на них більший вплив.

(С. Пелліко)

Враження, яке зберігається в уяві слухачів після справжньої ораторської промови, являє собою ряд образів. Люди не стільки слухають велику промову, скільки бачать і відчувають її. Внаслідок цього слова, які не викликають образів, утомлюють їх. Дитина, яка гортає книгу без малюнків, — це абсолютно те саме, що слухач перед людиною, яка здатна тільки до слововерження.

(Р. Гарріс)

Якщо людина говорить дійсно те, що думає, то знайдуться слухачі, хоч би якими були перешкоди.

(Т. Карлейль)

Публіка — це той інструмент, на якому грає оратор, але це живий інструмент, який виявляє, зі свого боку, свою активність. Між тим, хто говорить,

і тими, хто слухає, відбувається безперервний обмін почуттями й настроями, хто не відчуває цього, не створений бути оратором для натовпу.

(Е. Лабуле)

Кожне слово має тільки те значення, в якому його може сприйняти слух.

(Дж. Рескін)

Хто береться пояснити щось дуже складне людині, розум якої не досить розвинений, той помічає, що хоча ця людина розуміє кожну частину пояснення зокрема, їй не вдається, однак, зв'язати ці частини в струнке ціле, тому що перша з них вислизає з розуму раніше, ніж засвоїться остання. Це стосується не лише слухачів, але й багатьох читачів.

(Г. Спенсер)

Кращою похвалою ораторові буде, якщо кожний, хто чув його промову, скаже собі: «Але я сам так думав, він лише висловив так, що я відчував».

(Віолле де Дюк)

...Будьте сміливими! Горе тому, в кого немає сміливості зустрічатися віч-на-віч з аудиторією, яка часто тим грізніша, коли вона спокійна й мовчазна!

(М. Ажам)

Неприйняття до уваги характеру слухачів зробить безплідним зусилля навіть великого таланту.

(О. Бен)

Оратор має бути знайомий з предметом промови до найменших дрібниць, тоді він зможе скористатися усіма сторонам предмета для досягнення успіху.

В наявності двох умов — знання предмета й знання слухачів — успіх оратора в їх комбінації залежить від сили й обсягу тих розумових здібностей, якими він володіє. Недостатньо навести лише декілька очевидних точок зіткнення предмета з поглядами слухачів; оратор повинен розкрити усі факти, які сюди належать, близькі й віддалені, в усьому їх обсязі.

Для переконливості слід уміти урізноманітнювати вирази. Факт, який не залишив враження в одній формі, може мати успіх при її зміні.

(О. Бен)

Поведінка самого оратора може відбитися на його успіхові. Під поведінкою оратора мається на увазі взагалі його тон і манери, а зокрема, вибір того чи іншого духу промови — примирливого чи суворого, смиренного чи зверхнього.

Поступливість необхідна при наявності сильної опозиції; але дія цієї м'якої манери посилюється, якщо відомо, що оратор має здатність нападати.

(О. Бен)

Якби усі люди були однаковими і перебували завжди у тому самому настрої, ораторові досить було б знати самого себе, щоб уміти впливати на інших. Але при наявності великого розмаїття людських характерів потрібен важкий труд для вивчення значної кількості людей...

Безумовно, кожен оратор має безліч спільних точок зору зі своїми слухачами, але вважати, що всі люди у всьому схильні вчиняти так, як ми самі, це хоча й природно, але невірно...

Є ще важлива умова — інтелектуальне обличчя слухачів, тобто характер і розміри наявних у них знань, їх практичний спосіб дій.

З розумовим запасом людини і з її здатністю сприйняття необхідно рахуватися, хоч би за чим ми зверталися до неї — навчити її чого-небудь, переконати у чомусь або дати їй насолоду. В ораторському мистецтві це знання дає точку опори доказам оратора і становить необхідну умову для доступності промови.

(О. Бен)

Елемент поезії може бути введений в ораторську промову для посилення її дії, якщо оратор має художню вдачу. Поетичний ореол, яким оточений предмет промови, схиляє слухачів на користь думок оратора.

Закони, які керують дією на почуття у художньому творі, застосовуються і до ораторської промови, коли треба посилити почуття або збудити інтерес.

(О. Бен)

Що стосується вияву почуттів самим оратором, то краще, якщо він буде стримувати себе доти, доки аудиторія не почне надихатися: тоді вона буде чекати натхнення і з його боку.

Виявлення своїх почуттів оратором є могутній засіб захоплювати інших, але часто споглядання того, як оратор стримує свої почуття, швидше запалює аудиторію...

Зрозуміло, що при всякому способі переконання повинен, хоча б тільки зовні, лежати в основі якийсь аргумент, на якому і базується звернення до пристрастей переконуваного.

(О. Бен)

Приберіть геть усі п'ятаки мідних правд. Залиште тільки чисте золото правди.

(О. Довженко)

Мені потрібні зустрічі з народом, з моїми людьми, аби помножити себе, свої думки і почуття, братаючись думками й почуттями з іншими. І жити треба тим, що є хорошого й красивого в людях.

(О. Довженко)

Про голос, жести, міміку, рухи тіла оратора

Є такі слова, інтонації голосу й вирази обличчя, які завжди і незмінно викликають в людях неприємні душевні хвилювання; є й інші слова, інтонації голосу й вирази обличчя, які викликають лише приємні душевні хвилювання.

(Г. Спенсер)

...Його вирази, його очі, голос, рухи тіла, сама пристрасть, яка ним рухає, спонукають вірити, що ця пристрасть є істинною. Він (оратор — Г. С.) вражає почуття, а через це вражає душу, тривожить її й торжествує...

(А. Тома)

Як у голосі людини відображаються різні ступені її віку, так людина виявляє тембром голосу свої внутрішні здібності й стан духу. Ясний і глухий, високий і низький, густий і рідкий, дзвінкий і приглушений тембр, швидкість і млявість, монотонність і різка зміна інтонації, високий дзвінкий дискант і низький гучний бас, одним словом, — уся гама звуків від першого, ледь чутного, до гучних гуркотань грому має певне значення, і ще з'явиться колись людина, яка буде здатна по голосу визначати людський характер...

(К. Шубарт)

Тон голосу, очі і вираз обличчя мовця є не менше красномовним, ніж самі слова.

(Ж. Лабрюйєр)

Модуляції голосу — найпрекрасніша з усіх чарівностей красномовства. Це музика мовлення.

І хороші оратори, коли хочуть переконати у чомусь своїх слухачів, завжди супроводжують руками свої слова, хоча деякі дурні не турбуються про таку окрасу і здаються на своїй трибуні дерев'яними статуями.

(Леонардо да Вінчі)

А чого тільки ми не виражаємо руками? Ми вимагаємо, обіцяємо, кличемо й проганяємо, погрожуємо, просимо, відмовляємо, захоплюємося, розкаюємося, лякаємося, наказуємо, підбадьоруємо, заохочуємо, звинувачуємо, прощаємо, зневажаємо, плещемо в долоні, благословляємо, принижуємо, звеличуємо, вшановуємо, радіємо, співчуваємо, сумуємо, дивуємося, вигукуємо. Стільки ж найрізноманітніших речей, як і за допомогою язика! Кивком голови ми погоджуємося, відмовляємо, вітаємо, вшановуємо, величаємо, запитуємо, виряджаємо, тішимося, пестимо, підкоряємося, погрожуємо, запевняємо, повідомляємо. А чого тільки не виражаємо ми за допомогою брів чи за допомогою плечей! Немає руху, який не говорив би і при тому мовою, зрозумілою усім без усякого навчання, цілком узвичаєною мовою.

(М. Монтень)

Коли промова складається з гарячих рухів, живих вигуків і різноманітних змін голосу, то уява має більше роботи й пристрасті зрушуються швидше.

(Х. Блер)

...Виразний погляд, доречно зроблений рух тіла варті іноді значно більше усіх промов.

(Г. Гайар)

Як багато може означати вираз душевних рухів в очах, легкий рух руки, маленька зморшка на обличчі, погляд! З якою ясністю, з якою силою, з якою тонкістю й гнучкістю бувають від того видимі й найм'якші риси відчувань, найнепримітніші спорідненості. Ними і тільки ними можуть душі начебто безпосередньо бесідувати з душами, торкатися одна одної, одна в одну про-

никати, оживлювати й полонити рвучкою силою. Ними часто робить оратор в одну мить такі дії, яких не зробила б поєднана сила діалектики й красномовства відбірними словами.

(К. Віланд)

Можна язиком говорити одне, а обличчям і жестами виражати прямо протилежне.

(І. Ньєво)

Жести й манери повинні бути як мимовільні наслідки сердечних рухів, а не навпаки...

(Ф. Вейсс)

Про емоційність, ясність, стислість, простоту мовлення

Митець думає не тільки розумом, але й серцем.

(О. Довженко)

Сила духа й пристрасть роблять людей красномовними.

(Квінтиліан)

Кожна розмова, яка не творить у вас ніякого відчуття, яка служить тільки для звеселення вашого розуму і яка не зачіпає вашого серця, хоч би якою гарною вона здавалася, не може називатися красномовною... Вся сила слова повинна прагнути єдино до того, щоб надавати руху таємним пружинам, які натура вкладає у серце людське.

(Ф. Фенелон)

Пристрасті — це єдині оратори, докази яких завжди є переконливими, їхнє мистецтво народжене начебто самою природою і грунтується на незмінних законах. Тому людина безхитрісна, але захоплена пристрастю, може переконати швидше, ніж красномовна, але байдужа.

(Ф. Ларошфуко)

Природа робить людину красномовною, коли вона має великий інтерес або велику пристрасть. Хто дійсно збуджений, той бачить речі в іншому світ-

лі, ніж інші люди. Все дає для неї привід до швидкого порівняння і до метафори: без усякої умисності вона все одухотворює і в своїх слухачів переносить частину свого ентузіазму.

(Вольтер)

Усі ефекти, які викликаються красномовством, вищою мірою приємні, як і почуття, які викликаються живописом і театром.

(Д. Юм)

Пристрасті — небезпечна зброя, коли вони не керуються розумом, якщо супроводжують його і служать йому. За допомогою пристрастей красномовство володарює і торжествує над серцями. Хто вміє пристойно збуджувати їх, той керує розумом людей.

(Ш. Баттьо)

Подбайте про те, щоб усі слова ваші були зрозумілими, пристойними і правильно розташованими, щоб кожне речення і кожний ваш період, вигадливий і повнозвучний, з найбільш можливою і доступною вам простотою й жвавістю передав те, що ви хочете сказати; висловлюйтесь ясніше, не затуманюючи і не заплутуючи смислу. Подбайте також про те, щоб, слухаючи вашу промову, меланхолік розсміявся, веселун став ще веселішим, простак не скучив, розумний прийшов у захоплення від вашої вигадки, поважний не засудив їх, мудрий не міг не віддати їй хвалу.

(М. Сервантес)

Чим прекрасніша думка, тим дзвінкіша фраза.

(Г. Флобер)

Слово, яке йде від серця, проникає в серце.

(Нізамі)

Головна причина довгих речей — брак правоти у відстоюваній справі.

(К. Гільті)

І найблискучіша промова набридає, якщо її затягти...

(Б. Паскаль)

Часто оратори надолужують довжиною те, чого не вистачає у них у глибину.

(Ш. Монтеск'є)

Ясність — краса глибоких думок.

(К. Вовенарг)

Люди, обдаровані природним красномовством, говорять іноді з такою ясністю й стислістю про великі речі, що більшість людей не передбачає у словах їхніх глибини. Уми важкі, софісти, не визнають філософії, коли красномовство робить її загальнодоступною і відважується зображати істину рисами сильними й сміливими. Вони вважають поверховим і пустим блискучий виклад, який сприяє доказові великих думок. Вони хочуть визначень, розподілів, дріб'язковостей і аргументів. Якби Локк виклав жваво на небагатьох сторінках мудрі істини своїх писань, вони не насмілилися б зарахувати його до числа філософів сторіччя.

(К. Вовенарг)

Ясний виклад думок — незмінний супутник розуму, краща його оздоба, і немає жодної великої думки, яка не виграла б від викладення толкового й доброго; влучність і доцільність сказаного слова мають часто вирішальне значення для того поняття, яке ним виражене.

(Ф. Вейсс)

Талант ніколи не говорить трьох слів там, де досить двох. Стислість корисна завжди і всюди, особливо ж у серйозних справах, в яких виграти час означає часто виграти саму справу.

(Г. Ліхтенберг)

Велике правило: якщо твоє небагато що не становить нічого оригінального, то і вислови його у крайньому випадку оригінально.

(П. Буаст)

Коли не можуть злетіти думками, тоді звертаються до високопарного стилю.

(Жан-Жак Руссо)

...Безумовно, що найпереконливіші промови саме ті, де міститься найбільше образів.

(К. Гельвецій)

Чому... потребується різноманітність у стилі й зворотах мовлення? Тому що одноманітні звороти мовлення притуплюють увагу, а коли увага притуплена, ідеї й образи виступають перед нашим розумом менш ясно і справляють на нас слабке враження.

(Т. Карлейль)

У душі оратора повинна лежати істина й висловлюватися полум'яно, а інакше набагато краще, якщо він буде мовчати.

(Г. Лансон)

У багатьох людей є цілий словник, який позбавляє їх від думок: він складається із слів, які мало що виражають, а тому додаються до чого завгодно. Це — наліпка на порожніх пляшках.

(А. Шопенгауер)

Занадто багато слів затемнюють думку, яка повідомляється. Кожне зайве слово, хоча й поставлене для роз'яснення, справляє зворотну дію. Багато слів для небагатьох думок — неспростовне свідчення посередності: ознака видатної голови — багато думок у небагатьох словах.

Істина красивіша у голому вигляді і враження від неї тим глибше, чим простіше є вираження... Як у будівельному мистецтві слід уникати нагромадження прикрас, так у мистецтвах словесних слід стерегтися передусім зайвих риторичних прикрас, непотрібних поширень і взагалі усяких зайвих виразів.

Істинна стисліть виразів полягає у тому, щоб говорити лише те, що достойне бути сказаним і, навпаки, не говорити того, що кожен сам може подумати. Але стислості ніколи не слід приносити в жертву ясність чи граматичну правильність мовлення...

(А. Шопенгауер)

Хто ясно мислить, той ясно й викладає...

(А. Шопенгауер)

Усякий прекрасний і багатий думками розум завжди буде висловлюватися найбільш природно, без натяків і ясно повідомляти свої думки іншим. На-

впаки, розумова злиденність, заплутаність, пихатість будуть обряджатися у найвишуканіші вирази і найтемніші промови, щоб пишними фразами прикрити хирляві, нікчемні й буденні думки, подібно до людини, яка, не маючи величі краси, хоче замінити цей недолік одягом.

(А. Шопенгауер)

Хоч би що говорили дипломати й поети, головне достоїнство мов — в ясності.

(Стендаль)

Стисліть надає сили мові. Є вирази, які мають властивості променів сонячних, чим більше вони згущені, тим сильніші вони.

Для ясності промови необхідно, щоб кожне слово вживалося в якомусь із добре відомих його значень і щоб для думки добиралися найбільш доречні слова. Але цього не можуть навчити ніякі правила стилістики; це залежить від загального розвитку розуму.

(О. Бен)

Ясність думки і ясність виразів звичайно зустрічаються разом.

(Т. Маколей)

Людина, яка засуджує і висміює помилкові думки й погані вчинки інших людей, повинна мати особливу силу переконання, а для цього, крім гострого ока, необхідно володіти і не менш цінним мистецтвом ясно викладати свої думки.

(М. Ларра)

Одного неточного, невдало сказаного або хоча б погано вимовленого слова іноді досить, щоб зіпсувати усе враження.

(А. Міцкевич)

Слово і музика. Музика слова

...Музика здатна певним чином впливати на етичну сторону душі; і якщо музика має такі властивості, тоді, очевидно, вона повинна бути включена до числа предметів виховання молоді.

(Арістотель)

Музикант також поет; пара очей може його раптом перенести в кращий світ, де музи можуть жартома навіяти йому великі творіння.

(Л. Бетховен)

...Музика — джерело радості мудрих людей, вона здатна викликати і в народі хороші думки...

(Сюнь-цзи)

...Хто бажає у музичній творчості зберегти вимогу краси й вишуканого смаку, той повинен... доповнити свої музичні заняття іншими науковими предметами, зробивши своєю провідницею філософію, бо вона одна має змогу визначити для музики потрібну міру й ступінь корисності.

(Плутарх)

...Музика жахлива, коли ні такту в ній, ні міри немає.

(У. Шекспір)

Музика навіть у самих жахливих ситуаціях повинна завжди чарувати слух, завжди залишатися музикою.

(Моцарт)

Я дуже сумував би, якби моя музика лише розважала моїх слухачів: я прагнув зробити їх кращими.

(Г. Гендель)

Почуття, іронія, пристрасть, навіть одноманітність, коли вона є характерною,— все доступне музиці, за винятком поганих віршів.

(Ґретрі)

Вам цікаво знати, чи сприйнятливий такий-то індивідуум до музики? Придивіться, чи простий і справедливий його розум; чи вільні від вигадливості його промови, манери, одяг; чи любить він квіти, дітей; чи владарює у ньому ніжне почуття любові... така істота пристрасно любить гармонію й закладену в ній мелодію...

(Ґретрі)

Музика завжди змістовна. У кожного дійсно музичного твору є ідея...

(Л. Бетховен)

Ви спитаєте мене, звідки я беру свої ідеї? — я вловлюю їх на лоні природи, у лісі, на прогулянках, у тиші ночі, рано-вранці, збуджений настроями, які у поета виражаються словами, а в мене перетворюються на звуки, звучать, вирують, доки не стануть переді мною у вигляді нот.

(Л. Бетховен)

Люди у всьому світі отримують задоволення, слухаючи прекрасні звуки, але якщо це задоволення не оживлюється звичними модуляціями мелодії, воно не викличе захоплення і не перейде у насолоду.

(Ж.-Ж. Руссо)

...яке мовлення не почую, хто б не говорив (головне що б не говорив), вже у мене у мозкові працює музичний виклад такого мовлення.

(М. Л. Мусоргський)

Музика — народна потреба.

(Л. Бетховен)

Я вважаю неможливим складати музику, яка не відчута мною достатньо: це здається мені брехнею, бо ноти мають такий самий визначений смисл, як і слова,— може бути, ще більш визначений.

(Ф. Мендельсон)

...Але й любов — мелодія...

(О. С. Пушкін)

Є хвилини, коли цілком відчуваєш брак земної мови, хотів би висловитися якоюсь гармонією, музикою. Музика — неречовинна донька речовинних звуків, вона одна може перенести тремтіння однієї душі в другу, перелити солодку, несвідому нудьгу.

(О. І. Герцен)

...Хоч би яку промову почув, хоч би хто говорив (головне, що б не говорив), вже в мене у мозкові виробляється музичний виклад такої промови.

(М. Л. Мусоргський)

Поєднання слова з музикою доповнює одне одного: слову музика надає незвичайну силу вираження, музиці слово — повну визначеність. Поєднан-

ня поезії з музикою може посилити силу враження тієї та іншої, довести її до вищого ступеня, а це і є завданням мистецтва.

(Ц. А. Кюї)

Музикант знаходить для себе їжу не в одній тільки музиці. Відтінок мовлення, ритм його руху, гармонія посмішки дають йому більше музики, ніж симфонія якого-небудь його побратима.

(Р. Роллан)

...Щось в кожному слові од музики...
І форма своя, і свій лад.

(П. Мовчан)

При поєднанні слова з музикою одне доповнює інше: слову музика дає незвичайну силу вираження, музиці слово — повну визначеність. Поєднання поезії з музикою може посилити силу враження тієї й іншої, довести її до вищої межі, а це і становить завдання мистецтва.

(Ц. А. Кюї)

Затям собі і стверди це життям,
що слово — з музики, з її гірких агоній, і мати слова — скрипка.
Це затям!

(І. Драч)

Ми думаємо, мріємо, сумуємо також у певному темпоритмі, що у всі ці моменти проявляється життя. А там, де життя, там і дії, де дії — там і рух, де рух — там і темп, а де темп — там і ритм. У кожної пристрасті, стану, переживання свій темпоритм.

(К. Станіславський)

Ставте дієзи в ключі!

(П. Тичина)

Ніби щойно прокинувшися, він відкрив очі на світ і основний первень всесвіту побачив у ритмічному русі, гармонійному звукові, музиці. Цей ритм всесвіту і є «соняшними кларнетами».

(О. Білецький)

КРИЛАТІ ЛАТИНСЬКІ ВИСЛОВИ ПРО СЛОВО[1]

1. Alia commitenda, alia coelanda

Про одне слід говорити, а про інше — мовчати.

Пор.: Про одне хоч сім кіп, про інше заціп.

Ця думка вперше зафіксована в «Одіссеї».

2. Audi, sile

Слухай і мовчи.

Пор.: Мовчи, глуха, менше гріха.

Хто мовчить, той трьох навчить.

Вислів зустрічається у Софокла і Лукіана.

3. Clavis in lingua

Язик під замком.

Пор.: Язик за зубами.

Цей фразеологізм зустрічається ще в Есхіла («Наш язик потребує замка»). Подібний вислів знаходимо в Софокла — «Золотий ключ стримує язик» і Лукіана — «На язик слід накласти печать, щоб він міг приховувати таємниці». Відома також настанова Ямвліха (одного з піфагорійців): «Передусім стримуй язик». Зовсім в іншому, політичному плані звучить цей вислів у «Персах» Есхіла: «І вже не буде більше у людей язик під замком». Тут великий трагік пов'язує свободу слова з демократизацією політичного устрою в Афінах.

4. Cuius regio, eius lingua

Чия країна, того й мова.

Пор.: Чий обід, того й пісня, чий край, того й звичай. Чия власть, того й масть.

5. Cum rem animus occupavit, verba ambiunt

Якщо розум оволодів темою (предметом), то слова приходять самі собою.

[1] Див.: Корж Н. Г., Луцька Ф. Й. Із скрабниці античної мудрості.— К., 1988.— С. 173—193.

Аналогічна думка в більш лаконічному формулюванні — Rem verba sequentur («Слова підуть слідом за предметом») зустрічаються ще в римського оратора Катона Старшого. У наведеній вище, більш поширеній словесній формі, вона збереглася в пізніше створеному підручнику риторики. Саме цей останній варіант вислову наводить Сенека Ритор («Контроверсії»). Згодом поданий вище вислів використав Горацій як вимогу, адресовану поетам-початківцям: Rem tene, verba sequentur — «Збагни тему, а слова знайдуться». Пізніше цю вимогу повторив Юлій Віктор у своєму трактаті «Наука риторики», а в нові часи — Буало в «L'art poetique».

6. Dictum ac factum

Сказано — зроблено.

Пор.: Сказано як зав'язано.

7. Ex cuius lingua melle dulcior fluebat oratio

З язика його лилися слова, солодші від меду.

Так пише Гомер про старого Нестора, учасника Троянської війни, мудрого порадника, відомого своїм красномовством. Латинський переклад Гомерового вислову зустрічається у Цицерона.

8. Homo semper in ore aliud fert, aliud cogitat

У людини завжди на язику одне, а в думках інше.

Пор.: Каже про буряки, а думає про капусту. На словах милість просить, а за халявою ножа носить.

9. Melius est prudenter tacere, quam inaniter logui

Краще мудро мовчати, ніж даремно базікати.

Або: Краще мудро мовчати, ніж говорити дурниці.

Пор.: Добра голова не скаже пусті слова. Краще мудре мовчання, ніж дурне казання.

10. Montes auri polliceri

Обіцяти золоті гори.

Вживається як приказка для засудження безпідставних хвалькуватих обіцянок.

11. Multa paucis

Багато небагатьма словами (сказати).

Пор.: Коротко, але змістовно. Сказати з горобця, щоб розжувати з галку.

Цей вислів часто використовується як епіграф.

12. Nescit vox missa reverti

Сказане не повернеться.

Пор.: Сказаного не доженеш. Відрубаного не приточиш.

У Горація цей вислів вживається як порада майстрам художнього слова ретельно працювати над мовою своїх творів, щоб пізніше не переробляти їх. Часто зустрічається і в широкому плані — щодо усного слова і повсякденної мови. Таку саму думку містить ще один вислів Горація: «Et semel emissum votat irrevocabile verbum» — «І ледве ти вимовив слово, летить воно безповоротно». (Пор.: Слово — не горобець: вилетить — не піймаєш).

13. Ne verba pro furina

Не (годуй) словами замість хліба.

Пор.: Не годуй обіцянками. Із слів борщу не звариш.

Вислів зустрічається у давньогрецькій комедії, зокрема в Аристофана.

14. Nihil opus verbis

Немає потреби у словах.

Пор.: Слово без діла нічого не варте.

15. Nomen est omen

Ім'я — це ознака (знак).

Джерело вислову — комедія Плавта «Перс». Античні вчені вважали, що назви речей пов'язані з їхньою сутністю, а імена людей — з їхнім характером і нахилами. Звідси так звані «значущі імена» в комедії та сатирі. Наведений вислів Плавта побудовано на співзвуччі слів nomen і omen.

16. Nominibus mollire licet mala

Неприємне слід пом'якшувати словами.

Пор.: Ласкаве слово, як весняне сонце.

17. Non verbis at factis spectari vult Graecia

Греція прагне бути славнозвісною не словами, а ділами.

Пор.: На словах як на органах, а як до діла, то ні гугу. На словах як на цимбалах, а на ділі, як на балалайці.

Вислів вживався як прислів'я, спрямоване проти тих, хто на словах хоробрий і діяльний, а на ділі боягуз і ледар.

18. Pectus est quod disertos facit (et vis mentis)

Саме душа робить людей красномовними (і сила розуму).

19. Philippica

Філіппіка.

Слово вживається у значенні «грізна, викривальна промова». Цицерон назвав свої промови проти Марка Антонія філіппіками, тим самим порівнюючи їх з полум'яними викривальними промовами Демосфена проти Філіппа Македонського.

20. Plures occidit quea quam gladius

Язик (горлянка) знищив більше людей, ніж меч.

Пор.: Язиче, язиче, лихо тебе миче, тільки те й робиш, що людей гробиш. Людину б'ють не дрючком, а словом.

21. Potius amicum quam dictum perdendi

Краще втратити друга, ніж дотепне слово.

До Квінтиліана аналогічну думку висловлював Горацій, говорячи про злих насмішників, що заробляли собі славу дотепних розповідачів будь-якою ціною.

22. Qualis vir, talis oratio

Яка людина, така й мова.

Пор.: Яка головонька, така й розмовонька. Дурний піп — дурна в нього і молитва.

Здавна існувала думка про те, що людину краще можна розпізнати, коли її не тільки побачиш, а й почуєш, бо в мові відбиваються розум, душа, характер. Сократ в одному з Платонових діалогів наказує юнакові Харміду: «Говори, щоб я тебе розпізнав». Ця сентенція схожа на одну з апофтегм Со-

лона: «Слово — тінь діла», яку згадує Діоген Лаертський. Римський поет Персій у третій і п'ятій сатирах твердить, що душу людини можна пізнати за мовою, як кришталеву вазу — за дзвоном. Пізніше сентенція Сенеки стала прислів'ям і розширила своє значення: людину можна пізнати не тільки за мовою, а й за стилем, за характером думок і поведінки. Порівняйте з відомим висловом Бюффона: «Стиль — це людина».

23. Quidquid praecipies, esto brevis

Чого б ти не навчав, будь лаконічним.

Пор.: Говорить рідко, та густо маже.

24. Qui nescit facere, nescit et loqui

Хто не вміє діяти (робити), той не вміє й говорити.

Пор.: У кого діла світлі, у того й слова ясні.

25. Qui tacet consentire videtur

Хто мовчить, той, мабуть, погоджується.

Пор.: Хто мовчить, той не перечить.

Порівняйте це прислів'я з афоризмом Теренція: «Facent, satis laudant» — «Мовчать, отже цілком схвалюють». Дивіться також у Сенеки Старшого: «Silentium videtur confessio» — «Мовчання здається визнанням».

26. Res est magna tacere!

Велика справа — мовчання.

Пор.: Слово — срібло, мовчання — золото. Порожня бочка гучить, а повна мовчить.

27. Scribitur ad narrandum, non ad probandum

Пишуть, щоб розповісти про щось, а не для того, щоб бути похваленим.

Так Квінтиліан визначає завдання історії і красномовства (тобто, всі стильові прийоми і досконалість форми мають бути підкорені основній меті — змістовності й переконливості твору).

28. Silentii tutum praemium

Нагорода за мовчання (завжди) гарантована.

Пор.: Мовчи, глуха, менше гріха. Хто уміє мовчати, той у збитку не буде.

Ця сентенція була надзвичайно популярною у давніх греків і римлян. Її приписують Симоніду Кеоському, нею користувався також Аристид, захищаючи Перикла. За свідченням Плутарха, імператор Октавіан Август завжди охоче звертається до неї. Валерій Максим вважає, що наведена сентенція належить Ксенократу, який завжди мовчав, коли всі висловлювались. Коли його запитали, чому він мовчить, він нібито відповів: «Коли я говорив, то потім завжди жалкував, а коли мовчав — ніколи». Близький за змістом вислів зустрічається у Горація: «Est et fideli tuta silentio merces» — «(Завжди) гарантована нагорода за вірність і мовчання».

29. Stultus stulta loquitur

У дурня і мова дурна.

Пор.: Дурний дурне й говорить. Що не скаже, то все півтора людського.

30. Unum os, duas autem aures habemus, ut plus audiamus, minus dicamus

Ми маємо один рот, але два вуха, щоб більше слухати і менше говорити.

Пор.: Менше говори, більше вчуєш.

Цими словами стоїк Зенон звернувся до надмірно балакучого юнака.

31. Usus — ius et norma loquendi

Звичай — закон і норма мовлення.

Поділяючи думку давньогрецьких філософів і граматиків, Горацій цілком слушно зауважує, що закони і норми мовлення встановлюються протягом віків у процесі мовної практики, яка завжди спирається на звичай і традицію.

32. Verba movent, exempla trahunt

Слова спонукають, приклади захоплюють.

Пор.: Слово спонукає, приклад підіймає.

33. Verba volant, scripta manent

Слова відлітають, написане залишається.

Пор.: Звук смертний, літера безсмертна. Що написано пером, того не виволочеш і волом. Як напише писака, то не злиже собака.

Наведений вище афоризм зустрічається в багатьох новолатинських текстах, починаючи з XV ст. Думку про те, що написаного не можна замінити або не слід замінювати, знаходимо в численних латинських крилатих висловах.

34. Verbis pugnas, non re

Ти воюєш словом, а не ділом.

Пор.: Язиком і сяк і так, а ділом ніяк.

Про те, що воювати слід не словами, а зброєю, писав ще Гомер, розповідаючи про Енея, який, вступаючи у двобій з Ахіллом, промовив: «Ти бойової відваги словами в мені не вгамуєш» («Іліада», пер. Б. Тена).

35. Viva vox alit plenius

Живе слово краще виховує.

Пор.: Вчи дитину не штурханцями, а хорошими слівцями.

Можна розуміти фразеологізм і як «живий голос», «усна мова». Як твердив Пліній Молодший («Листи»), «завжди є можливість читати, однак не завжди — можливість слухати. До того ж живий голос набагато сильніше, як то кажуть, зворушує».

VIII. ХВАЛОСПІВ

Похвальне красномовство, або риторика любові

Співайте із радістю, праведні в Господі,— бо щирим лицює хвала! Хваліть Господа гуслями, співайте Йому з десятиструнною арфою, заспівайте Йому нову пісню, гарно заграйте Йому з гуком сурем. Бо щире Господнє слово, і кожен чин Його вірний!

Книга псалмів, псалом 33

Нестерпне світло перетяло груди,
і в серце врізалось слово.

Богдан Бойчук

Мадонно моя, Мати Пречиста,
мій Цвіте Голубий
Вступає в вік новий
душа чиста.

Павло Тичина

ПОХВАЛА БОГАМ

ГОМЕР

Гімн «До Афродіти»[1]

Песня моя — к Афродите прекрасной й златовенчанной,
Чести великой достойной. В удел ей достались твердыни
В море лежащего Кипра. Туда по волнам многозвучным
В пене воздушной пригнало ее дуновенье Зефира
Влажною силой своєю. Й Оры в златых диадемах,
радостно встретив богиню, нетленной одели одеждой:
голову вечную ей увенчали сработанным тонко,
чудно прекрасным венцом золотым й в проколы ушные
серьги из золотомеди й ценного золота вдели;
шею прекрасную вместе с серебряно-белою грудью
ей золотым ожерельем обвили, какими й сами
Оры в повязках златых украшают себя, отправляясь
на хоровод ли прелестных бессмертных,
в дворец ли отцовский.
После того как на тело ее украшенья надели,
к вечным богам повели. И, Киприду приветствуя, боги
правую руку ей жали, й каждый желаньем зажегся
сделать супругой законной своей й ввести ее в дом свой,
виду безмерно дивясь Кифереи фиалковенчанной.
Славься, с ресницами гнутыми, нежная! Даруй победу
мне в состязании этом, явись мне помощницей в песне!
Ныне ж, тебя помянув, я к песне другой приступаю.

[1] Див.: Античные гимны.— М., 1988.— С. 110. Див. також: Сагач Г. М. Похвальне красномовство.— К., 1996.

ОРФЕЙ

Гімн «Музам»[1]

Дщери Зевеса могучегремящего й Мнемосины,
о Пиэриды, блестящие славой, почтенные Музы!
Смертного раз посетив — ему вы всего вожделенней!
Вы, о пестуньи души, направляєте к истине разум,
властвуя, твердо ведете вы ум с его мощью благою,
ви, кто священные таинства смертному люду открыли,
Клио, Евтерпа и Талия, вы — Эрато с Мельпоменой,
ты — Каллиопа, Урания — ты, й ты — Терпсихора,
й Полигимния — с матерью й Евномией священной.
Многообразные, чистые, к мистам явитесь, богини,
рвенье даруя святое й милое песен богатство!

ІОАНН ЗЛАТОУСТ

Похвала Богу[2]
(фрагменти)[3]

...Чи бачили Божу силу, бачили Божу людинолюбність? Силу в тому, що Бог струснув всесвіт; людинолюбність у тому, що падаючий всесвіт спинив; а краще в тому й другому — і силу і людинолюбність; і струснути і зупинити — справа сили і людинолюбності; тому що Він струснув всесвіт і ствердив його, відновив і той, який гойдався, і готовий упасти. Але хоча землетрус минув, страх нехай залишається; коливання минуло, а побожність нехай не минає...

---

[1] Див.: Античные гимны.— М., 1988.— С. 256.

[2] Полное собрание творений Св. Иоанна Златоуста в двенадцати томах.— Т. I.— Книга вторая.— М., 1991.— С. 461.

[3] Переклад автора — Г. М. Сагач.

ГРИГОРІЙ НАЗІАНЗІН

Про народження Христа[1]

Христос народжується,— прославляйте Його! Христос з небес,— зустрічайте Його! Христос на землі, вознесіться! Співайте Господові, вся земле! Щоб об'єднати небо й землю в одне, нехай радіє небо й веселиться земля, бо ж Христос з небес на землю прийшов. Христос у плоті, веселіться зі страху і радості! Від страху — за гріхи, з радості — із-за надії. Христос від Діви, шануйте, жінки, дівочість, щоб стати матерями Христа.

Хто ж не поклоняється Тому, що є споконвік? Хто ж не прославляє і не возвеличує Того, Хто є останнім? Знов гине тьма, знову появляється світло, знову тьма потрясає Єгиптом, знову стовп осяває Ізраїль: народ, що перебуває в темряві незнання, очікує великого світла споріднення та науки. Усе старе загинуло, ось усе нове. Міняється літера, перемагає дух, гине темрява, іде правда.

ІЛАРІОН

Слово про закон і благодать[2]

Вступне слово, похвала Богу

Про Закон, Мойсієм даний,
і про Благодать та істину,
які в Ісусові Христі з'явилися;
про те, як Закон відійшов,
а Благодать та істина всю зёмлю наповнили,
і віра усіма мовами поширилась,
і на наш народ руський.
Похвала государю нашому Володимиру,
ним ми хрещені були; молитва Богу від усієї землі нашої.
Господи, благослови, Отче!
Благословенний Господь Бог Ізраїля, Бог християнський,
що відвідав людей своїх та спричинив їм позбавлення,

[1] Прокопович Феофан. Філософські твори.— Т. 1.— К., 1979.— С. 305.

[2] Иларион. Слово о законе й благодати.— М., 1994.— С. 29—33.

що не дав творінням своїм
вічно ідольським мороком
одержимими бути
і в бісівському служінні загинути.
Але спершу Він вказав шлях племені Авраамівському
Законом на скрижалях,
а після Сином Своїм
всі народи врятував,
Євангелієм та хрещенням вводячи їх
в оновлення післябуття — в життя вічне.
То ж восхвалимо Його й прославимо, якого хвалять
ангели безперестанку,
й поклонімося Йому.
Йому ж поклоняються херувими й серафими,
бо, побачивши, зглянувся над людьми своїми.
І не посол Його, не первозвісник,
але Сам Він порятував нас.
Не видінням прийшов на землю, але істинно, постраждавши
за нас плоттю й до гроба,
і з собою воскресивши нас...

КИРИЛО ТРАНКВІЛІОН-СТАВРОВЕЦЬКИЙ

Похвала Премудрості
(фрагмент похвали Богу)[1]

Сподоби сладкій глас Твой слишати
а ним вічне душу мою утішати.
Воньми глас молитви мои
з Бозькои ласки Твои,
не опусти мя,
але вь товариство святих твоих призови мя,
й до пресвітлих ангелов Твоих причти мя,
й вь царстві твоєм царствовати сподоби мя,

[1] Див.: Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст.— К., 1988.— С. 252—253.

й тамо Тебе всегда хвалити,
благодарити,
воспівати,
величати,
й съ страхом упадати,
з найнижшим моим поклоном,
пред Твоим Божьким пресвітлим троном,
славу, честь й на всіх державу навіки признавати,
прославляти
радостію Отца, й Сина, й Духа Святого,
вь Троици Бога єдиного,
нині й всегда й въ всіх віцєх нескончоних,
на обі страні без конца завішоних.
Аминь.

Молитва до Бога

— Ти сам, Царю вічної слави, неба і землі Владико, котрого престол умом неоціненний і слава непостижима! Перед котрим стоять зі страхом і трепетом вої ангельські і всіх сил горніх! Котрого слово істинне і глаголи вічні! Котрого повеління кріпке, а розправи страшні! Котрого погляд висушує безодні, а гнів розтоплює гори, істина ж свідчить несхибно.

Ти,— кажу,— котрий зі всіх лісів землі і з усіх дерев її обрав єси собі виноградник єдиний, і з усіх квітів світу обрав єси собі лілію єдину, а з усіх безодень морських наповнив єси собі поток єдиний, і з усіх збудованих міст освятив єси собі тільки Сіон, а з усіх повітряних птахів найменував єси собі голубицю єдину, і з усієї створеної худоби обрав єси собі вівцю єдину, а з усіх розмножених людей здобув єси собі народ єдиний Ізраїля нового, тобто мене, Церкву свою, котру Ти з первовіку і донині дивним прозрінням і недосяжною глибиною судів Твоїх звик сохраняти посеред явних і тайних, внутрішніх і зовнішніх ворогів непорушною і цілою, і тим єси мене здавна і довічно привілеєм обдарувати зволив, аби я корінилася в переслідуванні, помножалася в утисках, вивищувалася в убозтві й зневазі світа сього, перемагала, терплячи, тріумфувала, кривди і наруги зносячи, росла і буйно квітнула, скроплена крово'ю мучеників, і на той час найбільше твоєю поміччю міцніла, коли найповніші сини світу сього за поверховими знаменнями упадком мені грозити звикли.

Ти сам і тепер поглянь милосердним оком на невимовні жалі, утиски та муки мої і зволь зробити легшим, якщо буде на те Твоя воля, хрест, покладений на мене, вгамуй плач, утиш мої сердечні болі, спричинені синами моїми власними. Прийди з Лівану, прийди мені на поміч, хай засоромляться і хай повернуться ті, котрі шукають душі моєї і гострять безсоромно язики свої на мене, бо ж я на Тебе самого довіру й надію покладаю, до Тебе самого вдаюся з усіма турботами і недугами моїми.

І хоч багато досі утисків і переслідувань не тільки од чужих, але й од тих, котрі вийшли з лона мого власного, я витерпіла і понині терплю, все ж от Тебе не одступилась, ані піднесла руки мої до Бога чужого, непорушною з поміччю Твоєю стала і стою на тій твердій скелі, на якій Ти мене уґрунтувати зволив. Не позбулась я і жодного блуду чи єресі плямою не забруднила шати тої, котру мені Ти сам подарувати зволив, найвищою теологією виткаої з віри в Тебе непорушної, не опоганила її строкатостями людських вимислів і нових, та щоразу одмінних, законів і традицій.

А хоч і багато хто наслідує дітей моїх незбожних і злочинних, та не я тому причиною, а їхній підступний умисел, їхнє недовірство, їхня пиха, їхня амбіція, їхнє схильне до багатств і розкошів сьогосвітніх серце. Ті вузькою і гострим терном поростою дорогою до життя вічного іти не полюбивши, на широку і простору (якою багато хто йде) дорогу вдалися, а вдавшись, раді б усіх за собою потягти і мене, матір свою, соромом, ганьбою і пагубою вічною наділити.

Не допускай же незбожним синам, аби з упадку мого, матері своєї, звеселилися. Однак, всемогутній Боже, не зразу навідай палицею пагуби беззаконня їхні, а утримай на деякий час заради мене простягнуту для помсти Твою правицю, бо я ще раз піду до них і спробую напутити їх — може, хоч під кінець життя свого отямляться і прийдуть та поклон, мені належний, оддадуть; і будучи з ними в згоді та обопільній любові, я перед лицем Твоїм стану і знову радісно і весело ім'я Твоє святе славити і звеличувати разом із ними буду. Отож, вже йду і Твоєї невимовної доброти прошу, зошли їм дар ласки і милосердності своєї і серця їхні правдивим розумом наповни. Розпали в них огонь любові Твоєї, аби, чуючи, зрозуміли, і, зрозумівши, прийняли, і, прийнявши, спокутували, а покутою аби небожителям твоїм радість і веселощі справили.

А що йти до них надумала, то треба обдумати, до кого спершу піду, аби не трудитись даремно.

Бо якщо до посполитого піду люду, то боюся, аби, мене узрівши, з простоти і слабкого розуму свойого, не наскочили на мене і рук своїх в крові материнській не омочили.

Серце бо слуги стверділе і словами навчене бути не може, а хоч би що й зрозуміло, то аж ніяк не сприйме.

Чи піду до князів, зверхників і панів? На тих, хоч би мене послухати і за мене обстати були й раді, не до кінця (покладатися) належить, бо ж піддані не в справах духовних їх слухати повинні, а тільки в справах світських.

До тих, я бачу, іти мені слушно, котрі душею порядкують, оскільки і річ та, що про неї мені йдеться, духовною є: отож, слушно, мабуть, учиню, якщо в тих, од кого зіпсуття пішло, і направи шукатиму, щоб ті, котрі початком і причиною до злого другим були, і до доброго навернуті бути могли. Бо тими вони суть, котрих старанно душі всіх повірено, тими вони суть, котрі дорогу правди на язику носити взялися і котрих очі овечок стерегти обіцяли. До тих мені йти годиться, з тими мені розмовляти слушно.

Зволь же отож, потішителю, душе святий, спершу до них завітати і їхнє затверділе серце зм'ягшити, аби мене прийняли вдячно і вислухали пильно.

А я стану перед тими, котрі себе отчого мого спадку, російської землі, єпископами іменують, і до старшого з-поміж них промовлю.

* * *

ПОХВАЛА ОСОБАМ

Сократ про природу людини[1]

...Які у людини схильності духу, такою є й сама людина; яка людина, таким є її мовлення; яким є мовлення, такі й справи; які справи, таке й життя...

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ

Коротеньке слово про Великого Помпея на основі «Промови на захист Мілона»[2]

(фрагменти)

Великий Помпей настільки був могутніший від усіх інших, що, здавалося б, крім нього не залишилось нікого. Чесноти, які, окремо взяті, є велики

[1] Див.: Марк Туллий Цицерон. Избранные сочинения.— М., 1975.— С. 337.

[2] Див.: Прокопович Феофан. Філософські твори. Т. І.— К., 1979.— С. 406—407.

ми, в ньому об'єднувались воєдино: досвід у військовій справі, мужність, повага, доступність. Він, захопившись з дитинства військовою справою, ледве став рядовим, як уже заслужив бути вождем.

Стільки провів воєн, про скільки інші навіть не читали; стільки завоював провінцій, про скільки інші навіть не мріяли.

Для нього замість чужих настанов були свої накази, замість плати — тріумфи. Великі, численні й різні війни і вороги не завдали йому нічого такого, в чому́ б він не мав досвіду. Свідками праці, мужності, працьовитості, розважності були не люди, а народи: звільнена від громадського розбрату Італія, визволена від небезпек Сицилія, окроплена кров'ю ворогів Африка, відкритий зброєю шлях з Галлії в Іспанію, прославлена перемогами Іспанія. Не закінчено війну з рабами через те, що очікували його,— прибувши, він закінчив, а війну з піратами, яку роками ніхто не міг закінчити, Помпей завершив протягом одного дня. Ця війна, що поширювалась навіть до Тібру, незабаром не залишила на морі жодного корабля. Це трапилось так швидко, що війна, яка була підготовлена під кінець зими, почалась з приходом весни і закінчилась у середині літа. Його військова доблесть об'єднувалась з багатьма мирними чеснотами. Він відзначився такою поміркованістю, що не хотів навіть поглянути на багатства, які інші вважали своїм обов'язком загарбати. Тому той, кого не вабила жодна здобич, зробив флот швидким своєю доблестю, а не вітрами і веслами.

Величне це все, а що сказати про інше? Він своєю гідністю більш величний, ніж великі сановники, доступністю був рівний людям найнижчого прошарку, мужністю страшний для противників, за ласкавість любили його переможені, за вірність його шанували вороги не менше, ніж союзники. Його авторитет засвідчили і довір'я громадян, і жах ворогів. Від дня, коли був призначений вождем війни на морі, став імператором. Надія на нього одного стала причиною такої дешевизни продовольчих товарів, яку навряд породила б плодючість полів.

Відому гордість Мітридата і Тиграна з приводу перемоги затьмарило вже саме ім'я Помпея. А жителі острова Крит, які не боялися жодного імператора, коли він перебував в їхній країні, його обожнювали, хоч він був навіть на щонайвіддаленіших землях. Але і сама доля вважала, що не варто нехтувати такою доблестю, і подарувала йому стільки щасливих успіхів, скільки іншим не можна було бажати навіть мовчки...

32'0-319

Похвала Златоустові[1]

Друга зірка красномовства, яку ми хочемо взяти для наслідування,— це Златоуст. Протягом усіх століть лунала його слава, а ніжне ім'я «Златоуст» стало величним пам'ятником його вічної слави. Якщо ти розглянеш його твори, то побачиш, що його слава менша, ніж його красномовство, а талант його пізнаєш із найбільш витончених доводів, чудових порівнянь, силу — з кожної палкої і обдумано побудованої промови. Здається, що він всюди літає, ніде в нього немає пишномовної бундючності. Коли одні оратори мають більше успіху в трактуванні поважних, а інші — легких справ, коли одні — напористі, інші — лагідні, а ще інші — більш здатні викликати співчуття, і всі вони мають свої здібності в окремих галузях красномовства, то Златоуст, гадається, мав такі здібності в усіх тих ділянках...

Чимало славних тріумфів у красномовстві, що випали на його долю, вчителі відносять за рахунок перемог над душами (слухачів). Євтропія, на якого всі ремствували, він показав гідним співчуття й ласки і довів до того, що над ним плакали ті, які домагалися його страти. Він так переконав Аркадія, що той викинув єретиків з міста. Він промовою приборкав Тагіна, провідника аріан, що шалів і погрожував війною, бо його не пустили до церкви, а імператора Феодосія, якого страшно роздратували антіохійці, він улагіднив своєю промовою, але виголошеною чужими вустами. Нарешті, він силою свого слова, поєднаного зі святістю, наче громом, покорив ціле місто, так що здавалось, що Златоуст у ньому не менший володар, ніж сам імператор — справжній господар. Але вже переходить всякий подив те, що він не лише гарно, а й так багато писав, що Никифор Калліст зібрав тисячу його книг. Свідок запевняє, що він написав стільки томів, що їх не легко можна перечислити. Хто ж не бачить, як це слушно про нього сказано? Ніхто більше, ніхто краще за святого Златоуста!

МАРК ТУЛЛІЙ ЦИЦЕРОН

Похвала Куріону з отримання посади трибуна[2]

...Ніхто мудріше тебе не зможе порадити, ніж ти сам собі: ніколи не заблудишся, якщо слухатимеш себе самого. Не пишу цього навчання: знаю, до

[1] Див.: Прокопович Феофан. Філософські твори.— Т. І.— К., 1979.— С. 155—156.

[2] Див.: Прокопович Феофан. Філософські твори.— Т. І.— К., 1979.— С. 147.

кого пишу, знаю твій дух і проникливість. Я не боюся, що ти робиш щось боязливо або нерозважно, якщо захищатимеш те, що вважаєш слушним. Бо ти не потрапив на ті часи республіки, а навмисно прийшов (бо це сталось не випадково, а після ґрунтовного обдумування: ти відклав свій трибунат на той час, в який має вирішитися доля республіки). Бачиш без сумніву, як сильно діють обставини часу на республіку, які різні є ради, який непевний їх наслідок, які мінливі людські бажання. Я не сумніваюся, що ти знаєш, скільки є'засідок, скільки порожнечі в житті. Але прошу тебе, не задумуй тут чогось нового, думай тільки про те саме, про що я писав тобі на самому початку: розмовляй із собою, радься з собою, слухай себе, корись собі самому. Не легко можна знайти такого, хто порадив би іншому краще за тебе, але тобі напевно ніхто краще не порадить, ніж ти сам.

АНОНІМНИЙ АВТОР

Вітальна промова, складена мною благородному пану Томашу Замойському, коли він, завершивши війну проти татарів, повернувся додому після першої битви за свій маєток у Шаргороді[1]

(фрагменти)

Яке велике щастя і яка безмежна радість охопила всіх жителів твого краю, славний і благородний володаре, коли вони побачили, що ти живий і здоровий, після героїчних ратних подвигів повертаєшся з далеких кордонів Поділля! Яскраве підтвердження цього — величезна юрба людей, що вийшли тобі назустріч. Сумні й зажурені, вони, побачивши тебе, змогли не відразу змінити суворий вираз обличчя, яке поволі, у міру усвідомлення щасливої події, освітлювалося радістю. Яке море людей побачив ти, вступаючи у місто? Куди б не спрямував ти погляд, куди б не ставав ногою, ніде не було такого місця, де перед тобою не поставали б маси тріумфуючих і вітаючих тебе людей. О диво! Жителі нашого міста, люди різного віку, не в стані стримувати у душах викликану твоїм щасливим поверненням радість, залишивши домівки, ринули тобі назустріч. Якими добрими побажаннями супроводжу-

[1] Див.: Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVII— початок XVIII ст.— К., 1988.— С. 268—270.

вали вони тебе! Якими тріумфуючими вигуками вітали вони переможця! Здавалося, саме місто, відірвавшись від своєї основи і поспішаючи до тебе з привітанням, звертається до тебе, вступаючого на рідну землю, з такими словами: «О славетний нащадку великого Замойського! Які тяжкі турботи гнітили мене у час твоєї відсутності! Які хвилювання непокоїли досі мене нещасного, позбавленого тебе, свого захисника, та ні, не захисника, а батька. Скільки тяжких зітхань вирвалося з моїх грудей і якими тільки благаннями я повсякчас не набридав вічній волі безсмертного Бога, вимовлюючи, щоб здоровий і увінчаний славою переможець скоріше повернувся до батьківських лаврів! Нині моє бажання здійснилося. Невимовна радість наповнює моє серце, незвичайний тріумф і безмежне щастя охоплює мене, коли вдивляюся у твоє, сповнене величі, обличчя переможця, дивуюсь твоєму видатному талантові, пригадую перші кроки у військовій справі, що вже тоді можна було порівнювати з найвищими у ній досягненнями. Тепер, тепер можна святкувати! Ти повернувся переможцем. Ти не лише відігнав і приборкав жорстоких татарів, що, знищуючи все вогнем і мечем, плюндрують землі нашої Батьківщини. Ти примусив їх назавжди відмовитися від надії коли-небудь у майбутньому спустошувати Поділля. Що тут казати? Нині, вперше покликаний Марсом, ти, ринувши на поле битви, здійснюєш подвиги, на які не часто були спроможні навіть уславлені, досвідчені у веденні численних тривалих війн полководці. Яким же великим володарем станеш ти, досягши більш зрілого віку! Отже, я низько схиляюсь перед твоєю надзвичайною доблестю, щиросердечно благословляючи її ревними молитвами. Нехай дарують тобі боги славно прожити довгі роки! Щоб ти, як то кажуть, рахував тисячами не ворогів, а вбитих! Щоб ти виявив усі закладені в тобі блискучі здібності!

А я? З якою ж я звернусь до тебе промовою? Якби я був обдарований такою плідністю розуму і багатством красномовства, яких я нині побажав би собі, щоб з їх допомогою гідно висловити викликаний твоїм поверненням тріумф моєї душі, то напружив би всі сили розуму і використав всі можливості риторичного мистецтва, щоб описати своє щастя. Однак жодна промова не в стані його до кінця відтворити...

Нехай Бог збереже тобі здоров'я на благо Батьківщині й усім чесним людям! Нехай за численні тріумфи, перемоги і трофеї, набуті завдяки справді батьківській доблесті, дарує тобі безсмертя!

КЛИМЕНТІЙ ЗІНОВІЇВ

Із книги «Вірші. Приповісті посполиті»

Про гончарів: слово віршове похвальне

Був найпершим гончарем, потрудившись ревно,
наш Господь, що сотворив і Адама, й Єву.
Котрий дав людині всі справності уміти
і премудрість не одну вчитись розуміти.
Тож ремесла гончарів можна звать святими,
позаяк Адама Бог сотворив із глини.
Й гончарам людину теж легко ізліпити,
неможливо тільки їй душу сотворити.
Але кухлі для питва вміють виробляти
і, щоб їжу готувать, різнії горнята.
Печі кахлем гончарі гарно облицюють,
різнії оздоби їм хитро премудрують.
Покощовані найбільш кахлі полюбляють,
бо тоді свою красу фарби помножають.
Барви шмальцями майстри вміють розмістити
і вигадливі відтак накладають квіти,
Щоб хотілося весь час на ту піч дивитись
і погрітися також любо притулитись.
Тому вас, о гончарі, міцно похваляю
і від Бога вам за це милості бажаю.

Про рататів, або ж про тих людей, що хліб вирощують

Над усі ремесла це — річ кажу відому —
хліборобство, вигідне світові усьому.
Бо хоч би хто срібло міг, золото робити,
а без хліба чи б хотів золото вкусити?
Хліб у змозі, кажуть-бо, й серце укріпити,
як людині живота хлібом наситити.
Без насущного живим годі пробувати,

довелось би всім тоді з голоду вмирати.
І не лиш один бідак хліба потребує —
хлібом навіть багатій зроду не гордує.
Навпаки — найбільше він хоче накопити,
щоб, коли помре, хлібець споживали діти.
Справді, є потреба скрізь в хлібові святому,
і невірному також є потреба в ньому.
Хліба, Господи, отож вічно примножай-но
і наповни світ увесь щедро, урожайно.

Про теслів, або ж про плотників по-московському, а про деілідів по-литовському

І теслярські майстрові шанування мають,
що будинки непрості вміло споруджають.
Є, скажімо, серед них хоромини панські
або іншії якісь є палати царські.
Оздобляють і церкви в славу Христу-Богу,
за що треба сотворять похвалу премногу.
Треба також виявлять до майстрів повагу,
що показують усім немалу відвагу.
Не бояться на стрімку вилізти будову,
обмірковуючи, як злізти з неї знову.
Це здорове ремесло, чеснеє достоту,
хоч доводиться таки працювать до поту.
Бо ж будинок будь-який стануть будувати,
перед себе кожному треба підіймати,
Обертать туди-сюди тесані колоди,
Тибель шлягою вбивать в різнії породи.
А коли на церкву хрест піднімати мають,
всі гріхи свої тоді миттю пригадають.
Там, на бані стоячи, важко хрест зіп'ясти —
Бог майстрам допомага, не дає упасти.
І спаси їх, Господи, за оті науки,
їхні душі сохрани од вічної муки.
Я про теслів-майстрових, Господи, благаю,
із дружинами й дітьми їх тобі вручаю.

Про тих, що копають колодязі глибокі, а по-лядському студні чи по-словенському студенці

Немалу відвагу ті, зокрема, з'являють,
що глибокі криниці для людей копають.
Сажнів іноді, бува, двадцять доведеться,
в місці іншому усіх тридцять набереться.
Де вже там, о Господи, страху не зазнати,
коли трапиться таку глибину копати!
В тій-таки безодні тьма починає жити,
а спуститися туди — пекло навістити.
Хто з тієї глибини з'явиться, буває,—
ніби мертвий із землі, з гробу воскресає.
Є такі, що пекла дно розкопати годні —
не завадили б, лишень, їм джерела водні.
Пекло так вони могли б за життя уздріти,
щоб, пізнавши, як там зле, каятись у світі.
Поважав би я таких особливо, знаю,
що дістатися могли б до самого раю.
Та суворі гори рай од людей ховають,
пущі з гаддям і морські води там гуляють.
Тож і годі пекло, рай — речі дві узнати
і про них своє знаття досконале мати.
А могли б оглянуть рай власними очима,
де святі Ілля й Енох,— привітаться з ними.
Тільки ж як кончину дав людям бог не знати,
що за смерть кому прийде і коли вмирати,
Та можливості нема це пізнать живому,
заповідано там жить лиш Іллі святому.
А якби до раю шлях, щоб туди ходити,
не один би захотів у раю пожити.
Аж до смерті пробувать, не коротку днину —
поки там би не зустрів і свою кончину.
Уважається, якби хто дістався б раю,
то б у нього не ввійшов, став би тільки скраю.
Рай довкола вогняна зброя захищає,
окільцьоване довкруг полум'я шугає.

Побувати там нема ані в кого сили,
а кому б і довелось, теж би не пустили.
Я не знаю, хто б то міг в пекло завітати
і у ньому певний час якось протривати.
Отже, де не маємо змоги побувати,
не потрібно про таке дарма помишляти.

Про зайців

В цьому світі негаразд зайцеві живеться:
на чотири боки він лиха стережеться.
Бо не тільки пси його ловлять, сіромаху,
а буває, потрапля він у кігті птаху.
І од звірів заєць теж спокою не має,
вовк неситий дожене — миттю поїдає.
А зосібна у сильце вскочить на стежині —
і маркотно, й нагло так він усюди гине.
І ніколи заєць той відпочить не може,
бо острашує його все твориння Боже.
І на місці не живе, дім повсюди в нього,—
люди кажуть недарма: в зайця довгі ноги.
Як терпіти отаку, бідний мій, пригоду,
краще вже біжи топись у болотну воду.
Невеликі, справді-бо, з тебе нам пожитки,
а поткнешся у город, то великі збитки
Чиниш у городі ти, злодію вухастий,—
тож нехай не обійдуть і тебе напасті!
Скільки людям ти капуст, рабе, поїдаєш,
молоду садовину вніveч підгризаєш.
А коли перебіжиш десь через дорогу —
У дорозі немалій викличеш тривогу.
А коли в дорозі тій відступає щастя,
то нехай тебе візьме і самого трясця!
Щоб себе ти міг уздріть, що мерзенний з виду,
то на світі б не схотів жити задля стиду.
Міг би ти не існувать, бо в житті ні нащо:
м'ясо заяче бридке, та і сам — ледащо.

Нечестиве хутро теж, рветься воно в тебе,—
не такеє, як бува: і міцне, і тепле.
Пожалій, о Боже мій, ті людські натури,
котрі шиють коміри з заячої шкури.
Знов до тебе, зайче, я мовлю, не лінися:
побіжи в болоті десь, у воді втопися,
Щоб і пам'ять по тобі забували люди,
щоб і згадка у світах вивітрилась всюди.
Так орацію тобі, зайче, покладаю:
і як написалося, так тебе навчаю.

Про людей православних, що військову службу справляють, а саме — про козаків

Всі на світі козаки трудяться багато,
виставляють у бою груди презавзято.
За вітчизну і добро ваше, християни,
щоб подужать не змогли вражі бусурмани.
Та не тільки на війні груди виставляють,
але й голови в бою часто покладають.
Дай спасіння. Господи, за таку відвагу,
грішен той, хто виявля козакам зневагу.
Вдома простий чоловік завше пробуває,
а козак у військо іде, дім свій залишає.
Чи повернеться, йдучи,— впевнитись не може,
тож і ти обережи їх од смерті, Боже.
Не годиться також їм осуд виявляти,
козаків, немов святих, треба шанувати.
Позаяк і кров свою в битвах проливаютть,
і за віру праведну душі покладають.
Тим з небес подай свою, Господи, корону,
хто для нашої землі чинить оборону.

Про школярів, що дрова крадуть, і про школу

Школа — вугол церкви; ту назву собі має,
бо дітей церковної святості навчає.
Те, що правлять у церквах, знайдемо і в школі,
а безчинності нема зовсім ніякої.
Школа, кажуть, мандрівним людям — дім є вільний,
та, одначе ж, він таки не була свавільний.
І причетниками теж школярів менують,
бо у щирості святій церкві услугують.
А що часом вкрадуть дров, то нема де взяти,—
міщанин і селянин не хотять давати.
Знаю, люди б ділом тим теж не прогрішили —
на малий аби візок іноді зложили.
І церковним слугам це личило б чинити
чи готових із двора дров не боронити.
Милостинею оте можна б називати,
за яку б Господь велів їх нагороджати.
Не украв, але дістав — школярева мова,
то ж гріхи їм не постав, Господи, за дрова.
По-козацьки хоч і вкрав, кажуть, що добуте,
кожен тож із козаків, розумію, чув те.
Не дивуйтеся ж цьому віршеві, панове,—
хто писав його, таки вибачте того ви.
Бо один школяр-бідак прозивався Трясця,
де б не жив чи буде жить, не зазнає щастя.
І хоча у світі цім, живучи, страждає,
тільки ж бідній сумки і мізерні має.

Про женців

Добре і женці вміють працювати,
котрі хочуть хліб на зиму надбати.
Випаде чи ні хоч одна третина,
заболить, однак, при схилянні спина.
І палимі теж сонцем у роботі,
аж, бува, цілком потопають в поті.

Інший без води в полі занеможе,
то такому ти дай рятунок, Боже.
Руки у женців чорні, як землиця,
та найгірше те, що чорніють лиця.
Іншого також лиха не минути —
перетерплять все це замість покути.
Бачиш, Боже, сам ти женців страждання,
їх охорони від того карання.

Про велетнів, або ж про великих людей, що колись були такі великі, як дуби

Люди ті були давно, од початку світа,
бо знаходимо кістки і по сії літа.
Хоч і тих людей Господь міг би прокормити,
захотів зі світу їх все ж іскоренити.
Велетенський був Адам, а для чоловіка
сотворилася тоді Єва, теж велика.
Тільки ж мало після них велетні бували,
незабаром вони всі поумирали.
Сам Господь постановив зріст оцей помірний,
а великий одмінив — зайвий-бо, надмірний.
Бо в житті по мірі все треба чоловіку —
від Адама дотепер і до кінця віку.
Величезних риб, аби вволю наїдатись,
птиць великих і тварин — щоб задовольнятись,
І дубів у п'ятдесят сажнів, аж до неба,—
для людини у наш час того вже не треба!
Довелось би кожну річ більшою творити,
щоб такий великий міг дурень в світі жити.
Знадобилось би тоді класти для меління
майже з хату у млинах жорнове каміння.
І зерно б у колоску теж по сажню мали,
а стеблини б, мов дуби, вгору виростали.
Ріки мусили б тоді з морем порівняти,
щоб могутньо у млинах жорна обертати.
І дерева б поросли грубі, наче хати,

щоб церкви таки на сто сажнів будувати.
В інших конях і волах теж була б потреба,
щоб возити ними ті велетні-дерева.
Навіть овочі рости превеликі мали б —
не такі, як зараз є, інші виростали б.
Додалось би врешті-решт зросту до усього,
більших обсягів було б — тільки не такого.
Та людину Бог схотів зростом вкоротити,
відповідно кожну річ меншою зробити.
У подобі нашій теж і Господь родився,
і на землю в нашому розмірі явився.
Отже, в помірах таких світ цей закінчиться,
а великий зріст отой вже не воскреситься.

Про нищих шкільних

Нищі дітки, від нужди вам хоч ніде діться,
діставати ж ви або красти не учіться.
Це ж бо річ як вельми зла визнана для світа, —
той, хто краде, не живе в світі довгі літа.
Бога нашого таким ділом прогнівляють
і на шибеницях теж вішані бувають.
Із малих ви літ собі цноти не руйнуйте
і бакалярам своїм щиро услугуйте.
Як учителів своїх, слухайтесь у всьому,
а не слухайте хіба, як навчають злому.
Вчіться ж Божеє письмо свято шанувати,
наставляйтеся молитв — Господа благати.
І Господь літа вам дасть, мудрості і щастя,
боронитиме, яке б не було нещастя.
Я з любові щирої вам цього бажаю
і всілякого добра в Господа прохаю.

Про писарів різних, тобто тих, що книги готові переписують і видають з голови якісь нові речі, та про писарів також міських і про монастирських, які пишуть грамоти або листи і всякі міцні права

Діло писарське — хоча й ціпом не махати,—
гірше ціпа іноді мозком обертати.
Адже треба, пишучи, всяко міркувати
з тим, аби найліпшого сенсу добирати.
Щоби те письмо ускрізь шанували люди,
розуміли, а тому похваляли всюди.
Писарю потрібно все добре пам'ятати,
діло знать, яке велять у листах писати.
А писати іноді так буває трудно,
як горілки не хильнеш, то і зовсім нудно.
Довгий час трапляється за письмом сидіти,
ще й очима в літери з пильністю глядіти.
Мліють в'язи, треба їм завше нахилятись,
дістається грудям теж — до стола спиратись.
Часто випаде письцю довго працювати,
що трапляється і дві ночі не доспати.
Писареві булава не була надібна,
але добра голова кожному потрібна.
А тому належить всіх писарів хвалити
і за працю нелегку щиро їх любити.
Віршувальник цей до них має поважання,
сам також писарював, знає те труждання.
З казнодіями, була, братство писар має,
як вони, своє письмо пише і складає.
Та нехай же їм Господь у трудах поможе,
дай спасенну благодать кожному з них Боже.
І такого їм усім щиро побажавши,
я вручаю писарів Богові назавше.

Про нерівності людські, як один чоловік високий зростом, а другий низький і як не однаково Бог дає: тому так, а тому — в усьому інакше

Дивна річ у світі цім навіть і така є:
не однаковий на зріст кожен виростає.
Дивина і те, що хтось велетнем буває,
а старійшинства, однак, влади не тримає.
Дивина, що у людей не подібні лиця,
хоч і мати в них одна,— все-таки різниця.
Дивина, що у людей всякеє волосся,
різна мова, чи б сказать, є різноголосся.
Дивина, що у людей протилежна вдача:
в того — добра і пряма, в того — зла й ледача.
Дивина, що у людей той усе щасливий,
а оцьому, Господи, з горя світ немилий.
Дивина і те, що хтось може силу мати,
другий має, неборак, в немочі лежати.
Дивина і те, що хтось має многі літа,
інший трохи поживе — вже іде зі світа.
Тож про судьби Божі я не візьмусь брехати,
треба названим речам, мабуть, спокій дати.
Зна Господь, що творить Він, що почне творити,
і нема чого про те більше говорити.

ЛУКІАН

Похвала мусі
(фрагменти)[1]

1. Муха зовсім не сама маленька з усіх літаючих, якщо порівняти її з комарами, мошками та іншою крилатою дрібницею, яку вона настільки перебільшує розмірами, наскільки сама поступається бджолі. І пір'я вона має не таке, як інші, в яких все тіло покрите пухом і лише на крилах довгі пір'їни:

[1] Див.: Лукиан. Избранное.— М., 1987.— С. 480—483.

немає в мухи, як у цвіркунів, коників і бджіл крилець із прозорої плівки, і, порівняно з нею, крила інших так само грубі, як грецький одяг проти тонких і м'яких тканин індійських. До того ж крила її розцвічені, ніби у павича, якщо хто уважно подивиться на них, коли муха, розкривши крила, прямує до сонця.

2. Політ мухи не схожий на безперервне мелькання перетинок кажанів, не схожий на підскакування цвіркунів або кружляння ос; плавно повертаючи, спрямовується муха до певної мети, наміченої в повітрі. І до того ж летить вона не безшумно, але з піснею, але не із суворою піснею комарів, але із тяжким дзижчанням бджіл або страшним чи загрозливим ос — ні, пісня мухи настільки ж дзвінкіша й солодша, наскільки солодші труб і кімвалів медові флейти.

3. Стосовно інших частин тіла, то голова мухи з'єднується з шиєю найтоншою перетинкою, легко повертається навкруги, а не зрощується з тілом, як у цвіркуна; очі в мухи опуклі, рогоподібно виступаючі; груди — прекрасно оформлені, і ноги — проростають вільно, без надмірної зв'язаності, як у оси. Животик — міцний і схожий на панцир своїм широким пояском та лускою. Захищається муха не жалом, як бджоли й оси, але губами й хоботом, таким самим, як у слона; ним вона розкушує й хапає їжу й втримує її, міцно притиснувшись нагадуючим клешню хоботком. З нього показується зуб: ним-то муха прокушує шкіру, щоби пити кров; п'є вона й молоко, але солодка їй і кров, а болі постраждалого є невеликими. Шестинога, ходить муха тільки на чотирьох ногах, користуючись двома передніми як руками. І можна бачити муху, яка стоїть на чотирьох і зовсім по-людськи, по-нашому, тримаючи щось їстівне...

5. І ще хочу я сказати про чималий її розум, бо майстерно уникає вона злодумного й ворожого їй павука: вона видивляється засілого у засідку й дивиться прямо на нього, раптово змінюючи політ, щоби не потрапити у розставлені тенета, не обплутатися тенетами чудовиська...

6. І такою сильною є муха, що, кусаючи, проколює не тільки шкіру людини, але й бика, й коня, і навіть слонові вона робить боляче, залазячи у його зморшки і тривожачи його своїм, співмірним величиною, хоботком...

8. Вільна, нічим не зв'язана, пожинає муха труди інших, і завжди повні для неї столи. Бо й кози дояться для неї, і бджоли на неї працюють не менше, ніж на людину, й кухарі для неї усолоджують приправи. Пробує вона їх раніше за царів, а потім, прогулюючись по столах, муха пригощається разом із ними і пробує від усіх блюд...

11. Як запевняють давні, була якась жінка, яка називалася Мухою,— поетеса, прекрасна й мудра, та інша — знаменита в Аттиці гетера, про яку комічний поет сказав: «Ну, вкусила Муха, так до серця дрож».

Весела комедія також не зневажала й не закривала імені Мухи доступу на сцену. Не соромились його й батьки, Мухою називаючи своїх доньок...

12. ...Але я перериваю свою промову — хоча й багато чого міг би сказати — щоб не подумав хто-небудь, що я, за приказкою, роблю з мухи слона.

СВЯЩЕННОІНОК ЄПІФАНІЙ

Слово похвальне преподобному отцю нашому Сергію Радонезькому[1]

Преподобний ігумен наш святий Сергій; старець чудовий, доброчесностями усілякими прикрашений, тихий, який лагідну натуру має, смиренний і доброчесний, привітний і добросердий, утішальний, гостинний і миролюбний; він був отцям отець і вчителям учитель. Він прожив на землі ангельським життям і прославився в землі Руській, як зірка пресвітла; велика його доброчесність багатьом людям на користь була, для багатьох спасіння, для багатьох успіх душевний, для багатьох підтримка, для багатьох опора...

Адже однаково він любив усіх і всім добро чинив... Це я детально писав не для тих, кому все достеменно відомо і хто добре знає життя його: адже вони не потребують цієї розповіді. Але для тих, які лише тепер на світ з'явились, які не бачили і не знали Сергія, ця повість дуже корисна й потрібна. Аби не забуте було життя святого — тихе й лагідне, й незлісне; аби не забуте було життя його доброчесне, і чудове, і прекрасне; аби не забуті були численні його доброчесності й великі діяння...

Слава його і чутка про нього розлетілися повсюдно, і всі, чуючи про нього, здалеку приходили до нього, і велике благо, і численну користь, і спасіння отримували від нього. Він усіх разом рівно любив та рівно шанував, не обираючи, не осуджуючи, не зважаючи на особу людини, ні над ким не підносячись вгору, не осуджуючи, не обмовляючи, ні з гнівом, ні з лютістю, ні з жорстокістю, ні з шалом; і зла він не тримав проти когось, але слово його в благодаті сіллю було розчинене з приємністю і з любов'ю.

Цей преподобний отець наш возсіяв у країні Руській, і як світило світле возсіяло посеред мороку й пітьми, і як квітка прекрасна серед колючок і реп'яхів.

[1] Див.: Преподобный Сергий Радонежский.— М., 1992.— С. 5.

ПОХВАЛА РЕЧАМ

ЛУКІАН

«Похвала Батьківщині»[1]

(фрагменти)

1. Стара ця істина, що «нічого немає солодшого за Вітчизну». Справді, хіба існує щось не лише приємніше, але й більш священне, більш величне, ніж Батьківщина. Адже усьому, що люди вважають священним і наповненим високим смислом, навчила їх батьківщина, бо вона дає їм життя, вигодовує й виховує їх. Нехай багатьох захоплює могутність і велич чужих міст, пишність будівель, проте всі люблять Вітчизну. Багато хто насолоджувались — і навіть занадто — спогляданням незчисленних чудес в чужих краях, але ніхто не був настільки звабливий їх численністю, аби забути Батьківщину.

2. По-моєму, кожен, хто пишається тим, що він громадянин багатого міста, не знає істинного смислу любові до Вітчизни; ясно, що така людина почала б сумувати душею, якби їй припала Батьківщина скромніша. Мені ж приємно шанувати саме слово «вітчизна». Той, хто почне порівнювати між собою різні міста, нехай зіставить їх розміри, красу, наявність в них творів. Але коли слід зробити серед міст вибір, ніхто, мабуть, не обере найпишніше з них, зневажаючи Вітчизну; ні, він буде молити богів про те, щоб Вітчизна зрівнялась багатством з іншими містами, але обере тільки її, якою вона б не була.

3. Так само чинять добрі сини й справедливі батьки. Прекрасний і благородний юнак не віддасть перевагу чужій людині перед рідним батьком, а істинний батько не полюбить чужу дитину, нехтуючи рідною. Сповнені любові до своїх дітей, батьки надають їм особливе місце серед усіх інших, і їм здається, що їхні сини найкращі, найсильніші, найдосконаліші. І мені здається, кожний, хто думає інакше про свого сина, дивиться на нього не батьківськими очима.

4. Немає слова ближчого й дорожчого, ніж слово «батьківщина», як немає для нас нічого дорожчого за батька. Якщо юнак сповнений належної пошани до батька (таким є веління закону й природи), хіба тим самим він не шанує й вітчизну? Адже ж батько його — часточка вітчизни, і батько батька, й усі предки, пращури й батьківські боги, до чиїх імен ми дійдемо, піднімаючись від покоління до покоління.

[1] Див.: Лукиан. Избранное.— М., 1987.— С. 44—47.

5. Самі боги люблять свою вітчизну...

6. Адже й Сонце кожна людина вперше побачила на батьківщині. І хоча Сонце — спільний для всіх людей бог, кожний вважає його батьківським, бо вперше звів на нього очі з рідної землі; і говорити кожний почав у батьківському краю, раніше всього навчившись лепетати рідною мовою, там само пізнав богів.

Якщо ж людині дісталась вітчизна, з якої їй доводиться від'їжджати до чужих країв для здобування більших знань, тоді нехай буде вона вдячна вітчизні й за скромну науку: адже вона не знала б навіть слова «місто», якби на вітчизні не усвідомила, що існують міста.

7. Я думаю, що усі навички, всі знання люди нагромаджують для того, щоб принести більше користі вітчизні; і багатства вони примножують із честолюбного прагнення витратити їх для блага вітчизни...

8. Нікому ще не доводилось бачити людину, яка настільки забула вітчизну, що не думає про неї в чужій землі. Ті, чиї справи на чужій землі складаються невдало, одноголосно вигукують, що вітчизна є найбільше із благ. І навіть ті, хто благоденствують, вважають, що при всьому благоденстві їм не вистачає головного, бо вони живуть не на батьківщині, а в чужій країні...

9. Вітчизна є жаданою для юнаків. Але й у старих прагнення на батьківщину таке ж сильне, наскільки вони самі мудріші молодих. Кожний старий прагне й бажає завершити життя там само, де й почав його, і скласти свій прах на матінку-годувальницю землю і розділити батьківську гробницю.

10. Лише за корінними жителями ти зможеш зрозуміти, з яким благоговінням ставляться до батьківщини справжні її уроджені...

12. Здається, вітчизна настільки дорога всім людям, що законодавці всюди вищою мірою покарання за найвищі злочини поклали вигнання... навіть у несміливого вселяє мужність слово «вітчизна».

КОСТЯНТИН ПАУСТОВСЬКИЙ

Золота троянда[1]

(фрагменти)

...Крізь книги майже кожного письменника ніби просвічує, як крізь легку сонячну імлу, образ його рідного краю з його просторим небом і тишею ланів, з його задумливими гаями і мовою народу.

[1] Костянтин Паустовський. Золота троянда. Замітки про письменницьку працю.— К., 1957.— С. 5.

Мені в цьому пощастило. Я виріс на Україні. Її ліричній силі я завдячую багатьма сторонами своєї прози.

Образ України я носив у своєму серці протягом багатьох років. І навіть у цій трохи специфічній книзі про письменницьку працю живе вона, Україна, що завжди була чудовим середовищем для творчості, овіяна поезією праці й волі,— країна, про яку можна писати без кінця-краю, про всі її великі та малі діла — від гуркоту турбін у Запоріжжі до легесенького шелесту українських тополь, що ніби перебирають і пестять своїм листям тепле повітря цієї благословенної землі. *(Передмова до українського видання «Золотої троянди» К. Паустовського).*

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ

Про похвалу красномовству і, передусім, про його переваги[1]

Кожне мистецтво, що займає гідне місце в громадському житті, треба оцінювати, беручи до уваги, по-перше, чи воно почесне, а далі, чи корисне. Коли немає одного з цих чинників, то (таке мистецтвоо) можна допустити, якщо жодного — ні. Інакше-бо практичний досвід вбивання мух, який, подейкують, мав Доміціан, міг би зараховуватись до мистецтва.

Пригляньмося, чи справді ці похвали належать красномовству. І дійсно, його достоїнство можна вбачати в тому, що воно приносить людині дивну приємність, бо говорить про найважливіші справи. Воно надзвичайно могутнє і має в собі велику силу, адже всі сприймають його оплесками і завжди будуть наділяти найвищими почестями.

Бо що можна уявити собі принаднішим, приємнішим, солодшим, ніж красномовство, яке, немовби забувши про себе, приковує і захоплює людські душі?

Усі інші справи, що навіть найбільше радують відчуття людей, дуже швидко приносять пересиченість і перестають подобатися: чарівність місцевостей, де ми коротко розглядаємося в задумі, чи проходимо мимо; найбільш вишукані страви стають огидними для нас, якщо ми переїли або страждаємо морською хворобою; звук музичного інструмента, хоч би він був найприємніший, якщо продовжується довше, починає неподобатися скоріше, ніж перестаємо його слухати. Єдина промова, прикрашена словами і думками, з

[1] Феофан Прокопович. Філософські твори в трьох томах.— Т. І.— К., 1979.— С. 106—110.

приємністю сприймається слухачами, і навіть якщо вона довго триває, то здається, що не може наситити нас.

І як коли ми переживаємо щось прикре, то скаржимось, що навіть короткий час надто довгий, так навпаки, злагіднені приємною мовою красномовних мужів, ми не помічаємо найдовших годин і не відчуваємо того, що вони проминули. Навіть більше, ми якось не пам'ятаємо і про свою природу: забуваємо про тіло, не відчуваємо спраги, голоду і т. д. Ось скільки треба, щоб наситити слухачів.

Якщо йдеться про оратора, дуже видатного у своєму мистецтві, то, як зауважив Сенека про Красса, «слухачі часто бояться, щоб він не перестав говорити». Звідси мужа, обдарованого знанням красномовства (якщо немає самої заздрості), всі мимоволі приймають, захоплюються ним, люблять, добровільно заводять з ним дружбу, часто до нього звертаються, залюбки біля нього сідають, оглядають його обличчя і помічають його мову. Якщо він почав щось говорити, затихає гамір і шум, мимоволі припиняються розмови, всі в напруженні звертають обличчя до його слів. Переважно буває так, що слухачів вражає чар промови, і вони під впливом несамовитого захоплення починають аплодувати, пристрасно вигукують. Читаємо, що це траплялось Златоустові, Цицеронові та багатьом іншим. Навіщо багато говорити? Це спокушає мене, щоб я вважав, що приємність красномовства — це якась тінь і образ тих розкошів, про які віримо, що вони будуть у тамтому вічному щасті, а ми, ними насичені, і майже достатньо сп'янілі, не зможемо ніколи насититися, ні впитися.

Отож, якби за те, що ораторові випадає говорити, довелося брати нагороду за ораторське мистецтво, то можливо було б достатньо оцінити його. Адже ж він турбується і проводить найважливіші справи на форумі, в судах, курії, церквах. Він розкриває і переслідує злочини, дискутує про чесноти і достоїнства, викриває таємниці природи, нарікає на нестійкість долі, говорить про виникнення і загибель царств і про суєтну мінливість речей, ставить перед очі подвиги героїв і царів, величаво прикрашає мужів, що здобули славу, тлумачить священні справи трисвятого і найбільшого Бога, виголошує похвали, викладає народові накази і закони. Одним словом, все, що тільки є у природі речей, може бути предметом (промов) оратора (як ми побачимо на своєму місці). Він замикає в межах свого слова всі важливі справи. Що ж можна сказати, щоб гідно оцінити його могутність? Нічого б не значила зброя, нічого б не значили великі війська, якби за допомогою красномовства не проганявся страх, не подавалась надія і велика відвага, а заохочуванням не запалювались воїни. Навпаки, якщо хтось бачить, що на нього насту-

пають, він вибиває їм зброю з рук і відважних робить боягузами, хоробрих — безсильними, шаліючих — лагідними і спокійними. Цим мистецтвом Антоній викликав милосердя у воїнів Марія, що кинулись на нього з піднятими мечами за наказом свого кровожерного полководця, і, неначе якимсь фокусом, переконав їх. Цим мистецтвом Анаксімен злагіднив і змінив закріплений присягою гнів Олександра на лампсакійців. Цим мистецтвом Демосфен вів війну з Філіппом і сам один міг виступати за свободу Греції проти влади такого великого переможця. Цим мистецтвом М. Туллій перешкодив планам трибуна Рулла, прогнав Катиліну, схвилював Антонія.

Цим мистецтвом Златоуст вилікував дуже важку образу, нанесену величності Феодосія, і відкинув сокири, прикладені до горла батьківщини, і втихомирив шал Гайни. Цим мистецтвом численні інші беззбройні самі довершили те, чого не можна зробити жодною силою, ні зусиллями багатьох, ні жодними військовими силами.

Бо що ж, скажіть, будь-ласка, могутніше і більш нездоланне, ніж людський дух. Якщо він твердий і хоробрий, то не зможе зм'якшитися вогнем і не дозволить зломити себе залізом. Стріли, мечі, тарани та інші види зброї можуть мати владу над тілом, можуть підривати мури, але не можуть подолати загартованого духу. Отже, якою повинна бути та сила, котрій міг би підпорядкуватись дух? Напевно, такою (силою) є красномовство. Бо яким чином раніше згадані оратори стільки зробили, як не цією неймовірною силою і могутністю? Вона легко проникає в душу і відводить її звідки хоче, захоплює і жене куди хоче, викручує, обертає, зміцнює, запалює гнівом, хвилює обуренням, дотикає любов'ю, спонукає до сліз, розвеселяє, наповнює зворушенням чи страхом. Але ті самі емоції, якщо захоче, виполює й викорінює без зусиль. Справді, гравець не так досконало володіє м'ячем, як оратор душею людини. Ніхто на великих зборах не має такої влади над незчисленними учасниками, на яких він може впливати. Оратор одночасно розгромлює і ранить всіх тією самою зброєю і одним і тим самим ударом. І справді дивно: стоїть велика юрба, серед якої товпляться грамотні і неписьменні, полководці і найхоробріші герої, а однак їх хвилюють слова однієї людини, і вони бліднуть, червоніють, відчувають у собі дивну зміну. І навіть самі царі стають рабами промовця, у душі йдуть за його промовою і дозволяють вести себе, куди б він не захотів. Що ж сильніше, ніж це мистецтво?

Чи правдивий чи неправдивий переказ, що його розказують поети про суперечку Аянта й Одіссея за зброю Ахілла, однак мені здається,— вся ця історія або міф має на меті показати, що в силі зробити красномовство. Бо

Одіссей, красномовний муж, настільки перевищує Аянта, хороброго, але не красномовного воїна, що рішенням усіх ватажків йому присуджується зброя. А Овідій, розповідаючи про це в XIII книзі «Метаморфози» (р. 382—383), дуже витончено робить висновок на користь красномовства:

І схвилювались князі, а що може зробить красномовство,
Вчить саме діло: бо зброю героя забрав красномовний.

І справді, почесті, які здобуло красномовство, мають таке значення, що я починаю побоюватися, щоб несправедливо не применшити його можливостей, оскільки зважуюсь їх перерахувати. Однак скажу тільки дещо, бо всього не можна охопити навіть думкою. Отже, як красномовство вважається і зображається царицею всіх наук, так дуже часто воно мало славу, рівну царям, і завжди заслуговувало її. А що про самих ораторів думала вчена старожитність — про це найкраще свідчать дари, які приносили для них. Бо їм ставили статуї Сирен (зокрема на могилі Ісократа) і тим відзначали чарівність і дотепність промови. Їм дарували сопілки, як це зрробив Веррес для Гортензія, чим відзначали мудірсть тих, хто у промовах пояснював таємні та божественні речі. Пальмові галузки, що були нагородою переможців, були також і нагородою ораторів, як це свідчить Марціал (Епіграми, кн. VII (28, р. 5—6) у звертанні до Фуска:

Так хай дивуються форуми, хай тебе хвалять палаци,
Численні пальми нехай двері вкрашають твої!

А що ж інше означає це, як не ту переможну силу красномовства. Почесть ставлення статуй для красномовців була так поширена, що, як передають історики, Георгієві Леонтійському була поставлена не позолочена, а золота статуя, а Деметрієві Фалерському було споруджено в Афінах триста шістдесят статуй. Ересія римський народ вшанував знаменитою статуєю і водночас преславним написом: «Цар речей, Рим — проконсулові Ересієві, цареві красномовства».

Ось це такі дари. А що ж говорити про здійснення найвищих громадянських подвигів і про управління провінціями? Почесть державних посольств була довірена і майже повністю належала ораторам. Кінея посилали в посольстві до римського народу, Анаксімена — до Олександра, Евсфатія — до Шахпура (перського шаха), а інших — знову до інших, так що вже в істориків назва «оратор» значила було посла.

Що ж більше піднесло Цицерона, якому закидали походженням з незнатного роду, до найвищих почестей у нащадків в римській республіці? Що інше

піднесло Златоуста до первосвященства царської столиці? Лібанієві, справді, не тому ораторові, що вештався перед народом, а вчителеві красномовства надав Юліан преторіанську префектуру, та він відмовився. Коли імператор Костянтин дав змогу Ересієві, якого ми вже згадали, просити, що захоче, то той попросив значну кількість великих островів, які платили податок Афінам, і Костянтин подарував йому їх негайно, а його самого призначив префектом військового табору.

У конс'антинопольській церкві була державна посада великого проповідника, про що ми знаємо з Кодина і звітів соборів. Ось які почесті красномовству. Чи треба ще говорити про їхню славу, подиву гідну! Так, за свідченням Ієроніма, щоб побачити Тита Лівія, численні смертні прибували з віддалених околиць; римський імператор, аби почути Гермогена, звернув з дороги і вступив до ораторської школи, а Траян, як передає Філострат, узяв Діона Хризостома з собою на золотий віз і в присутності народу сказав йому декілька разів так: «Я не знаю, що ти говориш, але я люблю тебе не менше, ніж себе самого». Це і йому подібне, здається, виходить за межі ймовірності. Найбільший же подив викликає в мене передане Квінтом Курцієм у другій книзі про афінян, а саме, що в них у пошані були оратори. Отже, афіняни, переносячи важко і з найбільшим співчуттям нещастя фіванців, відкрили втікачам брами, всупереч царському наказові. Цей вчинок Олександр переніс так боляче, що в другому посольстві, коли знову вони відпрошувалися від війни, він відправив їх додому, за тієї умови, що вони видадуть йому ораторів і полководців, за ініціативою яких вони стільки разів піднімали повстання. Але справа знову звелася до того, що вони затримали ораторів, а полководців послали на вигнання.

Це найрозумніше державне рішення буде вічним пам'ятником доброї слави ораторів. І не без слушності так оцінюють красномовство розважні мужі, адже вони пізнали, що це не тільки найкорисніша справа людського життя, а й вона єдина доводить те, що цим людина перевищує тварин, тим самим ми перевищуємо інших людей, як це розумно говорить Туллій. А те рішення сенату, яке подає Светоній («Про славних ораторів» (25), що сталося за консулату Гая Фаннія Страбона і Марка Валерія Мессали, на основі його деяких з тих, хто проголошував себе латинськими ораторами і відкрив у Римі школи, було засуджено і проскрибовано, то це не говориться про вчителів справжнього красномовства, а про деяких нових винахідників пустої і незугарної вимови, як це розуміють усі вчені.

Похвала Дніпру

Славен будь, отче великий, завжди повноводий, глибокий.
Ти багатіший за інші річки усі разом, а може
І найславніший. Пружна течія береги роз'єднала
Так, що й стріла неспроможна здолати всю відстань
між ними.
З морем самим позмагатися любиш, розлившись, неначе
Німфа Фетіда, що прагне до батька подібною стати.
Часто лютує швидка течія, і тоді у нестямі
Навіть столітні дуби вириває разом із корінням;
З шалом круті береги підриває і валить у воду;
Грізно шумить, як зустріне якусь на шляху перепону.
Угомониться тоді лиш, як зборе; і часто міняти
Річище любить, пісок полишивши усюди недбало.
Годі й казати про те, що він хвилями блиска, мов сріблом;
Зрошує спраглі вуста подорожніх, нектар мов солодкий;
Їжу тверду і сиру вельми швидко пом'якшує — навіть
На незначному вогні; ясножовтий пісок промениться
Так у глибокому руслі, що золотом щирим здається,
Всюди розсипаним. Хто б навтішатися досить спромігся
Любими серцю просторами тих берегів неозорих,
В сонячнім сяйві що мріють! Ген-ген аж до сходу Титана —
Сонця ясного, на луках розлогих худоба пасеться;
Глянеш на захід — здіймаються гори усюди, поросліі
Лісом густим, що бджолині рої незліченні годує.
Добре про річку Дніпро-Борисфен наші предки сказали,
Що молоком він і медом наповнений, а не водою.
Годі й казати про те, скільки сіл, скільки міст і містечок
По берегах благодійних твоїх розрослося повсюди!
Більше, ніж інші річки усі разом, дарунків природи
Ти перевозиш. О славо і гордосте наша одвіку!
Місто — держави могутньої мати й окраса вітчизни,—
Має, тобі завдяки всяких зручностей дуже багато!
Стіни широкі його омиваєш своєю водою
І звеселяєш околицю, що простяглась до схід сонця.
Ще ж до своїх берегів звідусіль ти збираєш товари:

Стоси каміння й колод із яких можна зводити храми;
А, окрім того, вапно, для великих будов необхідне.
Ще нагадаймо також, що в човни вояків посадивши,
Понтові — Чорному морю — пофози ти кидав нерідко
Й страх наганяв там. Але батьківщину свою найчастіше
Краще за мури усякі бороніш, і ворога злого,
Шлях заступивши, примушуєш геть одійти до кордонів.

ГЕОРГІЙ КОНИСЬКИЙ

Похвала логіці

Вірш із філософського курсу Г. Конисського, прочитаного ним латинською мовою 1743 р. у Києво-Могилянській академії. Переклав за рукописом В. П. Маслюк

Здрастуй, славетная праце, логіки слава новая!
Нашому люду присвячую я тебе й молоді вченій.
Гарна оздобо Паллади, вродливе потомство Мінерви,
світло високого неба і нашої школи гординя,
шана достойна і честь тобі буде колись у нащадків,
та імена Калліопа напише на небі безмежнім,
наші ж сучасники славити будуть цей труд титанічний.
Гине від праці цієї і папська гідра жорстока,
гине Кальвіна теж сфінкс, і тривога на серці в Соціна:
помилки вчення свого він побачив, і всякий від світла
нашої праці дрижить єретик, наче Рим славнозвісний,
як до воріт підійшов Ганнібал, і не сміє вже проти
жодного слова сказати, коли на ковадлі науки
логіки кожний софізм увесь фальш і помилки покаже
вченим свої і загине, бо великий суддя — це наука.
Саме ця праця всіх вчить відрізняти правдиве від фальшу,
істину вчить пізнавати ця паросць вродлива безсмертних —
логіка, що, мов Палладій, цей скарб достопам'ятний неба,
впав в давнину для Пергама і місто беріг довгі роки,
і, мов той щит, що приніс колись Лацію славу велику,
логіки ж слава ще більша, а силу її скрізь побачиш,

всюди вона необхідна: в житті і навчанні всесильна.
Мов океану вода, так вона проникає у темні
надра науки усі, цей ревнитель і вождь і супутник
розуму нашого. Яків Флаксеній з незвичним старанням
їй присвятив свою працю. Яка ж то вже давня наука!
Стоя могутня, і періпатетики, і Арістотель —
слава велика її, далі Рамус П'єр і Філомела,
теж Меланхтон Віттенберзький, іще Забарелла і Калов,
Шейблєр і Яків Мартен, і, нарешті, ось Шарфій славетний
гідно її возвеличив, як всі попередні учені.
Як бо поеми Гомера вмістились в маленькім горісі,
так і славетний Флаксеній уміло в короткому курсі
виклав закони й правила логіки, щоб лиш навчалась
талановитая молодь. Саме вона, оця молодь,
вдячна безмежно, твої прославлятиме в гімнах заслуги,
поки на світі цім матимуть силу закони людського
розуму й логіка, вождь їх постійний і правда безсмертна.
Ти ведеш друзів науки до логіки надр щасливіше,
ніж до Колхіди загін свій вів Ясон колись, щоби руно
викрасти там золоте, оцей скарб величезний Колхіди.
Ось і за це нагорода вже буде велика для тебе:
на Капітолій найбільшої шани на сніжних квадригах
всі імена піднесе твоя слава й до зірок небесних,
будеш країнам усім, наче зірка вечірня, ти світлом
вічним світити, бо ти могутніший самого Геракла,
з Фебом змагатись ти в силі, світліший від білого снігу
і від зірок всіх яскравіше сяяти будеш вовіки.

ПАВЛО РУСИН

Похвала поезії

Світлий дар богів — поетичне слово.
Їхнє дитя, гомінке й солодке,
Кажуть, лине ввись, дев'ятьом небесним
Сферам співзвучне.

Сам Платон-мудрець у своїх писаннях
Вчив, що й дев'ять муз подають свій голос
Влад із хором сфер, що в глибокім небі
Мірно кружляють.
Славить пісня ця не лише прадавні
Подвиги мужів, а й за приклад ставить
Їхнє життя і богів шанує
Словом хвалебним.
«Кожен твір співця,— вороги ясного
Феба твердять так,— небилиці сущі».
В пісні ж, десь на дні, по-мистецьки скрита,
Зблискує правда.
В панцирі твердім із горіха зерня,
Хист тонкий бува і у грубім тілі.
Так і суть свою досконала пісня
Звикла ховати.
Отже, про співця недаремно кажем,
Що натхненний він божеством небесним,
Бо летить до зір, над земним поділлям
Крила простерши.
Що ж бо є тривке на зрадливім світі?
Хутко смерть бліда кожен плід стинає.
Вперто час гризький і руйнує, й точить
Все коло себе.
Зникне ладан весь, аравійця гордість,
І рудий метал, що ним Таг ясніє,
Щезнуть перли ті, що, мов сніг, біліють
В морі Червонім.
Пустка нині там, де стояла Троя,
Де колись цвіли семибрамні Фіви,
Де, було, стрімкі владарів гробниці
Неба сягали.
Хто б то чув про міць владарів могутніх,
Хто б сьогодні знав про вождів діяння,
Хто б згадав про них, коли б віщий лірик
Їх не уславив?
Скрила б ніч глуха безталання Трої,

Впав би й сам Ахілл-войовник безвісно,
Гектор би зітлів у піску гарячім
Рідного краю.
Лета вічним сном повила б Дідону,
Канув би й Еней, хоч яку мав славу,
В млявий той потік,— та Вергілій вчений
Вдарив у струни.
Звідки знали б ми й про братів-фіванців,
Тих, які—о гріх! — піднімали в гніві
Брат на брата меч, щоб його багрити
Братньою кров'ю.
Хто б Ясона знав, чи про злоте руно,
Ним добуте, чи про талан Медеї?
Хто б Пегаса знав, якби все у пісні
Не оживало?
Прахом все пішло б (не гадай, що муз я
Від джерел святих та печер усуну),
Всі діла мужів, хоч були й величні,— Нині б забулись.
Слава йде гучна по широкім світі,
З краю в край гримить —
Про співця-фракійця;
Милим дзвоном струн він дуби та скелі
Зрушував з місця.
Славен буде ввік і співець із Смирни,
З Мантуї співця не загинуть твори,
В них-бо — гук боїв, що вели данайці
З родом фрігійців.
Жив і ще живе у пошані вічній
З Кордови співець, як і той, хто славив
Хід Лівійських битв, буде вік звучати
Й Стація ймення.
Досі й Флакк живе, що в сім'ї поетів
Перший лірник був, і каратель блуду —
Юній з ним, і той, хто сатиру вперше
Вигострив,— Персій.
Глянь, Назона вірш палахтить любов'ю,
Не скривав її і Катулл учений,

І сумний Тибулл, і Проперцій гордий — Нині між нами.
Всі співці живуть, осяйного роду
Вінценосний хор; тих імен величних
На сувої цім не списав би, звісно,
Стилос мій скромний.
Поки Феб ясний од просторів Сходу
Повозом гримить до земель Іберів,
Поки чи серпом, чи вже колом повним
Зблискує місяць,
Поки в'яже мир елементи світу,
Поки твердь землі в своїх межах крайніх
Чує плескіт хвиль, оповита навкіл
Світлим ефіром,—
Завжди з уст в уста по широкім світі
Йтиме слава та, не підвладна смерті,
Пісня, їхній дар, між людьми цвістиме
В вічній обнові.
Хай же тих співців не померкне слава!
Ти ж гортай книжки, перечитуй пильно;
Перш за все,— того, котрий був уславив
Край Пелігнійський.
Вправним віршем він, як ніхто, спроможний
Нам розкрити все, що ховає пісня,
Все, що лиш таїть, віщуванням грізний,
Феба триніжок.
Що загін співців проспівав, на все це
Світло кине він, і, коли б я стежки
Не вказав тобі,— поміж книг священних
Помацки йшов би.
Ось тому, прошу,— коли справді вабить
Фебів храм тебе і шануєш ревно
Дев'ять муз, сестер,— до того поета
Серцем горнися.
Вчених книг його не гортай ніколи,
Чистим серцем пий ті зразки високі,—
І побачиш, вір, те, що було вчора
Скрите від тебе.

Дзвінко в струни б'є буйнокудрий лірник
Феб, і музи вже — у танечнім колі;
Навіть гук пішов між горби та ріки.
Медом текучі.

МАРК ТУЛЛІЙ ЦИЦЕРОН

Похвала філософії[1]

...Рятівниця наша — філософія. В лоно її з юних літ привела мене любов і ревність до занять; у гавані, звідки ми виплили, після багатьох несталостей знаходимо ми пристанок, гонимі бурею. О філософіє, водительку душ, шукачка доброчинностей, гонителька вад! Що б стало без тебе не лише зі мною, але й з усім родом людським! Ти народила міста, ти з'єднала в суспільство розпорошених по землі людей, ти з'єднала їх спершу домами, потім шлюбом, нарешті — спільністю мов та письма; ти відкрила закони, стала наставницею порядку й моральності; до тебе ми звертаємось у біді, від тебе шукаємо допомоги, тобі я ввірявся завжди частково, а тепер ввіряюсь цілком і повністю. Один день, прожитий за твоїм статутом, є дорожчий, ніж ціле безсмертя, прожите з гріхом! У кого мені шукати підтримки, як не в тебе, яка обдарувала мене спокоєм і позбавила від страху смерті? Але ми бачимо: мало того, що філософія не отримує похвал за її послуги життю людському,— більшість людей нею просто нехтують, а деякі навіть і зломовлять. Зломовити філософію, родительку життя,— це все одно, що робити спробу матеревбивства; але й цим себе плямують люди, настільки невдячні, що лають ту, яку мали б шанувати, навіть не вміючи зрозуміти! Але я думаю, що ця помилка, цей морок, який обплутує неосвічені душі, тримається тому, що люди не можуть заглянути в минуле настільки, щоби визначити у першобудівничих цього життя Філософів.

[1] Див.: Марк Туллий Цицерон. Избранные сочинения.— М., 1975.— С. 324—325.

АНОНІМНИЙ АВТОР

Похвала мудрості,

в якій син, віддавши їй належне, просить матір, аби вона завжди була йому до чесних наук натхненницею й помічницею[1]

Моя люба паніматко! Яка велика до наук і мудрості повага, який значний від них пожиток, яка, нарешті, безмірна їх цінність і багатство, що ніколи не гине, то розум не моєї голови, про це вже достатньо говорено. Починаючи з давніх часів, про них можна було почути від людей, що були увінчані всемогутнім Господом Богом, мов би неоціненною й далеко сяючою короною, мудрістю, кажу, і наукою. Я ж оповім про них на основі вкушання їх солодкого покорму, тобто читання розмаїтих книг мудрих людей, з яких я зрозумів солодкість і смак мудрості, а також дещо й про її як душевну, так і тілесну користь, яку вона приносить. А оскільки я відчуваю себе людиною, обдарованою Господом Богом розумом, яким людина лише й відрізняється від інших безсловесних тварин, то маю потребу знати, як розпоряджатись розумом, щоб не збочити з правильного шляху. Цей розум людина взяла у Господа Бога ні для чого іншого, а для того, щоб пана і добродія свого знати, а знаючи, чинити його святу волю і, чинячи, успадкувати ті вічні духовні блага, які їй уготовані і які є власним, останнім і найвищим людським щастям. Задля цієї власної, а не іншої причини людина й народжується на світ. І всього цього людина не може досягти жодним іншим способом, хіба що через науку і мудрість.

До цієї мудрості закликає мене і єврейський цар Соломон, заздалегідь даючи її приклад. Бо коли вступав на царство, як про це читаємо в Третій книзі царів, нічого не отримав. Згодом про це прикликання мудрості він писав у своєму творі, як про це читаємо в другому розділі його притч: сину мій, каже він, якщо будеш прикликати мудрість і схилиш до неї своє серце, якщо викохаєш її і будеш шукати як гроші і як незліченні скарби, то в той час пізнаєш страх Божий і досягнеш пізнання Бога.

...Проте не лише Св. письмо, а й погани закликають мене до неї. Цицерон написав так: «Вони (говорить про науки) молодих виховують, старих людей звеселяють, у щасливі часи бувають оздобою, а в нещасливі — розра-

[1] Див.: Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVII — початок XVIII ст.— К., 1988.— С. 261—263.

дою, втечею; приносять втіху, дають насолоду, не чинять жодної перешкоди в дорозі, в мандрівці завжди ночують і мешкають з нами».

Для того, щоб відрекомендувати мудрість, я міг би навести ще більше свідчень з писань як священних, так і поганських. Але не хочу вам набридати поширенням своєї промови, бо мені здається, що сказано вже достатньо, адже кожний і в наш час може побачити, яку користь, і душевну і тілесну, звичайно приносить мудрість.

...Тому і я, бажаючи собі добра, прошу тебе, моя найдорожча паніматко, бути мені до тих чесних наук натхненницею і в них помічницею, щоб я міг гідно і чесно порядкувати своїм життям на цьому світі, відповідно до волі Божої і безсмертної слави і стати втіхою для своїх любих батьків і рідних. І дай, Господи Боже, щоб ти насамперед у доброму здоров'ї, а також і в щасті протягом довгих років могла те бачити і дякувати Богові за його святі доброчинства, а мене і в судний день за цнотливе і в чесних науках дане мені виховання могла з великою втіхою вимовити слова св. Павла до Бога: Оце я, Господи, і ті діти, що Ти мені дав зі своєої ласки! А далі, щоб ти стала гідною почути від свого Творця слова, солодші за мед: добра служнице і вірна, в малому була ти вірною, над великим тебе поставлю, увійди на весілля Господа твого. І заслужити це від Господа Бога я Вам віддано і щиро зичу як син і найпокірніший слуга.

ЕРАЗМ РОТТЕРДАМСЬКИЙ

Похвала глупоті[1]

Відомий нідерландський гуманіст Еразм Роттердамський — автор шедевру красного письменства й красномовства — книги «Похвала групоті», яка не втрачала свого значення протягом віків (створена в 1510 році).

Культура Відродження, рух гуманізму прийшли на зміну схоластиці, стали віхою в розвитку людства, коли воно глибше замислилося над цінностями античності, її філософії — діалектики, риторики — красномовства, красою й силою незалежного духу.

Парадоксальна книга «Похвала глупоті» насправді є похвалою мудрості, але істинній, не схоластичній та догматичній «вченості» псевдомудреців того часу. Джерела книги — в античності, як і «Похвала мусі» Лукіана. Іронічний, сатиричний панегірик був улюбленим жанром античних авторів, які

[1] Эразм Ротгердамский. Похвала глупости.— М., 1960.

в такому жанрі краще й вільніше висловлювали сокровенні думки, вкладаючи в парадоксальну форму глибокі й сокровенні думки — відкриття. Новий світ прагнув до свободи думки, слова, до свободи особистості, яка задихалася у середньовічній схоластичній темряві.

Великі гуманісти світу часто одягали мудрість в шати глупоти (Рабле, Шекспір, Еразм Роттердамський, Сервантес, а в пізніші часи й українські майстри слова, зокрема, І. П. Котляревський).

Палінодією могла б стати праця, де захищалася б протилежна теза — мудрість, але автору не треба було писати нову книгу: проникливий читач у цій талановитій книзі вмів читати між рядками, бо «мудрому досить» (лат. — sapienti sat).

Тому ми й пропонуємо сучасному читачеві фрагменти з унікальної книги Еразма Роттердамського «Похвала глупоті», розраховуючи на те, що він насолодиться гнучкістю парадоксальної думки автора, чарами й магією його риторичного таланту, красномовства, вкладеного у вуста артистично обдарованої Глупоти, посміється з того, що вона говорить «те, що в голову стукне», ознайомиться з цим класичним взірцем риторичного мистецтва періоду Відродження — епідейктичного мистецтва, яке виявляє найвищий інтерес до БЛАГА людини через повагу, пошану й любов до її розуму, обдарувань, високого покликання у цьому дивному світі пошуку істини.

Глупота говорить

Глава I

Нехай грубі смертні говорять про мене, як їм заманеться,— мені відомо, на якому поганому рахунку Глупота навіть у найдурніших,— але все-таки я насмілююсь стверджувати, що моя божественна присутність, і лише вона одна, веселить богів і людей. Найкращий тому доказ — перед вами: ледве я зійшла на трибуну у цьому багатолюдному зібранні, як усі обличчя засяяли небувалими, незвичайними веселощами, усі подалися вперед і повсюди почувся радісний, радіючий сміх. Глянувши на вас, мені здається, ніби я бачу богів Гомерових, захмелілих від нектару, настояному на непенті, а лише зараз ви сиділи сумні й стурбовані, ніби повернулися нещодавно із Трофонієвої печери. Подібно до вранішнього сонця, яке показує землі своє прекрасне золоте обличчя, або як рання весна, яка повіває приємним зефіром після суворої зими, усьому дають новий цвіт та вид і нову юність, так і у вас при погляді на

мене зовсім іншими стали обличчя. У той час як навіть великі ритори лише за допомогою довгої, старанно продуманої промови спонукають вас скинути з душі тяжкі турботи, я досягла цього одразу, єдиною моєю появою.

Глава II

Заради чого виступаю я сьогодні у не властивому мені образі, про це ви дізнаєтесь, якщо будете слухати уважно,— не так як слухають церковних проповідників, але як слухають ринкових скоморохів, блазнів та фіглярів або так, як наш друг Мідас слухав колись Пана. Бо заманулось мені з'явитись перед вами в ролі софіста, але тільки не одного із тих, які нині вбивають в голови хлопчакам шкідливі дурниці й навчають сперечатися з упертістю більше ніж бабською. Ні, але я хочу наслідувати тим давнім грекам, які, уникаючи ганебного звання мудреців, забажали називатися софістами. Їхніми стараннями складалися похвали богам та великим людям. І ви також почуєте сьогодні похвальне слово, але не Гераклу і не Солону, а мені самій, інакше кажучи,— Глупоті.

Глава III

Воістину я не турбуюсь ніскільки про тих любомудрів, які проголошують зухвалим дурнем усякого, хто проголошує похвали самому собі. Отже, нехай це буде дурним, якщо вже їм так хочеться,— аби соромно не було. Кому, однак, як не Глупоті, більше до лиця з'явитися трубачем власної слави і самій собі підігрувати на флейті? Хто може краще зобразити мене, ніж я сама? Хіба що той, кому я відома ближче, ніж сама собі! Крім того, діючи у такий спосіб, я вважаю себе скромнішою більшості великих і мудрих цього світу. Стримувані неістинним соромом, вони не спроможні виступати самі, але замість того наймають якого-небудь продажного ритора або поета-базікала, з чиїх вуст вислуховують похвалу, інакше кажучи,— брехню неймовірну. Наш смиренник розпушує хвіст, ніби павич, задирає чуб, а тим часом безсоромний улесник дорівнює цю нікчемну людину до богів, виставляє її взірцем тих доброчесностей, до яких їй, як до зірки небесної, далеко, наряджає ворону у павичеві пера, прагне вибілити ефіопа та з мухи зробити слона. Нарешті, я застосовую на ділі народну приказку, яка говорить: «Сам вихваляйся, якщо люди не хвалять». Не знаю, чому дивуватися — лінощам або невдячності смертних: хоча усі вони мене охоче шанують та охоче користуються моїми благодійствами, ніхто, однак, упродовж стількох віків не спро-

мігся віддати у вдячній промові похвалу Глупоті, тоді як не було недоліку в бажаючих творити, не жаліючи лампового масла і жертвуючи сном, надуті словеса похвали Бусиридам, Фаларидам, тимчасовим лихоманкам, мухам, лисинам і тому подібним нещастям. Від мене ж ви почуєте промову, не підготовлену завчасно і не оброблену, але зате тим правдивішу.

Глава IV

Не хотілося б мені, щоб ви запідозрили мене у бажанні сяйнути дотепністю на прикладі більшості ораторів. Адже ті,— справа відома,— коли читають промову, над якою працювали років тридцять, а іноді так і зовсім чужу, тоді дають зрозуміти, ніби створили її між іншим, заради жарту, за три дні, або просто продиктували ненароком. Мені ж завжди особливо приємно було говорити те, що в голову стукне. І нехай ніхто не чекає, аби я за прикладом тих же звичайних риторів почала пропонувати вам тут точні визначення, а тим більше розподіли. Бо як інакше обмежити визначеннями ту, чия божественна сила ширяє так далеко, аби розділити ту, в услужінні якій об'єднався увесь світ? Та й взагалі, навіщо виставляти на показ тінь мою або образ, коли ось я сама стою тут перед вами? Бачите? Ось я, Глупота, щедра подателька усяких благ, яку латиняни звуть Стультицією, а греки Морією.

Глава V

Та й взагалі — чи потрібні тут слова? Хіба саме чоло моє та й обличчя, як кажуть, не достатньо свідчать про те, хто я така? Якби хто й насмілився видати мене за Мінерву чи за Софію, моє обличчя — правдиве дзеркало душі — спростувало б його без довгих промов. Немає в мені ніякої гри, і я не прагну зобразити на лобі своєму того, чого немає у мене в серці. Завжди й усюди я є незмінною, так навіть не можуть сховати мене навіть ті, хто з усіх сил прагне привласнити собі лик та титул мудрості,— ці мавпи, які виряджаються у пурпур, і вівлюки, які вирядилися у левові шкури. Нехай удають скільки завгодно: вушка, що стирчать, все одно видадуть Мідаса. Невдячна, клянуся Гераклом, і та порода людей, яка найтісніше зв'язана зі мною, а між тим при народі так соромиться мого імені, що навіть попрікає ним своїх ближніх, ніби лайливим прізвиськом. Ці найдурніші із дурних хочуть бути мудрецями й фалесами, але чи можна їх назвати інакше, як дурномудрами?

Глава VI

Як бачите, мені дійсно хотілося уподібнитися риторам нашого часу, які вважають себе подібними до богів, якщо їм вдасться здатися двомовними, подібно до пиявок, і які вважають верхом витонченості пересипати латинські промови грецькими слівцями, ніби дзвіночками, хоча б це було й зовсім недоречно. Якщо ж їм не вистачає заморської тарабарщини, вони витягують із напівзотлілих грамот кілька застарілих виразів, аби пустити пил в очі читачеві. Хто розуміє, той тішиться пихою, а хто не розуміє, той тим більше дивується, чим менше розуміє. Бо нашому братові досить приємно буває захоплюватися усім іноземним. Але якщо серед неосвічених слухачів та читачів трапляться люди самолюбиві, вони сміються, аплодують і, як віслюки, помахують вухами, щоб інші не вважали їх невігласами. Так, саме так...

ПРОМОВИ ПРИ ОДРУЖЕННІ

КАСІЯН САКОВИЧ

Дякування по шлюбі
(фрагмент)[1]

З того, що цей святий обряд шлюбу здійснюється прилюдно, ясного дня, на святому місці і в присутності такої великої кількості людей, ми можемо пізнати, що він є, за св. Павлом (До ефесян, 5), великий сакрамент, велике таїнство. Воно породжується й вкорінюється з такої любові і дружби між подружжям, яка перевершує всіляку іншу любов і дружбу, крім любові до Бога. Цій подружній любові поступається любов до батька, матері, дітей, братів і сестер, вона підносить над благами природи і фортуни. Бо, залишивши все це, чоловік поєднується із своєю жінкою і присягається відповідними обітницями зберігати їй вірність і цноту до кінця свого життя, щоб, постійно і нероздільно проводячи з нею веселі й сумні дні, породити потомство для Божої хвали, служби Вітчизні й друзям і власної втіхи. То ж не дивуйтесь, що цей святий обряд відправляється з такою великою й пишною це-

[1] Див.: Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст.— К., 1988.— С. 420—423.

ремонією, бо... він заснований для високої мети у чудовому місці — раю великим автором, самим Господом Богом і підтверджений у Канні Галілейській. Внаслідок цього шлюб вимагає високого і досконалого життя. Його обирають ті, хто хоче в цьому стані угодити Господові, щоб за божественною настановою двоє були в ньому як одне тіло і щоб між ними не було жодного роз'єднання, нічого власного, нічого прихованого, а все як у досконалих ченців — спільне, до такої любові та згоди Бог благословив подружжя...

...Лікýрг встановив закон, за яким карали тих, які не хотіли одружуватись. Тоді в літній час жодних бесід, гулянок, розваг для простолюду не влаштовували, оскільки не хотіли з Божої ласки множити нероб серед суспільства. Тому такий чоловік змушений був взимку ходити голим навколо ринку та по інших людних місцях і над ними усі насміхались і збиткувались. І у нас до цього часу й не без причини існує подібний звичай. Згідно з ним щорічно дівчата, що не вийшли заміж, солому волочать, а юнаки, що не оженились, коробку з дріжжями носять по ринку та від дому до дому, мов би засвідчуючи цим своє недбальство. Платон запропонував закон, щоб жодного з неодружених не обирати на урядові посади. Навпаки, якщо такі знайдуться, говорив він, їх треба без потурання й, незважаючи ні на що, карати. Звідси подібно чинять і у нас в деяких порядних містах, коли таких целібатів, що мешкають лише з кухарями, не лише не обирають на урядові посади, а й за цю провину, що зветься биковою, щорічно карають і слушно роблять. Ці закони ствердив ще Цезар Август та інші монархи. Молодим першого року шлюбу вони дарували звільнення від військової служби і виплати податків і навіть допомагали їм із державної скарбниці, але про це поки досить.

Пан Н., бажаючи слідувати божественному природному праву, доклав чимало зусиль, аби провести відведене йому життя в союзі з любим, призначеним йому Богом, другом, якого він знайшов у домі ласкавого пана. Отримавши свого друга з Божої волі і ласки та благословення священика, пан Н., вдячний за це щастя, висловлює свою щиру й уклінну подяку своїм добродіям. Заприсягаючись у вірності й любові своєму вірному другові, він обіцяє ставитися до нього як до власного тіла, шанобливо і порядно, а до всіх приятелів ласкавого пана — з повагою і лагідністю. Собі ж він бажає жити в цьому подружжі довгі роки, хвалячи Бога і потішаючи ласкавого пана народженням подібних до себе нащадків.

КАСІЯН САКОВИЧ

Слово нареченого про подружнє життя
(фрагменти)[1]

Ласкаві панове! Люди звикли зичити собі багатьох розмаїтих речей»: одні прагнуть набути великих маєтностей, другі — досягти високої влади, треті — віддають все своє життя на здобуття слави або через науки, або через лицарську хоробрість. Але серед них найбільше досягають мети і великого успіху ті, що намагаються знайти вірного й доброго друга, без якого ні найбільші маєтності, ні найвищі посади, ні найдотепніший і вишуканий розум не приносять людині жодної радості. Бо хто, дозвольте запитати, всім цим був щедріше обдарований, ніж створений Богом Адам, перший батько всіх людей. Він і всілякими мистецтвами і вміннями був невимовно прикрашений і несказанними дарами від Бога був вшанований і в розкішному раю володарем всього створеного був проголошений. Але все ж і на такому високому становищі і в такому чудовому місці, як розсудив Бог, йому недобре бути одному. Чому? Та тому, що він не мав друга й товариша, з яким міг ділити ці радощі й втіхи. Через це, вийнявши з його боку кістку, Бог створив з неї Адаму жінку і промовив: будьте двоє в єдиному тілі, мовби бажаючи цим сказати, що в подружжя повинна бути одна думка, злагоджена воля, спільна радість, однакова печаль, спільна втрата і прибуток. Хто вступає в святий подружній стан, той виконує Божі настанови, виправдовує себе перед природою, віддаючи їй те, що з неї взяв, і лише тоді стане досконалою людиною, коли бере за себе ту кістку, яка у нього була вийнята з боку. Він відтинає цим священним зв'язком всі приводи, що ведуть до розпусного й бешкетливого життя. Ця діяльність є справжнім фундаментом дружби, джерелом палкої любові і споріднення. Через таке зближення роду з родом, дому з домом іноді й ті, що перебувають у незлагоді, приходять до дружби. Цей зв'язок є таким дивовижним, що він поєднує раніше далеких і незнайомих і, якщо казати одним словом, то тільки завдяки йому можемо залишити глибоку пам'ять нащадкам про те, що ми колись жили на світі. Хто живе в такому благословенному подружжі, той живе розважливо. Саме в такому поважному стані хоче жити й пан Н., який провів перші роки свого життя у вивченні високих наук, а потім у вельми похвальних і тривалих по-

[1] Див.: Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст.— К., 1988.— С. 418—420.

слугах державі. Нині ж, досягши мужніх літ і побачивши, знати не без Божої волі, в славному домі вельможного пана панну М., він хоче бути їй вірним другом, а ласкавому пану — найнижчим слугою.

...З Божої ласки вони прикрашені й достатком і вродою, в якій Господь Бог хотів їх бачити, а надто оздоблені перевагою цноти. Мої слова стосуються передусім тих присутніх на цьому прилюдному обряді, які ще не пов'язані подружніми обов'язками, для того щоб вони знали, яких жінок молоді люди і яких чоловіків дівчата повинні собі обирати. Цей вибір здійснюється за Божою волею і в залежності від наших заслуг, з якої хто гідний і якого яка гідна, таких і буде мати. Не продовжуючи далі свою мову, передаю прохання до ласкавого панства, пана Н. і пані дружини ласкавого пана, щоб Ви, разом із батьківським благословенням, зволили дати дозвіл відпровадити цю пару до церкви, де священик, Божий слуга, ствердить цей святий обряд і де вони обидва дадуть один одному довічну обітницю, скріплену Божим благословенням, а після цього повернуться в дім ласкавого пана.

ЄВХАРИСТИЧНІ ПРОМОВИ

КИРИЛО ТРАНКВІЛІОН-СТАВРОВЕЦЬКИЙ

Передмова до читача (присвята) до книги «Зерцало богословія»

(фрагменти)[1]

Наймильшій й ласкавший читателю!

Въ-первих, познай Творца своєго, яко єст дивний й великій, от дивного сътворення єго...

Во-вторе, познай самого себе, яко єст-єсь так дивноє й розумнеє створення кшалтом й образом божіим, світлостю розумною й несмертельностю почтенний от Бога й межи аггели в товаристви посажоний...

Прето с пильностю стережи своєи слави й чести, аби-сь єи не згубив за сладость малую гріха й аби-сь не отпав онои отчизни небесного Сіона.

[1] Див.: Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст.— К., 1988.— С. 208—209.

...И о мні, многогрішном, в молитвах своих святих пам'ятствуйте.....Аще ми господь поспішить большего духовного съкровища світ разума открити на пользу й утіху душам вашим, узрю, аще з любовію й охотою сію малую труда моєго книгу приймете съ благодарством. Вім, яко мала здається въ очах людських тая книжечка, але тилько прочитай ю з уваженням, каждий снадне, обачиш великій гори ві ней премудрости небесной й дивний світ разума... здравствуй о господи.

ПРОЩАЛЬНІ, НАДМОГИЛЬНІ ПРОМОВИ, ПЛАЧІ

МЕЛЕТІЙ СМОТРИЦЬКИЙ

ТРЕНОС,

тобто плач єдиної святої вселенської апостольської східної церкви. З поясненням догматів віри. Перше з грецької мови на слов'янську, а тепер із слов'янської на польську перекладений Феофілом Ортологом, тієї ж святої східної церкви сином (фрагменти)[1].

Розділ І,

в якому міститься плач, або нарікання
церкви святої східної на злочинних синів

Горе мені, злиденній, ой леле, нещасній, звідусіль в добрах моїх обідраній, ой леле, на ганьбу тіла мого перед світом із шат роздягненій! Біда мені, незносимими ладунками обтяженій! Руки в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на стегнах, меч над головою двосічний, вода під ногами глибока, огонь з боків невгасимий, звідусіль волання, звідусіль страх, звідусіль переслідування. Біда в містах і селах, біда в полях і дібровах, біда в горах і в земних безоднях. Немає жодного місця спокійного ані житла безпечного. День у болістях і ранах, ніч у стогнанні й зітханні. Влітку спека до млості, взимку мороз до смерті, бо ж гола-голісінька і аж на смерть гнана буваю. Колись гарна й багата, тепер споганіла й убога. Колись королева, всьому світові люба, тепер усіма зневажена і спечалена.

[1] Див.: Давня українська література. Хрестоматія.— К., 1991.— С. 256—264.

Приступіть до мене, усі живі, всі народи, всі жителі землі! Послухайте голосіння мого і дізнайтесь, якою я була колись, і подивуйтеся.

Перша оздоба східної церкви

Посміховищем тепер світові стала, а колись була дивом дивним і людям, і ангелам. Оздобленою була перед усіма, принадною і милою, гарною, як вранішня зоря удосвіта, красною, як місяць, чарівною, як сонце, одиначкою у матері своєї, вибраною неньці моїй рідній за єдину чисту голубицю непорочну, ані жодної близни і зморшки або чогось такого не маючи. Олія розлита — ім'я моє; криниця води живої — назвисько.

Вгледівши мене, дочки сіонські найблагословеннішою королевою проголосили. Коротше кажучи, тим я була між дочками сіонськими, що Єрусалим між усіма містами жидівськими; що лілія між терням, тим я була між дівицями.

Через ту красу зажадав король, кращий з-поміж синів людських, вроди моєї, а полюбивши мене, вічним шлюбом з собою з'єднав.

Церква східна од власних синів своїх терпить

Діток народила і зростила, а вони зреклися мене, стали мені посміховиськом і глумом. Бо роздягли мене з шат моїх і голою з дому мого вигнали: одняли оздобу тіла мого і голови моєї окрасу забрали. Що більше! Вдень і вночі зазіхають на бідну душу мою і про згубу мою постійно мислять.

О ви, котрі стоїте передо мною, ви, котрі дивитесь на мене! Послухайте і зважте, де є болість, подібна до болісті моєї? Де є туга і жаль, подібні до гризот моїх? Діток вродила, пильно їх ростила, а вони мене зреклися і привели до упадку.

І тому сиджу зараз, як одна із удів розплаканих. Колись пані сходу і заходу сонця, півдня і північних країв, удень і вночі плачу. І сльози по щоках моїх, як потоки річкові, течуть: всі мене покинули, всі мною згордували. Рідні мої далеко од мене; приятелі мої неприятелями мені стали; сини мої, ящуриному позаздривши племені, плоть мою отруйними жалами жалять.

Слухайте жалісної моєї повісті, всі народи, беріть у вуха, ви, що живете в окрузі світу!

Сини і дочки мої, котрих зродила і зростила, зоставивши мене, пішли за тою, котра ними не боліла, аби з набутком із дорідності її насититись. Священиків моїх осліпило, пастирі мої (не хотячи знати, що про душу йдеться)

оніміли, старші мої одуріли, молодь моя здичавіла, дочки мої до розпусти вдались. І всі одним намислом, Бога і правду його занедбавши, на душу мою заповзялися. Роззявили пащеки свої, шиплять та скрегочуть на мене зубами своїми, мовлячи:

— Настав уже день той, на який ми чекали. Ходімо і позбудемось її, і викорчуємо із землі пам'ять про неї!

Що б любити, так паплюжать мене, і добро моє злом мені оддають, і ненавистю за любов мою віддячують. Дали мені замість коштовних шат моїх зітліле лахміття. І стала я їм кісткою поперек горла.

О болісте душі моєї! Ой леле мені, обшарпаній, біда мені, погордженій!

Притупилася від безупинних сліз бистрість очей моїх, розтривожилось усе всередині у мене: завмерло в стражданні життя моє, і літа мої в зітханні застигли, розвіялись, як дим, дні мої, а кості мої, як вижарені висохли. Посічено мене, як сіно. І зав'яло серце моє од голосного плачу мого. Присохло тіло моє до костей моїх.

Роздерли на мене пащеки свої, як пащеки неприятельські, словами зрадливими і облудними наповнені. Взяли сокири в руки свої і шукають душу мою, аби її погубити.

Звідусіль сіті, скрізь ями, звідусіль отруйні жала. Там вовки драпіжні, а там леви розлючені. Звідси дракони ядовиті, а звідси василиски люті. Не бачу, куди повернутись, не знаю, куди податись, до кого голову свою прихилити, кому себе в оборону дати.

Чи не є се, о небо і земле, нова болість і нечуваний жаль, що синів породила і виходила, а вони мене зреклися?

Одному мужеві панною була пошлюблена, одному в заміжжя була віддана, з одним зачала, в однім лоні носила, одним молоком живила, та різних, однак, звичаїв (ой леле!) синів на сором і болість свої бачу. Немає нікого серед них, хто б вітця наслідував. Немає жодного, котрий би йшов за матір'ю. Що більше! Виродкам і підозрілим позаздривши, язики свої супроти родичів нагострили. Вітця соромлять, матір оббріхують. Вітцівською наукою згордували. Материнське старання зневажили. Всі разом одпали і непотребними зостали. Немає з-поміж багатьох жодного, котрий чинив би добре.

Біда неплідній, біда безпотомній, як закон мовить: «Проклят кожний, хто потомства в Ізраїлі не зоставить!» О, наскільки ж більша біда і глибше зло злих звичаїв, з підступністю і сваволею, з непокірністю нащадків зоставити, з яких вітцю сором і матері наруга буває! Тим-бо мовиться: «Жити будете, аби люди, бачачи ваші добрі вчинки, хвалили вітця вашого». Се кажу, бачачи, що

мене зганьбили. Родича разом з родичкою. Як сказано: «Син мудрий і слухняний честю є вітцеві, а дурний і непокірний в ганьбу матір свою ввергає».

Багато разів за життя мого різних од синів прикростей зазнавала, багатьма способами од дочок непоштивостей перед законом і в законі терпіти мала, та, однак, теперішніх прикростей і зневаг ні з чим порівняти не можу.

Старозаконної і новозаконної церкви відмінність

Бо ж під законом гріха живучи, полуду на серцях своїх носили, а тому не могли ані волі Божої достатньо знати, ані її досконало сповняти. А тепер, зазнавши ласки моєї, що їм ту полуду з очей зняла і всі їхні злі вчинки на себе прийняла, сама понесла і Богу-Вітцю досить за них учинила, вибрала їх, од позову звільнила, виправдала і посвятила, за жодне із тих великих подань добродійці оддачі не оддається, і жодною подякою не оддячується. А що ж? Замість оддачі і дяки — невдячність і погорда.

Що про се сказати? Що про те мовити маю? Що інше, як не те, що краще мені воістину умерти безпотомною було, аніж дітей в непослусі й безбожності бачити. Вони ж бо що більше дарів набирали, то більше подяк світові виставляли, і що тіснішу спілку із ним укладали, то сталіше у ній тривали.

Що ж із того вийшло? Куди подалися? Яку собі дорогу обрали? Ваалову скоріше волю сповняти, аніж Божу, зволили. Валаамовою дорогою поспішніше, аніж вірного пророка Божого, іти зважились. Зняту із сердець полуду знову на себе наклали, неправду полюбили і з часом у ще гіршому злі погрузли. Острог не слухають, обраністю нехтують, виправдання і посвячення одвергають, а, коротше кажучи, злом за добро оддають.

Такої цноти синів у дому своїм кормила, такої людськості діток на лоні своїм пістувала, що тепер повсякчас утробу мою гризуть і смерть мені завдати силкуються.

Під опікунами і наставниками колись пробуваючи, про повеління їхні не дбали. І не дивно, бо такі серця їхні затверділі були, що бачити не бачили і чути не чули.

Тепер сам опікунів тих надавець стоїть, старання докладає, упоминає, руку помочі простягає, слух до слухання одтворяє і зіниці до бачення розкриває. Та не тільки його не слухають і йому не скоряються, а ще й свавільно очі одвернувши і вуха заткнувши, перед добрістю пана свого хороняться і у безвихідні прірви тікають.

Ох, тяжко мені воістину із тим непокірним потомством, із тим ядовитим ящуриним кодлом, тяжко! І хто ж страждання ті зі мною розділить? Хто ме-

ні плакати допоможе? Синів зродила і зростила, а ті зле мене зреклися і ядовитими язиків своїх жалами в мене вп'ялися.

Перше посланців і слуг слухати не хотіли, а тепер сам пан Бог прийшов, сам взиває і вчить, аби, вагою гріхів обтяжені, в нім охолод шукали і в нім перепочивали. Тому тим охочіш послух чинений бути мав би, що панський голос від голосу слуг вагоміший. Що ж на те виродки? За єгипетськими казанами і часником швидше уганятися воліли, ніж на вишукану вечерю гостинного пана свого поспішати.

Таких синів церква східна нині потребує

Таких у нинішні часи потребую я синів, які б, незважаючи на особи тих, хто безбожне на Бога блюзнить, карали, які б, до рідних братів суворе лице своє обернувши, непорядне поводження їхнє сміливо карали. До тих, хто не прислухається, вам мовлю, о розумного стада Христового пастирі і вчителі, чиїй пильності й вірності улюбленицю Сина Божого доручено, котрі по імені пастирями бути маєте, а насправді драпіжниками єсте, котрі і самі зле живете, і довіреним вам непорядно жити дозволяєте. На спадщині розп'ятого розжирівши і розтовстівши, не болієте нещасним по всіх сектах розпорошенням синів Божих, а отож вовками єсте, а не пастирями. Христом титулуєтесь, а насправді антихристів на землі уряд виконуєте. Дай же, Боже, аби ви молоком удовольнилися, бо ж прагнете крові.

Таких, кажу, потребую тепер синів, на таких під сей страждання мого час діток важусь: котрі б не тільки блюзнірцям розпусні уста замкнули, але й своїх, од найвищого до найнижчого, од архієреїв до всіх тих ієреїв, що під владою їхньою перебувають, разом з повіреними урядуванню їхньому людьми, достатньо і відповідно до гідності заслуг їхніх, картали, карали і направляли.

Та де ж таких знайду? Чи з неба, тріумфуючих вже, покличу? Се неможливо. Чи у рідних сторонах пошукаю?

Немає жодного. Усі проти мене, як проти тої, котра б ними ніколи не боліла, повстали. Усі озброєні, наче на головного неприятеля збунтувалися, і шукають душі моєї, аби вигнати.

Нещасна ж я мати! Що такого вчинила? За що незносні переслідування од власних своїх синів терплю? Що я смерті гідного скоїла? За що в здоров'ї своїм не чуюсь безпечна?

Одні мені недбальством шкодять, інші тяжкого глуму завдають. Ті переслідують незносно, а ті зрікаються вороже. У глибокому злі погрязнувши і його природі скорившись, мене занедбали.

Церква східна шукає вказаних злочинів синів своїх

А що всілякій справі початком є слово і всьому, що починається, рада передує, то слушно мені подбати, аби обачно я в початій скарзі повелася, аби, викладаючи справу, гідно із синами своїми обійшлася. Справедливість вимагає і сам мій того од мене жаль потребує, аби з пильністю до справи придивилась і розсудливо зважила, звідки такі великі злих звичаїв пересади в синах моїх взялися, з якої причини така безмірна до родительки ненависть дітей опанувала? Про це воістину годиться мені помислити перше, аніж, всіх разом зрікшись, материнським болем, сердечним жалем обнята, їх у гіркоті серця мого прокляну і на вітцівське покарання видам, а чи ще раз до декого з-поміж кращих, на котрих молодші брати оглядаються, приступлю і про поправу з ними порозмовляю: невже ж перед лицем матері своєї не засоромляться і не проймуться болем тієї, котра ними боліла, і, сльозами її свої серця зм'ягчивши, в покорі до ніг її не припадуть, відаючи, що ліпше було б їм на світ не родитись, аніж під потужну вічної кари руку всемогутнього Вітця дістатись, котрий, хоч і знає долегливості мої, однак, з милосердя досі утримуючись, чекає, чи не отямляться і не почнуть гріхи свої спокутувати. Та хай но тільки найменше слівце з уст випущу або жаль на них виявити помислю, в ту ж мить він злих зле затратить і пам'ять про них вихором у повітрі розвіє, так що й місця, на якому вони жили, знати не буде. Жахлива бо річ,— мовить апостол святий,— впасти в руки Бога живого.

Наука церкви східної до посполитого люду

А до посполитого люду тими словами напучення і науку чинімо:

— Всяку душу вищим силам нехай буде піддано. Бо зверхники не суть пострахом доброму вчинкові, а тільки злому. Як хочеш не боятися зверхництва, чини добре і будеш мати честь од нього, бо ж той є служебником Божим на твоє добро. А будеш зле чинити — бійся, бо не дарма меч носить.

— Оддавайте, отож, усім те, що повинні, що Боже — Богу, а що цесареве — цесарю. Кому дань — тому дань, кому мито — тому мито, кому страх — тому страх, кому честь — тому честь. Нічого нікому не будете винні, тільки аби-сьте обопільно шанувались. У всьому зверхникам своїм подобайтесь, не обмовляйте, не ошукуйте, а в усіх справах добру вірність виявляйте.

— Зверхникам вашим духовним, котрі, на Христовім престолі сівши, тому ж вас, що й Христос, учать, будьте послушні, бо вони дбають, звіт про

вас дати маючи, аби ви те чинили з радістю, а не зітхали. Знайте і шануйте їхню роботу. Бо ж то є воля Божа, аби-сьте, добре чинячи, заткнули губу невігластву людей немудрих. Як вільні, але маючи волю заслоною злу, і, як слуги Божі, усіх шануйте. Братство любіть, Бога бійтесь, королеві честь віддавайте. Слуги будьте піддані панам у всілякій боязні, не тільки добрим і скромним, але і прикрим. Бо й то є милість Божа, якщо хто задля сумління Божого зазнає жалю, терплячи безвинно. Бо ж що за хвала, якщо, согрішаючи і винними будучи, терпите? А от якщо, добре чинячи, переслідування терпеливо зносите, ото є заслуга у Бога. Адже ж на те і покликані єсте. Бо ж і Христос терпів для нас, даючи вам приклад, аби-сьте ішли по слідах Його. Той гріха не вчинив, ані знайдемо помилки в устах Його.

Такі загальні і постійні наші до синів науки і напоминання, із яких ясно кожний побачити може, що ми, родичі, як природження правом до злого потомству нашому причиною не були, так і навчання та доброго виховання не занедбуючи, до того приводу не давали. Бо ж ми і всіх загалом, не зважаючи на особи, і кожного зокрема, без жодного підхлібства, картаємо, напоминаємо і навчаємо.

Але, як бачимо, вони позатикали вуха свої, аби не чути голосу нашого.

Кого ж те більше доймає? Кому те більшого болю додає? Кого дошкульніше мучить? І кому небезпечніше життя готує?

Я змучена, я мізерна і од усіх матерів нещасливіша. Бо куди не обернуся, всюди синів моїх на зради собі знаходжу. Тут бездонні ями копають, там дротяні сіті закидають. Звідти ядовиті жала випускають, а звідси смертельні отрути виливають. Одні явні, інші таємні, декотрі підхлібством, а декотрі погрозою, усі, однак, одностайно на життя моє важать, усім одна мати в ненависті.

Чи ж маю боятися? Чи ж маю лякатися? Аж ніяк! Ось стою! Хай прийде хто і нагостреним залізом зомліле серце моє вразить! Хай приступить і зболіле лоно матері своєї розітне! Нехай терзає тіло згорьованої неньки. Ліпша бо смерть над життя мізерне, і миліше мені раз нагло вмерти, аніж з нечестивості синів своїх щодня скорботно вмирати.

Ой леле, оплаканому моєму життю! Біда незносним тіла мого болістям! Та щоб плюгаву студню, з котрої заразна та синів моїх зловмисність виплинула, знайти, горе на хвилю погамувати мені годиться, аби перед часом у запалі гніву, поки повної певності не набуду, прокляття на них не вирекла.

А в тому, що ані природження, ані виховання родичів не є того причиною, то в цьому вже переконалася.

АНОНІМНИЙ АВТОР

Прощальне слово, складене шляхетному панову Томашу Замойському, коли він на другу битву відходив із Шаргорода[1]

Славний і благородний володарю, найласкавіший покровителю! Нехай щасливо і з великим успіхом завершиться для тебе і твоїх супутників цей, нині розпочатий тобою похід! Адже не тільки я, найменший і найпокірливіший підданий твоєї ясновельможності, але й, мабуть, усе населення твого славного краю, а відтак усі мешканці королівства Польського, люди всіх станів зичать тобі перемоги, вітають тебе, підносять за тебе молитви тричі найкращому, найвеличнішому Богові. І хоча цей день, у який ти, найславетніший герою, найласкавіший наш пане, зникаєш з очей вірних своїх підданих, сповнений для нас гіркоти і суму, однак ми свідомі того, що не слід затримувати тебе на початку шляху доблесті і слави. Навпаки, знаючи твої виняткові душевні якості і героїчні вчинки, ми повинні радіти. Адже здійснювані тобою подвиги здобувають для тебе безсмертя і вічну славу, водночас звеличуючи і примножуючи славу батьківську, яка живе і ще довго житиме у серцях співвітчизників. Але, мимоволі розстаючись з тобою, нам залишається лише одне: уподібнившись до чаклунів, ревно вимолювати для тебе у найвищого небесного божества долю, вдале завершення ратних справ і непошкоджене здоров'я. Дійсно, що ж приємнішого і бажанішого хотіли б ми отримати в дар від Божої волі, ніж повсякчасну можливість бачити твоє найясніше обличчя, відчувати твою, необхідну для нас і жадану, присутність, наш ясновельможний і увінчаний славою повелителю.

Численні приклади переконливо свідчать про те, яким великим благом обертається співвітчизникам твоє короткочасне перебування на батьківщині. Ти у найтяжчий для республіки час, коли у цій величезній державі був омитий сльозами кожний найвіддаленіший куточок, ти, кажу я, приніс цьому місту не знаний ним досі мир і спокій, ти захистив його від нечестивого воїна, ти відвів хижацькі руки від наших полів, ти оберіг нас від зловживань і сваволі жорстоких і безчесних людей. Ти зробив те, чого ніде не зробив ніхто інший. І навряд чи є у цьому славнозвісному краї такий бідака, якому нічого було б втрачати і який був би здатний при цьому з гордощів прихо-

[1] Див.: Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст.— К., 1988.— С. 265—268.

вувати свою бідність, не жалів би себе і не нарікав на нестерпну несправедливість близьких, щоб, дивлячись на нього, можна було б сказати словами ліричного поета: «Не страшні жебракові розбійники в темному лісі». Щиро кажучи, щасливі лише ми, жителі твого Замостя. Адже, перебуваючи під охороною твоєї хороброї руки, мудрих рішень, героїчного благородства, королівської щедрості, ми не тільки не зазнали жодних великих втрат, а й не відчули найменших утисків, ми мали можливість насолоджуватися повним миром у час, коли всюди люди усіх станів скаржились, плакали і добивалися Правди. І якби, найславніший герою, ти зробив лише цю одну добру справу, то і її було б, мабуть, досить для того, щоб нас засмутив нинішній твій відхід. Але все, що ти зробив для нас, набагато перевищує щойно мною перелічене. Так невже в тебе може виникнути сумнів у щирості нашого смутку, викликаного твоїм відходом на війну з ворогом?

...І хоча будь-яка послуга, що випадає мені зробити її для тебе, занадто мала для твоєї високості, я благаю, прийми ласкаво від мене це побажання: іди, Томаше Замойський, щасливо, рішуче знищуй підступного ворога! Нехай боїться татарин успадкованої тобою від батька доблесті, нехай оживе в тобі твій батько Замойський, завойовник татарів, турок, московитів і молдаван. Нехай відродиться в тобі найясновельможніший замойський володар, увінчаний славою переможець. Нехай відродиться в тобі громадянин Замостя, перший із усіх і у тозі, і в сагумі. Нехай найвищий Бог дарує тобі щасливу батьківську долю, доблесть, що допоможуть тобі здобути честь і славу, непідвладну всезруйновуючому несправедливому часові і невмирущу від жодної старості. Вирушаючи в дорогу, прийми від мене, благаю, ласкаво це побажання на знак того, що ти береш мене під свій захист і більше не віддаляєш.

ІОАНН ЗЛАТОУСТ

Прощальне слово до блаженного Філогенія

(фрагмент)[1]

У це блаженне й нестаріюче життя переселився нині блаженний Філогеній. Яке слово може бути достойним людини, яка отримала таку прекрасну спадщину? Немає такого слова. Що ж, скажи мені, тому ми будемо мовчати? Для чого ж зібралися ми? Чи скажемо, що ми не в змозі зобразити ве-

[1] Творения Святого отца нашего Іоанна Златоуста.— Т. І.— СПб., 1898.— С. 549.

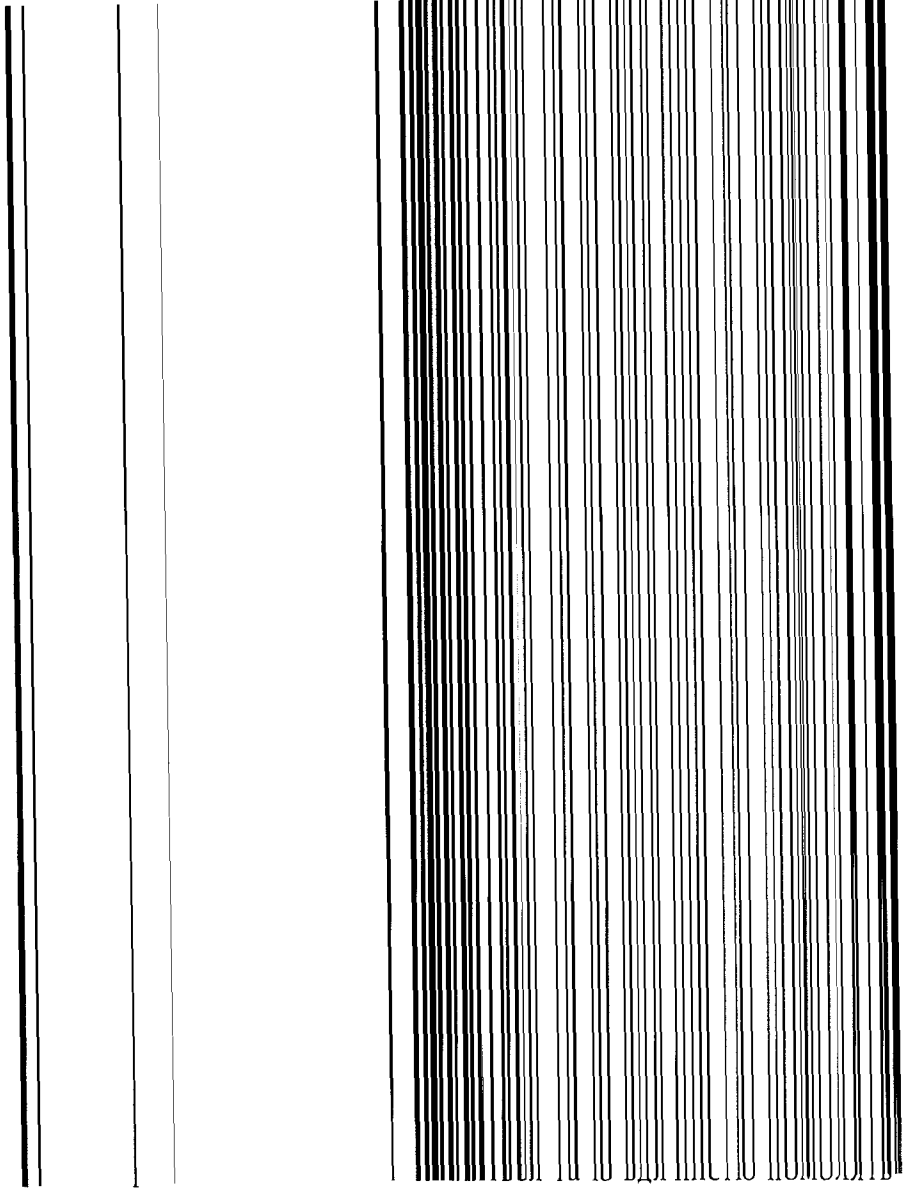
лич справ його? Але тому й треба говорити, бо найважливіша частина похвали в тому й полягає, що слова не можуть зрівнятися зі справами; чиї подвиги є вищими смертної природи, тому й похвала, очевидно, є вищою мови людської. Проте, за це він не відкине нашого слова, але вчинить подібно самому Господу, який вдові, котра поклала лише дві лепти, дав нагороду не за дві лише лепти. Чому? Тому що Він звернув увагу не на кількість грошей, а на багатство душі.

КАСІЯН САКОВИЧ

Промова молодого чоловіка на похороні шляхтича
(фрагмент)[1]

Милостиві панове і браття! Обмеженість мого розуму не дозволяє мені належно висловитись щодо достоїнств померлого, а також заважає справитись з промовою, присвяченою цьому скорботному акту й проголошуваною на такому печальному місці. І ще я дуже боюся, щоб бажаної розради не викликати у Вас, моїх ласкавих панів, якогось відчуття досади. Однак з обов'язку, який я відчуваю до цього шляхетного тіла й до Вас, мої ласкаві панове і браття, я постараюсь висловити нашу спільну скорботу швидше серцем, ніж зайвою балаканиною. Ніхто з нас не в змозі коротко і ясно сказати, якого батька діти, а ми якого великого друга втратили! Його життя завжди було прикрашене різними доброчесностями. І кожний, хто захотів би перерахувати або згадати всі його благородні вчинки, зміг би побачити, що їх більше, ніж ті сім достопам'ятних, які перераховує імператор Марк Аврелій у життєписі філософа Бруксилія. Знайшов би він тут побожність, що була джерелом всіх його доброчесностей, знайшов би освіченість, щедрість, мужність. А надто збереження вірності істинній канонічній вірі і те, що він частіше говорив з богами, ніж з людьми. Трудно знайти зібраними разом так багато доброчесностей, які б засяяли в якійсь одній особі. Але немає потреби ні додавати світлості сонцю, ні представляти присутнім таку шляхетну і вельми заслужену людину. Відомі майже всім як старожитність і благородство дому ласкавих панів, так і бездоганне і достохвальне життя світлої пам'яті пана Н. Не згадую тут через брак часу, яким мужнім і доб-

[1] Див.: Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок VII ст.— К., 1988.— С. 432—434.

ся дитина й дорослий, вчитель та учень, мати та її діти, той, хто починає вивчати велику справу виховання, й той, хто глибоко вивчав безліч систем виховання. Ось той трудівник, який книгами своїми полегшив і зробив солодким вчення для дитини й для його вчителя, який зв'язав матерів з їхніми дітьми міцними й святими путами виховання... Ось той дивовижний незнайомець, якого, ніколи не бачивши, знаєш, шануєш та любиш,— знаєш по його книжках, які полонили училища й родини, шануєш за ті різноманітні таланти, якими він так щедро був нагороджений і з яких жодного не поховав у землі; за багатобічні й глибокі знання... любиш за його завжди живу любов, невтомне терпіння, новизну погляду на виховання й за книги для дітей...

Надмогильні написи (епітафії), виражені словами священних книг[2]

На допомогу Твою сподіваюсь, Господи!
(XLIX, 18)

Ось людина Божа, людина шановна!
(1 кн. IX. 6)

Господь воплотив його; він возлюблений Богом!
(II кн. XII. 24)

[1] Див.: Н. Н. Завьяловъ. Педагогическая хрестоматія.— М., 1916.— С. 345.

[2] Надгробныя надписи, выраженные словами священыхъ книгъ.— Ломжа, 1879.

лесним він був у лицарських справах і як ширилася його слава істинно посвяченого лицаря. Слушно оплакувати смерть подібних людей, а швидше нас самих, які їх, таких великих, втратили.... Ласкава пані разом із шляхетними потомками уклінно дякує вам за чуйність, виявлену до покійного, й бажає, щоб Господь Бог зволив гідно винагородити Вас за це християнське співчуття, а ми щоб могли відслужити в більш утішних справах.

ПРОТОІЄРЕЙ ПАВЛОВСЬКИЙ

Надмогильна промова, виголошена ним при прощанні з тілом К. Д. Ушинського по дорозі з Одеси до Києва

(фрагмент)[1]

Ось ця труна, перед якою з любов'ю схиляться та із вдячністю помолиться дитина й дорослий, вчитель та учень, мати та її діти, той, хто починає вивчати велику справу виховання, й той, хто глибоко вивчав безліч систем виховання. Ось той трудівник, який книгами своїми полегшив і зробив солодким вчення для дитини й для його вчителя, який зв'язав матерів з їхніми дітьми міцними й святими путами виховання... Ось той дивовижний незнайомець, якого, ніколи не бачивши, знаєш, шануєш та любиш,— знаєш по його книжках, які полонили училища й родини, шануєш за ті різноманітні таланти, якими він так щедро був нагороджений і з яких жодного не поховав у землі; за багатобічні й глибокі знання... любиш за його завжди живу любов, невтомне терпіння, новизну погляду на виховання й за книги для дітей...

Надмогильні написи (епітафії), виражені словами священних книг[2]

На допомогу Твою сподіваюсь, Господи!
(XLIX, 18)
Ось людина Божа, людина шановна!
(1 кн. IX. 6)
Господь воплотив його; він возлюблений Богом!
(II кн. XII. 24)

[1] Див.: Н. Н. Завьяловъ. Педагогическая хрестоматія.— М., 1916.— С. 345.

[2] Надгробныя надписи, выраженные словами священыхъ книгъ.— Ломжа, 1879.

Що це за пам'ятник, який я бачу? —
Це могила людини Божої!
(IV кн. XXIII. 17)
Помер він у добрій старості, насичений
життям, багатством і славою...
(1 кн. XXIX. 28)
Ходив у всі дні життя шляхами істини і правди!
(1.2)
Не вмру, але буду жити!
(CXVII. 17)

МЕЛЕТІЙ СМОТРИЦЬКИЙ

Епітафіон[1]

Тута зложив кость в тілъ
муж праведний, ач смілъ,
Смерте, береш, що тъ дано,
не озьмеш больш, заслано
перед тобою до неба,
где жив, там бив, так треба.
З землі мертвих, з вигнання,
по пілігримстві, з мешкання
мізерного, в палаци
небесніï, по праці,
на розкоші одходить,
в землю живих заводить.
Мислі наші. Рукою
держить квіто, другою —
книгу, там же кадило,
«Так умереть мні мило...» —
мовить до нас. Як к Богу
жертва святих дорогу.
Берет. Живот нетрвалий

[1] Див.: Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст.— К., 1988.— С. 311.

значить тот квіт опалий,
книга чистость сумнення
кажет мати, збавення
в добрих ділех чекати,
за ним в небо ступати.
Тіло його дол земний
покриває, незмьнний
квіто душі у Бога.
І нам там же дорога
з його молитв готова
єст запевне, дость слова.

Приклади епітафій (елогій)

Пам'ятай про смерть! (лат.: Memento mori!)

«Тут похований Помпей, який був підступно вбитий своїми в громадянській війні з Гаєм Юлієм Цезарем».

Напис на статуї Ересію від римського народу: «Цар речей, Рим — проконсулові Ересієві, цареві красномовства».

«Світ ловив мене, та не спіймав» (автоепітафія Г. С. Сковороди).

«Господь дав, Господь взяв. Як подобалося Господові, так сталося» (Книга Йова).

Напис на хресті Спасителя: «Ісус Назорей, цар Іудейський» (Біблія від Іоанна).

«Не забудемо!»

Епітафія на пам'ятнику знаменитому швейцарському педагогові Йоганну-Генріху Песталоцці: «Покровитель бідних, наставник народу, батько сиріт, засновник народної школи, вихователь людства, людина, християнин, громадянин: УСЕ ДЛЯ ІНШИХ, НІЧОГО ДЛЯ СЕБЕ. Нехай буде благословенним його ім'я!»

IX. ЗОЛОТИЙ ГОМІН

Техніка мовлення

Одного неточного, невдало сказаного,
або хоча б погано вимовленого слова іноді досить,
щоб зіпсувати усе враження.

А. Міцкевич

Модуляції голосу — найпрекрасніша
з усіх чарівностей красномовства.
Це музика мовлення.

Леонардо да Вінчі

Да будут слова уст моих...
благородніе пред Тобою.

Пс. 18,15

А. ПРЯНІШНІКОВ

Рекомендації щодо техніки мовлення вголос[1]

Запам'ятай, що перш аніж в слові почати вправлятись,
треба клітку грудну розширити злегка й при цьому
низ живота підібрати для опори диханню й звукові.
Плечі в час дихання бути повинні в спокої, без руху.
Кожен вірша рядок на однім видиху промовляй
і простеж, аби груди не стискались під час мовлення,
бо при видиху рухається лише діафрагма.
Рядочок читати скінчивши, не поспішай з переходом
до наступного:
витримай паузу коротку у темпі вірша й одночасно
добери частку повітря, та лише користуючись
диханням нижнім,
стримай повітря на мить і тільки тоді вже
читання продовжуй.
Стеж чутливо, щоб кожнеє слово почуте було:
пам'ятай про дикцію ясну і чистоту звуків приголосних;
рот не лінуйсь відкривати, щоб для голосу
вільним був шлях;
голосу звук не глуши придиховим тьмяним відтінком —
голос і в тихім звучанні повинен зберігати металевість.
Перш ніж вправлятися в темпі, висоті й силі,
до уваги слід взяти рівність, стійкість звуку:
слухай уважно, щоб голос ніде не тремтів і не колихався,
видих веди економно — з розрахунку на цілий рядок.

[1] Див.: Бабич Н. Д. Основи культури мовлення.— Львів, 1990.— С. 190—191. (Переклад з рос. Н. Д. Бабич).

Зібраність, дзвінкість, злетність, стійкість, повільність і плавність — ось що слухом уважним спочатку у вправах здобудь[1].

Умови правильного дихання оратора[2]

1. Вдихати повітря через ніс слід вільно, безшумно.

2. Починати говорити можна тоді, коли в легені взято незначний надлишок повітря, необхідного для виголошення структурно-логічної частини тексту; це позбавить від «позачергового» вдиху, який порушує плавність і ритм мовлення, спричинює уривчастість, поверховість дихання.

3. Не допускати, щоб повітря було витрачене повністю (тобто не допускати повного звільнення легенів від повітря) — це призведе до аритмії, фальцетів та ін. Витрачати повітря слід економно й рівномірно.

Слід скористатися кожною природною зупинкою в мовленні для дозбирування запасу повітря в легені. (Дозбирування повітря під час природних зупинок здійснюється так званим нижнім диханням; рухається діафрагма, а верхня частина грудної клітки і ребра підняті й нерухомі).

Поповнювати запас треба своєчасно і непомітно.

4. Пам'ятати, що від глибини вдиху залежить сила видиху, отже — сила звучання голосу.

5. Вдихати і видихати слід безшумно, непомітно для слухача, адже якісний звук утворюється спокійним струменем повітря, що виходить під час рівномірного вдиху і видиху (тут не йдеться про афективне мовлення).

Таким чином, умови, за яких дихання під час мовлення буде правильним, можуть бути реалізовані систематичним тренуванням. Окрім тренування, необхідно дотримуватися і деяких гігієнічних правил:

а) не слід читати вголос чи промовляти у непровітреному, душному, з надто сухим повітрям приміщенні;

б) дихання залежить і від розміру приміщення, його акустики:

сила звуку залежить від якості дихання, яка зумовлена активною роботою реберних, діафрагмових і голосових м'язів;

в) оскільки надлишок повітря утруднює утворення звуку, не слід набирати в легені надто багато повітря;

г) поза мусить бути вільною (рівно сидіти, краще — стояти), грудна клітка не стиснута, голова піднята;

[1] Порівняйте російський варіант: Игорь Шведов. Искусство убеждать.— К., 1986.— С. 175.

[2] Див.: Бабич Н. Д. Основи культури мовлення.— К., 1990.— С. 165.

д) не можна надмірно підсилювати голос — напружувати голосові зв'язки, бо це вимагає напруження і від дихального апарату, що призведе до розладу всього апарату мовлення;

е) не слід без належної паузи переходити від афективного до врівноваженого мовлення — у стані афекту дихання не може бути правильним.

Вправи на оволодіння технікою мовлення[1]

1

Опускання й піднімання нижньої щелепи. На відлік «1» — розкрити рот, на відлік «2» — пауза, на відлік «3» — закрити рот. Вправу повторити 3—4 рази.

2

Прикус. Поперемінно перекривати нижніми зубами верхні й навпаки: верхніми — нижні.

3

Рух нижньої щелепи вперед і назад. Рот напіввідкритий, щелепа поштовхом висувається вперед і плавно відтягується назад. При рухові щелепи вперед — вдих, при рухові назад — видих. Повторити 2—3 рази.

4

Бічні рухи щелепи. При розкритому роті повільно, обережно повертати нижню щелепу поперемінно ліворуч і праворуч. Уникати різких рухів. Повторити 2—3 рази.

5

Кругові рухи щелепи. Опущеною нижньою щелепою проробити кругові оберти праворуч і ліворуч. Повторити 2—3 рази.

6

Поперемінне піднімання й опускання куточків стуленого рота. Дихання через ніс. Щелепи зімкнуті. Вдих — губи розтягуються в сторони й куточки

[1] Див.: Черкашин В. О. Художнє слово на сцені.— К., 1989.

рота піднімаються вгору — усмішка стуленими губами. Видих — усмішка зникає. Наступний вдих — куточки рота опускаються донизу, як при плачі.

7

Рухи язика при закритому роті. Зуби трохи розімкнені. Кінчик язика загинати вгору і назад аж до м'якого піднебіння. Так само повільно протягувати кінчик язика вперед і вниз до дна рота під нижніми зубами.

8

Бічні рухи язика всередині рота. Не розтуляти губ, зуби трохи розімкнені. Енергійно повертаючи в роті язик то ліворуч, то праворуч, кінчиком випнути зсередини по черзі ліву й праву щоки.

9

Піднімання й опускання м'якого піднебіння. Рот широко розкрити, ненапружений язик покласти плоско, торкаючися його кінчиком нижніх зубів. Корінь язика опущений, як при позіханні. Затримати подих і, напружуючи та розслаблюючи м'язи, піднімати вгору й опускати донизу м'яке піднебіння з маленьким язичком.

10

Вдих через рот, видих через ніс. Затуливши пальцями ніздрі, повільно вдихнути повітря широко розкритим ротом. М'яке піднебіння при цьому підняте вгору. Вдихнувши, рота закрити й видихати повітря через ніс. М'яке піднебіння з маленьким язичком, розслабившись, опуститься донизу.

11

Рухи м'якого піднебіння при відкритому роті. Рот широко відкрити, нижню щелепу опустити. Вдихнути й видихнути повітря через ніс, м'яке піднебіння при цьому опущене, м'язи його не напружені.

Вправи з дикції

1

Вимовляти у швидкому темпі, добираючи повітря після кожного рядка: «бі, бе, бу, би». З цими ж голосними промовляти всі приголосні абетки.

2

Вимовляти у швидкому темпі п'ятискладові звукосполучення як слова з наголосом на останньому складі.

бівігідіжі	бевегедеже	бавагадажа
бовогодожо	бувугудужу	бивигидижи
зікіліміні	зекелемене	закаламана
зоколомоно	зукулумуну	зикилимини
пірісітіфі	пересетефе	парасатафа
поросотофо	пурусутуфу	пириситифи
хіцічішіщі	хецечешеще	хацачашаща
хоцочошощо	хуцучушущу	хицичишищи

Приголосні повинні звучати чітко в повільному й пришвидшеному темпі. У жвавій розмовній мові артикуляція приголосних має бути енергійною, швидкою. Чіткість приголосних не повинна заважати мелодійності голосних.

3

Чітко, але без напруження вимовляти початкові приголосні та кінцевий приголосний у словах: «склад, скляр, страх, струс, струп, страж, склеп, сплін, скрип, штраф, шквал, вдих, взвод, вміст, вплив, вступ, втрьох».

4

Вимовляти сполучення приголосних у словах, не допускаючи «ковтання» закінчень: «шторм, корм, горн, сонм, нерв, спазм, цикл, ритм, скарб, горб, корж, шарж, гонг, корд, торф, ферзь, ямб, ромб, стенд, з'їзд, дрозд, спорт, фант, перс, толк, франк, транс, танк, торф, темп, френч, харч, вольт, гольф, дерть, шурф, парк, культ, кварц, марш, цинк, борщ, вовк, брязк, блиск, міст, хист, хвіст, бюст, вість, шість, свист, кокс, мопс, такт, фрукт, фрахт, путч, банк, повсть, текст, перст, центр, шерсть, пункт, Бренс».

На підставі наведених слів слухачі повинні вигадати речення (фрази), з яких учитель має складати розповіді, причому чим більше речень вигадано, тим активніше вчитель «включений» у творчу атмосферу. Вміння вигадувати «на ходу» розповідь — одна з найважливіших складових роботи над технологію й технікою мовлення.

Адаптація і розвиток професійного дихання

Професійне дихання — один з найважливіших чинників мовленнєвої діяльності вчителя. Як і кожний психофізичний акт людської діяльності, дихання пов'язане з роботою відповідних м'язів. Саме з їх тренування й слід розпочинати вироблення професійного дихання.

Насамперед необхідно визначити недоліки дихання кожного слухача, потім звернути увагу на правильну поставу, виробити її та контролювати на кожному занятті, оскільки без неї робота над диханням втрачає сенс. Мета вправ — домогтися нижньореберно-діафрагменного дихання, активності дихальних м'язів, рухливості діафрагми й так званого опертя звуку. Ось правила, яких необхідно дотримуватися, виконуючи вправи для розвитку дихання:

— тренувати дихання в різних положеннях: стоячи, сидячи, напівприсівши, рухаючися, зупиняючися після швидкої ходи тощо;

— домагатися, особливо на початку навчання, середнього регістру звучання голосу. Мірою розвитку та ускладнення вправ «включатимуться» й інші регістри;

— стежити за координацією голосу і дихання, артикуляцією.

Пам'ятати, що недобір дихання — причина слабкого звуку, перебір — здавленого. Для правильного набору повітря корисною є робота над скоромовками та гекзаметром;

— перед тим, як розпочати виконання вправ, рекомендується проробити вібраційний масаж на головних «опорних» приголосних звуках «м, в, з, ж, м» у положеннях стоячи і рухаючися, «звільнивши» тим самим необхідні групи м'язів від напруження;

— постійно стежити за нормами орфоепії. У процесі тренування дихання має виробитися так званий мовний слух. Його складові:

— фізичний слух (сприймання гучності);

— фонематичний слух (вміння розрізняти й відтворювати всі звуки рідної мови, зберігати ритмічну структуру слова, фрази, мовного ланцюжка тощо);

— висотний слух (вміння чути висоту звуку, мелодію та ін.);

— тональний слух (сприймання тембру, тону, інтонації);

— ритмічний слух (відчуття темпоритму мови).

Вправи для розвитку дихання

Суто механічне тренування дикції, голосу або дихання нічого не дає, оскільки слів або звуків поза думкою, дійовою спрямованістю не існує. Тому

всі звуки у вправах 1—5 необхідно осмислити, тобто, промовляючи їх, уявити цей звук конкретно — хто його промовляє або що шумить, дзвенить тощо (наприклад: 1) робота різних механізмів: відбійного молотка, бетонозмішувача; 2) політ бджоли, мухи, комара, великого жука; 3) «бабакання» немовляти; 4) гудіння теплохода; 5) дзвони).

1

Глибокий короткий вдих. На видиху вимовляти звуки: «ббб, ддд, ггг, бдг, дбг, гдб; зс, сз, пті, пб, тд, бп, дт, кг, гк, мн, нм, жш, шж; дж, дз».

2

Глибокий довгий вдих. На видиху вимовляти звуки: «жжжжжжж, зззззззз, нннннн, ммммммм».

Обидві вправи виконуються до повного видиху на кожному окремому звуці (звуках). Спочатку до приголосних мимоволі додаватимуться голосні, але мірою набуття чіткості дикції голосних потрібно позбуватися.

3

На видиху і вдиху промовляти звуки: «ба-ба-ба-ба, бо-бо-бо-бо, бу-бу-бу-бу, бі-бі-бі-бі, би-би-би-би, бе-бе-бе-бе, бє-бє-бє-бє». Серії з чотирьох звуків промовляються в одному регістрі й на однаковій висоті. Наступна серія — вище і так далі по всьому голосовому діапазоні.

4

Довгий глибокий вдих — звук «уууууууу».

5

Довгий глибокий вдих — склади: «мам-мом-мум-мім-мем-мим».

6

Робота над гекзаметром, запропонованим ведучим.

Скоромовки

У скоромовках слід не просто промовляти текст, вправляючись у швидкості промовляння, а насамперед зрозуміти їхню суть. Спочатку це має бу-

[illegible] а потім діалог з партнером. Наприклад, один говорить свою скоромовку, вкладаючи в неї певний підтекст, який мають зрозуміти присутні, другий відповідає скоромовкою, також вкладаючи в неї підтекст, що є відповіддю й продовженням «розмови». Робота над скоромовками починається з повільного промовляння тексту. Поступово темп і ритм пришвидшуються.

1

Лиха тому зима, в кого кожуха нема, чоботи ледащо і їсти нема що.

2

Згори гарно та тихо, а всередині ворушиться лихо.

3

Словом як шовком вишиває, а ділом як шилом шпигає.

4

Не ходи по полю, не топчи куколю, не лупай очима — не твоя дівчина.

5

Ми з тобою як риба з водою: я на лід, а ти — під спід.

6

Ти йому про діло, а він тобі про козу білу.

7

Млин меле — мука буде, язик меле — біда буде.

8

Спасибі вам, та тільки не за те, що грали, а за те, що перестали.

9

Що у тебе вийшло — тарантас чи дишло?

10

Тишком, нишком вийшла мишка із нори, в шкряботушки ніс і вушка догори.

11

Був собі Карпо Карпович Полікарпович та розполукарпився на маленькі полукарпенята.

12

Летів горобець через безверхий хлівець та вхопив гороху без червоточини, без почервоточини та й пурх — полетів.

13

Наш паламар усіх паламарів перепаламарив, перевипаламарив, нашого паламаря жодний паламар не перепаламарить, не перевипаламарить.

14

Не той, товариші, товаришу товариш, хто при товаришах товаришу товариш, а той товаришу товариш, хто й без товаришів товаришу товариш.

15

Стоїть піп на копі, копа під попом, піп під ковпаком.

16

Юра ловить рибку ловко, скоромовить скоромовку: виринає рибка близько, розсипає срібні бризки.

17

Хоч варила, не варила, аби добре говорила.

18

Хвалилася вівця, що у неї хвіст, як у жеребця, та ніхто тому не вірив.

19

Прийшов хтось, та пішов туди, не знаю куди, а я за ним, та не знаю за ким.

20

Ченчик, ченчик невеличкий, на ченчику черевички, шапочка-кіпчаточка, добрий вечір, дівчаточка.

ПІСЛЯМОВА

...усе на Божу славу робіть!
Кор. 10:31

Ось і завершилося наше паломництво у священний дивосвіт «цариці душ», «княгині мистецтв» — РИТОРИКИ, яка у давньому світі входила до «семи вільних наук», бо дарувала творчій людині ключі від щастя.

Розбудовуючи нову Україну, ми прихиляємося серцем і розумом до невичерпного джерела красномовства, збереженого у писемних пам'ятках, безсмертних книгах, про які давні мудреці говорили як про ріки, які наповнюють Всесвіт мудрістю.

Введення курсу риторики серед інших класичних гуманітарних наук до освітніх закладів України допоможе у вихованні любові до Істини, Добра й Краси. Ми маємо відроджувати й розвивати ораторське мистецтво, що важливою часткою входить до скарбниці світової й національної культури, даруючи світові «пророків-словодарів» (Василь Барка).

Звичайно, тільки гарні поради, книги[1] не зроблять нас красномовними мудрецями, якщо ми самі, спираючись на природний хист, не попрацюємо плідно й натхненно над своєю риторичною освітою, самоосвітою, усвідомлюючи високу місію служіння словом перед Богом, Україною, власною совістю і людьми. Геніальний поет Тарас Шевченко заповідав: «... треба любити й пишатись найкращою своєю матір'ю. І я, яко син її великого сімейства, служу, якщо не ради добра для нього явного, то, принаймні, для слави імені України».

---

[1] Див.: Сагач Г. М. Золотослів. Хрестоматія по курсу риторики.— К., 1992; Сагач Г. М. Золотослів. Посібник по курсу риторики.— К., 1993; Галина Сагач. Золотослів.— Ч. І.— К., 1994; Галина Сагач. Золотослів.— Ч. ІІ.— К., 1998; Г. М. Сагач. Похвальне красномовство.— К., 1996; Галина Сагач. Слово животворяще.— К., 2000.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абрамович Д. И.* Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. — Пг., 1915.
2. *Абрашнев М. М.* Социальная психология в лекционном процессе. — М., 1984.
3. *Агаян П. Ц.* Новая риторика Х. Перельмана (критический анализ)// Философские проблемы аргументации. — Ереван, 1986.
4. *Адамов Е. А.* Личность лектора. — М., 1985.
5. *Ажам М.* Искусство говорить публично. — СПб., 1910.
6. *Алексеев А. П.* Аргументация. Познание. Общение. — М., 1991.
7. *Андреева Г. М.* Социальная психология. — М., 1980.
8. *Античные* риторики. — М., 1978.
9. *Апресян Г. З.* Ораторское искусство. — М., 1978.
10. *Аннушкин В. И.* Зачем нужна риторика // Русская речь, 1988, № 5.
11. *Аннушкин В. И.* Первая русская «Риторика». — М., 1989.
12. *Аристотель.* Риторика // Античные риторики. — М., 1978.
13. *Арістотель.* Поетика (пер. Б. Тена). — К., 1967.
14. *Бабич Н. Д.* Основи культури мовлення. — Львів, 1990.
15. *Бахтин М. М.* Проблема речевых жанров // Эстетика словесного творчества. — М., 1986.
16. *Безменова Н. А.* Неориторика: проблемы и перспективы // Семантика. Коммуникация. Стиль. — М., 1983.
17. *Безменова Н. А.* Очерки по теории и истории риторики. — М., 1991.
18. *Бельчиков Ю. А.* Говори ясно и просто. — М., 1980.
19. *Библер В. С.* Мышление как творчество: введение в логику мысленного диалога. — М., 1975.
20. *Богданов В. В.* Риторика и прагматика // Риторика и синтаксические структуры: Тезисы докладов и сообщении. — Красноярск, 1988.
21. *Бондаренко П. С.* Судова промова. — Львів, 1972.
22. *Боровой М. Я.* Путь слова. — М., 1963.
23. *Васильев А. Н.* Основы культуры речи. — М., 1990.
24. *Ващенко Григорій.* Виховний ідеал. — Полтава, 1994.
25. *Введенская Л. А., Павлова Л. Г.* Культура и искусство речи. — М., 1984.
26. *Виклади* давньослов'янських легенд, або міфологія, укладена Я. Ф. Головацьким. — К., 1991.
27. *Виноградов В. В.* О языке художественной литературы. — М., 1959.
28. *Виноградов В. В.* О художественной прозе. — М., 1930.
29. *Вишенський І.* Твори. — К., 1959.
30. *В мире* мудрых мыслей. — М., 1962.
31. *Волков А. А., Фадеева Е. А.* Воплощение замысла в лекции. — М., 1989.
32. *Волков А. А.* Структура лекции. — М., 1986.
33. *Вомперский В. П.* Русские риторики XVII — XVIII вв. — М., 1988.
34. *Выготский Л. С.* Мышление и речь // Проблема сознания: Собр. соч. Т. 2. — М., 1982.
35. *Гегель.* Наука логики. Т. 3. — М., 1972.

36. *Герман М. А.* Основи риторики. — К., 1988.
37. *Гиндин С. И.* Риторика и проблемы структуры текста // Общая риторика. — М., 1986.
38. *Гиргинов Гиргин.* Диалог: философско-политический анализ. — М., 1989.
39. *Головин В. Н.* Основы культуры речи. — М., 1988.
40. *Горский Г. Ф., Кокарев Л. Д., Котов Д. П.* Судебная этика. — Воронеж, 1973.
41. *Гофман Виктор.* Слово оратора — Л., 1930.
42. *Граудина Л. К., Миськевич Г. И.* Теория и практика русского красноречия. — М., 1989.
43. *Грушевський М. С.* Про українську мову і українську школу. — К., 1991.
44. *Грушевський Михайло.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991.
45. *Гурвич С. С., Погорілко В. Ф., Герман М. А.* Основи риторики. — К., 1988.
46. *Давня* українська література: Хрестоматія. — К., 1991.
47. *Демосфен.* Речи. — М., 1954.
48. *Дитячі* пісні та речитативи. — К., 1991.
49. *Добрович А.* Общение: наука и искусство. — М., 1978.
50. *Древняя* русская литература: Хрестоматия. — М., 1980.
51. *Дридзе Т. М.* Язык и социальная психология. — М., 1980.
52. *Дридзе Т. М.* Текстовая деятельность в структуре коммуникации. — М., 1984.
53. *Дюбуа Ж., Эделин Ф., Клинкенберг Ж.-М. и др.* Общая риторика. — М., 1986.
54. *Ерастов Н. П.* Сочетания требовании логики и психологии в лекции. — М., 1980.
55. *Зарифьян И. А.* Теория словесности: библиография и комментарии. — М., 1990.
56. *Зеленецкий К. П.* Исследования о риторике. — М.: Знание, 1991.
57. *Зеленецкий К. П.* Исследование о риторике в ее наукообразном содержании и в отношениях, какие имеет она к общей теории слова и к логике. — Одесса, 1846.
58. *Зеленецкий К. П.* Частная риторика. — СПб., 1850.
59. *Зимняя И. А.* Психологические основы лекционной пропаганды. — М., 1981.
60. *Златоструй.* Древняя Русь X—XIII веков. — М., 1990.
61. *Золотослов.* Поетичний космос Давньої Русі.— К., 1988.
62. *Зязюн І. А , Сагач Г. М.* Краса педагогічної дії. — К., 1997.
63. *Иванова С. Ф.* Вместе искать истину. — М., 1989.
64. *Иванова С. Ф.* Специфика публичной речи. — М., 1978.
65. *Иванова С. Ф.* Лекторское мастерство. — М., 1983.
66. *Иванова С. Ф., Минеева С. А.* Тем, кто учит лекторов. — М., 1985.
67. *Иванова С. Ф.* Путь к современной риторике. — М., 1990.
68. *Каган М. С.* Мир общения. — М., 1988.
69. *Карнеги Д.* Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей. — М., 1989.
70. *Квинтилиан Марк Фабий.* Двенадцать книг риторических наставлений. — СПб, 1854.
71. *Києво-Печерський* патерик. — К., 1991.
72. *Кирилов В. И., Старченко А. А.* Логика. — М., 1982.
73. *Кожина М. Н.* Стилистика русского языка. — М., 1983.
74. *Колшанский Г. В.* Паралингвистика. — М., 1974.
75. *Колшанский Г. В.* Коммуникативная функция и структура языка. — М., 1984.
76. *Кони А. Ф.* Избранное. — М., 1989.
77. *Кони А. Ф.* Советы лекторам. Искусство речи на суде. — Избр. соч. в 2-х томах. — Т. 1. — М., 1959.
78. Корж Н. Г. , Луцька Ф. Й. Із скарбниці античної мудрості. — К., 1988.
79. *Кохтев Н. Н.* Риторика. — М., 1994.
80. *Кохтев Н. Н., Розенталь Д. Э.* Искусство публичного выступления. — М., 1988.
81. *Кошанский Н. Ф.* Общая риторика. — СПб., 1824.
82. *Кошанский Н. Ф.* Частная риторика. — СПб., 1824.
83. *Кришемінська Л. Д.* Етика ділових відносин у торгівлі. — К., 1995.

84. *Леонтьев А. А.* Лекция как общение. — М., 1974.
85. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1977.
86. *Ломоносов М. В.* Избранные философские произведения. — М., 1950.
87. *Ломоносов М. В.* Краткое руководство к красноречию // Полн. собр. соч. — Т. 7. — М.-Л., 1952.
88. *Лосев А. Ф.* Дерзание духа. — М., 1989.
89. *Лосева Л. М.* Как строится текст. — М., 1980.
90. *Львов М. Р.* Риторика: Учебн. пособие для учащихся 10— 11 кл. — М., 1995.
91. *Маслюк В. П.* Латиномовні поетики і риторики XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. — К., 1983.
92. *Материалы* для отечественной истории: Издал М. Судиенко. — Т. 1. — СПб., 1853.
93. *Мерзляков А. Ф.* Краткая риторика. — М., 1828.
94. *Мифологический* словарь. — М., 1990.
95. *Михайличенко А. А.* Риторика. — М., 1993.
96. *Михайловская М. Г., Одинцов В. В.* Искусство судебного оратора. — М., 1981.
97. *Михневич А. Е.* Ораторское искусство лектора. — М., 1984.
98. *Мовчан Павло.* Ключ розуміння. — К., 1990.
99. *Найдорожчий* скарб. Слово про рідну мову. Поезії, вислови. — К., 1990.
100. *Неориторика:* генезис, проблемы и перспективы. — М., 1987.
101. *Ножин Е. А.* Мастерство устного выступления. — М., 1989.
102. *Новиков А. И.* Семантика текста и ее формализация — М., 1983.
103. *Об ораторском* искусстве. — М., 1980.
104. *Общая* риторика. — М., 1987.
105. *Овчинніков а А. П.* П'ять кроків до гарної мови. — Одеса, 1997.
106. *Одинцов В. В.* Стилистика текста. — М., 1980.
107. *Ораторы* Греции. — М., 1985.
108. *Пам'ятки* братських шкіл на Україні. — К., 1988.
109. *Памятники* литературы Древней Руси. XII век. — М., 1980.
110. *Паустовский К. Г.* Золотая роза. — М., 1972.
111. *Педагогічна* майстерність. — К., 1997.
112. *Пешков И. В.* Три июля в беседах о речевом общении. — М., 1989.
113. *Платон.* Діалоги. — К., 1995.
114. *Плутарх.* Порівняльні життєписи. — К., 1991.
115. *Повесть* временных лет. — М.-Л., 1990.
116. *Пороховщиков П. С.* Искусство речи на суде. — М., 1988.
117. *Прислів'я* та приказки. Взаємини між людьми. — К., 1991.
118. *Прокопович Феофан.* Філософські твори: Т. 1. — К., 1979.
119. *Психологія* і педагогіка життєтворчості. — К., 1996.
120. *Психологические* исследования общения. — М., 1982.
121. *Радченко В. Н.* Изучение ораторского искусства в США. — М., 1991.
122. *Рерих Николай.* Твердиня пламенная. — Рига, 1991.
123. *Риторика* и стиль. — М., 1985.
124. *Родник* златоструйный: Памятники болгарской литературы XI—XVIII веков. — М., 1990.
125. *Родос В. Б.* Спор и полемика. — М., 1989.
126. *Рождественский Ю. В.* Риторика публичной лекции. — М.,1989.
127. *Рубинштейн С. Л.* Проблемы общей психологии. — М., 1973.
128. *Русанівський В. М.* Мова в нашому житті. — К., 1989.
129. *Сагач Г. М.* Золотослів. — К., 1993.
130. *Сагач Г. М.* Золотослів: У 2-х т. — К., 1998.
131. *Сагач Г. М.* Мистецтво ділової комунікації. — К., 1995.

132. *Сагач Г. М.* Небо на Землі. — К., 2000.
133. *Сагач Г. М.* Риторика. — К., 1993.
134. *Сагач Г. М., Юнина Е. А.* Риторика в интеллектуальных играх. — К., 1991.
135. *Сагач Г. М.* Похвальне красномовство. — К., 1996.
136. *Сагач Г. М., Єрмаков І. Г.* Основи зв'язків із громадськістю. — К., 1997.
137. *Сопер Поль.* Основы искусства речи. — М., 1958.
138. *Спафарий Николай.* Эстетические трактаты. — Л., 1978.
139. *Сперанский М. М.* Правила высшего красноречия. — М., 1973.
140. *Станиславский К. С.* Работа актера над собой в творческом процессе переживания // Собр. соч. в 8-ми т. — Т. 2. — М., 1954.
141. *Стратий Л. М., Литвинов В.Д., Андрушенко В. А.* Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. — К., 1982.
142. *Сумцов Н. Ф.* К истории южнорусской литературы XVII в.: Вып. II «Иоанникий Галятовский». — К., 1884.
143. *Сытин Г. Н.* Животворящие настрои. — М., 1990.
144. *Творения* Василия Великого. Т. 8. — М., 1846.
145. *Тимофеев А.* История красноречия с древнейших времен. — М., 1893.
146. *Томан Іржі.* Мистецтво говорити. — К., 1986.
147. *Українські* прислів'я та приказки. — К., 1984.
148. *Утченко С. Л.* Цицерон и его время. — М., 1972.
149. *Ушинский К. Д.* Родное слово // Избр. пед. соч. — М., 1974.
150. *Франко І. Я.* Із секретів поетичної творчості // Твори. Т. 16. — К., 1955.
151. *Фрейд З.* Психология бессознательного. — М., 1989.
152. *Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія. — М., 1989.
153. *Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія. Суспільно-політична й ідеологічна передумови виникнення вищої освіти на Україні. — К., 1991.
154. *Хрестоматия* по риторике // Сост. С. Ф. Иванова. — Пермь, 1992.
155. *Цицерон Марк Туллий.* Избранные сочинения. — М., 1972.
156. *Чепіга І. П.* Ораторське мистецтво на Україні в XVI—XIX ст. // Українська мова і література в школі, 1989, № 10.
157. *Чуковский К. И.* Живой как жизнь. О русском языке. — М., 1963.
158. *Шварц А. Й.* В лаборатории чтеца. — М., 1960.
159. *Шевченко Т. Г.* Буквар Південноруський 1861 року. — К., 1991.
160. *Шевченко Т. Г.* Кобзар. — К., 1984.
161. *Шейко А. Н.* Доказательность и убедительность. — М., 1969.
162. *Шопенгауэр А.* Эристика или искусство спорить. — СПб., 1900.
163. *Язык* и моделирование социального взаимодействия // Сост. В. М. Сергеев, П. Б. Паршин. — М., 1987.
164. *Ямбург Е. А.* Воспитание историей. — М., 1989.

Молоді оратори! Поступивши до школи красномовства, знайте, що ви прагнете до такої почесної справи, яка сама по собі справді настільки корисна, що її належить викладати не лише для вашого добра, а й на благо релігії і Батьківщини. Вважаю, що при цьому не менше треба мені думати про мою галузь навчання, ніж вам про ваші здобутки. Бо це є та цариця душ, княгиня мистецтв, яку всі вибирають з уваги на достоїнство, численні бажають з огляду на користь, а лише деякі осягають, як внаслідок нерівних сил таланту, так і через обсяг самого предмета, а про власні похвали цього останнього поговоримо ширше в самій праці.

Феофан Прокопович

Навчальне видання

Галина Михайлівна Сагач

РИТОРИКА

Редактор Г. Якіменко
Худ. редактор Л. Кузнецова
Комп'ютерна верстка І. Пальчевський, Л. Босенко
Коректори А. Корецька, О. Онищенко

С13 **Сагач Г. М. Риторика:** Навч. посібник для студентів серед. і вищ. навч. закладів.— Вид. 2-ге, перероб. і доп.— К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000.— 568 с.

ISBN 966-7752-22-4

«Риторика» — комплексний навчальний посібник, в якому подаються теоретичні засади риторики як науки про ораторське мистецтво, аналізуються теоретичні та практичні питання, пов'язані з формуванням риторичної культури сучасного оратора, який прагне до ефективної словесної дії в період духовно-інтелектуального відродження України.

Розраховано на студентів середніх і вищих навчальних закладів, викладачів вузів, аспірантів, учителів, спеціалістів гуманітарного профілю — усіх тих, хто цікавиться проблемами красномовства в ім'я добра, істини, краси.

ББК 83.7я7

Підп. до друку 02.10.2000
Папір офсетний
Ум. друк. арк. 47,73
Зам. № 0-319

Формат 70 × 100 $^{1}/_{16}$
Друк офсетний
Обл.-вид. арк. 27,99
Наклад 3000 прим.

Видавничий Дім «Ін Юре»
Україна, 02004, м. Київ, вул. Терещенківська, 4
тел./факс: 244-64-80, 219-14-06, 216-34-66
E-mail: phinyure@carrier.kiev.ua
Віддруковано у ВАТ «Книжкова друкарня наукової книги»
Україна, 04107, м. Київ, вул. Багговутівська, 17–21